

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXVII

1996

BALCANICA

A. GUILLOU, *Tolerance et pouvoir – dans le monde orthodoxe médiéval et moderne* • P. ODORICO, *Le prix du ciel: donations et donateurs à Serrès (Macédoine) au XVIIe siècle* • A. FOTIĆ, *Konfiskacija i prodaja manastira (crkava) u doba Selima II (problem crkvenih vakufa)* • R. MIHNEVA, *Jedna epizoda iz bosanske sudbine ili Balkan medju imperijama (1739 - 1741)* • LJ. RISTIĆ, *Serbo-Russian Relations from 1856 to 1862 According to Reports by British Consuls in Belgrade* • D. T. BATAKOVIĆ, *Prelude to Sarajevo: the Serbian Question in Bosnia and Herzegovina 1878-1914* • M. ST. PROTIĆ, *The Yugoslav Idea and Unification of 1918* • M. EKMEČIĆ, *Faschismus und Religion* • V. DJURETIĆ, *Soviet and British Neglect of the Serbian Situation* • M. DETELIĆ, *The Function and Significance of Formula in Serbian Decasyllabic Epic Poetry* • DJ. S. KOSTIĆ, *Völker und Konfessionen Südosteuropas in den deutschen Reisebeschreibungen des 16. und 17. Jrh* • M. STOJANOVIĆ, *Les débuts de l'enseignement de la langue grecque chez les Serbes* • LJ. STOŠIĆ, *Motiv Jude s đavolom u sceni "Pričešće apostola" živopisa manastira Drače* • V. PAVLOVIĆ, *Triptyque "Nativité" – Un ivoire byzantin du Xe siècle* • M. ADAMOVIĆ, *"Retrospective" Section in the Serbian Pavilion at the 1911 Universal Exposition in Rome – An Artistic Cross-Section of the Period* • M. PETROVIĆ, *Rimokatolički prelati, političari i naučnici o položaju rimokatoličke crkve u Kraljevini* • D. PAVLOVIĆ, *Les particularités défavorables des routes et des carrefours*

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

UDC 930.85(4-12)

BELGRADE 1996

YU ISSN 0350-7653

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕДНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БАЛКАНИКА
ГОДИШЊАК БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXVII

Уредник
НИКОЛА ТАСИЋ
Директор Балканолошког института

Секретар
АЛЕКСАНДАР ПАЛАВЕСТРА

Редакцијски одбор
МИЛУТИН ГАРАШАНИЋ, МИЛКА ИВИЋ, ЧЕДОМИР ПОПОВ,
АНТОНИ ЕМИЛ ТАХИДАОС (Солун), ДИМИТРИЈЕ ЂОРЂЕВИЋ (Санта Барбара),
ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ВЕСЕЛИН ЂУРЕТИЋ,
МИОДРАГ СТОЈАНОВИЋ

БЕОГРАД
1996

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXVII

Rédacteur

NIKOLA TASIĆ

Directeur de l'Institut des Etudes balkaniques

Secrétaire

ALEKSANDAR PALAVESTRA

Membres de la Rédaction

MILUTIN GARAŠANIN, MILKA IVIĆ, ČEDOMIR POPOV,

ANTHONY-EMIL TACHIAOS (Thessalonique),

DIMITRIJE DJORDJEVIĆ (Santa Barbara), DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ,

VESELIN DJURETIĆ, MIODRAG STOJANOVIĆ

BELGRADE

1996

Адреса редакције
Београд, Кнез-Михаилова 35/IV

Превод
Јасна Вељановски (немачки)
Драгана Вулићевић (енглески)

Техничко уређење и прелом
Кранислав Вранић

Корица
Александар Палавестра

Штампа
Чигоја штампа, Београд

Овај број часописа *Balkanica* штампан је уз финансијску помоћ Министарства
за науку и технологију Републике Србије

САДРЖАЈ
TABLE DES MATIERES

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
ETUDES ET ARTICLES

[Оригинални научни радови]
[Travaux originaux]

<i>André Guillou</i> , Tolerance et pouvoir – dans le monde orthodoxe médiéval et moderne	7
<i>Paolo Odorico</i> , Le prix du ciel: donations et donateurs à Serrès (Macédoine) au XVII ^e siècle	21
<i>Александар Фоџић</i> , Конфискација и продаја манастира (цркава) у доба Селима II (проблем црквених вакуфа)	45
<i>Румјана Михнева</i> , Једна епизода из босанске судбине или Балкан међу империјама (1739 - 1741)	79
<i>Ljubodrag Ristić</i> , Serbo-Russian Relations from 1856 to 1862 According to Reports by British Consuls in Belgrade	99
<i>Dušan T. Bataković</i> , Prelude to Sarajevo: the Serbian Question in Bosnia and Herzegovina 1878-1914	117
<i>Milan St. Protić</i> , The Yugoslav Idea and Unification of 1918	157
<i>Milorad Ekmečić</i> , Faschismus und Religion	183
<i>Veselin Djuretić</i> , Soviet and British Neglect of the Serbian Situation	201
<i>Mirjana Detelić</i> , The Function and Significance of Formula in Serbian Decasyllabic Epic Poetry	217
<i>Djordje S. Kostić</i> , Völker und Konfessionen Südosteuropas in den deutschen Reisebeschreibungen des 16. und 17. Jrh.	251
<i>Miodrag Stojanović</i> , Les débuts de l'enseignement de la langue grecque chez les Serbes	263
<i>Љиљана Стојишић</i> , Мотив Јуде с ђаволом у сцени "Приче-иће апостола" живописа манастира Драче	273
<i>Vera Pavlović</i> , Triptyque "Nativité" – Un ivoire byzantin du X ^e siècle	287

<i>Marina Adamović</i> , "Retrospective" Section in the Serbian Pavilion at the 1911 Universal Exposition in Rome – An Artistic Cross-Section of the Period	301
<i>Мирко Петровић</i> , Римокатолички прелати, политичари и научници о положају римокатоличке цркве у Краљевини СХС	315
<i>Dobroslav Pavlović</i> , Les particularités défavorables des routes et des carrefours	333
ПРИЛОЗИ CONTRIBUTIONS	
Emilio Gentile, "Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista", Roma - Bari 1995 (<i>Milorad Ekmečić</i>)	341
КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ CRITIQUES, COMPTE-RENDUS, RECENSIONS	
Структура логике и смисао бајања: Љубинко Раденковић, "Народна бајања код Јужних Словена", Просвета - Балканолошки институт САНУ, Београд 1996 (<i>Жарко Требежанин</i>)	351
"Les Balkans à l'époque ottoman" (sous la responsabilité de Daniel Panzac), Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée 66 (1992/94) 1-158 (<i>Александар Фошић</i>)	354
Момчило Исић, "Сељаштво у Србији 1918-1925", Институт за новију историју Србије, Београд 1995, стр. 399 (<i>Здравко Анђионић</i>)	355
Д. Суботић, "Затомњена мисао — о политичким идејама Димитрија Љотића", Београд 1994 (<i>Никола Жујић</i>)	366
Прокло Дијадох, "Химне боговима", ИПЦ Источник, Нови Сад 1995 (<i>Миодраг Стојановић</i>)	370
"Српски писци и научници о Босни и Херцеговини", Службени лист СР Југославије, Београд (<i>Никола Б. Поповић</i>)	372
Милош Хановић, "Избеглиштво у Босни и Херцеговини" (<i>Здравко Анђионић</i>)	375
Милан Б. Матић, "Равногорска идеја у штампи и пропаганди" (<i>Веселин Бурејић</i>)	379
С. I. Christian, "Sîngeroasa destramare – Jugoslavia" / Крваво разбијање Југославије (<i>Милан Ванку</i>)	381
Научни скуп "Грчка и српска просвета у XVIII и XIX веку", Комотини (<i>Миодраг Стојановић</i>)	382
Научно превазилажење: Радојица Јовићевић, "О именима", Београд 1995 (<i>Александра Давидов-Темрински</i>)	384
Хроника Балканолошког института САНУ за 1995. годину	391
Conference of Heads of Balkan Studies Institutes and Projects and Balkan Experts of Southeast Europe	399

André GUILLOU
Paris

TOLERANCE ET POUVOIR DANS LE MONDE ORTHODOXE MÉDIÉVAL ET MODERNE

Abstract: La polarisation sociale, connue par chaque Etat et chaque Eglise, entre un parti rigoriste et une tendance plus indulgente, se concrétise dans le monde byzantin et post-byzantin entre les cercles monastiques attachés au texte de la loi (*akribéia*) et ceux des prêtres et des prélats séculiers plus attentifs aux implications pratiques de la croyance chrétienne (*oikonomia*). L'*oikonomia* (que je traduit par "tolérance") est aux marges d'*akribéia* - qui est le sens exact et précis du dogme, de la loi - mais elle n'est pas la trahison de la norme. Tout au contraire, elle est souplesse vivante d'interprétation. La théologie byzantine, au sein même de son conservatisme, s'appuie sur des critères internes certes, mais aussi sur l'expérience qui implique le changement, mais aussi la fidélité au passé. C'est à la croisée de ces deux chemins que se trouve l'*oikonomia*. Le normatif n'est pas irréductible, car il exprime la volonté et les prétentions mouvantes d'un pouvoir social.

Dans sa célèbre "Lettre sur la Tolérance" (*Epistola de tolerantia*), publiée en latin à Gouda aux Pays-Bas en 1689, John Locke développe la théorie d'un Etat qui constitue l'ordre nécessaire au sein duquel peut mûrir et s'épanouir l'homme, c'est-à-dire l'individu, dans la sécurité et dans la paix. Cet ordre est fabriqué par des hommes raisonnables, afin qu'il y puisse régner, en dépit des faiblesses et des fragilités humaines, la justice conforme à la nature des choses et à leur sens.¹

Chaque Etat, comme chaque Eglise, au cours de l'histoire a connu une polarisation entre un parti rigoriste et une tendance plus indulgente, qui prône un emploi plus large de la tolérance surtout par rapport à l'Etat : dans le monde byzantin et post-byzantin, la tension se concrétise ainsi souvent entre les cercles monastiques attachés, selon cette image, au texte de la loi (*akribéia*) et ceux des prêtres et des

---

1 John Locke, *Lettre sur la tolérance*, éd. et trad. R. Klibansky et R. Polin, Paris, PUF, Quadrige, 1995.

prélats séculiers plus attentifs aux implications pratiques de la croyance chrétienne, que j'appelle *oikonomia*.

Tant la littérature historique que la littérature théologique byzantines prennent souvent le principe d'*oikonomia*, que je traduis plus ou moins bien par "tolérance", comme un exemple de la faculté particulière des Byzantins à interpréter la loi d'une façon arbitraire à des fins politiques ou personnelles. C'est, je crois, une erreur évidente et une injustice envers le principe même et aussi son véritable usage, qui sont, l'un et l'autre, si spécifiques de la pensée et de l'idéologie byzantines.²

Examinons quelques textes que j'ai choisis sur une longue durée.

Dans sa fameuse "Lettre à Amphiloque", qui fit autorité dans les recueils canoniques grecs du Moyen Age, après avoir réaffirmé le principe émis par saint Cyprien que le baptême pratiqué par les hérétiques était frappé de nullité, Basile de Césarée écrit au IVe siècle: "Toutefois, si cela devient un obstacle à l'*oikonomia* en général, on doit s'en rapporter à la tradition et suivre les Pères qui ont pratiqué l'*oikonomia* pour nous".³ Et Basile justifie l'*oikonomia* par la crainte que trop d'autorité pourrait être un empêchement au salut de quelques-uns.⁴

Dans ce texte, comme dans les innombrables références à l'*oikonomia*-tolérance de la littérature canonique byzantine, on voit que le terme était interprété dans un sens très large, non pas seulement d'exception à la loi (ce qui fut le cas du droit canon occidental), mais bien plutôt d'une obligation de trancher les questions particulières dans le cadre général du dessein de Dieu pour le salut du monde: il s'agit donc par rapport à l'observance stricte d'une tolérance à la règle, et c'est le sens auquel se rattachent, à mon avis, les nuances multiples données à ce mot par les Byzantins.

-
- 2 H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris, PUF, 1975, p. 141-147: l'*oikonomia* est "adaptation progressive à des réalités nouvelles"; C. Cupane, *Appunti per uno studio dell'oikonomia ecclesiastica a Bisanzio*, in *JÖB* 38 (1988) p. 53-73, pense à "une mesure spéciale, un compromis", "qui se réduira au minimum dans l'administration de la justice et de la pénitence"; G. Dagron, *La règle et l'exception. Analyse de la notion d'économie*, in *Religieuse Devianz*, (Jus commune. Sonderheft 48, Francfort 1990) p. 1-18, pense "à une normalisation des conduites sociales par l'introduction de principes moraux et la médiation de personnages charismatiques".
- 3 P. G. 32, col. 669 B: Ἐὰν μέντοι μέλλοι τῆ καθόλου οἰκονομία ἐμπόδιον ἔσεσθαι τοῦτο, πάλιν τῷ ἔθει χονστεον, καὶ τοῖς οἰκονομήσασι τα καθ ἡμᾶς Πατρασιν ἀκολουθητέον.
- 4 *Ibidem*. Ὑφορῶμαι γὰρ μήποτε, ὡς βουλόμεθα ὀκνηροῦς αὐτοὺς περὶ το βαπτίζειν ποιῆσαι, ἐμποδίσωμεν τοῖς διὰ τὸ τῆς προτάσεως αὐστηρόν.

En effet, pensent ceux-ci, les dispositions étroites des canons ne correspondent pas toujours à la réalité de l'Évangile et elle ne peuvent pas, par elles-mêmes, procurer l'assurance que l'on obéit à la volonté de Dieu en les appliquant. On a donc recours aux *oikonomiai*, dont le patriarche d'Alexandrie Euloge, au VIe siècle, fournissait, d'après Photius,⁵ un véritable petit traité: "Les *oikonomiai*", écrit-il, "sont pratiquées justement, quand la règle de l'*eusébeia* (qui est la piété, la dévotion, le sens du devoir, bref l'orthodoxie) n'en subit aucune atteinte. Car, si cette règle reste sans mélange et sans fraude, l'*oikonomia* trouve sa place, pour des questions qui sont en dehors de celle-ci (l'*eusébeia*).

Souvent une *oikonomia* temporaire a été adoptée pour peu de temps et en retenant quelque donnée qui ne devait pas l'être, pour permettre à l'*eusébeia* de retrouver son pouvoir durable dans la tranquillité et aussi pour briser les attaques et les manœuvres contre la vérité; attaques nombreuses et dont l'impétuosité aurait sans doute fait un grand mal, si ceux qui administrent l'Église ne s'étaient pour un peu relâchés en s'en tenant à l'indiscutable...

La seconde espèce d'*oikonomia* trouve sa nature dans les mots. En effet, quand les dogmes de l'Église sont bien établis et sont exprimés en des termes différents, on consent (*συγκαταβαίνει*) à taire ces mots, qui ne sont pas motifs de scandale (*σκάνδαλον*) pour les gens les plus purs...

Un troisième mode d'*oikonomia*, dit-il, "c'est quand des gens souvenent négligent un décret proclamé d'*akribéia* et proclamé contre eux, mais sans que l'autorité des vrais dogmes en soit amoindrie".

L'*oikonomia* est donc aux marges de l'acribie, qui est le sens exact et précis du dogme, de la loi, mais, précisait Euloge, elle n'est ni trahison ni négation de la norme, qu'elle ne met pas en cause, tout au contraire. Et ceci est essentiel. Elle est souple vivante d'interprétation, en dépassant toute acception légaliste.

Moyen de gouvernement, elle est utilisée par l'empereur Constantin II, qui, par un décret de 648 (le *Typos*), interdit sous peine de sanctions toute discussion sur la nature du Christ, sujet qui trouble profondément l'Empire depuis plus d'un siècle. A l'annonce de cette nouvelle, le grand théologien Maxime le Confesseur réagit violemment: "C'est, à mon avis, un projet impossible, car les Romains n'acceptent pas que

5 *Bibliothèque* 227, éd. R. Henry, t. IV, Paris 1965, p. 112-113.

les paroles des saints Pères disparaissent en même temps que celles des hérétiques impurs, ni que la vérité soit éteinte en même temps que le mensonge, ni que la lumière disparaisse en même temps que les ténèbres... Si, sous prétexte d'*oikonomia*, on supprime la foi salvatrice en même temps que la foi mauvaise, cette sorte de prétendue *oikonomia* est une séparation de Dieu et non une union voulue par Dieu. Et, en effet, demain les Juifs au nom maudit n'ont qu'à dire: Faisons l'*oikonomia* de la paix entre nous: nous, nous supprimons la circoncision et vous le baptême, et nous cesserons de nous combattre. C'est cela que jadis les Ariens ont proposé par écrit sous Constantin le Grand, en disant: Supprimons la Consubstantialité et l'Hétérogénéité, et que s'unissent les Eglises! Mais nos Pères théophores n'acceptèrent pas..."⁶

Poursuivant l'audition des grandes voix qui ont utilisé le mot *oikonomia*, nous entendons les restrictions de Nicolas le mystikos, au début du Xe siècle. A propos de la question du quatrième mariage de l'empereur Léon VI, il écrit au pape Anastase III:⁷ "Certains disent que vous permettez non seulement une quatrième, mais une cinquième femme et même une autre après celle-ci. Bien, et si la sixième meurt, votre *oikonomia* sans limites, disons plutôt votre concession à la débauche, va jusqu'à permettre de contracter un autre mariage, puis un autre et ainsi de suite jusqu'aux portes de la mort... Mais, l'autorité de Rome a pratiqué l'*oikonomia* pour lui (l'empereur) et vous ne devez pas vous opposer à ce qui a été réglé avec *oikonomia*, dites-vous. Que voulez-vous dire? Est-il au pouvoir de Rome de décider par *oikonomia* que celui qui viole la loi reste impuni et que de ses mains impures il touche les choses sacrées?... Où avez-vous découvert une aussi invraisemblable *oikonomia* jusqu'à maintenant?... Si quelqu'un m'obéit ou plutôt obéit aux lois sacrées, d'une part j'accepte la pénitence du pécheur et je lui confirme l'application de l'*oikonomia*, mais seulement s'il met fin à son péché, non s'il s'y obstine. La faute continuant à être commise sans interruption, il est impossible de supposer que celui qui permet au pécheur de vivre dans sa faute puisse pratiquer l'*oikonomia* en vue du salut. Ceci est le fait d'un personnage cynique, non de

6 *Relatio motionis*, P.G. 90, col. 113-117 (trad. G. Dagron, *Empereur et prêtre*, Paris, Gallimard, 1996, p. 180.

7 Ed. R.J.H. Jenkins - L.G. Westerink, *Nicholas I Patriarch of Constantinople*, 32 (Dumbarton Oaks Texts. 2), Washington 1973, p. 230, 234, 236, 238.

quelqu'un, qui pratique l'*oikonomia*, mais de quelqu'un qui se moque des secours apportés par l'*oikonomia*".

Le droit matrimonial byzantin, on le sait, vise surtout à exprimer et à protéger la notion selon laquelle le mariage chrétien unique, réalité sacramentelle, est une représentation de l'union du Christ et de son Eglise.⁸ Par suite, le mariage n'est pas qu'un contrat qui ne serait indissoluble que tant que vivent les deux partis, mais une relation éternelle, que la mort ne rompt pas. Donc, comme le dit l'apôtre Paul,⁹ le remariage est une tolérance, mais n'est pas légitime par lui-même, qu'il soit conclu après la mort de l'un des époux ou après un divorce. Dans les deux cas, il n'est accepté deux fois que par *oikonomia*.¹⁰

Le patriarche Athanase Ier, au début du XIVe siècle, dans une lettre à l'empereur condamne les mesures de tolérance récemment prises aux dépens, estime-t-il, de la hiérarchie: "En ce qui concerne le métropolitain de Tyr", écrit-il, "qui pense pouvoir relever de leurs fonctions prêtres et diacres, ou bien le patriarche d'Alexandrie, qui décide d'accepter qui bon lui semble au rang des orthodoxes et d'en rejeter d'autres, de se montrer insolent à l'égard du synode et du patriarche d'ici dans la capitale, refusant d'être jugé par lui, et, dans le même temps, soupèse mes actes d'autorité, tel un second Théophile, comme je l'ai dit, de telles *oikonomiai* apparentes ont détruit la structure de l'Eglise, et, si nous ne veillons pas à y remédier, celles-ci prévaudront toujours plus".¹¹

Il apparaît clairement ici qu'au nom de l'*oikonomia* mal comprise, le patriarche de Constantinople revendique toute son autorité comme chef de l'Eglise orthodoxe et celle des instances collégiales statutaires grecques.

L'*oikonomia* devient donc un instrument de pouvoir libéré des strictes exigences de la loi et elle est sujet d'appréciations plus ou moins durables.

Deux exemples concrets de la vie juridique le feront connaître avec plus d'évidence, s'il en est besoin.

En 1112, une certaine Eudocie, fille d'un patrice Grégoire Bourion et épouse d'un prôtospathaire Stéphane Rasopôlès, "réduite",

8 Paul aux Ephésiens, 5.25-33.

9 1 Co 7.869.

10 J. Meyendorff, *Initiation à la théologie byzantine. L'histoire et la doctrine*, Paris, Cerf, 1975, p.119-122.

11 Ed. Alice-Mary Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, 69 (Dumbarton Oaks Texts. 3), Washington 1975, p. 168.

dit le texte, "à une extrême pauvreté" et, après avoir obtenu l'autorisation nécessaire, vend pour 28 hyperpres à l'higoumène du monastère de Dochéariou au Mont-Athos, Néophyte, son proastéion d'Isôn, sis dans la circonscription fiscale des Bryai, qu'elle possède à titre de dot.

La vente est compliquée en raison du statut particulier et privilégié réservé par la législation byzantine aux biens détenus à titre dotal: le mari n'a pas le droit de les vendre, ni de les hypothéquer, même s'il a le consentement de son épouse (*Basiliques*, 29.1.119, § 15). Pour rassurer Néophyte, Eudocie fait appel à la clause légale autorisant l'épouse à vendre des immeubles de sa dot pour certaines raisons graves, comme le besoin de nourrir sa famille. C'est la procédure de l'*oikonomia* (*Basiliques*, 28.8.20), qui comporte une requête adressée par Eudocie au praitôr et duc de Thessalonique Andronic Doukas, puis une décision (*lysis*) du praitôr, un compte-rendu exécutoire du logariastès Chandrénos (qui relève du bureau central des finances), donnant à Eudocie l'autorisation de vendre les biens qu'elle détient au titre de sa dot, enfin une déposition écrite dans laquelle Eudocie déclare qu'elle a dicté elle-même sa requête, qu'elle tient à vendre son bien d'Isôn et explique les raisons qui l'ont poussée à cette décision: "Son mari Stéphane Rasopôlès a vu ses affaires péricliter par suite des troubles de l'époque et en outre à cause de la non-production prolongée de la terre, qui a entraîné l'impossibilité de subvenir aux besoins vitaux de sa famille et les réduits à la mendicité, lui, elle-même et leurs enfants; d'autre part, leurs biens-fonds situés loin de Thessalonique, où ils habitent, ne leur rapportent rien, alors qu'ils peuvent être exploités par ceux qui le veulent, en toute tranquillité" (lignes 27-29).

On mettra en doute l'exactitude des déclarations d'Eudocie concernant l'état de délabrement de la famille, y compris du mari, qui, certes, a pu connaître des revers de fortune, mais conserve son titre de prôtospathaire, qui lui assure une rente et le rang de sénateur.

Donc, les instances administratives byzantines auront contourné, par *oikonomia*, l'interdiction légale d'aliéner le bien dotal, pour comploter à une famille de notables.¹²

Second exemple. En août 1373, une certaine Anna, avec le consentement de son mari, le grand domestique Démétrius Paléologue, vend au monastère de Dochéariou son bien dotal situé à Mariana près d'Olynthos, pour la somme de 600 hyperpres. Le monastère d'Akap-

12 *Actes de Dochéariou*, n°3, éd. Oikonomidis (Archives de l'Athos. 13), Paris 1984, p. 60-73.

niou à Thessalonique conteste la vente, en prétendant pouvoir user de son droit de préemption. Le grand domestique demande au patriarche de trancher l'affaire. Il s'efforce de lui démontrer qu'il s'agit bien d'une donation et non d'une vente, ce qui est en contradiction flagrante avec le contenu du document contesté par le monastère d'Akapniou, en insistant sur le fait que le prix qu'il avait demandé aux autres voisins était plus du triple de ce que Dochéariou avait finalement payé. Il ne fait pas mention du fait que pour vendre un bien dotal le détenteur doit y être contraint par la nécessité, ce qui pourrait être à la rigueur justifié par l'affirmation que la terre est abandonnée et improductive! Quoiqu'il en soit, le patriarche déboute le monastère d'Akapniou de sa plainte, reconnaît qu'il s'agit d'une donation, qui n'est pas soumise comme telle aux restrictions de la préemption et qu'en tout état de cause il faut constater que le plaignant n'a pas élevé de contestation dans les délais requis par la loi.

Il est clair que la solution d'*oikonomia* adoptée par le patriarche est simplement revêtue de quelques arguments juridiques.

Mais le grand domestique, Démétrius Paléologue, époux d'Anna, qui donne ou vend son bien dotal au monastère athonite, en contournant les interdictions légales, est l'oncle de l'empereur et fils spirituel du patriarche.¹³

Cette opportune souplesse fut, on l'imagine, largement mise à contribution à l'époque de la domination ottomane, quand le pouvoir de l'Eglise orthodoxe reposait sur une initiale ambiguïté, entre la nécessité d'être soumise au pouvoir ottoman et d'obéir aux organes de l'administration civile, et, en même temps, l'obligation morale de ne pas servir un tyran infidèle mais l'Eglise. L'usage nuancé d'une *oikonomia* nouvellement élaborée permit à l'Eglise d'avoir souvent l'attitude prudente de collaboration, qui lui conserva ses intérêts vitaux et ceux des Chrétiens.¹⁴

En droit matrimonial, par exemple, l'usage d'un nouveau régime d'*oikonomia* découla peu à peu de la nécessité d'aménager de multiples systèmes de droits coutumiers, pour les incorporer dans le corpus juridique de chaque diocèse. D'autre part, la Sublime Porte, qui avait dès le premier moment reconnu l'autorité juridique du patriarche et des prélats orthodoxes pour toutes les causes relevant du droit familial et

13 *Ibidem*, n°42, p. 237-240.

14 S.C. Zervos, *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique (1666-1821)*, Thèse de doctorat E.H.E.S.S., Paris, 1990.

du droit successoral des populations conquises, permettait à ses sujets de religion non islamique de recourir aux instances judiciaires islamiques pour les mêmes questions. Et c'est ainsi que même les dignitaires de l'Eglise orthodoxe portaient leurs litiges devant les tribunaux des juges musulmans, en dépit des protestations de l'Eglise, comme on peut bien le penser.

Pour conserver son autorité sur son troupeau, l'Eglise orthodoxe assouplit donc sa pratique en ce qui concerne plusieurs aspects de la vie familiale et de la vie civile des populations chrétiennes.

Mais l'extension de la notion d'*oikonomia* rencontra de nombreux obstacles, comme il est naturel. Gennadios II, voulant aménager les règles fixées pour le mariage, se heurta à une véritable révolte d'un groupe important d'officiers de la Grande Eglise et de prélats, soucieux de voir observer la lettre du dogme orthodoxe. Le grand synode réuni en 1484 aboutit à un compromis sur l'application du principe de l'*oikonomia*, qui abandonnait désormais tout critère reposant sur une codification rigoureuse, mais faisait simplement référence, comme toujours, aux grandes valeurs de la foi orthodoxe.

La nature de l'*oikonomia* demeurait intacte, mais son application systématique conduisit à un certain relâchement et à quelques excès caractérisés: les prélats et les prêtres en usèrent sans le moindre scrupule pour justifier des malversations ou faciliter le progrès de leur carrière; les rivalités entre les archontes laïques et les archontes ecclésiastiques devinrent âpres, acharnées, et suscitérent en plus d'une occasion l'intervention des autorités musulmanes.

Pour apprécier justement la situation, il convient de se rappeler que l'action du clergé orthodoxe devait respecter la lettre des canons (l'*akribéia*) même assouplie par l'*oikonomia*, et la réalité de la vie quotidienne, ce que l'on appelait "la servitude des temps": et ceci à l'intérieur d'un système de contraintes idéologiques contradictoires, qui avait donné naissance à un corpus normatif à double origine. De son côté, le patriarche, qui avait le redoutable avantage d'accéder directement à la Sublime Porte, dans sa lutte séculaire contre les métropolitains, justifia ses actes, bons ou moins bons, par le principe d'*oikonomia*, qui lui donna finalement la victoire et le pouvoir au XVIIe siècle.¹⁵

---

15 Voir S. Petmézas, in P. Odorico, *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)* (Textes. Documents. Etudes sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique), Paris, Association Pierre Belon, 1996, sous-presse.

Le patriarche Gennadios, dans une lettre adressée à Maxime Sophianos et aux autres moines du monastère Sainte-Catherine au Mont Sinaï,¹⁶ explique clairement les limites autorisées par l'*oikonomia* pour éviter "le scandale", terme technique byzantin (d'origine évangélique) pour désigner tout acte semant la confusion et portant atteinte aux intérêts de l'Eglise. Il demande aux moines de ne pas être scandalisés par la conduite du patriarche de Jérusalem, qui était obligé de ménager, moyennant finances, les seigneurs musulmans du pays, et de ne plus contester sa légitimité; "la vente et l'achat" du sacerdoce et des offices ecclésiastiques devaient être tolérés, même dans les cas de transactions purement vénales impliquant des archontes et des prélats chrétiens; la bonne volonté et l'action des patriarches ont été incapables d'extirper le mal et de mettre fin à de mauvaises pratiques. Mais, même les prélats justes, ceux qui savent les irrégularités commises et la mauvaise foi des pécheurs, doivent "économiser le temps", dissimuler les actes, qui peuvent ébranler la confiance du peuple chrétien en ses prélats. La perte de cette confiance conduit au mépris des prélats et au doute sur le dogme chrétien. Le doute mène à la perte de la foi. En dissimulant les manquements aux canons, continue-t-il, et aux lois divines, les crimes des prêtres et des prélats, le bon patriarche préserve l'innocence de ses ouailles. La faute pèse sur la conscience du prélat seul, tandis que les Chrétiens, ignorants et pieux, gagneront leur salut. Le prélat, même cupide et pécheur, porte sur lui, grâce à son sacerdoce, le péché collectif de la communauté des fidèles. Il remplit son rôle de médiateur. Dieu reconnaît et récompense la piété sincère des Chrétiens même envers des prélats ignominieux.

Oikonomia du pouvoir de l'Eglise dans la marche du Chrétien vers son salut éternel.

Il y a encore l'*oikonomia* du Chrétien dans ses relations formelles avec Dieu.

Un prêtre de Serrès en Macédoine en fixe ainsi le mode d'emploi: "Frère bien aimé, il faut que tu fasses encore ceci: quand tu vas à l'église, dès que tu entres, commence à dire à Dieu": suit une longue litanie. Puis l'auteur continue: "Il faut que tu dises toutes ces prières, et ensuite que tu tournes ton visage vers l'icône de la Vierge; alors récite ceci avec une grande piété et dis": suit une longue série d'invocations. Et l'auteur poursuit: "Il faut que tu dises tout cela, mon frère... Et si

---

16 Ed. L. Petit, t. IV, Paris 1935, p. 201-202.

tout cela te semble trop et que tu négliges de le dire, dis-en la moitié, lorsque tu entres dans l'église et que tu te prosternes, et dis l'autre moitié, lorsque le prêtre est arrivé à la fin de la liturgie et que tu te prosternes. Alors, il faut que tu dises aussi ce que tu as laissé et que tu le termines. Ensuite, rentre chez toi et remercie Dieu.

Et, si tu es illettré, frère bien aimé, dis: Seigneur Jésus-Christ, Fils et Verbe de Dieu, pour ta grande pitié et pour l'intercession de la Mère de Dieu, aie pitié de moi, qui suis un pécheur, et: Seigneur, prends soin de moi, donne-moi la joie, aide-moi, donne-moi un abri, garde-moi de tout mal, et rends-moi digne de ton royaume. Amen.

Et, si tout cela te semble trop et que tu ne puisses le dire ni te le rappeler, dis seulement ceci: Mon Dieu, pardonne-moi, qui suis un pécheur. Ces mots ne doivent jamais être absents de ta bouche, que tu sois instruit ou que tu sois illettré, que tu travailles ou que tu chômes, que tu te promènes ou que tu sois dans ton lit, que tu sois à l'église ou que tu sois chez toi, il faut que tu dises ces mots: Mon Dieu, pardonne-moi, qui suis un pécheur".¹⁷

Il y a enfin l'*oikonomia* divine, couplée avec l'ascèse personnelle; et nous nous éloignons ici beaucoup de la littérature de l'Eglise, puisque mon dernier texte est le poème épique du Digénis Akritas. Le général qui poursuit Digénis, qui lui a enlevé sa fille et a vu la défaite de sa suite militaire, écrasé par le héros

"lève les mains vers le ciel

Et les yeux tournés vers l'Orient rendit grâce à Dieu:

Gloire à toi, dit-il, ô Dieu économe (οἰκονομῶν) de nos intérêts

Avec ta sagesse indicible à notre endroit

Tu m'as accordé un gendre tel que je le voulais".¹⁸

Les voies de Dieu (l'*oikonomia* divine) sont souvent insondables, mais elles n'ont d'autre but que le salut de l'âme du Chrétien; et le fidèle orthodoxe aura à coeur de s'y conformer par une *oikonomia* personnelle, dont un bel exemple littéraire est fourni par un autre passage du même poème: un chef apélate, le vieux philopappos, mis en fuite par le héros, raconte à l'amazone Maximô, dont il demande l'aide, qu'il est décidé à se retirer de la lutte pour trouver le repos monastique et, par *oikonomia* avec l'assentiment de Dieu, à y rechercher "le don qui n'a pas de prix",¹⁹ qui est le salut éternel par la vie solitaire.

17 P. Odorico, *op. cit.*, III, paragraphes 23-26.

18 Ed. et trad. ital. P. Odorico, IV, 684-687, Florence 1995, p. 102.

19 *Ibidem*, VI, 400, p. 166.

La foi orthodoxe est universelle, disait Euloge au VIe siècle,²⁰ après d'autres; "elle est la plus belle du monde", écrit Synadinos, le prêtre macédonien au XVIIe siècle,²¹ qui exclut toute autre croyance: "Si Dieu t'avait fait naître dans une autre race, que serait-il advenu de toi, malheureux? Un être perdu pour toujours du point de vue spirituel comme du point de vue temporel..."

Le grand rêve de la civilisation byzantine était d'établir une société chrétienne universelle, administrée par l'empereur et guidée dans la voie spirituelle par l'Eglise.

Toutefois, s'étant toujours attachée à la vérité, à sa vérité, et excluant par principe tout relativisme, la pensée byzantine a évité de tomber dans le rationalisme conceptuel comme dans l'autoritarisme. Au sein même de son conservatisme, la théologie byzantine s'appuie sur des critères internes certes, mais aussi sur l'expérience, qui implique, comme la vie elle-même, le changement, mais aussi la fidélité au passé. C'est à la croisée de ces deux chemins que se trouve, à mon sens, l'*oikonomia*, complaisance, condescendance, compromis, tolérance salvatrice (σωτηριωδης συγκαταβασις), "imitation de l'amour de Dieu pour les hommes",²² puisque l'Incarnation est le modèle byzantin de l'*oikonomia* divine,²³ l'instrument le plus subtil et le plus spécifique, peut-être, de l'autorité de l'Eglise orthodoxe, qui ne se considère pas comme source de vérité, mais dépend elle-même de la foi de ceux qui sont appelés à l'exercer.

Le normatif n'est donc pas irréductible, car il exprime la volonté et les prétentions mouvantes d'un pouvoir social, qui ne peut ignorer la tolérance gage d'efficacité.

---

20 Photius, *Bibliothèque*, éd.cit., p. 114.

21 Ed.cit., IV, paragraphe 2.

22 Nicolas mystikos, éd.cit., p. 236.

23 Jean Damascène, *Pègè gnôséôs*, P.G. 94, col. 1101.

ТОЛЕРАНЦИЈА И ВЛАСТ У ПРАВОСЛАВНОМ СВЕТУ СРЕДЊЕГ И НОВОГ ВЕКА Резиме

У свом "Писму о толеранцији" из 1689. године, Џон Лок развија теорију државе чији праведан поредак омогућава човеку, тј. појединцу, развој и сазревање у миру и сигурности. Свака држава, као и свака Црква искусиле су током историје поларизацију на тврђу и попустљивију струју. У византијском и поствизантијском свету, та тензија се често конкретизује у односу између монашких кругова, који се држе слова закона (*акрибија*), и кругова свештенства и световних достојанственика, који већу пажњу обраћају на практичне импликације хришћанског веровања, на оно што ја називам *економија*. И историјска и теолошка византијска литература често се служи начелом *економије* - коју преводим као "толеранција" - као примером Византинцима својствене способности да закон тумаче слободно, у складу с политичким или личним циљевима. То сматрам очигледном грешком и неправдом како према самом начелу тако и према његовој истинској примени. У свом чувеном "Писму Амфилохију", Василије из Цезареје (IV в.) оправдава *економију* страхом да би превелика власт некима могла онемогућити спасење. Тај термин је, широко узев, тумачен као изузетак од закона, па и као обавеза да се о посебним питањима одлучује у општем оквиру Божје промисли, а ради спасења света. Према александријском патријарху Еулогију (VI в.), *економија* је, у ствари, на маргинама *акрибије* - која је тачно и прецизно значење догме - али није њена негације и не доводи је у питање. Напротив, а то је од суштинске важности, реч је о живој прилагодљивости тумачења. Многобројни су примери коришћења начела *економије* током векова византијске историје: цар Констанс II послужио се њиме када је 648. декретом забранио сваку расправу о Христовој природи, на шта је уследила жестока рекација великог теолога Максима Исповедника. Никола Мистик, почетком X века, говори о *економији* поводом четвртог брака цара Лава VI. Патријарх Атанасије I, почетком XIV века, у писму цару, осуђује толеранцију која је, по његовом мишљењу, остварена на штрб хијерархије. Има и доста примера за примену *економије* у правним пословима и судским одлукама, најчешће у корист припадника виших слојева друштва.

У доба отоманске доминације, суптилна и проширена примена начела *економије* омогућила је Цркви да, понашајући се као разборит сарадник неверничких власти, очува своје и општехришћанске виталне интересе. Проширивање, па и злоупотребе појма наглазили су на многе препреке у крилу саме Цркве. Сукоб Генадија II и групе црквених достојанственика, која су заступала поштовање слова догме, завршен је ком-

прописом постигнутим на Сабору 1484. То начело се примењује као *економија* власти Цркве у ходу хришћанина ка вечном спасењу, *економија* хришћанина у његовим формалним односима с Богом, а ту је, напоследку, и божанска *економија*, спрегнута с личном аскезом.

Велики сан византијске цивилизације био је установљење опште-хришћанског друштва којим ће управљати цар, док ће га на духовном путу водити Црква. Увек везана за (своју) истину и, сходно томе, одбацујући сваки релативизам, византијска мисао није се препустила рационализму и није запала у ауторитарност. У окриљу своје конзервативности, византијска теологија се ослањала на сигурне интерне критеријуме, али и на искуство које, као и сам живот, подразумева и промене и верност прошлости. Управо на пресеку тих двају путева стоји, по мом мишљењу, *економија* - попустљивост, предусретљивост, компромис, спасоносна толеранција, јер Инкарнација је византијски модел божанске *економије*, најтананије и најособеније оруђе власти Православне цркве, која се не сматра извором истине, већ и сама зависи од вере оних који су позвани да је врше. Норма, стога, није неприкосновена, јер изражава вољу и тежње једне друштвене силе која не може занемаривати толеранцију у служби ефикасности.

Paolo ODORICO
E.H.E.S.S.
Paris

LE PRIX DU CIEL: DONATIONS ET DONATEURS A SERRES (MACEDOINE) AU XVIIe SIECLE

Abstract: C'est à partir des documents précieux, récemment découverts, que l'auteur s'efforce d'élucider un aspect particulier de la vie spirituelle de la communauté chrétienne à Serres au XVIIe siècle. Ces documents montrent qu'au monastère fameux de Saint-Jean-Prodrôme il y était un tarif fixé (6.000-8.000 akçe) pour la "commémoration" du donateur. Même plus souvent, au lieu du paiement en liquide, une commémoration était assurée par la donation d'un bien. Le tarif fixé, tenant compte des mutations de la parité de change, restait le même entre 1601 et 1664. Il semble que les montants enregistrés dans les documents ne correspondent pas aux sommes réellement payées, mais plutôt que le montant versé était objet de marchandage et que le paiement était fait en biens ou en travaux.

Dès la fin de l'époque byzantine,¹ Serrès était un centre florissant, en plein développement économique grâce à la fertilité de la plaine du

1 Pour l'histoire de Serrès [au delà des ouvrages qui traitent en général l'histoire de la Macédoine et qui donc font aussi référence à la ville, comme P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris, 1945 ["Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome" 158]; A. Bakalopoulos, *Ιστορία του νέου Ἑλληνισμοῦ*, particulièrement t. III, Thessalonique 1968; G. Théocharidis, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354)*, Thessalonique 1980 ["Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν" 55]; et id., *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833*, Thessalonique 1988], on tirera profit des ouvrages suivants: P. N. Papageorgiou, "Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια τὰ περὶ τὰς Σέρρας καὶ ἡ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου", *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894) p. 225-329 [réimp. Thessalonique 1988]; E.G. Stratis, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς καὶ δράσις τῆς ἐν αὐτῇ ἑλληνικῆς κοινότητος κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνους*, Serrès 1926; P. Pennas, *Ἱστορία τῶν Σερρῶν*, 2ème éd., Athènes, 1966; G. Kaftantzis, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρῶν καὶ τῆς περιφέρειᾶς (ἀπὸ τοῦς προϊστορικοῦς χρόνους μέχρι σήμερα)*, t. I, Athènes 1967, t. II, Serrès 1972; ID., *Οἱ Σέρρες ἄλλοτε καὶ τώρα*, Serrès, s.d. [mais 1985]; T. Karanastassis, "Σημειώσεις γιὰ

Strymôn, particulièrement adaptée à la production du coton,² du tabac, du riz et du blé. A cette époque la ville était sortie d'un passé difficile: les conséquences catastrophiques des faits de guerre du XIIIe et du XIVe siècle l'avaient réduite à des conditions misérables, du point de vue tant de l'économie que de l'urbanisme. Lorsqu'en 1245 Jean Vatatzès arriva dans la ville il se trouva face à un spectacle lamentable: "Serrès était anciennement une ville très grande, mais le Bulgare Jean, après les autres villes de Macédoine, l'assiégea et la détruisit elle aussi et elle était à cette époque comme un village, et seulement son acropole avait encore des murs et était en état d'affronter une guerre".³ En 1307 Serrès connut les horreurs et la violence des Catalans. Les documents conservés dans le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome nous ont gardé le souvenir d'une ruine fort grande. Un document de 1323 nous raconte qu'après la dévastation il y avait des querelles à propos propriétés, et affirme que pas seulement la ville, mais aussi les alentours étaient devenus des refuges pour les bandits.⁴

τὴν ἱστορία τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὶς Σέρρες, in Σερραϊκὰ Ἀνάλεκτα 1, 1992, p. 152-171. Fondamentale l'étude de A. Guillou, *Les Archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, Bibliothèque Byzantine. Documents 5 (Paris 1955). Pour l'histoire de Serrès vers la fin de l'époque byzantine, voir: G.C. Soulis, *Notes on the History of the City of Serres under the Turks (1345-1372)*, in Ἀφιέρωμα στὴν μνήμη Μ. Τριανταφυλλίδη, Thessalonique 1960, p. 373-379; G. Ostrogorsky, *La prise de Serrès par les Turcs*, Byzantion 3 (1965) p. 304-312; id., *La principauté serbe de Serrès*, Mémoires de l'Institut d'Études Byzantines 9 (Belgrade 1965) (en serbe); L. Mavromatis, *La fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin*, Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέτες 16 (Thessalonique 1978); A.V. Solov'ev, *Les archontes grecs dans l'empire serbe*, Byzantinoslavica 2 (1930) (en serbe) p. 275-287. Pour l'aspect historico-géographique, voir P. Bellier et Alii, *Paysages de Macédoine*, Paris 1986 (Travaux et Mémoires. Monographies, 3). Un cadre d'ensemble avec mise à jour bibliographique dans le volume *Conseils et Mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XIIe siècle)*, par P. Odorico, avec la collaboration de S. Asdrachas, T. Karanastassis, S. Kostis, S. Petmézas, sous presse (Textes. Documents. Etudes sur le monde byzantin néohellénique et balkanique).

- 2 Les études sur l'économie de la région au XVIIe siècle doivent encore être développées: si la production du coton est un élément majeur de l'activité paysanne au XVIIIe siècle, avec toute les conséquences qu'elle entraîne (importations de biens en échange de l'exportation du coton, circulation de l'argent, mais aussi travail du coton sur place etc.), nos informations pour la période précédente sont encore limitées. La *Chronique* de Synadinos est une source importante mais encore inexploitée à ces sujet. Des recherches sont en cours au sein du P.R.I. "P. Belon" à l'École des Hautes Études en Sciences Sociales (Paris).
- 3 - "ἐπεὶ δ' αἱ Σέρραι πάλαι μὲν ὑπῆρχε πόλις μεγίστη, ὃ δὲ Βούλγαρος Ἰωάννης μετὰ τῶν λοιπῶν Μακεδονικῶν πόλεων καὶ ταύτην πολιορκήσας κατήρπειν, ὡς κόμη τότε ἐτύγγανε, τῆς ἀκροπόλεως μόνης περιτειχισμένης καὶ ἠντρεπισμένης δέξασθαι πόλεμον": George Akropolitès, *Chronikè Syggraphè* § 43, p. 74, ed. Heisenberg, Leipzig 1903.
- 4 Le document, encore inédit, est conservé à la p. 7 du cartulaire B du monastère

D'abord les Serbes de Stéphane Dušan et par la suite les Turcs s'engagèrent dès la deuxième moitié du XIVe siècle dans le développement économique de Serrès. Au début du XVIe siècle la ville s'enrichit de la présence des Juifs. Ceux-ci avec les Chrétiens représentaient certainement les groupes sociaux les plus actifs pour la production et le commerce. De leur côté les Ottomans conservèrent toujours une attitude bienveillante envers la ville.

La communauté chrétienne de Serrès naturellement était assujettie à l'autorité ottomane; l'attitude envers les dominateurs musulmans était double: ils étaient considérés comme des envahisseurs, des conquérants qui avaient privé les Chrétiens de leur patrie. Ainsi Synadinos,⁵ au début de sa *Chronique*, reprend la *Lamentation sur la chute de Constantinople* de Matthieu de Myra, pour demander à Dieu la restitution de la liberté:

Mon Dieu, (Constantinople) Tu l'as donnée à d'autres et à nous
Tu l'as prise.

Mon Dieu tout-puissant, si telle est ta volonté,
rends-aous cette merveille pour la gloire de ton nom.

Donne-nous notre petite maison, donne-nous notre patrie,
il suffit de l'indignation et de la grande amertume;

Tu nous as châtiés, Seigneur, pour notre péché,
et nous as condamnés à être dans les mains de nos ennemis.

Saint-Jean-Prodrome, aujourd'hui au Centre I. Dujčev de Sofia sous la cote D. 80: dans les régestes du cartulaire il a le n. 8 [voir A. Guillou - L. Mavromatis - L. Bénou - P. Odorico, *Le cartulaire B du monastère Saint-Jean-Prodrome au Mont Ménéécé (Serrès). Régestes*, Byzantion 65 (1995) p.199].

5 Le texte complet de la *Chronique* de Synadinos, avec traduction française et commentaire, est sous-pressé (on attend la parution pour la fin de 1996): *Conseils et Mémoires...*; elle représente la source majeure pour l'histoire de la communauté chrétienne de Serrès. La *Lamentation* qui précède le texte, et que Synadinos a tirée de l'*Histoire de l'Homogrovalachie* de Matthieu de Myra, a été l'objet d'éditions dès la fin du XIXe siècle. Une bibliographie complète se trouve dans le volume cité; voir aussi: S. Lampros, Μονωδίαι καὶ θρηνοὶ ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν Νέος Ἑλληνομνήμων 5 (1908) p. 250-256 et 6 (1909) p. 495-499; P. Pennas, Τὸ Χρονικὸ τῶν Σερρῶν τοῦ Παπασυναδίνου, μετ' εἰσαγωγικῆς μελέτης, in Σερραϊκά Χρονικά 1 (1938) p. 7-72; G. Kaftantzis, Ἡ σερραϊκὴ Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδίνου μετ' εἰσαγωγή καὶ σχόλια, in Σερραϊκά Χρονικά 9 (1982-83) p. 15-128; id., Ἡ σερραϊκὴ Χρονογραφία τοῦ Παπασυναδίνου, Thessalonique 1989; Sp. Asdrachas, "Οἰκονομία καὶ νοοτροπίες: ἡ μαρτυρία τοῦ Χρονικοῦ τῶν Σερρῶν, τοῦ Νεκταρίου Τέρπου καὶ τοῦ Ἀργύρη Φίλιππίδη", in Γετράδια ἐργασίας 7 (Athènes 1984) p. 53-72 (réimpr. dans le volume Οἰκονομία καὶ Νοοτροπίες, Athènes 1988, p. 167-210).

Les Turcs sont donc le châtimeut de Dieu, mais tout au long de la *Chronique* le sultan reste *le basileus*, héritier de l'empereur byzantin, le chef de l'Etat, le Seigneur auquel sont dus fidélité et respect.

A côté du sultan et bien plus important dans la vie pratique, se trouve le patriarche, chef du *millet* chrétien, dont il gère les questions intérieures pas en souverain, mais en chef du synode. Les communautés locales, jusqu'à la première moitié du XVIIe siècle au moins, sont fortement autonomes, dirigées par le métropolitain, représentant du patriarche, et par un conseil tout puissant. Les lettres du patriarche et les documents officiels qui s'adressent à la communauté font toujours référence au métropolitain, au clergé et aux notables de la ville, personnalités publiques qui dirigent et organisent ensemble la vie des Chrétiens. A cette époque, le métropolitain est étroitement dépendant de la volonté du conseil qui administre les biens de l'Eglise, paye collectivement les impôts, se charge de la gestion de la communauté. Lorsque le métropolitain de Zichna Néophyte donne au monastère le métoque de Saint-Achillios avec tous ses biens,⁶ il souligne à deux reprises que la donation a été faite avec l'accord des notables de la ville: "μετὰ καὶ βουλῆς τῶν ... κληρικῶν καὶ ἀρχόντων et, peu après "Τοῦτο γοῦν θεωρήσας καὶ γὰρ καὶ ἡ ὑπὲρ ἐμὲ ἅπαντα κληρὸς ἐπροσηλώσαμεν τὸ ... μετόχιον εἰς τὴν ... σεβασμίαν μονὴν τοῦ τιμίου Προδρόμου."

C'est au patriarche (ou à son représentant) et à l'administration de l'Eglise que les Chrétiens ont recours en cas de conflits. D'ailleurs déjà à la fin de l'époque byzantine les tribunaux ecclésiastiques, mieux organisés et plus efficaces que les civils, étaient préférés par les plaignants. La tradition continue: avoir recours à l'autorité ottomane était une attitude fortement blâmée par la communauté chrétienne. Les sources nous parlent avec antipathie de ceux qui se sont adressés "à ceux de l'extérieur qui nous dominent" (τοὺς ἔξω κρατοῦντες). La force de l'Eglise pour faire respecter les décisions qu'elle a prises, préside dans l'excommunication, qui comporte non seulement l'éloignement des mystères de la foi, mais aussi empêchement de toute activité économique avec les autres Chrétiens.

La formule d'excommunication est plus ou moins la suivante: "(Un tel) est indésirable pour tous et en plus excommunié par le Père, le Fils et le Saint Esprit, Dieu unique dans sa nature, et il est maudit

6 Le document se trouve à la page 217 du cartulaire B du monastère Saint-Jean-Prodrome (voir *Regestes...*, p. 230, n. 238).

ici-bas et ne sera pas pardonné en cette vie, et après sa mort son corps ne se décomposera pas, et dans la vie future et éternelle il sera inculpé comme une personne qui s'est séparée de l'ensemble des Chrétiens pieux et orthodoxes; en outre tout Chrétien qui prononce son nom infâme, ou qui l'aidera ou qui ira à son secours par ses discours ou ses actions, ce dernier aussi sera excommunié par le Père, le Fils et le Saint Esprit, Dieu unique dans sa nature, et après sa mort son corps ne se décomposera pas. Le présent document synodal doit être lu de façon que tous l'entendent, chaque année le saint jour de l'Orthodoxie, pour rappeler l'événement et afin que les indisciplinés deviennent sages".⁷ Il s'agit donc d'une punition qui est spirituelle, et dans le même temps économique.

Ce mélange de spiritualité et d'intérêt matériel permet à la communauté de vivre, de se développer, lui fournit à la fois les normes et les systèmes pour les appliquer, leur justification morale et leur efficacité pratique. Par rapport aux Ottomans, la communauté s'efforce d'être le plus possible autonome, utilisant les "conquérants" en ce qu'ils peuvent être utiles, par exemple en faisant recours au juge pour confirmer une donation contestée par les héritiers ou pour déterminer son statut juridique, mais jamais pour résoudre une querelle que la donation elle-même peut engendrer.

Nous pouvons constater les effets pratiques de l'excommunication dans le cas de Synadinos, qui était prêtre (avec ses revenus), détenteur d'une charge dans l'administration de l'Eglise (elle aussi avec des revenus), mais aussi tisserand, propriétaire d'ateliers de tissage, et encore probablement marchand de vin. Lors de son excommunication en

7 Tel est le texte de l'excommunication du métropolite de Serrès Iōsaf, datant du 1606; le texte, déjà conservé dans le "manuscrit de la métropole" de Serrès, éd. P. Odorico, *Mémoire d'une voix perdue. Le cartulaire de la métropole de Serrès 17e-19e siècles*, Documents et recherches sur le monde byzantin néohellénique et balkanique XVI (Paris 1994) p. 28-31, est le suivant: "Εἶναι παντάπασιν ἀπρόσδεκτον καὶ πρὸς τοῦτῳ ἀφορισμένον ἀπὸ Πατρὸς, Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος, τοῦ ἐνὸς τῆ φύσει Θεοῦ, καὶ κατηραμένον καὶ ἀσυγχώρητον ἐν τῷ νῦν καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτον ἐν τῷ νῦν αἰῶνι, καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθήματι ὑπόδικον ὡς ἀλλοτριώσαντα ἑαυτὸν τῆς ὀλομελείας τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν, πρὸς τοῦτοις δὲ καὶ ὅποιος ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς μνησθῆ τὸ μισθὸν αὐτοῦ ὄνομα, ἢ βοηθήσῃ αὐτῷ ἢ συνδράμῃ ἢ μὲ δανεία ἢ μὲ λόγον ἢ μὲ ἔργον, καὶ ὁ τοιοῦτος ἀφορισμένος ἔστω ἀπὸ Πατρὸς, Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος, τοῦ ἐνὸς τῆ φύσει Θεοῦ, καὶ ἄλυτος μετὰ θάνατον. ... τὸ παρὸν συνοδικὸν ἔγγραφον ... ὀφείλει ἀναγινώσκεισθαι εἰς ἐπήκοον παντὸς τοῦ λαοῦ ἐτησίως κατὰ τὴν ἁγίαν ἡμέραν τῆς ὀρθοδοξίας εἰς ἀναμνησιν τοῦ πράγματος καὶ σωφρονισμὸν τῶν ἀτακτούντων".

1638, la formule est pareille à celle que je viens de citer: "Ils m'en apportèrent deux destitutions définitives qu'ils lurent le Samedi de Pâques au moment de l'hymne à la mort du Christ dans les églises pour que tous puissent les écouter, car il y avait aussi des habitants de Melnik et des paysans, des prêtres et des étrangers, afin que tout le monde le sache. Et ainsi ils me déposèrent définitivement et lancèrent l'anathème contre moi, tous, petits et grands, dans l'église et partout... Et ils me chassèrent de l'Eglise et prirent mon énorion et ils établirent que: Quiconque me rencontre, ou quiconque mange du pain avec moi, ou quiconque m'aide, ou me secourt par ses discours ou ses actions, ou quiconque fera des affaires avec moi, ou quiconque achètera mon vin ou même le boira, ou quiconque me rendra des services, ou quiconque me fréquentera ou m'amènera des marchands à qui je vendrai des produits, ou quiconque me considèrera comme un prêtre, ou quiconque me baisera la main, ou quiconque me tiendra pour chrétien et beaucoup de choses pareilles"⁸ Après un an, lorsqu'il arrive à être réintégré dans la communauté, il fait le calcul de ses pertes: "Ils ne me pardonèrent pas jusqu'à ce que j'ai donné tous mes biens comme gage à Chatzès Rétsépouglès, et j'ai pris quatre cents piastres et j'ai donné 48.000 aspres et je les ai mises devant l'icône du Christ... Et cette disgrâce me coûta en tout cent vingt mille aspres."⁹

La communauté chrétienne, à Serrès comme ailleurs, avait toujours, pendant la turcocratie, un penchant très fort vers la solidarité. Les riches commerçants de la ville au-delà de leur aisance personnelle, recherchaient le prestige social à travers leur participation active à la vie de la communauté, à travers des donations et des travaux d'utilité

8 Je cite d'après le texte sous-presse *Conseils et Mémoires...*, p. 142 s.: "... με ἤφεραν δύο τέλειες καθαίριες καὶ τὲς ἀνέγνωσαν τὸ Μέγα Σάββατον εἰς τὸν ἐπιτάφιον ὕμνον τοῦ Χριστοῦ, ἐπ' ἐκκλησίας εἰς ἐπήκουον πάντων, διότι ἦτον καὶ Μελνικιώτες καὶ χωριάτες, καὶ παπάδες καὶ ξένοι, ὡς νὰ τὸ ἤξεύρουν ἢ οἱ πάντες. Καὶ ἐτί με ἐκάθησαν τελείως καὶ με ἀναθεμάτισαν ὅλοι, μικροὶ τε καὶ μεγάλοι, μέσα εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ παντοῦ ... Καὶ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν ἔξω με ἐβγαλαν καὶ τὴν ἐνορίαν μου ἐπῆραν καὶ ἀφόρισαν ὅτι "ὅποιος με συντύχη ἢ ὅποιος φάγη ψωμί μαζὶ μου ἢ ὅποιος με συμβοηθήσῃ ἢ συνδράμη ἢ ἔργω ἢ λόγῳ ἢ ὅποιος κάμη ἀλισφιρίσι ἢ ὅποιος ἀγοράσῃ τὸ κρασί μου ἢ καὶ πῖη ἢ ὅποιος με δουλεύσῃ ἢ ὅποιος με συναναστραφῇ ἢ φέρῃ πρᾶματεντάδες καὶ πουλήσῃ δουλεία ἢ ὅποιος με μετρήσῃ διὰ παπὰ ἢ ὅποιος φιλήσῃ τὸ χέριν μου ἢ ὅποιος με ἔχη διὰ χριστιανόν" καὶ ἄλλα πολλὰ τὰ τοιαῦτα.

9 Καὶ δὲν με ἐσυγχώρησαν ἕως ὅπου ἔβαλα τὰ πάντα μου ὅλα ἀμανέτι εἰς τὸν Χατζὴ Ῥετζέπουγλη καὶ ἐπῆρα τετρακόσια γρόσια καὶ ἔδωσα μὴ χιλιάδες καὶ τὰ ἔβαλα ὀμπρὸς εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ... Καὶ με ἐκόστισεν ἡ συμφορὰ αὕτη ἢ ὀλόγη τὰ πάντα ἑκατὸν εἰκοσι χιλιάδες.

publique. Il s'agissait d'un engagement non écrit, d'une habitude utile au salut de l'âme et à la vie des concitoyens. Et ils partageaient cette attitude avec les notables des autres groupes sociaux. Lorsque, pendant l'épidémie de peste de 1642, mourut le riche turc Karachmatès, Synadinos commente ainsi son attitude vis-à-vis des habitants de Serrès: "[C'était] un homme[...]réputé partout, très riche (on disait qu'il était propriétaire de trois mille *phortia*). [...] Mais il était vraiment rapace et avare et il ne fit ni un pont ni une fontaine ni rien d'autre de "ψυ-χικόν".¹⁰ Ce mot est fort intéressant: en effet il désigne à la fois ce qui est utile pour le salut de l'âme, mais il a aussi une valeur technique très importante:¹¹ ψυχικόν est aussi le bien donné à l'Eglise, qui jouit d'un statut juridique et fiscal particulier face au pouvoir ottoman; on pourrait le définir, en forçant le mot, comme un vakif chrétien.

Le salut de l'âme était assuré par le mnèmosynon, la commémoration funèbre pour laquelle il fallait verser une somme importante à l'Eglise et surtout, dans le cas de Serrès, au grand centre spirituel voisin qu'était le monastère Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée. Avec une donation importante, les Chrétiens pieux étaient nommés "nouveaux fondateurs du monastère", ce qui probablement leur garantissait une renommée dans la ville. Ces donations consistaient souvent en une quantité importante d'argent mais il s'agissait aussi de bâtiments, de terres, d'ateliers et même de récipients de grande valeur, comme des barriques. Mais, à mon avis, tout cela comportait aussi d'inévitables conséquences au niveau économique, dans l'ensemble de la gestion des affaires des Chrétiens, et je me demande si derrière tout cela ne se cachaient pas d'autres intérêts et d'autres calculs.

Malheureusement nos renseignements sur l'histoire de Serrès pendant la période ottomane sont plus restreints que ceux qui existaient au début du siècle, lorsque E. G. Stratis, écrivant avant les guerres balkaniques, pouvait parler des donations des Serriotes qui avaient doté l'école ou l'hôpital de la ville pendant le XVIIe et le XVIIIe siècle:¹² en effet il avait à sa disposition la source la plus importante pour l'histoire

10 *Conseils et Mémoires...*, cit, p.176: "... εξακουστός εις ὄλους, ὑπέρπλοτος ἄνδρας, ὡς τρεῖς χιλιάδες φορτίων ἀκούετον ὅτι κύριος ἦτον ... ἀμή ἦτον κατὰ πολλὰ πλεονέκτης καὶ φιλάργυρος καὶ δὲν ἔκαμεν οὔτε γιφύρι οὔτε σουληνάρι οὔτε ἄλλο τι ψυχικόν."

11 Voir D.Th. Siatras, *Οἱ ἀγοραπωλησίαι ἀκινήτων στὴν τουρκοκρατομένη Ἑλλάδα*, Athènes 1992, p. 67 et passim.

12 E.G. Stratis, "Οἱ εὐεργεταὶ καὶ δωρηταὶ τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητος Σερρών," in *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον*, Thessalonique 1904, p.142-160.

de Serrès, c'est-à-dire le "manuscrit de la métropole", contenant tous les documents relatifs à la vie communautaire de la ville. Le précieux cartulaire (en plusieurs volumes) a disparu autour de 1913 et aujourd'hui nous en possédons seulement quelques fragments.¹³

D'autre part récemment a fait sa réapparition le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome sur le Mont Ménécée,¹⁴ qui contient beaucoup de matériel pour l'histoire de l'institution monacale, mais aussi pour la ville elle-même et pour sa communauté chrétienne, étant donné que depuis le XIVe siècle le monastère était le centre spirituel et le point de repère pour les fidèles pieux de Serrès. Dans le Codex B nous avons probablement les originaux des donations qu'ils furent de la fin du XIVe siècle au début du XIXe. Cependant la plupart des renseignements concernent le XVIIe siècle, surtout les années 1601-1664. A cette source nous pouvons ajouter les données qui viennent des inscriptions et des objets précieux (verres, vêtements liturgiques, objets sacrés, icônes) du monastère ou d'autres églises de Serrès, qui nous sont connus en majorité par les références de Papagéorgiou,¹⁵ par l'higoumène Christophore,¹⁶ et par d'autres.

Je fonderai mes réflexions sur les données du codex B du monastère de Saint-Jean-Prodrome. Il s'agit d'un manuscrit utilisé comme véritable archive du monastère,¹⁷ dont la première partie contient la copie de documents byzantins. Les quelques cent documents post-byzantins sont chronologiquement répartis en trois groupes: les plus anciens datent des années 1498-1503; suit une période de silence, qui s'étend jusqu'à la fin du XVIe siècle, interrompue seulement par un document. Un deuxième groupe réunit les documents rédigés dans la période 1601-1664, tandis que le troisième groupe comprend quelques dix documents datant de la période 1676-1809.

13 Cf. P. Odorico, *Mémoire d'une voix perdue...*

14 Il est conservé au Centre I. Dujčev de Sofia; voir n. 4. Le cartulaire sera entièrement publié dans le cadre des activités du P.R.I. "P. Belon" de l'E.H.E.S.S. de Paris dans la collection "Textes. Documents. Etudes sur le monde byzantin néohellénique et balkanique". La parution de l'ouvrage, par les soins de L. Bénou et P. Odorico, est prévue pour le printemps 1997.

15 P. N. Papagéorgiou, *Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια*, (voir n. 1).

16 [Christophore higoumène], *Προσκυντάριον τῆς ἐν Μακεδονία τῆς παρὰ τῆ πόλει Σερρών σταυροπηγιαῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου συνταχθέν παρὰ τοῦ Χριστοφοῦ ἱεροδιδασκάλου καὶ ἡγουμένου αὐτῆς*, Leipzig 1904.

17 A. Guillou, *Le codex B du monastère S. Jean-Prodrome. Un mémorial pour l'histoire médiévale et moderne de la Macédoine*, in *Mélanges D. Zakythinos*, Athènes 1994, p. 219 s.

D'autres témoignages qui proviennent du manuscrit de la métropole de Serrès nous parlent d'une importante crise vécue par le monastère en 1650, lorsque la moitié des moines quittèrent le couvent pour s'en aller au Mont-Athos: la cause en étaient les conditions économiques difficiles du monastère à cette époque, et une querelle qui avait éclaté entre eux.¹⁸ Les moines restés au monastère firent donc recours à la communauté de Serrès, qui "pour ne pas perdre le mnémonosynon" décide de se porter à l'aide de la glorieuse fondation. Le synode local convoqué, les Chrétiens de Serrès obligent les moines à accepter l'institution d'une commission qui doit gérer les affaires du monastère, vendre les biens meubles et immeubles et redresser ses finances. Le couvent sera donc encore plus dépendant de la communauté de la ville et les donations au monastère continueront de façon ininterrompue jusqu'aux années 60 du siècle. Ensuite la situation semble se modifier: à une époque difficile à déterminer, mais bien avant la fin du siècle, le monastère a retrouvé son statut de monastère patriarcal et acquiesce de nouveau son indépendance face à la communauté de Serrès.

Tout cela est parfaitement marqué par le codex B. En effet les documents de la période 1601-1664 présentent une uniformité remarquable quant au formulaire employé, nouveau par rapport aux documents byzantins. Après la crise de 1650 et jusqu'à 1664 la situation ne semble pas se modifier. Puis tout change: les donations finissent et les formules de leur enregistrement aussi, devenant moins précises, moins sûres. Même la main de ceux qui remplissent la fonction de notaire semble être moins certaine dans la rédaction du document. Les datations contiennent souvent des fautes dans le système de calcul. Finalement les documents eux-même se raréfient, jusqu'à disparaître: une donation date de 1676, et elle est dûe à un moine; deux datent respectivement de 1676 et 1681 (?), et prévoient un contrat de subsistance; deux notices sont de la moitié du XVIIe siècle et concernent une ampoule avec le sang du Prodrome. Trois documents patriarcaux, un accord avec les habitants de deux villages et une liste de bien donnés en 1809 complètent le tableau.

Pourquoi ce changement si imprévisible et inopiné? Il faut d'abord exclure qu'il s'agisse de l'abandon du cartulaire en tant qu'archive du monastère: nous n'avons aucun autre renseignement sur la

---

18 Ils sont les document n. 17,18 et 19 édités dans P. Odorico, *Mémoire d'une voix perdue*, p. 76 s., et dans A. Guillou, *Les Archives de Saint-Jean-Prodrome*, Appendice V.

présence d'autres documents conservés séparément dans le couvent: d'ailleurs l'higoumène Christophore, qui avait en main tout le matériel avant le pillage par les Bulgares en 1917, ne semble connaître rien de plus que ce que connaissons nous-même. Que s'est-il donc passé?

Pour essayer de comprendre la situation il faut d'abord examiner les documents de la période 1600-1664, lorsque le monastère et la communauté de Serrès vivent en étroite symbiose. C'est sur ces documents que je concentrerai mon attention.

Comme je viens de le dire, il s'agit pour la plupart de donations, dont la mention est enregistrée dans le manuscrit-archivé selon un protocole prédéterminé. En général le document commence par une formule tirée de l'Écriture, qui loue les bienfaiteurs ou souligne la vanité du monde et de ses choses, formule utilisée en préambule. Suit le nom du donateur, lequel "est venu au monastère et a donné" de l'argent ou un bien "pour sa commémoration funèbre". De son côté le monastère s'engage à commémorer le bienfaiteur en mentionnant son nom pendant la célébration liturgique. Le nom du donateur est inscrit dans un livre qui s'appelle "*parrèsia*". Dans les documents on fait référence aussi à la πρόθεση ou πρόθεση τῶν Πατέρων.¹⁹ Dans des circonstances particulières, toujours enregistrées dans le contrat, avec le paiement d'une somme plus grande le donateur peut assurer quelque chose en plus, comme, par exemple, la distribution de vin pendant le repas des moines le dimanche.

Le montant de la donation change selon les documents; mais si nous suivons l'évolution économique de l'Empire ottoman au XVIIe siècle, nous découvrons avec surprise que le montant donné au monastère est toujours presque le même: changent les années, les donateurs, la nature du bien donné, pas sa valeur.

Au début du siècle, pour s'assurer le mnèmosynon, les Chrétiens donnaient normalement 8.000 aspres (akçe). Tel est le montant versé par Jacques, métropolitain de Zichna, en 1614;²⁰ par le jeune sieur (κυρίτζης) Doukas Phasoulas en 1606-1607;²¹ par le κυρίτζης Grozanos le 30 août 1616.²² Naturellement on pouvait donner plus que

19 Voir G. Kokkonas, Διὰ τῆς μνημονεύεται ἀκαταπαύστως εἰς τὸν Πανάγιον Γολγοθᾶν, in Τὰ Ἱστορικά 5, 1986, p. 225-229.

20 Doc. 228, p. 180, du cartulaire B du monastère Saint-Jean-Prodrôme. Dorénavant je citerai les documents avec le numéro d'ordre qu'ils ont dans les registres (voir A. Guillou - L. Mavromatis - L. Bénou - P. Odorico, *Le cartulaire B du monastère*), avec le numéro de la page du manuscrit.

21 Doc. 247, p. 225.

22 Doc. 262, p. 236.

cela, comme le fit Anthime, métropolitain de Drama en 1608-1609, qui donna 15.000 aspres,²³ mais nous pouvons expliquer la différence d'attitude par le fait qu'il s'agit d'un métropolitain. En effet il faut séparer les donations faites par une personnalité institutionnelle (membres du clergé ou membres du monastère des donations courantes. Il n'est pas étonnant que les premiers aient eu envers l'institution un intérêt différent de celui d'un Chrétien quelconque. Encore une exception, celle d'Asanès, fils de Kaspakas, qui le 1er Juillet 1615 donne 20.000 aspres au lieu de 24.000 pour son mnémosynon, et pour ceux de sa femme et de sa fille.²⁴ les moines probablement lui ont fait une remise, puisque le montant était élevé.

Quelques années plus tard les choses ont changé et le tarif est plus bas; en 1618 un certain Péios demande son mnémosynon contre le paiement de 6.000 aspres²⁵ et la même chose arrive à Gramménos de Serrès en 1619.²⁶ Pourquoi cette remise? Peut-être qu'une réponse se trouve dans la situation économique de l'Empire ottoman. Nous savons en effet qu'en 1619 la parité de change a été modifiée: dorénavant la correspondance entre la monnaie d'or et l'akçe sera fixée dans le rapport de 1:120 au lieu de 1:250, en vigueur avant la mutation de parité. D'autres mutations de parité de change auront lieu en 1624 et en 1641.²⁷

Il est vrai que déjà en 1618 Péios a payé à un tarif réduit, mais on sait que les nouvelles concernant les variations monétaires circulaient avant la mise en vigueur d'une loi. Par exemple, Synadinos dans sa *Chronique*, nous informe de la mutation de parité de change de 1641: déjà en mai 1640, lors de la constitution d'une commission chargée de gérer les affaires de la corporation des tisseurs, "nous avons considéré - c'est-à-dire moi, Papasynadinos, le sacellaire, le papas sieur Démétrius, le hieromnêmôn, et le sieur Abrampakès, le référendaire - que les aspres vont changer de valeur et que la piastre va valoir quatre-

23 Doc. 227, p. 180.

24 Doc. 261, p. 235.

25 Doc. 260, p. 234.

26 Doc. 272, p. 246.

27 S. I. Asdrachas, "Νομισματικὲς προσαρμογές, ἰς' - ἰζ' αἰ. ῥυθμίσεις καὶ ἀντιδράσεις", in *Τὰ Ἱστορικά* 1, 1983, 19-34, où on trouvera une riche bibliographie. Cf. aussi Ö.L. Barkan, *Les mouvements des prix en Turquie entre 1490 et 1655*, in *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel 1: Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650*, Toulouse 1972, p. 65-79; P. Konortas, "Ἡ ὀθωμανικὴ κρίση τοῦ τέλους τοῦ ἰς' αἰῶνα καὶ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο", in *Τὰ Ἱστορικά* 3, 1985, 45-76.

vingt et que les 20.000 vont devenir 30.000, et qu'on ne pourra plus acquitter (les dettes)",²⁸ ce qui arriva ponctuellement en janvier 1641. Et d'ailleurs le rapport entre la situation économique de l'Empire et le prix d'un mnēmosynon subsiste constamment, comme nous allons le voir.

Deux donations remontent à 1624. Kyriazès de Zichna paie 6.000 aspres pour son mnēmosynon,²⁹ tandis un Stoïos de Serrès donne 10.000 aspres pour la commémoration de deux noms;³⁰ selon toute probabilité il s'agit d'une remise autorisée par l'importance du montant ou par le fait qu'il avait déjà donné précédemment de l'argent au monastère.

Pendant la période suivante la situation change encore: nous avons 12 documents de donation pour la période 1631-1640, dont seulement trois nous parlent de paiement en espèce, tandis que les autres sont des donations de biens. Le 6 août 1638 le prêtre Synadinos (l'écrivain) et un certain Synanès de Mpanitza (probablement son parrain) donnent 7.000 aspres chacun pour leur mnēmosynon³¹ et le même montant est versé l'année suivante par Stoïos, métropolite de Melnik.³²

La période entre 1641 (date d'une nouvelle mutation de la parité de change) et 1650 (date de la crise économique du monastère) connut plusieurs donations. A l'exception de celles du moine Acace, qui donna beaucoup d'argent à plusieurs reprises au monastère (où d'ailleurs il vivait), toutes les commémorations ont un tarif qui varie entre 5.000 et 6.000 aspres. En 1645 Démétrius, skēuophylax de la métropole de Serrès, et encore une fois le prêtre Synadinos donnent 5.000 aspres;³³ et 6.000 aspres Manuel Késatès et Boulkanos en 1645.³⁴

Après la crise économique de 1650, les donations continuent avec le même tarif. Le forgeron de Serrès Nestoris contre son mnēmosynon donne au monastère son atelier qui vaut 6.000 aspres.³⁵ En 1653

28 "Ἐβλέποντας ἡμεῖς, ὃ τε ἐγὼ ὁ Παπασυναδινὸς ὁ σακελλάριος καὶ ὁ παπὰ κύριος Δημήτριος ὁ ἱερομνήμων καὶ ὁ κύριος Ἀβράμπακης ὁ ρεφενδάριος, τὸ πὸς μέλλουν τὰ ἀσπρα νὰ ἀλλαχτοῦν καὶ θέλει νὰ ἐλθῇ τὸ γρόσι ἀπὸ ὀγδόντα καὶ αὐτὲς οἱ κ θέλουν νὰ γένουν, λ καὶ πλέον ἐβγασμὸν δὲν ἔχουν."

29 Doc. 270, p. 244.

30 Doc. 271, p. 245.

31 Doc. 282 et 283, p. 254 et 255.

32 Doc. 258, p. 232.

33 Doc. 287 a et b, p. 259.

34 Doc. 289, p. 261.

35 Doc. 292, p. 263.

Kyrkos Ampatzès donne pour la même raison 5.000 aspres.³⁶ En 1662 Synadinos fait encore une donation: 12.000 aspres pour le mnèmodynamon de sa femme Abrampakina et d'une certaine Kourtesa.³⁷ Après 1680 les donations sont calculées en grosia (piastres) et un mnèodynamon coûte 80 grosia. C'est le montant payé par Christodule en 1680.³⁸

Comme on le voit, il s'agit d'une commémoration à un tarif plus ou moins fixé si on tient compte des mutations de la parité de change et des conditions générales qui gouvernent tout commerce (plusieurs commémorations à la fois, etc.). Il faut encore signaler que les moines du Saint-Sépulcre de Jérusalem avaient aussi une forme de tarif pour leurs services. Nos renseignements à ce propos concernent le XVIIIe siècle lorsqu'une commémoration coûtait 60 grosia (plus ou moins comme dans le monastère de Saint-Jean-Prodrôme à la fin du XVIIe siècle), tandis que l'inscription d'un nom dans la *Phyllada tôn Patérôn* coûtait 100 grosia et l'inscription dans la *Parrésia* 50 grosia.³⁹

Ces tarifs nous paraissent encore plus élevés si on tient compte du fait que les indulgences, vendues habituellement par les patriarchats, coûtaient seulement un grosi.⁴⁰ Et encore plus surprenante est la constatation que dans les archives du Mont-Athos, pour ce qui nous est permis de voir jusqu'à présent, ne sont pas enregistrées de donations pareilles. La seule donation en aspres pour un mnèodynamon que je connaisse est celle de Jean, Théodore, Michos, Kônstas et Dèmos Mprampana, qui vendent au monastère de Xèropotamou une terre (χωράφι), qu'ils ont à Ptéléa, pour 250 aspres: ils ont encaissé 200 aspres et donnent les autres 50 aspres au monastère contre le mnèodynamon de leur père.⁴¹

Jusqu'ici nous avons considéré les paiements en liquide. Mais il y avait aussi une autre manière de s'assurer la commémoration, à savoir la donation d'un bien, généralement une terre ou un bâtiment. Je crois que dans ces cas il y avait un calcul précis pour l'estimation du bien donné. En 1652-1653, lorsqu'une commémoration coûtait 5.000

36 Doc. 294, p.265.

37 Doc. 299, p. 273.

38 Doc. 1680, p. 272.

39 G. Kokkonas, "Διὰ τὴν μνημονεύεται ἀκαταπαύστως ...", cit.

40 L'étude la plus complète est celle de F. Πικου, *Συγχωροχάρτια*, in *Τὰ Ἱστορικά* 1, 1983, p. 35-84, et 3, 1985, p. 344.

41 P. Gounaridis, *Ἀρχεῖο τῆς Ἱ. Μ. Ξηροποτάμου. Ἐπιτομὴ μεταβυζαντινῶν ἐγγράφων*, Athènes 1993 (*Ἀθωνικά Σύμμεικτα* 3), p. 20, n. 5.

aspres, Chatzès Mèlios de Serrès donne plusieurs bâtiments, dont la valeur totale est fixée à 25.000 aspres pour le mnèmosynon de cinq personnes.⁴² Il est évident que le calcul était précis. Dans d'autres circonstances le Chrétien pieux demandait la commémoration après avoir donné un bien et avoir payé le reste du montant en aspres, comme le fit en 1631 le hièromoine Grégoire, qui donna au monastère un "*hòrologion*" et de l'argent.⁴³

Prenons donc quelques exemples de donation de biens. Dans les cas suivants les documents ne nous précisent pas la valeur du bien donné. En 1633-1634 Chatzès Andrianos donne l'atelier qu'il avait acheté à Giamalès.⁴⁴ Géракès Ampatzès donne un grand baril et une vigne en 1621 ou 1636.⁴⁵ Le papas Géракès de Melnik donne une barrique, un stremma de jardin avec 500 arbres en 1638-39,⁴⁶ une grande barrique et 2000 aspres en 1640.⁴⁷ En 1645 le papas Kyriazès de Serrès offre deux jardins potagers et 2000 aspres, qui correspondent à 25 grosia.⁴⁸ En 1658 Dèmos de Serrès donne la taverne dite de St(o)ios Moumtzès contre trois commémorations.⁴⁹ En 1660 Kalogiarmès Asartzès donne 3.000 aspres et une vigne.⁵⁰ D'autres fois la donation consiste en objets sacrés ou en vêtements liturgiques, comme c'est le cas du prêtre Synadinos en 1633,⁵¹ et de Néophyte, métropolite de Nicomédie, en 1639.⁵²

Seulement si nous avons sous les yeux la stabilité du tarif pratiqué, nous pouvons comprendre pourquoi quelques fois dans les documents on trouve écrit "(un tel) a donné des aspres" ou seulement "il a donné", sans aucune autre précision, comme dans le cas du domestique de la métropole de Serrès Sabbas en 1633-1634,⁵³ de Chatzès Zagorès

42 Doc. 300, p. 274.

43 Doc. 263, p. 236.

44 Doc. 275, p. 248.

45 Doc. 269, p. 243.

46 Doc. 280, p. 252.

47 Doc. 284, p. 256.

48 Doc. 288, p. 260.

49 Doc. 257, p. 231.

50 Doc. 297, p. 272.

51 Doc. 278, p. 251.

52 Doc. 276, p. 249: un des vêtements en question est aujourd'hui conservé au Musée Μπένακès d'Athènes: cf. N. Z. Nikolaou, "Θησαυροὶ τοῦ μοναστηρίου τοῦ Τιμίου Προδρόμου στὸ Μουσεῖο Μπενάκη στὴν Ἀθήνα, in Σερραϊκὰ Χρονικά 10, 1989, p. 76 s.

53 Doc. 279, p. 252

à une date inconnue (mais toujours au XVIIe siècle),⁵⁴ du prêtre Paisios en 1660,⁵⁵ et du prêtre Amarianos en 1664.⁵⁶

Quelques fois le montant donné est plus important que le tarif courant, mais dans ces cas il s'agit de moines qui ont un intérêt personnel pour le monastère, comme le hiéromoine Léonce, qui en 1676 donne 600 grosia (correspondant à 50.000 aspres);⁵⁷ comme le hiéromoine Grégoire, qui en 1657 donne trois ateliers dont la valeur est de 28.000 aspres⁵⁸ et en 1652 donne deux grandes croix décorées et paie aussi plusieurs travaux de construction pour le monastère;⁵⁹ et comme le moine Cosmas, qui en 1620 donne 17.000 aspres.⁶⁰ A ce groupe de donations appartiennent aussi les sommes et les bâtiments donnés par le Chatzès Athanase de Sidérokastron, qui devint moine sous le nom d'Acace. Entre les autres, Acace donne une grande vigne de 20 stremmata en 1634 et il bâtit une église dans le cimetière, prenant à sa charge même la décoration à fresques de la chapelle.⁶¹ Contre son mnémosynon il règle le paiement d'un montant important, avec lequel le monastère assurera aux moines la distribution de vin chaque samedi.⁶² En 1645 il donne un moulin,⁶³ en 1652 il remet la dette que le monastère avait et garde pour lui-même un atelier, dit de Paisios, propriété du couvent pour la fabrication de bougies.⁶⁴ En 1657 il acquitte les dettes du monastère envers le Chatzès Réztépouglès (50.000 aspres) et garde pour lui-même un autre moulin du couvent,⁶⁵ qu'à la fin il donnera également au monastère.

*
* *

Après l'analyse des donations, qui sont pour nous des données objectives qui ressortent des documents eux-même, passons à l'analyse des donateurs. Les documents nous montrent certains personnages, qui

---

54 Doc. 302, p. 275.

55 Doc. 302, p. 275.

56 Doc. 301, p. 274.

57 Doc. 305, p. 278.

58 Doc. 296, p. 270-271.

59 Doc. 291, p. 262.

60 Doc. 274, p. 247.

61 Doc. 281, p. 253.

62 Doc. 290, p. 261.

63 Doc. 290, p. 261.

64 Doc. 293, p. 264.

65 Doc. 295, p. 268-269.

certainement appartiennent à une couche sociale riche, et qui assurent le salut de leur âme en versant une somme importante, demandant aux moines de les commémorer pendant l'office liturgique: à ces fins ils déplacent des capitaux et des biens mobiliers et immeubles d'un sujet juridique à l'autre, mais toujours à l'intérieur de la même communauté, la communauté chrétienne, qui paie aux autorités ottomanes un impôt global collectif.

Si nous considérons les données des documents de ce point de vue, nous nous trouvons face à certaines questions qui ne trouvent pas de réponse, à certains aspects qui demeurent obscurs, et finalement la vraie nature des donations nous échappe. Voyons d'abord les aspects économiques en partant de la situation économique du monastère.

Le montant global en liquide donné au monastère pendant la première moitié du XVIIe siècle s'élève à 385.800 aspres. Pour mieux en comprendre l'importance, considérons seulement la période 1619-1650. La première date est celle de la première mutation de la parité de change dans l'Empire ottoman au XVIIe siècle. La deuxième date est très importante pour le monastère, parce qu'exactement à ce moment il fait faillite et il risque d'être fermé à cause des dettes accumulées. Si nous ajoutons foi aux documents, pendant cette période, dans les caisses du monastère entrèrent 162.000 aspres. En outre le monastère recevait d'autres donations, dont le montant est impossible à déterminer puisqu'il n'est pas enregistré dans les documents. Mais si on tient pour bonne l'hypothèse de l'existence d'un tarif de 6.000 aspres pour chaque mnémosynon, puisqu'il y a eu 8 autres donations sans indication du montant, nous pouvons ajouter encore 48.000 aspres, ce qui porte la somme globale à 210.000 aspres (sans calculer les nombreuses petites donations, dont nous n'avons aucune trace). Finalement, puisque parmi les donatons de la même période il y avait aussi des terres, des bâtiments et des ateliers avec leur loyer, nous pouvons calculer que le montant global des donations dépasse largement les 250.000/300.000 aspres pour les trente années 1619-1650. Pour nous référer seulement à une circonstance très évidente, prenons un document de 1645: le moine Acace donne au monastère un moulin, qui a un loyer de 100 aspres la semaine,⁶⁶ ce qui signifie 5.400 aspres par an à partir de 1645, c'est-à-dire 27.000 aspres pour la période 1645-1650.

---

66 Doc. 290, p. 261.

A cette somme globale d'environ 300.000 aspres, il faut ajouter les revenus des propriétés du monastère. Leur nature est différente: le couvent possède des maisons et des ateliers, des moulins et des boutiques, bâtiments qui sont tous loués. Toutes ces propriétés proviennent de donations. Il existe aussi des terres, des jardins potagers, des vergers et des vignes, fruit eux-aussi de donations de chrétiens pieux: tous ces biens sont loués ou sont cultivés par les soins des moines. Finalement le monastère possède une auberge (*xénodocheion*) pour les voyageurs et certaines propriétés où on pratique la pêche. En 1503 Manuël Gérakis donne au monastère un grippos (barque ou seme), dont la valeur est de 3.000 aspres.⁶⁷ Tous les biens sont définis dans les documents comme "*moulikia*", c'est-à-dire des biens dont le monastère a la pleine possession. Nous pouvons calculer, au moins en partie, les revenus du monastère provenant des loyers. En effet nous avons le compte-rendu des revenus des loyers des ateliers, des moulins et des maisons du monastère.⁶⁸ La datation du document n'est pas tout à fait sûre: il s'agit certainement du XVIIe siècle, avec toute probabilité de 1628-1629.⁶⁹ Les revenus annuels atteignent 34.000 aspres.

Si nous considérons le montant global des revenus de ce document comme valeur moyenne des revenus des loyers et des *mukâta'a* (concessions à ferme), pour la période 1619-1650 dans les caisses du monastère sont entrés encore 1.088.000 aspres, qui, ajoutés aux 300.000 aspres environ des donations en liquide, nous donne un montant global d'environ 1.400.000 aspres, c'est-à-dire autour de 45.000 aspres par an.

Naturellement il y a des années très favorables pour le monastère du point de vue des donations: particulièrement la période 1638-1641 (83.000 aspres) et la période 1644-1645 (45.000 aspres). Prenons par exemple l'année 1645. Le revenu des seules donations atteint 33.000 aspres, sans calculer les autres donations dont nous ne connaissons pas le montant exact. Si on ajoute les revenus des loyers, on arrive autour de 67.000 aspres. En 1641, 1 *oka* (environ 1,300 kg) de viande coûtait 9 aspres, 1 *oka* de beurre 24 aspres et 1 *oka* de miel 13 aspres.⁷⁰ Selon la liste des revenus des loyers, en 1628-29 le loyer d'une maison coûtait

67 Doc. 244, p. 221-222.

68 Doc. 222, p. 11-12.

69 A la fin du document je crois lire la date, "1637" (6137), qui correspond aux années 1628-1629, mais la lecture est incertaine. Cette datation correspond bien aussi à la main qui a rédigé le document, main probablement de l'higoumène Galaktiôn.

70 S. I. Asdrachas, Νομισματικές προσομοιώσεις..., p. 30.

entre 10 et 20 aspres par mois. En 1634, Synadinou, personnage très riche, achète une maison (qu'il faut imaginer grande) pour 43.000 aspres.

Nous pouvons encore comparer les entrées moyennes du monastère en 1645 (67.000 aspres), date proche de 1650, année de la faillite du monastère, avec les revenus de deux siècles auparavant, puisque se sont conservés deux *tefter* turcs qui se réfèrent aux années 1464-65 et 1478-79.⁷¹ En 1645 l'aspre contient 0,307 grammes d'argent, tandis que en 1464-65 il contenait 1,05 grammes et en 1478 0,72 grammes. Les rapports entre les revenus qu'on peut établir sont les suivants: en 1645 - 67.000 aspres = 19.590 aspres de 1464 = 25258 aspres de 1478.

Si on pense que l'indication en aspres correspond seulement à une monnaie de compte et pas à une monnaie réelle, la comparaison est encore plus frappante. Nous savons en effet qu'en 1464, à une époque de grande richesse du monastère, celui-ci avait des revenus de 15.671 aspres. La métropole de Serrès en 1464 et en 1478 avait des revenus respectivement de 870 et 5435 aspres.⁷²

Toutes ces comparaisons nous permettent de conclure que l'état des finances du monastère était excellent pendant la période que nous considérons (1620-1650), lorsque le couvent connaît la grande crise qui l'amène en 1650 à la faillite. Comment donc l'expliquer? Comment expliquer le tarif énorme de 5.000 aspres fixé pour être considéré "nouveau fondateur" du monastère, lorsqu'une indulgence coûtait seulement 1 aspre, et lorsqu'il a apparemment très peu de donations au Mont-Athos à la même époque, où un mnémosynon est assuré avec 50 aspres? Comment expliquer le tarif lui-même?

Une réponse peut-être la suivante: les montants indiqués dans les documents ne correspondent pas aux sommes réellement payées, mais

71 P.S. Nasturel - N. Beldiceanu, *Les Eglises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIVème et XVème siècles*, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 27 (1978) p. 269-286; N. Beldiceanu, *Structures socio-économiques d'un village de Macédoine: Aksilopigadi/Sarmisaqlu (1464/65)*, Byzantion 54 (1984) p. 26-58. Voir aussi E. A. Zachariadou, *Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)*, Südost-Forschungen 30 (1971) p. 1-37; N. Beldiceanu, *Margarid: un timar monastique*, Revue des Études Byzantines 33 (1975) p. 227-255 | = art. XIV in *Le Monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*, Londres 1976 (Variorum Reprints); E. Balta, *Les vakifs de Serrès et de sa région (XVe et XVe s.)*, Athènes 1995.

72 P.S. Nasturel - N. Beldiceanu, *Les Eglises byzantines et la situation économique...*, p. 283-284.

à une forme de calcul fictif. Dans le document on écrit un prix, mais en réalité le montant versé était objet de marchandage et le paiement était fait en biens ou en travaux, ou même il n'y avait pas de paiement, mais le tarif indiquait seulement la participation à une sorte de confrérie, avec certains engagements que nous ne connaissons pas. Dans ce cas la somme indiquée correspondait plutôt à une monnaie idéale, plus qu'à un paiement réel. Ainsi peut-on expliquer la faillite du monastère, parce qu'il n'avait pas l'argent enregistré dans les documents. Et ainsi peut-on expliquer le souci de la communauté chrétienne de Serrès (gérée évidemment par les notables) qui intervient pour sauver le monastère.

En effet les documents nous disent seulement que la faillite fut causée "par les dettes et par les événements de la période et par les irrégularités des hommes qui habitaient le monastère".⁷³ Les raisons réelles sont obscures. La réaction des moines fut de recourir à la communauté de Serrès. Les Chrétiens de la ville se réunirent en synode et "en voyant le grand danger[...] et le risque pour les anciens fondateurs de perdre le mnémosynon les autres chrétiens avec le... clergé, les... prêtres, les... notables" prirent la décision d'aider le monastère et de gérer eux-même les finances du couvent. Les donations continuèrent encore longtemps.

Quel intérêt avait donc le groupe des "nouveaux fondateurs du monastère. Le salut de leur âme, bien sûr; et aussi l'amour pour le monastère, qui explique les énormes sommes données par le moine Athanase-Acace, par exemple; mais y a-t-il quelque chose d'autre?

Théoriquement, le rapport bienfaiteur/bénéficiaire est simple et clair, comme les documents nous le présentent. Dans chaque document on dit toujours que les moines s'engagent à commémorer le donateur et on revoit des maledictions terribles en cas d'oubli. Cependant un donateur donne deux-trois fois de l'argent ou un autre bien et il demande toujours à nouveau le mnémosynon, comme si rien ne s'était passé avant. Ainsi fait, par exemple, Synadinos, lui donne un vêtement liturgique en 1633,⁷⁴ 7.000 aspres en 1638⁷⁵ et 5.000 aspres en 1645,⁷⁶ toujours pour son mnémosynon, et 12.000 en 1662 pour celui de sa femme et d'une certaine Kourtéza.⁷⁷ La même attitude caractérise le

73 P. Odorico, *Mémoire d'une voix perdue*, doc. 17, 18 et 19.

74 Doc. 278, p. 251

75 Doc. 282, p. 254.

76 Doc. 287b, p. 259.

77 Doc. 299, p. 273.

moine Grégoire, qui donne au monastère un "*hōrologion*" et de l'argent,⁷⁸ en 1657 trois ateliers dont la valeur est de 28.000 aspres⁷⁹ et en 1652 deux grandes croix décorées et prévoit aussi certains travaux de construction.⁸⁰ De même avec le prêtre Gèrakès, ecclésiarque de la métropole de Melnik, qui donne une barrique, un *stremma* de jardin avec 500 arbres en 1638-39,⁸¹ une grande barrique et 2000 aspres en 1640.⁸² Et ils ne sont pas les seuls.

Bref, on a l'impression d'une différence entre la réalité codifiée et celle de la vie quotidienne. Les documents nous disent-ils la vérité? Pour nous, aujourd'hui, le document est un acte fait pour assurer des droits; la présence du notaire, le formulaire suivi, la certitude des conséquences de l'acte assurent la validité de l'action. Mais quelle certitude peut avoir le Chrétien qui renouvelle son paiement pour le même motif? Quelle certitude et quelle tranquillité peuvent-elles être celles qui proviennent d'une écriture qui échappe à tout contrôle? Normalement le rôle de notaire est confié à l'higoumène ou à un confrère. Mais Synadinos rédige lui-même son document de donation. S'agit-il du hasard ou de la preuve de l'incertitude? Prenons le cas d'un certain Ggoggos. Il avait loué le four du monastère situé près de la métropole de Serrès et l'avait ravalé; il payait 9 aspres de loyer pax jour.⁸³ Après sa mort, sa fille demande une partie des revenus en tant qu'héritière. Les moines lui montrent alors le contrat stipulé entre le monastère et Ggoggos et la fille "vit dans le manuscrit ce que je lui lis, et y ajouta foi" sans autre prétentions.⁸⁴ Il faut signaler que le contrat était rédigé par un moine et que Ggoggos n'avait rien signé. Et il faut aussi remarquer que presque aucun document n'est signé par le donateur, même s'il s'agit d'un bâtiment ou d'une terre. Seulement en cas de conflit on fait de temps en temps recours au *cadi*.

Le paiement pose un autre problème: s'il y avait effectivement paiement, comment se faisait-il? Prenons le cas de Synadinos. En 1645 il se rend au monastère avec des compagnons et il donne 5.000 aspres (62,5 grosia) pour le renouvellement d'un mur, et contre son *mnèmosynon*. La même donation est faite par le skéuophylax Démétrius. Sy-

78 Doc. 263, p. 236.

79 Doc. 296, p. 270-271.

80 Doc. 291, p. 262.

81 Doc. 280, p. 252.

82 Doc. 284, p. 256.

83 Doc. 254, p. 230.

84 Doc. 255, p. 230.

nadinos rédige l'acte de donation et note que la somme "a été donnée pour le mur, qui *a été refait*".⁸⁵ Donc les travaux étaient achevés. Quand le paiement a-t-il été effectué? Une inscription du monastère nous informe que les travaux finirent en 1646.⁸⁶ Et au-delà de ces problèmes, je vois assez mal la petite compagnie qui monte jusqu'au monastère sur des routes solitaires et dangereuses, avec des bourses pleines d'argent.

En 1615 Asanès, fils de Kaspakas, et sa femme Abrampakina donnent 20.000 aspres.⁸⁷ Lorsque le contrat pour le mnémosynon est écrit, les moines déclarent: "nous avons pris trois mille aspres et les avons dépensés pour le local de la barrique, et les autres aspres, ont été utilisés pour des objets liturgiques en argent". En 1615 donc l'argent avait été déjà dépensé. En 1634 le moine Athanase-Acace donne au monastère l'église qu'il avait bâtie et décorée. Même en ce cas les travaux étaient évidemment achevés.⁸⁸

Si nous supposons que l'acte ne reflète pas une réalité, mais un engagement pris par un donateur, on peut peut-être expliquer la nécessité de la part d'un donateur de renouveler la donation. Et nous pouvons expliquer aussi un autre aspect qui reste obscur. Nous savons en effet qu'en janvier 1641 le grand vizir Kara Mustapha pacha avait appliqué la mutation de la parité de change, mutation qu'on attendait déjà en 1640.⁸⁹ Tous les aspres avaient été retirés de la circulation, provoquant un choc économique que les sources enregistrent sous le terme de *sténochôria*. La situation se rétablira seulement quelques mois après, lorsque de Constantinople arrivent les nouvelles monnaies. Où donc le moine Athanase-Acace a-t-il trouvé les 30.000 aspres qu'il donne en janvier 1641 au monastère?⁹⁰

*
**

Le troisième aspect du rapport entre bienfaiteur et bénéficiaire concerne le donateur lui-même. Qu'est-ce qu'il avait en échange. Le salut de son âme, bien sûr. Mais seulement cela. Dans certains cas nous voyons clairement qu'il y a d'autres intérêts économiques. A mon

85 Doc. 287 a, b et c, p. 259.

86 G. Kaftantzis, *Ἱστορία τῆς πόλεως Σερρών...*, cit., p. 232, n. 370.

87 Doc. 261, p. 235.

88 Doc. 281, p. 253.

89 S. I. Asdrachas, "Νομισματικὲς προσαρμογές ...", cit. p. 19.

90 Doc. 286, p. 258.

avis ce n'est pas par hasard qu'un mnémosynon coûte à peu près le prix d'un contrat d'*adélphopoia*, qui permet au donateur de trouver un lieu de retraite au monastère dans sa veillesse.

En 1681 Kaloudès, devenu moine sous le nom de Kyriakis, donne au monastère⁹¹ "80 aspres, c'est-à-dire grosia" (l'expression est étrange) pour sa ζωοτροφία. Il faut signaler que les 80 grosia correspondent à 8.000 aspres, si on accepte le témoignage du même manuscrit, selon lequel cinq ans avant, en 1676, 500 grosia correspondent à 50.000 aspres.⁹² En 1680 Christophore donne 8.000 aspres pour son mnémosynon,⁹³ le même montant donc que la retraite de Kaloudès l'année suivante. Egalement en 1691 Gabriel donne une vigne et de l'argent pour son mnémosynon et ceux de ses parents et 50 grosia pour sa retraite.⁹⁴ C'est le cas aussi de Démétrius, devenu moine sous le nom de David, qui pour sa ζωοτροφία et un serviteur paie 6.000 aspres en 1614.⁹⁵ il faut remarquer qu'à l'époque un mnémosynon coûtait 6.000 aspres. Finalement c'est le cas aussi du bottier George, en 1664 devenu moine sous le nom de Gèrasimos, qui en 1664 donne au monastère une vigne pour sa ζωοτροφία.⁹⁶

Finalement, il faut remarquer qu'à la fin du siècle les donations semblent cesser lorsque le monastère retrouve son statut d'institution patriarcale. En théorie, les donatioas auraient dû augmenter! Qu'est-ce qui se cache derrière ce mystère? Souvent le donateur donne au monastère un bien (un atelier, une boutique, un moulin, une vigne, une barrique...) et en même temps il loue le même bien, et il s'engage à en payer le loyer au monastère. Je prends seulement deux exemples: le Chatzès Bèrgès vend au monastère son pressoir et deux barriques pour 10.000 aspres; il déclare avoir reçu l'argent et en même temps il loue le pressoir et les barriques pour 300 aspres par mois pendant toute sa vie.⁹⁷ Le moine Athanase-Acace donne au monastère un moulin qu'il loue en même temps pour 100 aspres par semaine.⁹⁸ Lorsque dans les documents on fait référence au fait qu'un bien donné comporte aussi un loyer, il faut penser - à mon avis - à des circonstances similaires.

91 Doc. 306, p. 279.

92 Doc. 305, p. 278.

93 Doc. 298, p. 272.

94 Doc. 307, p. 280-281.

95 Doc. 259, p. 233.

96 Doc. 304, p. 276-277.

97 Doc. 273, p. 246.

98 Doc. 290, p. 261.

Il s'agit d'un excès de piété? Je pense plutôt qu'on retrouve là des histoires d'intérêt. Le monastère jouissait des bénéfices de plusieurs firmans, grâce auxquels les moines et les biens du monastère étaient exonérés de l'impôt. Peut-être que pour un Chrétien de Serrès, qui ne jouissait pas du même bénéfice, il était plus intéressant de donner un atelier au monastère et ne plus payer d'impôts à l'autorité ottomane, et d'être en même temps sûr de pouvoir continuer à disposer du bien, sans risque d'expropriation en payant un loyer au monastère. Il est possible que cette formule soit adoptée pour ceux qui font partie d'une sorte de confrérie et sont devenus "nouveaux fondateurs".

Prenons le cas de Dèmos.⁹⁹ Il possède une taverne dite "de Stios Moumtzès"; il la donne en 1658 au monastère et l'acte de donation précise qu'il la loue pour 120 aspres par l'an. Naturellement il est difficile d'établir la valeur commerciale de ces biens. Mais en 1628-29 on louait un four pour 300 aspres par mois, un moulin pour 500, et deux autres tavernes respectivement pour 120 et 33 aspres par mois. Comment donc expliquer les 120 aspres par an payés par Dèmos?

S'il y avait des "combines" entre le monastère et communauté chrétienne de Serrès, qui gérait d'une façon autonome ses affaires, le plus possible au-delà de l'autorité ottomane, s'il y avait un groupe de "donateurs" qui soutenaient le monastère, qui à son tour aidait à la gestion de leurs biens, nous pouvons aisément comprendre pourquoi la communauté de Serrès intervient avec sollicitude lorsque les finances du couvent sont en crise. Et on peut comprendre pourquoi les donations continuent sans interruption après la crise de 1650. Et on peut aussi comprendre pourquoi elles cessent lorsque le monastère décide de récupérer son ancien statut de fondation patriarcale et stauropegiale.

En 1698, le monastère désormais patriarcal, demande au métropolitain de Serrès Anthime de rendre le métochion de Saint-Jean-Prodrôme au centre-ville et le tsiflik de Toumbitza. Le métropolitain refuse; la question arrive jusqu'au patriarche Kallinikos. Celui-ci oblige le métropolitain à rendre les biens au monastère. Anthime accepte,¹⁰⁰ mais par la suite il hésite: il reprend ses chèvres, qui se trouvaient dans ces dépendances,¹⁰¹ probablement à cause du fait qu'un firman exonérait le monastère du paiement de l'impôt sur les chèvres. Le "flirt" entre le

99 Doc. 257, p. 231.

100 A. Guillou, *Les Archives de Saint-Jean-Prodrôme.*, p. 145-149, doc. 47.

101 P. Odorico, *Mémoire d'une voix perduë*, doc. 20.

monastère, la communauté et le métropolitain est fini, les temps ont changé.

Après la grave crise économique du 1650, lorsque le monastère se sauva grâce à l'intervention des Serriotes, qui ne voulaient pas perdre leur "mnèmosynon" (ainsi nous disent les documents), après la gestion de la commission qui gère les affaires du monastère, celui-ci devient patriarcal et les donations cessent, parce qu'elles n'avaient probablement plus d'intérêt économique: le prix du ciel n'était plus le prix du bonheur sur la terre et des conditions nouvelles réglèrent la vie des communautés chrétiennes dans les Balkans.

ЦЕНА НЕБА: ПРИЛОЗИ И ПРИЛОЖНИЦИ У СЕРУ (МАКЕДОНИЈА) У XVII ВЕКУ

Резиме

Хришћанска заједница на Балкану под османском влашћу имала је богат духовни живот. Недостатак извора ипак онемогућава да се он сагледа у потпуности. У новије време пронађена је грађа од огромног значаја за проучавање историје хришћанске заједнице у граду Серу и околини током XVII века. То су фрагменти картулара Серске митрополије и тзв. "Кодекс Б" манастира Св. Јована Претече код Сера. Заснивајући своја истраживања углавном на тим изворима, аутор је покушао да састави слику о приложницима и прилозима дарованим поменутом, надалеко чувеном манастиру. Истраживања обухватају период од 1601. до 1664. године. Могло би се рећи да је у то време постојала нека врста фиксне тарифе за "помен". До 1618. године било је уобичајено да се за покој душе прилаже 6.000 акчи, а доцније је та сума подигнута на 8.000 акчи. Наравно, било је и оних приложника чији су прилози вишеструко премашивали уобичајени износ. Поред новца, чак чешће, остављана су непокретна добра: куће, дућани и сл. Укупна вредност само тих дарова за период 1619-1650. износила је 300.000 акчи и чинила је значајан део укупних прихода манастира (1.400.000 акчи за исти период!). И поред огромних прихода, манастир је 1650. године запао у дубоку кризу. Аутор се с правом пита да ли су цифре уписане на име "помена" заиста подразумевале и предају новца или су биле само фиктивне, подразумевајући дугорочне приходе, одређени интерес, уложени рад или неке друге приходе. То питање је и даље отворено. Уписани прилози показују да је хришћанска заједница у Серу била богатија него што се до сада могло претпоставити.

Александар ФОТИЋ
Балканолошки институт
Београд

КОНФИСКАЦИЈА И ПРОДАЈА МАНАСТИРА (ЦРКАВА) У ДОБА СЕЛИМА II (ПРОБЛЕМ ЦРКВЕНИХ ВАКУФА)

У спомен професору Радовану Самарџићу

Апстракт - Османска власт је у време владавине Селима II извршила велики финансијски притисак на на хришћанску цркву. Одлучила је да конфискује сва црквена и манастирска имања и да их потом прода, остављајући манастирима првенство при откупу. На основу података из нових извора аутор је указао је да мера није проишлаго из потребе за регулисањем односа на „државној земљи“, како се то тврдило, него да су такви разлози наведени као оправдање и за други циљ - прикупљање додатних финансијских средстава.

Владавина султана Селима II (1566-1574) остала је запамћена по једном од кључних догађаја у историји хришћанских цркава на Балкану у XVI веку.¹ Османска централна власт је у једном тренутку одлучила да конфискује сва црквена и манастирска имања и да их потом прода, остављајући ипак манастирима могућност да их сами откупе. Овом мером, у савременим српским записима и летописима познатом као „продаја цркава и манастира“, држава је извршила велики финансијски притисак на већ прилично осиромашену цркву.

Значај ове мере централне власти одавно је уочен у науци и о њему је писано у неколико наврата. Можда је прву вест о њој донео још крајем прошлог века велики истраживач светогорских

---

1 У нешто измењеном облику, само са првим прилогом, овај рад је објављен на енглеском језику: A. Fotić, *The official explanations for the confiscation and sale of monasteries (churches) and their estates at the time of Selim II, Turcica*, XXVI (1994) 33-54.

старина, монах Сава Хиладарац: „Године 1568. Селим заплени сва манастирска имања, с тим да их прода у корист државне касе, остављајући манастирима првенствено право да их откупе.”² Иако је у тој мери тачан да му се ни данас ништа не може одузети, његов став је остао потпуно незапажен у науци.

Знатно касније, желећи да поставе основе за проучавања статуса Свете Горе под турском влашћу, знаменити медијевалисти Лемерл и Витек написали су драгоцен чланак у коме су, између осталог, велику пажњу посветили и проблему откупа светогорских манастира и њихових поседа.³ То је први и незаобилазан текст у коме се озбиљно приступило решавању овог проблема. Међутим, резултати њиховог рада, с обзиром на извор на ком је заснован, ипак су били везани само за светогорске манастире. Имајући у виду њихов специфичан статус, у доба када се у другим крајевима Царства ништа није знало о „продаји манастира”, свако даље уопштавање могло је бити превише слободно. С друге стране, и поред несумњиво значајних резултата, њихова размишљања су понегде била спутана не превише поузданим предлошком извора - преводом фермана на грчки језик, што су и они сами напоменули.⁴

Потом је Бранислав Ђурђевић обрадио „продају” сремских манастира на основу података из катастарског дефтера Сремског санџака (цитирајући и неколико савремених српских записа и извода из летописа који се односе на „продају”).⁵ После тога се још неколико аутора освртало на овај проблем, али само узгред, у оквиру других тема.⁶

Као што се види, досадашња сазнања о „продаји манастира” заснивају се највише на подацима из једног оригиналног турског извора: већ поменутог дефтера Сремског санџака, и једног недовољно прецизног превода на грчки језик фермана Селима II монасима

2 Монах Сава Хиладарац, *Света Гора*, Београд 1898. 324.

3 P. Lemerle - P. Wittek, *Recherches sur l'histoire et le statut des monastères Athonites sous la domination Turque*, Archives d'Histoire du droit oriental, III (Wetteren 1948) 442-472.

4 Оверени турски прешпе овог фермана биће објављени са факсимилима и анализиран у: А. Фотић, *Света Гора у доба Селима II*, Хиладарски зборник, 9. у штампи.

5 В. Ђурђевић, *»Prodaja crkava i manastira« za vreme vlade Selima II*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, IX (1957) 241-247; Исто, *Још један податак о »продаји цркава и манастира« за време Селима II*, ГИДБИХ, X (1959) 385. Поменути дефтер је доцније објављен: В. W. McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983.

6 J. C. Alexander, *The Monasteries of the Meteora during the First Two Centuries*

Свете Горе. Одговори које анализа тих извора пружа једнострани су и ограничени, пре свега самом врстом докумената, тако да не омогућавају стварање целовите слике о овој мери централне власти. Расветљавање тог проблема умногоме отежавају, поред малог броја познатих извора, и разне недоумице, које су изазивали, с једне стране, несхватљива противречја настала као последице усаглашавања кануна са шеријатом, а с друге стране, вишезначност многих кључних термина и њихова честа, а шеријатски недозвољива и, уз то, недоследна употреба у османским канцеларијама.

Сврха овог рада јесте да на основу нових података из до сада некористићених оригиналних докумената, уз поегде другачија тумачења већ објављених резултата, у што већој мери осветли проблем „продаје манастира”, пружи објашњења о правном образложењу ове мере, о начину њеног спровођења и проблемима који су се због ње јављали. Како многа неразумевања проистичу управо из недовољно прецизне употребе термина, документи у *Прилозима* дати су не само у преводу него и са факсимилима, уз одговарајућу научну транскрипцију. Кључни документ је заповест пописивачу санџака Алаџа Хисар (Крушевац), у ствари детаљно упутство с образложењима о томе како треба поступати приликом пописивања и продаје манастирских/црквених имања. Документима је придодат и избор из Ебусуудових фетви које се непосредно или посредно односе на овај проблем. Ебусуудова тумачења ове мере, пошто је он био један од њених твораца, знатно појашњавају не увек довољно јасне ставове у документима.

*

На почетку, требало би видети у којим деловима Османског Царства и у којем раздобљу се спроводила „продаја манастира”.

---

of Ottoman Rule, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 32/2 (1982) 98-99; О. Зиројевић, *Поседи фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1992 (у поглављима посвећеним различитим манастирима); Иста, *Имање манастира Дечана у светлу турских пописа (1485-1582)*, Зборник радова с научног скупа Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд: САНУ 1989, 412 (где је правилно протумачила податке о откупу дечанских имања из знатно ранијег рада, који је Ђурђевићу промакао: *Подаци за историју српске цркве из цуничког записника И. С. Јасиребова*, Београд 1879, 38-40; исто је објављено и касније: И. С. Јастребов, *Манастир Дечани*, Братство, 12-13 (1908) 178-180) и у другим њеним радовима; А. Андрејевић, *Претварање цркава у џамије*, Зборник Матице српске за ликовне уметности, 12 (1976) 115-116; М. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, Van Gorcum, Assen/Maastricht 1985, 157-158.

Како је ова мера у суштини пратила општу турску аграрну политику, пре свега односе на *државној земљи* (*arz-i mîḡi, arz-i memleket*), што ћу покушати касније да прикажем, она је свакако захватила цео европски део Царства. Он је у потпуности спадао у категорију *државне земље*. Термин *vilāyet-i Rûm-ili*, у ужем смислу је означавао Румелијски беглербеглук, међутим, шире гледано, он је био и синоним за цео европски део Османске Царевине. Мислим да би у овом другом смислу требало разумети део султанове заповести пописивачу Крушевачког санџака, где се каже: „Стога сам заповедио да се земља у Румелијском вилајету, која се притежава под именом црквених вакуфа [...] одузме из руку калуђера...” (в. Прилог бр. 1). То потврђују и подаци из других извора. Што се тиче самог Румелијског беглербеглука, извори потврђују да се „продаја” вршила у Солунском, Трикалском, Скопском, Ђустендилском (Софијском), Крушевачком, Херцеговачком и Дукађинском санџаку. Да је наведена мера обухватила и Будимски ејалет, очигледно је из већ познатог сремског пописног дефтера, а о томе да није био изузет ни Темишварски беглербеглук, говоре подаци о откупу светогорских имања у Чанадском санџаку.⁷ У тим оквирима би требало гледати и на податак из Цетињског летописа: „Цар продаст цркви и манастире по всјем царством јего”.⁸ За сада нема никаквих података о томе да ли се, и у ком облику, ова мера спроводила и у неевропским деловима Царства.

7 Прилози бр. 1, 2, 3 и 4 (за Крушевачки, Сремски и Скопски санџак); Lemerle - Wittek, 442-472 (за Солунски); В. Бошков - Д. Бојанић, *Султанске повеље из манастира Хиландара*, Хиландарски зборник, 8 (1991) 188-189 (за Солунски и Чанадски); Alexander, 98-99 (за Трикалски); Ф. Бајрактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Плевља*, Споменик, LXXIX (1936) 33, 51 (за Херцеговачки); Ст. П. Дџансџов, *Неколко документи дадени оиџ џурскиџе Сулџани на Рилскиџ мџнастир*, Сборник на народни умотворения, наука и книжнина, IV (1891) 612-613, (за Ђустендилски; међутим, изгледа да је око 1575, када је извршен откуп, област око Рилског манастира била припојена Софијском санџаку); Зиројевић, *Имање манастира Дечана*, 412 (за Дукађински). Ђурђев је погрешно тврдио да је Црну Гору мимоишла „продаја цркава”. Његов „сигурни доказ”, да су „године 1570. манастири плаћали углавном исте суме (чак неки и мање) и на исти начин” (мислећи на порезе), никако не мора да значи да није било „продаје” (Б. Ђурђев, *Улога цркве у стварању историје српског народа*, Сарајево 1964, 159). Поврх тога, Црна Гора је тада припадала Дукађинском санџаку, а у њему је поуздано било „продаје”.

8 Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и леиописи*, Београд - Ср. Карловци 1927, 267.

„Продаја цркава” је почела упоредо с прављењем нових пописних дефтера почетком Селимове власти. Уношење података у нове дефтере, поготово ако стари нису били коришћени као предложак, могло је одузети пописивачима и до две године, у зависности од величине сањака. Такође, треба имати у виду да попис свих сањака нису почели у исто време, тако да ни „продаја” није била свуда спроведена исте године. Као хронолошки оквир може се узети раздобље између 1567. и 1571. године,⁹ међутим, и ту има изузетака. Манастир Св. Јована Рилског је откупио своја имања тек 1575. године, у време када је по заповести султана Мурата III пописиван Паша (Софијски) сањак.¹⁰ Монаси Дечанског манастира откупили су своја имања тек 1583. године.¹¹ Да ли су то били посебни случајеви, или је то важило за све манастире у овим сањацима (Софијски, Дукађински), да ли је било још сањака у којима откуп није био завршен у време Селима II, или се ту можда радило о неким заостацима у исплати (дуговима), све су то питања на која се још увек не може одговорити.

На „продају цркава и манастира” може се, с једне стране, гледати као на једну од степеница у дугогодишњим напорима османских правника да уједначе, дефинишу и са шеријатом ускладе један од кључних елемената правног система: земљишне односе. Она се, као мера, једним својим делом у потпуности уклапала у основне принципе османског аграрног система, без обзира на то на који начин и у ком обиму је могла да буде спроведена. Управо пред крај владавине султана Сулејмана Законодавца, велики муфтија Ебусууд, уз помоћ дефтердара Мехмед-челебије, коначно је систематизовао правне односе на земљишним поседима. Сву земљу је поделио на три врсте: ушурску, харачку и миријску (државну земљу). Као новоосвојена, Румелија је спадала у категорију *државне земље*. Један од докумената у којима је потом објаснио ову поделу био је и канун за Скопље и Солун из 1568/9

9 В. литературу у нап. 7.

10 Жансзов. 612-613.

11 Н. Kaleši - I. Eren. *Četnaest turskih fermana manastira Dečana*, Glasnik Muzeja Kosova, X (1965-1970) 316. Међутим, Јастребов наводи ферман из 1581. који упућује на закључак да је откуп баш тада извршен (Јастребов. *Манастир Дечани*, 179-180). То остаје под знаком питања јер је документ толико пропао да се већим делом не може прочитати (Турски документи манастира Дечана, ДК-213).

(976. по хиџри), који је непосредно претходно „продаји манастира”.¹² Сунгитна тада дефинисане државне земље (*arz-i mīlī, arz-i memleket*) састојала се у томе да се она никако није смела претварати у потпуно приватну својину (*mīlk*), а самим тим ни завештавати (давати у вакуф), без обзира на то да ли је у рукама муслимана или хришћана. Над њом није постојало право својине, него искључиво *право коришћевања* исказивано термином *tasarruf*. То право се реализовало добијањем тапије (*tapınāmc*). Самим тим, миријска земља се није могла куповати нити продавати; био је дозвољен само *ценос права коришћевања* (*intikal, tefviz*) на другу особу, и то искључиво са знањем *господара земље* (*sahib-i arz*). Сви ови термини су, наравно, и раније коришћени, међутим, како тада није било прецизних и детаљних објашњења попут наведених, слободна и погрешна тумачења доводила су до различитих злоупотреба. Међу највеће спадали су купопродаја државне земље међу рајом и њено завештавање. Како се каже у капуу, чак су и кадије, иако је било противно шеријату, то дозвољавале и издавале хуџете и вакуфнаме. Зато је тада строго наређено да се не гледа у старе дефтере и не преписује из њих.¹³

На приказу земљишних односа задржао сам се зато да бих указао на то да се „продаја манастира” не може посматрати одво-

12 Ö. L. Barkan, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, I, *Kanunlar*, İstanbul 1943, 297-299. Исте врсте злоупотреба наведене су и у ферману Светогорцима, уп. А. Фотић, *Света Гора*.

13 Исио. О миријској земљи уп. такође: Н. İnalçık, *Land Problems in Turkish History*, у: *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*. (Collected Studies). Variorum Reprints, London 1978, IV, 222-223; Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам (с посебним обзиром на аграрне односе)*, ГИДБИХ, IV (1952) 22-26. Овај канун би можда могао да пружи и објашњење за примећену, али досад неразјашњену огромну разлику између ранијих дефтера и дефтера прављених у време Селима II, када је реч о броју цркава и манастира. Многи манастири су тек тада први пут били уписани у дефтере, иако је очигледно да су постојали и раније (уп. О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984; А. Stojanovski *Vranjski kadiluk u XVI veku*, Vranje 1985, 185). Тада су статус и поседи манастир уједињени. Може се само нагађати зашто нису били уписани у пописне дефтере пре ове реформе. Можда су били уписани у посебне вакуфске дефтере (ако су им имања била на земљишним вакуфима муслиманских великодостојника), можда су били на царским хасовима, а највећи број је вероватно био *hariç ez-defter*, јер су били или ослобођени пореза, или врста пореза који су давали није одговарала намени таквих пописних дефтера.

једно од мера којима су ти односи били регулисани. Основни разлози који се наводе приликом „продаје манастира“ то и потврђују. Они би се могли поделити у две групе.

У првој групи би се налазили разлози који су везани за земљишне односе на државној земљи: држање земље без одговарајуће потврде (*итатије*), противправна куповина и поклањање миријске земље као да је она у пуној приватној својини (*мулку*), и потом завештавање (увакуфљење) те земље у рајинском притежавању монасима или црквама, иако је добро познато да државна земља не сме да се држи као вакуфска. За другу групу разлога, формално гледано, могло би се рећи да је проистекла из усклађивања затеченог стања и закона са шеријатом. Имовина у потпуној личној својини (*мулк*) могла се увакуфити, али завештање није смело да буде пасловљено на одређену цркву или манастир, што се до тада толерисало. Услов је био да вакуф гласи на имена монаха дотичног манастира, да је намењен издржавању искушеника, слугу, сиротиње, путника и изградњи мостова и чесама.¹⁴ Сви наведени разлози су се толико добро допуњавали да је „продаја“ обухватила готово сваку јединицу непокретне имовине манастира и цркава.

Правни основи по којима се спроводила „продаја цркава и манастира“ не могу се разумети ако се немају на уму огромне разлике и посебности у претходним статусима манастира и њихових имања. Овакве разлике карактеришу нарочито први век османске владавине на Балкану и представљају последицу политике постепеног привикавања на нову власт. Поред те политичке нужности, разлике је условљавала и неразвијеност тадашњег државног бирократског апарата, као и неуједначеност закона. Манастирима су ранији поседи, у истом или мањем обиму, потврђивани према њиховом значају, величини, а најчешће према потреби. Неки су се водили као тимари (нпр. Св. Јован Претеча - Маргарит код Сера, Манасија и Раваница у Смедеревском санџаку), неки као мулковани (Метеори). Било је случајева да су њихови поседи третирани и као вакуфи (где су манастири били *господари земље*), а то се није односило само на воденице, бапште и винограде, него и на читава села (Маргарит), што према каснијој Ебусуудовој

¹⁴ Поред оних у *Прилозима*, уп. разлоге за „продају“ наведене у: Фотић, *Свети Гора*.

дефиницији државне земље никако не би могло бити могуће. Земља се држала углавном на основу султанских берата, који су обнављани после сваке смене на престолу, и на основу кадидских хуџета. Слично шаренило владало је и у давању различитих пореских олакшица, а било је и потпуног ослобађања од свих дажбина.¹⁵

Овако разнолика ситуација на терену, оптерећена при том и злоупотребама наведеним у поменутом кануну за Скопље и Солун, нашла се, наравно, у великом раскораку са законодавним кретањима. Учвршћивањем османске државе у њеном европском делу нестало је политичке потребе за многим повластицама и оне су полако почеле да се укидају. Током времена, највећим делом у првој половини XVI века, црквама и манастирима је прво био одузет статус *господара земље* (*sahib-i arz*) (наравно, оним малобројнима који су га уопште имали), тј. укинута су њихови тимари, и у том смислу мулкови и вакуфи. Када су били сведени на статус раје, што ће рећи када су им права сведена на *право коришћевања* (*tasarruf*) земље под другим господаром земље, поставило се питање поседовања тапија. А управо су тапије биле они документи које манастири у време „продаје” нису имали. Поседовали су углавном хуџете и берате, које су обнављали приликом сваке смене султана. (Ово се односи на већину поседа који су били признати још у време освојења; тапије су имали углавном на оне поседе које су добили завештањима или су их купили у новије време, али су по вредности такви манастирски поседи најчешће били безначајни.) С друге стране, огромна већина поседа била је третирана као црквени/манастирски вакуфи. А они су били апсолутно неприхватљиви на државној земљи. Према поседима у пуној приватној својини (*мулак*), примењиван је, опет, други аршин. Они су посматрани као манастирски вакуфи завештани на начин који шеријат није дозвољавао: манастирима, а не калуђерима, сиротињи, пут-

15 Н. Inaldžik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog Carstva*, Prilozi za orijentalnu filologiju, III-IV (1952-53) 47; Б. Ђурђев, *Хришћани сиахије у северној Србији у XV веку*, ГИДБИХ, IV (1952) 166-168; N. Beldiceanu, *Margarid: un timar monastique*, Revue des etudes byzantines, XXXIII (1975) 227-255; Alexander, 96-97; Б. Недков, *Османотурска дипломатика и палеографија*, II, Софија 1972, 14-16; Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас САНУ, СССРХХ (1980) 72-74; F. Spaho, *Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševo*, РОФ, 28-29 (1978-79) 367-369. Све ово је наведено само као илустрација без намере да се д потпун преглед свих врста и статуса црквених имања пре „продаје”.

пицима, за чесме, мостове и у друге дозвољене сврхе, како се то формално захтевало. Сасвим је сигурно да је и највећи део манастирских поседа из категорије мулка потицао из предосманлијских времена. Као доказе за порекло такве имовине манастири су имали повеље - даровнице хришћанске властеле из ранијег доба. Иако је било сасвим јасно да то нису акта о завештањима сачињена према прописаном шеријатском обрасцу, такви поседи су признавани по освојењу. Мада су на тај начин били признати и постојали већ готово столеће и по, Ебусууд се, припремајући „продају“, одједном „досетио“ да потребни шеријатски услови нису испуњени, па их је третирао као манастирске вакуфе завештане на непрописан начин. Овакво тумачење, у ствари проналажење законског оправдања, несумњиво указује на то да је, ипак, реч о политичкој мери, колико год да је она имала ослонац у шеријату. Проблем се, свакако, могао решити и на друге начине, а не конфискацијом свих имања и њиховом продајом.

*

Опрезности ради, неопходно је дати неколико терминолошких напомена. Досадашње искуство показује да управо вишезначност одређених појмова представља средишњи проблем који онемогућава да се прецизно протумачи статус манастирске/црквене имовине (и не само ње) у Османском Царству. Тај проблем се посебно увећава када му се додају недоследност и немарност османских канцеларија, што га понекад чини готово нерешивим.

У државну земљу спадали су: њиве, мезре, ливаде, летњи и зимски пашњаци. У потпуној приватној својини (*мулку*) могли су бити: виногради, баште (*bagçe*), повртњаци (*zemin-i bostan*), воћњаци, млинови, куће, дућани, стока и сл. Иако је спадало у мулк, оно што се налазило на миријској земљи давало се под тапију (в. *Прилоз* бр. 1, 2, 3 и 5). Термин *mülk* (пл. *emlak*), поред тога што је строго правно означавао имовину у пуној приватној својини, могао се употребљавати и у општем значењу било какве имовине, па чак и у значењу *поседовања права припјеживања* (*hakk-i tasarruf*). У том смислу се некада употребљавао и за њиве, ливаде и друге категорије миријске земље.¹⁶

16 На пример, калуђери из Зографа су за неке хиландарске вакуфске њиве тврдили да су њихова имања (*mülkümüzdür*) (В. Бошков, *Мара Бранковић у јурским документима из Свете Горе*, Хиландарски збор-

Термин *притежавање* или *држање* (taşarruf) такође се вишеструко користио. Он јесте изражавао правну везу између рајетина и његове баштине (чифта), али исто тако и везу између спахије (господара земље) и његовог тимара, па и у потпуно другом смислу везу између санџак-бега и његовог санџака, а поред тога и још много штошта друго.

Највеће недоумице изазивао је појам *црквени* или *манастирски вакуф* (kenisa vakfi, kilisa vakfi, manastır vakfi), јер се овде термин *вакуф* узимао само у једном његовом значењу, као израз који подразумева статус *господара земље* (sahib-i arz), што је својствено земљишним вакуфима муслиманских достојанственика.

Први османста који је указао на изненађујућу употребу појма *вакуф*, када је реч о манастирским поседима, био је Паул Витек. У ферману из 1491. године, који се односи на имања светогорског манастира Кутлумуша, појам *вакуф* превео је, уз извесну ограду, као „власништво, имовину” (propriété). Преводeћи га тако, а немајући довољно докумената да га у потпуности разјасни, помислио је да је манастир при том био и *господар земље*, што би било логично да је у питању муслимански вакуф. Такво тумачење Витек је оправдавао повлашћеним статусом светогорских манастира.¹⁷ Међутим, све већи број објављених докумената о црквама и манастирима у време османске власти (укључујући и ове у *Прилозима*) данас је ипак омогућио прецизнији приступ значењу појма *црквени вакуф* (kenisa vakfi).

ник. 5 (1983) 206 и факсимил бр.1). Нарочито у тапшјама то поседовање права притежавања долази до изражаја, када се за њиве на мирјиској или вакуфској земљи каже да њима *располажу као са власнишћивом* (malikâne mutasarrif etmek), да су *њихово кулљено власнишћиво* (mülk-i müsterasidur) (уп. Н. Hadžibegić, *Turski dokumenti Grbaljske župe iz XVII stoljeća*, POF, I (1950) 47-49; А. Fotić, *Tapiname on Vakıf Lands - Contribution to the Ottoman Diplomats*, Balcanica, XX (1989) 266-270).

17 Тај део из фермана гласи: „... bagların ve değirmenlerin ve yerlerin ve tarlaların ... şol nesne ki bunların kilisaların vakfidur...” (Lemerle - Wittek, 423, 427-428). То размислање коментарисала је много година касније Е. Захариаду, када је њихову недоумицу још више појачала питајући се како је могуће да се, ако је то *власнишћиво*, у наредном документу у истом чланку, за иста имања каже да су само у *притежавању* монаха (kadimden bunların taşarruflarında ola) (Е. Zachariadou, *Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos) 1595-1520*, Südost-Forschungen, XXX (1971) 22-23). Термин *вакуф* би прецизније било превести као *завешћана имовина*, што без потврде у другим изворима није довољно за тврдњу да је Кутлумуш на помнутим поседима тада уживао статус господара земље.

Пре свега, арапски појам *wakf* у Османском Царству се употребљавао у најопштијем смислу, да означи сваку задужбину (завештање), а најчешће опу у верске богоугодне сврхе. И то без обзира на то да ли је завештање учинио муслиман или немуслиман (хришћанин, Јеврејин). Хришћански вакуф је био дозвољен по ханефитском тумачењу шеријата, које је било на снази у највећем делу Османског Царства. Хришћанин је могао да завешта своју имовину цркви/манастиру, мада не и да је наслови на њих; постојао је важан услов без чијег је испуњења вакуф био ништаван, а то је да се завештање и приход од њега троше на сиромаше и на црквену/манастирску сиротињу, у коју су убрајани и попови и калуђери. Такође, дозвољавало се и завештавање за опште добро и у друге сврхе које су по исламу важиле као богоугодне: за чесме, болнице и сл.¹⁸

Када је В. Бошков објавио део раних докумената из Архиве манастира Хиландара, показало се да је појам *вакуф* употребљаван да означи чак и оне задужбине и завештања учињене пре успостављања османске власти на Балкану, у време српских и византијских владара. О томе недвосмислено говори представка (arz) кадије Ђумулдине, Фетхулаха, у вези са спором између Хиландара и Зографа око пашњака у Комитиси. На једном месту кадија наводи монахове тврдње: „ово је вакуф манастира Хиландара деспотовог порекла ... Да је то тако било ми имамо вакуфнаму и сведоке” (Despot aslından Hilandar manastırına vakf olub ... bu vechle olduğuna vakıfnāmetmüz ve şahidlerimüz dahi var)¹⁹ Из даљег текста се види да су они ту вакуфнаму и показали.

Дакле, не само што је појам *вакуф* искоришћен да означи завештање цара Душана него је чак и његова ктиторска повеља, даровница манастиру Хиландару, названа *вакуфнамом*.

Ако, према томе, појам *вакуф* схватимо *искључиво као завештању имовину*, онда је сасвим јасно како је могуће да један манастир и његови поседи истовремено буду манастирски вакуф и да припадају тимару, или да се чак налазе на муслиманском земљишном вакуфу. На пример: поседи манастира Св. Николе у

18 A. Akgündüz, *İslām Hukukunda ve Osmanlı Tarihinde Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, 173-174. Уп. такође са условима из праксе, који се наводе у *Прилозима*.

19 Бошков, *Мара Бранковић*, 207-208, факсимил бр. 2. Бошков је показао да се под „деспотом” крио цар Душан (исто, 194-195, 200).

прилепској области наведени су као манастирски вакуфи, али су чинили тимар неколицине спахија. Такође, приходи од вакуфа манастира Св. Ђорђа улазили су у тимар Сулејмана, сина Џафера, као део његовог прихода од села Смилево у Мелничкој нахији.²⁰

Цитирани примери наводе на крајњи опрез с којим треба прићи оним турским документима у којима појам *вакуф* није ближе одређен. Очигледно, првенствено га треба схватати као завештање, завештану имовину и поседе, а само изузетно у њему треба тражити потврду за статус господара земље, као што је то случај с муслиманским земљишним вакуфима. Другачије речено, огромна већина земљишних поседа које су манастири држали по успостављању турске власти, и које су им те власти признале, били су вакуфи једино зато што су били добијени путем завештања.

*

Конфискација и „продаја црква“ почеле су упоредо с новим пописивањем санџак. Како образложења „продаје манастира“ нису у детаљима била позната ни пописивачима, па ни самим кадијама које су контролисале пописивање санџака, централна власт се потрудила да уз заповест да јасна упутства. Такво једно практично упутство налази се и у заповести пописивачима Крушевачког санџака (в. *Прилог* бр. 1). Експозиција фермана почиње тиме да је тадашњи муфтија (Ебуссууд) приликом уобичајеног обнављања права и повластица по устоличењу новог султана одбио да овери хуџете о завештањима црквама и манастирима. Уместо тога, он је Царском Дивану послао преписе своје две фетве о начинима поседовања црквене непокретне имовине. Те две фетве, цитиране у ферману, у суштини су потпуно сагласне с осталим његовим фетвама о том питању (в. *Прилог* бр. 5). Из фетви се јасно види да се државна земља није смела увакуфљавати, док се с осталом имовином у пуној приватној својини (*мулку*) то могло чинити, али уз услов да се не завештава манастиру, него калуђерима, сиротињи, путницима и сл. Међутим, у неким Ебуссуудовим фетвама ипак постоје одређена ограничења, као на пример, када се прилично неодређено указује

20 *Описан ден ден дефтер Но.4 (1467-1468 година)*, под редакција на М. Соколоски и др А. Стојановски, у едицији *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, Скопје 1971, 107; *Описан ден ден дефтер за Кустендилскиот санџак од 1570. година*, превод, редакција и коментар А. Стојановски, у едицији *Турски документи ...*, том V, књ. IV, Скопје 1985, 135-136.

на то да није правоваљано завештавати имовину великим и богатим калуђерским заједницама (в. *Прилоз* бр. 5, фетве бр. 2 и 3). Оваква неодређеност остављала је могућност да се самовољно процењује шта се подразумева под „сиромашним“ калуђерима.

С друге стране, фетве у приложеном ферману не садрже један веома интересантан параграф. Иако завештавање државне земље није било дозвољено, султан је по извршеној „продаји“ могао према потреби дозволити калуђерима да заједнички притежавају неку земљу с тапијама, с тим да када неки од њих умре, земља остане у рукама осталих калуђера без плаћања тапијске таксе. Такав став садрже заповест и фетва издате приликом „продаје“ поседа светогорских манастира.²¹ (Та повластица ипак није била специфична само за светогорске манастире; познато је да је дата и другим већим и значајнијим манастирима: Метеорима, Св. Јовану Претечи и Косаници код Сера.)²² Том повластицом је практично омогућено да државна земља у истом обиму вечито (тј. док султан то не промени) остане у рукама калуђера одређеног манастира. Ебусууд је тврдио да је то исправно и да се тако нешто не може сматрати вакуфом (в. *Прилоз* бр. 5, фетва бр. 1). Не треба ни помињати колико је таква повластица, како је то још Витек приметио, била у супротности са суштином односа на државној земљи и њеним обавезним давањем под тапију.²³ Тиме је сам велики реформатор закона о начину држања државне земље створио могућност да се исти закон легално заобиђе уколико то налаже политичка потреба.

Пошто су у експозицији фермана помоћу фетви објашњени разлози, наређен је даљи поступак. Како се кренуло од тога да треба одузети сву земљу која се држала под именом манастирских и црквених вакуфа, пописивачима санџака је прво заповеђено да напишу све манастирске и црквене вакуфе, и велике и мале, те да сачине посебан дефтер. (Колико се зна, до сада у архивима није пронађен ниједан сличан дефтер; ако су уопште сачувани, они би могли да буду можда најзначајнији извори за проучавање стања цркава и манастира под османском влашћу у XVI веку.) Према том дефтеру, потом, требало је да отпочне продаја и давање земље под тапију. Калуђерима се остављала предност приликом откупљивања

21 Уп. Фотић, *Света Гора*, и ранији превод у: Lemerle - Wittek, 456, 458.

22 Alexander, 98; Фотић, *Света Гора*.

23 Lemerle - Wittek, 465.

њихових дотадашњих поседа, с тим што су били дужни да плате пуни износ ташијске таксе, онолики колики би био паплаћен сваком другом. Када је реч о државној земљи, нису одузимане само оне њиве и ливаде или папњаци које је власт третирао као „вакуф на државној земљи” (ако је таква могућност уопште постојала), а за које су калуђери поседовали потребне документе (тапије).

Непрописно завештана имовина у потпуном поседу (*мулк*) такође се одузимала. Ако су ктитори (приложници) или њихови наследници били живи, таква имовина би им се враћала. То значи да су они били слободни да раде с њом што год су желели, па и то да је опет завештају истом манастиру, али на шеријатски дозвољен начин (уз услов да завештање гласи на манастирску сиротињу и сл.). Међутим, ако ктитори или њихови наследници нису били у животу, таква имовина се одузимала у корист фиска (*Безт ul-māl*). То значи да су калуђери могли да је откупе на лицитацији попут било ког другог, наравно, уколико су за то имали средстава. Једино што није подлегало конфискацији била је имовина у потпуном поседу која је завештана на дозвољен начин, не манастиру, него калуђерима. Такво завештање кудије су смеле да региструју судским путем и да издају *вакуфнаме*. Наравно, и од дела такве имовине која се налазила на државној земљи (виноград, башта) узимала се тапијска такса, уколико то није било већ раније прописно регулисано. Треба напоменути да је и такве имовине сигурно било, али не треба сумњати да је њена величина била безначајна у односу на имовину која је подлегала продаји.

Суме које су манастири морали да прикупе и исплате биле су веома различите. У Сремском санџаку највише су платили манастири Крушедол (32.000 акчи), Шишатовач и Ново Хопово (по 26.000), потом Петковица и Кувеждин (по 12.000). Остали фрушкогорски манастири платили су знатно мање.²⁴ Зна се да је манастир Св. Јована Рилског за своје огромне поседе платио 60.000 акчи.²⁵ Манастир Дечани морао је да издвоји 15.000 акчи, што према висини откупне суме значи да он, ако је некада и био један од најбогатијих српских средњовековних манастира, многе поседе није успео да сачува.²⁶ Откупна цена поседа свих светогорских манастира у

24 Đurđev, *Prodaja*, 243-245.

25 Джансъзов, 613.

26 Зпројевић, *Имање манастира Дечана*, 412.

Солунском санцаку износила је 14.000 златника и 130.000 акчи, што би укупно било 970.000 акчи.²⁷ Није познато колико је од те суме отпадало на сваки светогорски манастир посебно. (У наведени износ, по свему судећи, нису ушле суме оних светогорских поседа који су се налазили ван Солунског санцака, изузев Лимноса.)²⁸

Висина сума свакако јесте била показатељ величине поседа и моћи манастира, али је она највише зависила од врсте поседа и начина поседовања. То значи да су откупне суме ипак само релативан ослонац за упоређивање богатстава манастира.

Сремски манастири су, изгледа, и приликом наредног пописа (1578) плаћали извесне суме које су се водиле као заостатак дуга, како то наводе Ђурђевић и Зиројевић. Иако мисли да је реч о исплаћивању у ратама, О. Зиројевић с правом задржава извесну резерву, јер за такво тврђење нема директне потврде у документима.²⁹

Откуп су пратили и проблеми, а највеће су правили они који су већ били бацили око на неко имање. То је изискивало да манастири прикупе додатна средства за покретање судских поступака. Такве неприлике имали су калуђери Дечанског манастира. Пошто су већ били откупили своје поседе и за то добили потребне документе, извесни закупник (*mültezim*) дао је царској благајни већу суму и покушао да присили калуђере да му предају манастир. Калуђери су то одбили и затражили фетву од муфтије упитавши да ли он има на то право. Захваљујући негативном одговору успели су да сачувају своја имања.³⁰

Судећи по приложеном ферману, поред „продаје”, истовремено је спроведена још једна мера. Укинута су сва давања дажбина са манастирских поседа одсеком, а уведена је обавеза давања десетка, саларије и осталих дажбина, и то у готовини. То је, штавише, постављено и као услов при откупљивању поседа. Одсеци су се

27 Lemerle - Wittek, 451, 454; Фотић, *Свети Гора*.

28 А таквих поседа је било и у веома удаљеним санцацима, као што је нпр. Чапад, уп. регест фермана у: Бошков - Бојанић, 191.

29 Ђурђевић, *Продаја*, 246; Зиројевић, *Поседи*, 59, 76, 81, 86, 90, 105, и нарочито 110, где се пита није ли то можда откуп неких нових имања.

30 Превод фетве у: Јастребов, *Манастир Дечани*, 178. Не знајући о чему се ради, Јастребов је фетву насумице датирао у период владавине Сулејмана Величанственог, на шта је О. Зиројевић већ указала (Зиројевић, *Имање манастира Дечана*, 412). И касније, 1598. године, покушали су овом манастиру да одузму земље тврдећи да их држе као вакуфске (у смислу незаконито завештане државне земље). Међутим, у томе нису успели јер су калуђери показали тапције из времена продаје манастира (Kaieši - Eren, 313, 316. Превод документа на српски језик није довољно прецизан, тако да може изазвати забуну: зато уп. транскрипцију на стр. 331).

најчешће повећавали приликом обнове повластица поводом ус-толичења новог султана. Изгледа да они нису били повећавани за време дугогодишње владавине Сулејмана Законодавца, па су, због падања вредности акче, постали знатно нижи од оне вредности која би се добила узимањем десетка и salariје. И у ферману издатом светогорским монасима посебно је подвучено да такве мале мукате наносе штету државној благајни. Поред тога, монаси су десетинске земље придруживали онима за које се плаћало одсеком, па су на тај начин избегавали обавезе.³¹ Сремски манастири су, ипак, давали одсеком фиксне суме уместо десетка (*bedel-i ʿöṣiir*), наравно увећане, како се то увек чинило приликом спровођења већине нових пописа.³² Тиме су се укидале старе повластице и повећавала давања манастира, а истовремено се обезбеђивало доследно поштовање одредби о начину коришћења државне земље.

*

На крају, можда би се још једном требало осврнути на израз *црквени* или *манастирски вакуф* (*kenisa vakfi*). После недвосмисленог Ебусуудовог објашњења да је тако нешто формално шеријатски неприхватљиво, подразумевало би се да је он после „продаје” био избачен из употребе. Он је, међутим, и даље коришћен у османским канцеларијама. Иако с правне стране неприхватљив, задржан је у употреби као краћи и оперативнији (али не и јаснији) термин. Значи, на онај исти начин као што су се у документима користили толико уобичајени изрази попут: *манастирска њива*, *манастирски пашњак* и сл., а подразумевало се да их калуђери само притежавају.

Можда би најбоље било да се то покаже на неколико карактеристичних примера. Израз *црквени вакуфи* (*kenisanun evkafi*) употребљен је у хиландарском ферману из 1575. године. А управо у том ферману обнављају се обавезе и права светогорских манастира из времена „продаје”, па се чак цитира и фетва чија садржина у потпуности оспорава постојање црквених вакуфа.³³ Коришћен је и у митрополитским бератима, као, на пример, у онима из 1703. и 1780. године: „зграде, дућани ... који су завештани црквама” (*kenisalarına vakf olan buyūt ve dekaḱin*).³⁴ Употребљаван је, дакле, да значи

31 Фотић, *Света Гора*; Lemerle - Wittek, 456, 458.

32 McGowan, 105, 196, 229, 230, 239, 240, 260, итд.

33 Бошков - Бојанић, 189.

34 Џ. Кабрда, *Два берата на софийския и видинския митрополити оти*

црквене и манастирске поседе у истом смислу као што се то чинило у честим синтагамама „вакуфи (ливаде, виногради) који припадају цркви“ (kilisaya müteallik vakıflar, manastıra tabi^e çairleri, manastıra baglu bagları). Међутим, било је и таквих случајева завештања црквама (а не монасима) какве званични акти никако не би смели да садрже: „zaviještali su spomenutom manastiru nekoliko vinograda i njiva“ (keniseye bagdan ve tarladan birer mikdar vakf edüp).³⁵ Баш тако је било записано у хуџету шеријатског суда, који је оверио кадија Црне Горе 1637. године. Таквих недоследности, некада заиста збуњујућих, било је веома много у османским канцеларијама.

*

Поставља се питање какве су биле последице „продаје“ по манастире и цркве. Нема сумње да је та мера тешко погодила већ прилично осиромашену хришћанску цркву. Свакако, најгоре су прошли мали и немоћни манастири са сиромашним братством, а таквих је било највише. Многи манастири су тада запустели, па су заједно са оним раније порушеним и напуштеним манастирима продати другима. Како сведочи савремени запис, који је вероватно сачинио монах српског манастира Милешеве: „кто немоцан бѣ къ искоупакнiю своего си манастира и мѣста, штгоном беше“.³⁶ Порушени манастир Мунтаљ у Срему са припадајућом земљом купио је заим Бајазит-бег за свега 60 акчи тапијске таксе. Калуђери Старог Хопова нису сами могли да исплате целу суму, па им је у помоћ притекао јузбаша Добросав из Ирига. Сакупивши заједно 1.000 акчи, откупили су манастир, тако да је он остао у рукама монаха. Са манастиром Врдником је било другачије: калуђери су се разбежали, па се као купац са 3.000 акчи појавио извесни Пејо из Купиника, и како нико није понудио више, манастирска земља, њиве, виногради, баште и ливаде уписани су на њега.³⁷ Велики и богатији манастири,

първата половина на XVIII в.”, Известия на Института за Българска история, 7 (1957) 384, 397; С. Кемур - В. Ђоровић. *Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII. и XIX. стољећу*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини. XXIV (1912) 418.

35 Hadžibegić, *Turski dokumenti*, 39.

36 Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски записи и напѣписи*, књ. I, Београд 1902, бр. 716.

37 Đurđjević, *Prodaja*, 244; Зиројевић, *Поседи*, 65, 83, 105. Када је овај последњи манастир опет оживео и када је и на који начин поменути Пејо опет та имања преписао на калуђере, не зна се, али то је свакако било пре новог пописа 1578. године (Зиројевић, *Поседи*, 65).

какви су били светогорски, много лакше су налазили нове ктиторе. Најчешће су се за помоћ обраћали осведоченим православним покровитељима, како руској царској породици и кнежевима, тако и молдавском и влашком војводи. Зна се да је молдавски војвода Богдан за откуп светогорског манастира Дохијара приложио помоћ од 165.000 акчи.³⁸ Неки су просили милост и по западној Европи, као монах манастира Ивилона, Данил, са патријарховом представком у рукама. Било је и светогорских манастира који овај велики притисак нису издржали, па су привремено запустели, попут Руског манастира (Св. Пантелејмон). Други светогорски манастири, пак, задуживали су се, и то најчешће код солунских и сидерокавсијских Јевреја.³⁹

*

Однос османске власти према немуслиманима и њиховим црквама и манастирима био је првенствено заснован на политичким потребама, а тек потом на правним начелима. То показује и „продаја цркава“. Османско Царство се после два века толико учврстило на Балкану да више није постојала потреба за одређеним повластицама затеченим хришћанским заједницама. У једном тренутку је оцењено да се „продајом“ може извршити велики финансијски притисак на цркву и њену имовину, и то без озбиљнијих последица. Наравно, то је учињено уз веома добра правна образложења. С једне стране, „продаја“ се потпуно уклопила у тадашње напоре османских законотвораца да коначно дефинишу, уједначе и са шеријатом ускладе односе на државној земљи. С друге стране, накнадно, после готово век и по турске владавине, „откривено“ је да приликом завештавања имовине у потпуном власништву није била испуњавана „неопходна“ шеријатска формула. На тај начин је омогућено да се овом мером обухвати готово свака јединица непокретне имовине манастира и цркава. Ово друго формалноправно образложење, у вези с непрописно завештаном имовином у потпуном приватном власништву, указује на то да мера

38 Сава Хиландарац, 324.

39 А. Е. Vacalopoulos, *History of Macedonia 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1973, 176-177; Ст. М. Димитријевић, *Документи хиландарске архиве до XVIII века*, Споменик, LV (1922) 23-24 (уз тај концепт писма сачуван је и списак светих утвари и других покретности које су тада биле поверене на чување манастиру Хиландару); Бошков - Бојанић, 190-191; уп. такође: Фотић, *Света Гора*.

није произашла само из потребе да се регулишу односи на држаној земљи, него и из жеље да се дође до додатних финансијских средстава. За цркву је то, нема сумње, био заиста велики намет. Залажући преостале драгоцености, а највише захваљујући помоћи нових ктитора, значајнији и богати манастири некако су успели да сакупе потребна средства. Најтеже су прошли мали, сиромашни и запуштени манастири, као и они већ напуштени. Неки од њих су продати, а други, уколико су и нашли начина да се откупе, деценијама су се мучили да отплате дугове.

Прилог бр. 1

ПРЕПИС ФЕРМАНА ПОПИСИВАЧИМА КРУШЕВАЧКОГ САНЦАКА⁴⁰

[Истанбул, Архив Председништва владе (BVA), D.EVM 26278. 114]

Зворничком кадији који пописује Крушевачки санцак и Мехмеду, писару дефтера, да се напише заповест:

Због мог устоличења на царски престо, сви су на Узвишену порту донели заповести и берате и обновили их. Неки калуђери су хуцете о завештањима која се односе на њихове цркве⁴¹ послали Његовој Екселенцији садашњем муфтији. Када су затражили да их овери, поменути Његова Екселенција садашњи муфтија је Царском Дивану послао препис часне фетве: „Ако зимије⁴² завештају државне њиве и ливаде које притежавају својим црквама, или сиротињи у црквама, или калуђерима и за мостове и чесме, то никако није правоваљано. Потпуно је лажно. Потребно је да се одузме из њихових руку.” И у другој часној фетви такође је наређено: „Ако наведени [зимије] на поменути начин завештају своје винограде, млинове, бабите, куће, дућане, који су на државној земљи, стоку и целокупну имовину која је у њиховом потпуном правоваљаном поседу [мулку], ако завештају цркви, то никако није правоваљано. Следствено томе про-

40 Фотокопију овог документа и препис документа у Прилогу бр. 4 љубазно ми је уступила проф. др Душанка Бојанић. Овом приликом јој најсрдачније захваљујем.

41 Термин *kenisa* се употребљавао да значи како цркву, тако и манастир.

42 *Зимија* - штићеник, назив за хришћане или Јевреје којима је османска држава била дужна да пружи личну, имовинску и моралну заштиту уколико плаћају харач.

верити. Ако кације издају вакуфнаму, то такође никако није правоваљано. Ако су ктитори [вакифи] или њихови наследници живи [све завештано] остаје у њиховом потпуном поседу [мулку]. Узевши их [назад], притежаваће их, а држави ће давати шеријатске и обичајне дажбине. А ако ктитори и њихови наследници нису у животу, све припада Бејт ул-малу. Треба да се одузме и уз [праву] цену прода онима који затраже. Ако наведену имовину у потпуном правоваљаном поседу [мулку], поменути [зимије] нису завештали својим црквама, него су завештали својим калуђерима, сиротињи или мостовима и чесмама, нека кације, на основу исправности, дозволе њихово увакуфљење. И ако то судски региструју, то је правоваљано и шеријатски. [Такве задужбине] не узимају се из њихових руку. Нека их притежавају на основу поменутих услова и сви нека предају шеријатске и обичајне дажбине без остатка.” Стога сам заповедно да се сва земља у Румелијском вилајету која се придржава под именом црквених вакуфа, на основу шеријатске фетве издате по том питању, одузме из руку калуђера и уз тапију да другима. Ако је сами прихвати, нека им се да назад уз тапију каква се даје свима другима и уз услов да предају десетак и [остале] дажбине. Да се укину мукате⁴³ оних њихових чифтлука за које се [узимао] одсек; да се узима десетак и [остале] дажбине.

Наредно сам: када приспе моја часна заповест, на основу моје часне наредбе посебно попишите све велике и мале црквене вакуфе који се налазе у поменутом санџаку и сачините дефтер. Када буде готов, ако попови и калуђери, како захтева шеријат, уз одговарајућу цену прихвати тапије какве се дају свима другима, уз услов да предају десетак од житарица и остале дажбине, вакуфе који се односе на све цркве и вакуфе без наследника упишите на њих[ова задужења]. Њихове тапијске таксе да узмете у корист државе. У руке им предајте потврде. Нека их [вакуфе] притежавају, обрађују и обделавају. Десетак од произведених житарица и саларију која се узима по кануну, да узимате и да задржавате за државу. А ако они сами не прихвати, вакуфе који се односе на њихове цркве дајте на поменути начин уз тапију другој раји која их затражи. Нека их обрађује и обделава. Десетак и остале дажбине да узимате за државу. Ако су ктитори [вакифи] или њихови наследници живи, [све завештано] остаје у њиховом потпуном поседу [мулку]. Узевши их [назад], нека их притежавају, а шеријатске и обичајне дажбине да узимате у име државе и да задржавате. На поменути начин то упишите у вилајетски дефтер. Ако ктитори [вакифи] или њихови наследници нису у животу, а реч је о имовини у потпуном поседу [мулку] и стоци, све [завештано] припада Бејт ул-малу. На основу шеријатске фетве, уз [праву] цену, продајте у име државе онима који затраже и претворите у готовину. Ако наведену имовину у потпуном пра-

43 *Мукаџа* - овде означава суму која се давала одсеком.

воваљаном поседу [мулку] поменути [зимије] нису завештали својим црквама, него су завештали својим калуђерима, сиротиња или мостовима и чесмама, нека кадије, на основу исправности дозволе њихово увакуфљење. И ако то судски региструју, то је правоваљано и шеријатски. [Такве задужбине] не узимају се из њихових руку. Нека их притежавају према поменутиим условима. Шеријатске и обичајне дажбине, без остатка, од свих да узимате и да задржавате за државу. На поменути начин ново написане потврде упишите у дефтер. Да се пониште мукате оних њихових чифтлука за које се узимао одсек. Поменути нека обрађују и обделавају своје чифтлуке, а десетак од произведених житарица, саларију која се узима по кануну и остале дажбине нека за државу узимају емини са царских часова. Њихове одсеке које су давали тимарима, такође, на поменути начин да узмете назад у корист државе. Колико год да је спахији уписано од постојећег прихода, нека се даје у готовини. Ако преостане вишак, да узмете за државу. По овом питању никоме да не дозволите да противно мојој часној заповести поступа и да се изговара без разлога. Тако да знате. Написано 22. ребијулахира 976. године [14. X 1568].

Транскрипција:

[1] Livā-yi Alaca Hişāri taḥrīr eyleyen İzvornik kâdisına ve defter kâtiblerinden Meḥmed'e hükm yazıla ki culūs-i hümāyūn'um olmağile herkes hükm ve berâtların Dergāh-i mu'allā'ma getürüb [2] tecdid edüb ba'zı ruhbānlar kenisalarına müte'allik vaḳf olan hüccetlerin müfti üz-zemān ḥazretlerine gönderüb imzā edtürmek [3] istediklerinde mümā-ileyh müfti üz-zemān ḥazretleri Divān-i hümāyūn'una şüret-i fetvā-yi şerif gönderüb zimmiler taşarruf [4] eyledükleri mīri tarlaları ve çayırları kenisalarına veyāḥūd kenisada olan fuḳarāya veyāḥūd ruhbānlarına [5] ve köprülere veyā çeşmelere vaḳf eyleyse āşlā şahih olmak yokdur ḥiyānet-i 'azīmdür ellerinden alınmak lâzımdur ve bir fetvā-yi [6] şerifinde dāḥi tā'ife-i mezbüre vech-i mezküre üzere mīri yerlerde olan bağların ve değirmenlerin ve bağçelerin ve evlerin ve dükkānların [7] ve tavarların ve bi-l-cümle şahih mülklerin vaḳf eyleysemeler eğer kenisaya vaḳf eder ise āşlā şahih değıldür bi-l-hāl faḥşdur [8] kuḍāt vaḳfiyye verürlerse ol dāḥi kaḫ'an şahih değıldür vaḳıflar veyāḥūd vārişleri ḥayatda ise mülkleridür alurlar [9] taşarruf edüb mīri cānibine ḥuḳūḳ-i şer'iyye ve 'örfiyyesin verürler eğer vaḳıflar ve vārişleri ḥayatda değıller ise cümlesi Beyt ül-māl'a [10] 'āiddür alınub behāları ile tālīb olanlara bey' olunmak vācibdür eğer mezkūrlar emlāk-i şahihe-i mezbūrelerin kenisalarına vaḳf [11] etmiş olmayub ruhbānlarına ve fuḳaralarına yāḥūd köprilere ve çeşmelere vaḳf edenler ise kuḍāt vaḳfiyyetlerine şihḫat üzerine hükm edüb [12] tescil-i hüccet edenlerise şahihdür şer'idür ellerin-

den alınmaz şerâit-i mezbûre üzerine taşarruf édüb her birinüñ bî-kuşûr hukûk-i şer'iyyesin [13] ve 'örfiyyesin vürürler déyü buyurub imdi vilâyet-i Rûm-ili'nde kenisa vakıf ismi ile taşarruf olunan yerler bu bâbda vèrilen şer'î fetvâ [14] mücebince ruhbânlar ellerinden alınub tapu ile âhara vèrilüb ve il vèrdüğü tapu ile 'öşür ve rusûmunı vèrmek şartı ile gèrü kendüler [15] kabul éderlerse vèrilüb ve muqâta'alu olan çiftliklerinüñ muqâta'aları fesh olunub 'öşür ve rusûmları alınmasın emr édüb buyurdum ki hükmi şerifüm [16] varılduğda zıkr olunan sancakda vâkıf olan kenisaların cüzvî ve külli vakıfların emr-i şerifüm mücebince müstaķil yazub defter édüb [17] tamâm olduğdan soñra her kenisaya müte'allik olan vakıfları ve vârişleri olmayan vakıfları papaslar ve keşişler muķtezâ-yı şer' üzere [18] 'öşür terekelerin ve sâir rusûmların vèrmek şartile il vèrdüğü ecr-i mişl olan tapuya kabul éderlerse 'uhdelerine [19] édüb resm-ı tapuların mîri için aldurub ellerine temessük vèrdürüb taşarruf étdürüb zirâ'at u hîrâset étdürüb [20] hâşıl olan terekelerinüñ 'öşrin ve kânün üzere alınacak salariyyelerin aldurub mîri için zabt édesiz ve eğer [21] kenisalarına müte'allik olan vakıfların kendüler kabul étmezlerse âhar re-âyâdan tâlib olunlara vech-i meşrûh üzere tapu ile [22] vèrdürüb zirâ'at u hîrâset édüb 'öşürlerin ve sâir rusûmların mîri için zabt édesiz vâkıflar veyâhüd vârişleri hayatta ise mülkleridür [23] alub taşarruf éderler mîri cânibinden hukûk-i şer'iyye ve rusûm-i 'örfiyyelerin aldurub zabt étdüresiz ve vech-i meşrûh üzere vilâyet defterine kayd édesiz [24] eğer vâkıflar ve vârişleri hayatta değıller ise cümlesi Beyt ül-mâl'a 'âiddür eğer emlak ve tavarlarıdur şer'î fetvâ muķtezâsınca tâlib olanlara behâlar ile [25] mîri cânibinden şatub nakd étdüresiz ve eğer mezkûrler emlak-i şahîhe-i mezkûrelerin kenisalarına vakf étmiş olmayub ruhbânlarına [26] ve fûkarâlarına veyâhüd köprülere ve çeşmelere vakf édenler ise kuđât vakfiyyetlerine şîhât üzerine hükmi édüb tescil-i hüccé édenler ise [27] şahîhdür şer'îdür ellerinden alınmaz şerâit-i mezbûre üzerine taşarruf étdürüb her birinüñ bî-kuşûr hukûk-i şer'iyye ve rusûm-i 'örfiyyelerin [28] aldurub mîri için zabt étdüresiz ve vech-i meşrûh üzere müceddeden yazılı temessük deftere kayd cyleyesiz ve maķtû [29] olan çiftliklerinüñ muqâta'alarının ref' édüb mezbûrların çiftlikleri zirâ'at u hîrâset olunub hâşıl olan [30] terekelerinüñ 'öşrin ve kânün üzere alınacak salariyyelerin ve sâir rusûmların hâşsa-i hümayûnumda olanın [31] ünenâya mîri için zabt étdürüb maķtû'ların timara vèrilenleri dâhi vech-i meşrûh üzere gèrü mîri için [32] zabt étdürüb sipâhiye her ne miķdâr nesne yazılmış ise vâkıf olan maķşûldan ber vech-i nakd vèrdürüb ziyâde [33] kâlırsa mîri için zabt étdüresiz bu bâbda olan emr-i şerifüme muhâlif kimesneye bi-vech iş ve ta'allül [34] étdürmeysesiz şöyle bilesiz déyü tañrîren fi 22 Rebî' ül-âhîr sene 976.

Прилог бр. 2

ХУЏЕТ МАНАСТИРА ШИШАТОВЦА

[Музеј Српске православне цркве, 8377/9]

[Запис ћирилицом:] ...проданіе монасть...

[Прва овера:]

Ствар је таква како је написано, а предмет онакав како је изложено. Ово написа најпоизнији међу људима, Цафер син Хусама, кадија у Сремском кадилуку - нека им опрости свезнајући Бог! [М.П.]

[Друга овера:]

Ствар је таква како је забележено. Ово написа убоги Хајрудин ...? - нека му је опроштено! [М.П.]

Разлог писања документа и потреба састављања странице су следећи:

Славни међу једнакима и равнима, Сипан-чауш, који је задужен за давање тапија на винограде, баште и засејану земљу која припада манастирима у Сремском санџаку, појавио се на суду, узвишеном ослонцу и поузданом стубу часног шеријата, и у присуству Михаила, Мардарија и Антерија, калуђера манастира по имену Шишатовић [sic!], што се налази у близини села по имену Ремета које припада Варадинском кадилуку, овако је изјавио и потврдио:

„Поншто винограде, баште, ливаде и њиве, које се налазе у близини поменутог манастира у оквиру граница: од Беговог врха идући до јавног пута, одатле идући до старог пута, одатле идући до удолине по имену Надаш, одатле идући до брда по имену Прекоп, одатле идући до пута за Илијаш, одатле идући дуж удолине до трешњиног стабла, одатле идући до ораховог стабла, одатле идући до Јаношеве ливаде, одатле идући путем до Карашенкићевог [?] винограда, одатле идући до шумице по имену Тема [?], одатле идући до Петровз и Попинићеве [?] њиве, [калуђери] притежавају као посебно увакуфљене [завештање] само цркви, а не као увакуфљене путницима и намерницима, на основу свемоћне заповести потребно је да се дају под тапију. Поншто се споља није нашао нико ко би их затражио и пожелео, понуђени су носиоцима ове књиге, наведеним калуђерима који сада ту станују. Када су они рекли: „Прихватимо за 26.000 текућих сребрних акчи“, винограде, баште, ливаде и њиве, омеђене поменутиим границама, дао сам наведегим калуђерима под тапију. Из њихових руку сам узео за државу 26.000 акчи тапијске таксе. Преузевши их, дао сам им у руке потврду оверену печатом, тако да су од данас у њиховом притежавању. И они ће такође бити притежаваоци, попут других посед-

ника земље под танијом. Пошто сваке године господару земље предају шеријатски десетак и обичајне дажбине, нико споља не сме да их омета.”

Пошто је поменути изјавилац то изјавио и изложио, и пошто су његов исказ на изложени начин, лично потврдили наведени калуђери на које се односи исказ, написано је ово писмено у смислу потврде и положено у руке наведених калуђера, тако да у случају потребе њиме доказују. Написано у трећој декади месеца зилхије 977. године [27. V 4. VI 1570.]

Сведоци чина:

Хусрев кројач; Иса Бали [...?]; Аладин Халифа, хатиб; Хамза Бали; Џафер, цудија; Бали Бајрам и други.

Транскрипција:

[Прва овера]:

El-emr kemā reseme ve-ş-şedn ʿalā mā ruḳime. // Ḥurrirehu efkār ul-enām Caʿfer bin İhsāmel-müvellā be-każā-yi Sirem. // ʿUfiye ʿanhumā el-mālik ül-allām. [M.II.]

[Друга овера]:

El-emr kemā zükire. // Ketebehu Ḥayruddin el-[-...?]. ʿUfiye ʿanhu. [M.II.]

[1] Sebeb-i taḥrīr-i veşīka ve müceb-i taştīr-i şahīfe budur ki [2] livā-yi Sirem`de vāḳi` olan manastırlara tābi bağ ve bağçe ve ekin yerlerin tapuya vērmeğe me`mūr olan fahr ul-emāşil ve-l-akrān Sinān Çavuş [3] şer`-i şerif-i şāmiḥ ül-ʿimād rāsīḥ ül-cvtād meclisine ḥāzır olub Varādin każāsına tābi Remeta nām ḳarye ḳurbinde vāḳi` Şişātovik nām [4] manastır ruhbānlarından Miḥāilo ve Mārdāriye ve Ānteriye nām ruhbānlar māḥzarlarında şöyle taḳrīr-i merām ve baş-i kelām edüb [5] mezkūr manastır ḳurbinde vāḳi` Bēg depesinden taḳi`-i ʿamma varınca ve andan eski yola varınca ve andan Nādāş nām çukura varınca [6] ve andan Preḳöp nām bayıra varınca ve andan İliyāş yolına varınca ve andan çukur şıra tā-kıras kütüğüne varınca ve andan koz [7] kütüğüne varınca ve andan Yānōş çayırına varınca ve andan yol şıra Ḳaraşenkik [?] bağına varınca ve andan Temā [?] nām ḳoriya varınca ve [8] andan Petre ve Pōpinik [?] tarlasına varınca zıkr olunan ḥudūd içinde vāḳi` bağlar ve bağçeler ve çayırlar ve tarlaları ayende ve revende [9] için vaḳf olmayub mucerred kilisaya vaḳf olmak ile taşarruf étdükleri sebebden emr-i celil ül-ḳadr mücebince tapuya vērmeḳ lāzım olub [10] ḥāricden tālib ü rāḡib olur kimesne bulunmadığı ecilden ḥālā sākin olan işbu ḥāmil ül-kitāb sālif üz-zıkr ruhbānlara teklif olunduḳda [11] yiḡirmi altı biñ fiḳḳi rā`ic ül-vaḳt aḳçeye ḳabul éderüz

dédüklerinde zikr olunan hüdüd ile maḥdüd baġ ve baġçe ve çayır [12] ve tarlaları mezbürün ruhbānlara ṭapuya vērüb mīrī için yedlerinden yiġirmi altı biñ aḳçe resm-i ṭapu alub ḳabz édüb yedlerine [13] memhūr tezkire vërdüm ki ba‘d el-yevm taḥt-i taṣarruflarında olub sāl ir ṭapulu yer ṣāḥibler gibi bunlar daḥī mutaṣarrif olub sāl be-sāl ‘öṣr-i ṣer‘iyye [14] ve rusüm-i ‘örfiyyesin ṣāḥib-i ārza eda eyledüklerindenṣoñra ḥāricden kimesne māni‘ olmaya dëyü ikrār ü i‘tirāf eyledükdenṣoñra muḳırr-i mezkūr [15] vech-i meṣrūḥ üzere ikrārında muḳarr-lehum el-mezbürün ruhbānları vicāhen taṣdiḳ eyledüklerinde işbu ḥurūf li-ecl et-temessük ketb olunub [16] mezbürün ruhbānlar yedlerine vaḫı‘ olundıkı vaḳt-i ḥācetde ihticāc édineler. Tahriren fi evāḥir-i Zi-l-ḥicce min ṣuhūr sene 977.

Şühüd ul-ḥāl

Ḥüsrev el-ḥayyāt, ‘İsā Bālī [..?], ‘Alaüddin Ḥalife el-ḥaṭīb, Ḥamza Bālī, Ca‘fer el-cüнді, Bālī Bayrām ve ġayruhüm.

Прилог бр. 3

ДЕО ИЗ ДЕТАЉНОГ ПОПИСНОГ ДЕФТЕРА СРЕМСКОГ САЏАКА

[Објављено у: B. W. McGowan, *Sirem Sancagi Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983. 105⁴⁴]

Манастир Свети Стефан Шкилатовић, друго име Шишатовић, у близини села Велика Ремета, припада поменутој [нахији Гргуревци]:

Виногради, баште, ливаде и земље које обрађују и обделавају на основу шеријатског хуцета.

Границе поменутих винограда, башта, ливада и њива убележене су у хуцете и темесуће који се налазе у рукама калуђера поменутог манастира. Међутим, калуђери су их све до сада⁴⁵ притежавали без ташија. Према за-

44 Овде је преведен само део који се односи на манастир Шишатавац како би се могао упоредити са хуцетом из *Прилога* бр. 2. Слични текстови у дефтеру налазе се поред готово сваког сремског манастира (в. Зиројевић, *Поседи*, у сваком поглављу). Дефтер је датиран у период између јула 1566. и маја 1569 (Ђурђев, *Prodaja*, 242; McGowan, LIII). О. Зиројевић га је датирала у 1566/7. годину (Зиројевић, *Поседи*, 7). Сада би требало свакако узети у обзир и датум издавања хуцета у *Прилогу* бр. 2 (мај/јуни 1570).

45 Код неких манастира пише „од давнина“ (нпр. за Крушедол: McGowan, 238)

хтевима фермана славног наслова који је сада стигао, поменути виногради, баште, ливаде, њиве и манастирске земље дати су с тапџама њима самима. Такође, њима су продате њихове манастирске зграде које сами нису саградити и које су у њиховим рукама од царског освојења. Пошто су на име тапџских дажбина на све то и [на име] цене за њихове зграде платили и предали држави 26.000 акчи, и пошто су њихова годишња давања од 500 акчи, [које су давали] уместо десетка на вино и житарице, уместо овчарине, пчеларине и свих других пореза, што је уписано у стари дефтер, сада приликом новог пописа такође повишена, с тим да сваке године господару земље дају 650 акчи уместо десетка и дажбина, поменути манастир, са свим наведеним што му припада и припадаје, уписан је у нови царски дефтер на поменуте калуђере.

Прилог бр. 4

ПРЕПИС ЗАПОВЕСТИ СКОПСКОМ САНЦАК-БЕГУ

[Истанбул, ВВА, Maliye Ahkâm Defterleri, 7534, 1649]

Скопском бегу и муфетишу [царске] њовине, скопском кадији нашем господину Мухјидину, да се напише заповест:

Сада је на моју Порту дошао зимија по имену [...] ⁴⁶ и дао на знање [следеће]: „Један од чауша Узвишене порте, житељ Скопља мутевелија Мустафа чауш, извадио је часну заповест да се продају вакуфи неверничких цркава које се налазе у Скопском сашцаку и да се преузму у корист државе. Када је вршио истрагу, у Калканделенском, Скопском и другим кадилушима и у свим местима које је истраживао, прикупио је велика добра, а [царској] благајни их је само делимично предао. Ја сам стручњак, и ако се на основу мог сазнања погледа, утврдиће се да се јавно велики губитак.”

Стога сам наредно: када приспе моја царска заповест, приведите поменутог Мустафа-чауша и истрајно и пажљиво истражите да ли је све на свом месту, колико је црквених вакуфа продао и по колико је акчи продавао сваки од њих. Пошто то детаљно унесете у дефтер, упоредите са потврдама о предаји, које се налазе у његовој руци. Ако се на његовом задужењу покаже да има више акчи од онога што је шеријатски и према признаницама предао, то да прикуните без остатка, ставите у кесе, запечатите, пошаљете по поузданим људима заједно с дефтером о продаји и предате Царској благајни. Написано 18. зилкадеа 984. године [6. II 1577.]

46 Име није уписано.

Транскрипција:

Üsküb bēgine ve müfettiş-i emvâl Üsküb kâçısı mevlanâ Muhyiddinde hüküm yazıla ki hâliyâ [...] nâm zimmi çaruma gelüb livâ-yi Üsküb'de vâki olan kefere kilisalarınıñ evkâfı bey olunub mîri için zabt olunmağa Üsküb'de sâkin olan Dergâh-ı 'âlî çavuşlarından Mütevellî Muşafâ Çavuş emr-i şerif ihrâc edüb tefiş êtdükde kazâ-yi Qalkândelen ve Üsküb'den ve ğayrıdan bî-l-cümle tefiş êtdüğü yerlerden külli mâl taşşil edüb hazîneye cüzvi teslim etmişdür ben ehl-i vuķül olub benüm marifetüm ile görölürse külli bel'iyâti zuhûr etmek muķarrerdür deyü bildirdi. İmdi buyurdum ki hüküm-i şerifüm varduķda mezbûr Muşafâ Çavuş'ı getirilüb nemikdâr kilisa vaķlı şatub ve her birisini kaçar aķçeye şatmışdur yerli yerinden dikkat ve iķdâmla tefiş edüb müfredâtle defter êtdükden sonra elinde olan teslimât temessükâtile taḫbiķ edüb teslimâtından mâ'dâ şer'ile maķbûzâtından zimmetine aķçe lâzim gelürse bî-kuşur taşşil êtdürüb der-kese edüb mühürleyüb fîrûḫt defterile yarar adamlar ile gönderüb ḫazâne-i 'âmîreme teslim êtdüresiz deyü tahriren fi 18 Zî-l-ķa'de sene 984.

Прилог бр. 5

ФЕТВЕ ШЕЈХ УЛ-ИСЛАМА ЕБУСУУДА О ЦРКВЕНИМ
ВАКУФИМА И О ПРОДАЈИ ЦРКВЕНИХ ПОСЕДА⁴⁷

1/453

ПИТАЊЕ: Ако пеке зимије постапу калуђери у једном манастиру и ако пошенивач области њихову стоку, винограде, баште и млинове који су у њиховом потпуном поседу [*mülk*] узме из њихових руку и опет им прода, а они поменуту имовину у потпуном поседу завештају спротивњ наведеног манастира и путницима и намерницима, да ли после извесног времена пеко са стране сме шеријатски да оспори поменути вакуф?

ОДГОВОР: Ако оно што се завештава спада у категорију стоке, винограда, баште, млина и дућана, а не завешта се манастиру него се завешта спротивњ која долази и одлази, шико никако не сме да се меша.

47 Фетве су преведене према издању: M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislām Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, 103-107. Иза косих црта уписани су бројеви под којима се фетве налазе у књизи. Имена као Зејд и Хинд, на која се наилази у фетвама, измишљена су и употребљавају се као клише да би се лакше објаснио уопштени проблем.

Ако су њиве или мезре, то се никако не прихвата као вакуф. Али, ако они узму од државе тапију и буду уписани у дефтер као: „калуђери притежавају; пошто предају све порезе као и остала раја, нико да се не меша. Када калуђери умру, они који остану на том месту притежавају га“, у то такође нико не сме да се меша; то ће бити као вакуф [у шеријатском смислу].

2/452

ПИТАЊЕ: Да ли је дозвољено да калуђери једног манастира после смрти оставе виноград, кућу и земљу, купљене од државе, у наследство калуђерима који живе у поменутом манастиру?

ОДГОВОР: Ако немају наследника и ако калуђерима који живе у њиховом манастиру оставе у наследство сву имовину у потпуном поседу [*emlak*], осим земље, и ако су ти калуђери одвојени [нису општежићу (?), пустњаци (?)] и познати, били богати или сиромашни, њихово наследство је правоваљано. Нико од стране државе не може никако да се меша. Али ако нису одвојени, ако је велика заједница, није правоваљано оставити наследство свима заједно. Њиховим сиромасима треба оставити наследство; у то да се нико не меша. Ако имају наследника, наследници могу да располажу остатком од трећине [тј. са 2/3]. У [једну] трећину не могу да се мешају. У изложеном на поменути начин нико не сме да се меша. Ако наследници прихвате, све наследство је правоваљано, нико не може да се меша. Али за „у њихову земљу нико да се не меша“ потребна је султанска заповест која то садржи.

3/454

ПИТАЊЕ: Ако хришћанка Хинд, у добром здрављу, калуђерима неке цркве, да би читали Нови Завет, завешта кућу и виноград у потпуном поседу [*milk*], и ако то преда мутевелији и шеријатски региструје, па се нашише вакуф-нама и по њој поступи, да ли њени наследници из другог места, који дођу после десет година, смеју да не прихвате вакуф и да га пониште?

ОДГОВОР: Ако су калуђери скупа сиромашни, њима је правоваљано завештати. Непотребан је услов о читању Новог Завета. Ако нису сиромашни, није правоваљано. Регистрација такође није пуноважна. Наследници ће да га пониште и поделе.

4/455

ПИТАЊЕ: Ако зимја Зејд калуђерима неке цркве завешта нешто имовине у потпуном поседу [*emlak*], и када он, пошто то региструје, умре, да ли његови наследници смеју да не прихвате [завештање]?

ОДГОВОР: Ако се на основу потпуне исправности шеријатски региструје, не смеју. Ако се [завешта] цркви, смеју.

5/469

ПИТАЊЕ: Ако зимија Зејд завешта кућу у потпуном поседу [*mülk*] цркви, а када се после тога црква сруши, завешта је сиротињи, и судија такође прихвати увакуфљење поменуте куће, да ли је шеријатски дозвољено да изда хуџет?

ОДГОВОР: Завештање цркви је ништавно. Али ако је завештано житељима, после тога је шеријатски условити [завештање] другој сиротињи.

6/470

ПИТАЊЕ: Ако зимија Зејд завештаним новцем једног манастира узме неку земљу и другу имовину [*mülk*] за манастир, а у своје име извади хуџет, па ако он умре, уколико се утврди да је узео на поменути начин, да ли се наведена земља и имовина могу задржати за манастир?

ОДГОВОР: Не могу. Акче се надокнађују манастиру. Није могућ нити манастирски мулк, нити манастирски вакуф. Акче такође узима онај ко их је завештао или његов наследник.

7/471

ПИТАЊЕ: Да ли се за пуну земљу коју Зејд узме од државе под тапију прихватају сведочења муслимана који кажу: „то је црквени вакуф, ми сведочимо, право је у калуђера“?

ОДГОВОР: Сачувај Боже! Постоји опасност да је реч о незнабоштву и из предострожности би најбоље било да се обнови вера [наведених муслимана].

THE CONFISCATION AND SALE OF MONASTERIES (CHURCHES)
AT THE TIME OF SELIM II (THE PROBLEM OF CHURCH VAKIFIS)

Summary

With the help of newly found documents the author has tried to shed some more light on the problem of the "sale of churches" during the rule of Selim II. At that time, the central Ottoman authorities decided to confiscate monasteries/churches and their estates, and to sell them afterwards, leaving the monasteries the priority of buying everything back if they had the necessary funds. According to the legal explanations for this measure, contained in the fetwas of Şeyh ül-Islam Ebussuud, the "sale" fully fitted in the years-long efforts by Ottoman law-makers to define, standardize and coordinate with the sharia relations on state lands, and on the other hand, it was "discovered" (after almost two centuries of turkish rule !), that the "necessary" sharia formula for bequethal had not been respected. Due to such an explanations, this measure managed to cover almost every unit of immovable property of monasteries and churches. This second formal explanation, concernig the the incorrectly bequeathed property i full private possession (mülk), suggests that this measure was not only the result of need for regulating legal relations, but also of the need of the imperial treasury to obtain additional financial means. This was a heavy blow to the already quite impoverished Christian church in the Balkans. By pawning valuables and with the help of new donors, the bigger and richer monasteries somehow managed to collect the necessary funds. Small and poor monasteries and the already abandoned ones fared the worst. Some of them were sold, while others, even if they found ways to by their property back, struggled for decades to pay back their debts.

Румјана МИХНЕВА,
Факултет медитеранске и азијске цивилизације
Слободни универзитет Варна
Варна, Бугарска

ЈЕДНА ЕПИЗОДА ИЗ БОСАНСКЕ СУДБИНЕ ИЛИ БАЛКАН МЕЂУ ИМПЕРИЈАМА (1739 - 1741)

Прилог политичкој историји западног Балкана
у првој половини XVIII века

Апстракт: Интереси великих европских сила, посебно Хабсбуршке монархије на западном Балкану (Босна и источна Славонија), као и остварење извесних стратешких планова о територијалним проширењима, потичу још с краја XVII и из прве половине XVIII века. Активности Француске и Русије показују континуитет у развоју важних чинилаца који су одређивали основне оквире геополитичке ситуације на Балкану.

Промене које су настале у XVIII веку у свим сферама живота Турске Царевине више пута су биле објекат више или мање озбиљних расправа.¹ Није било случајно да је посебна пажња обрађана на оне њихове аспекте, који су у вези са штампањем књига у Цариграду и дипломатском активношћу Порте, нарочито у првој половини века. Као део трансформација "Новог времена" оне су симптоматичан знак "отварања" Порте према Европи. С обзиром на тему која нас интересује споменућемо само чињеницу да реализацију идеје о штампању књига на османско-турском језику њен "отац" Ибрахим-ефенди мјутеферика (око 1674-1745) повезује од самог почетка са штампањем географских карата. После низа војних неуспеха крајем XVII и почетком XVIII века, Порта, очигледно, увиђа своју неспособност да адекватно реагује на новине у војној сфери и дипломатији, које су јој наметали њени

¹ Види детаљније: Мейер, М. С., *Османска империја в XVIII веке. Черты структурного кризиса*, Москва 1991, pass. и богат списак литературе цитиране у тој књизи.

европски партнери или противници.² Руски дипломата средином истог века није случајно тврдио да је оружје алфа и омега за Турке, а ако га напусте не знају шта да раде и "...бьются как рыбы на земле...".³

Тек што је изашла из шока бечког неуспеха (1683. год) и губитака наметнутих Карловачким миром (1699. год), Порта, почетком XVIII века, доживљава још један значајан војни пораз од аустријске војске. Она је принуђена да склопи Пожаревачки мир, који јој односи важна утврђења и територије на западном Балкану.

Постепено се формирајући крај Босфора, нова османлијска политичка елита је, макар и са малобројним представницима, све јасније увиђала растућу беспомоћност Порте. Заостајање, до пре једног века, велике Империје имало је неминовно негативан утицај и на њену судбину политичке силе. Њене територије, а нарочито балкански и црноморски поседи, све очигледније постају објекат војних акција две суседне хришћанске империје: Русије и Аустрије. Истовремено, дипломатски и мировни преговори, вођени уз помоћ страних посредника, често измичу њеној контроли.⁴

Упркос неоспорном значају тог, како за Царство у целини, тако и за Балкан посебно, прелазног века, историја низа земаља овог полуострва, нарочито прве половине тога века, остаје мало или скоро потпуно непозната. Разлоге за недостатак систематских истраживања историје Балкана у првој половини XVIII века и нарочито њеног османско-европског контекста, осим у младости

2 Желтяков, А. Д., *К вопросу об истоках просветительства в Османской империи*, Формирование и развитие светских тенденций в культуре XVII - середине XIX в. - У: *Культура народов Балкан в новое время /Балканские исследования*. Вп. 6/ Москва 1980, 55. Детаљније о почепима штампарства у Османској империји види: Исти, *Печать в общественно-политической жизни Турции /1729-1908/*, Москва 1977; Рафиков, А., *Очерки истории книгопечатания в Турции*, Ленинград 1977. О променама у турској дипломатији види: Мейер, М. С., исто, 182-185. Аутор цитира део извештаја А. Вешњакова из 1744. године у којем тада, већ стални, руски представник у Цариграду реферирше поводом разговора са мулом Ђуприлизадеом Абдулах-ефендијом. Он изузетно добро познаје топографију и географију, астрономију а слабије познаје навигацију "...но удивительно по их состоянию сколько сведом о войнах...", који "...от турка никак было ожидать невозможно, но сей знатно научился от христиан, особливо от англичан и французов, яко бывших в Алепе..." /Истио, 185/.

3 Соловьев, С. М., *История России с древнейших времен*, Т. 24, Москва 1965, 376.

4 Мейер, М. С., *Истио*, 171-203.

балканистике као науке, треба тражити и у одсуству веће количине домаћег изворног материјала. Осим тога, битне препреке су: сложеност проблематике у вези са разјашњавањем путева Балкана у "Ново време", утицај Европе и, нарочито, великих сила на регион и презасићена фактографија. Она често подстиче на дескриптивност чиме се прикривају магистралне линије интегрисања југо-источне Европе, као дела територија Османске Империје, у променама XVIII века. Истраживачи немачке и француске класичне историографске школе као Ј. Хамер, А. Арнет, А. Вандал и други, у суштини, нису отишли даље од нагомљавања података, што је, често, био једини циљ. То је, истовремено, могао бити и један у низу детаља подршке европоцентристичкој идеји надмене супериорности "Новог времена" над Оријентом и аргумент тезама, потврђиваним у другој половини XVII века, о "кризи" Османске Империје, о "краху" завојевачке политике Империје, о "величини" Француске на Леванту итд. Иза чињеничног изобиља остају прикривени низови битних момената - знакова промена тог сложеног, за регион прелазног времена. Управо због тога чини нам се умесним да обратимо пажњу на неке новопронађене податке који су у вези са тим питањима. Њихов значај није у томе што су непознати већ у томе што се кроз њих сагледава преплитање кодова европске дипломатије са судбином западног Балкана а нарочито са историјом Босне као елементом једне ране фазе кристалисања процеса, познатих у XIX веку под именом "Источно питање", који су довели до "балканизације" Балкана у трајању дужем од два века.

*
* *

У својој, класичној по значају, "Историји Османске Империје" написаној почетком XIX века на основу података узетих претежно из богатих бечких архива, Ј. фон Хамер спомиње конфликт до кога је дошло у Цариграду између Порте и бечке делегације, на челу са грофом Улефелдом, јануара 1741. године, приликом регулисања дипломатских односа двеју империја после потписивања Београдског мира 1739. године.⁵ Догађаје с почетка 1741. године у вези са

5 Hammer, J. von, *Histoire de l'Empire ottoman*. Voi. XIV Paris 1839, 27-29; Детаљније о преговорима види класично дело: Laugier, M.-A., abbe. *Histoire des negotiations pour la paix conclue a Belgrade le 18. IX 1739 entre l'empereur, la Russie et la Porte Ottomane par la mediation et sous la garantie de la France*, Vol. 1-2. Paris 1768.

падом реис-ефендије и његовог помоћника - Портиног преводиоца (драгомана) - Александра Гике, споменуо је узгредно и Н. Јорга.⁶ Међутим, у исто време обојица објашњавају те драматичне моменте османско-аустријских односа претежно у контексту посете ванредног посланства из Беча, предвођеног грофом Улефелдом.

Другачију и детаљнију слику негодовања Порте поводом неких аспеката Београдског уговора, нарочито због дела који се тиче граница двеју империја, налазимо у документима руске дипломатске мисије у Цариграду (Карл Каниони и Алескеј Вешњаков). На јесен 1739. године почиње припрема за одлазак у Цариград ванредног посланства Русије ради коначног закључивања мировног споразума. Основни задатак руских емисара била је организација дочека "Великог посланства" и прикупљање података о ситуацији у Царству с обзиром на предстојеће дипломатске преговоре са Портом и ситуацију на Кавказу и иранско-турској граници.⁷

У извештајима руских емисара с почетка 1741. године садржани су подаци који не би привукли нашу пажњу да није реч о догађајима из историје Босне у XVIII веку који истичу неке од главних линија историјског развоја региона. У основи извештаја руских дипломата су подаци које они добијају од својих тзв. "конфидената". Међу њима се 30-40-их година XVIII века истиче фигура такозваног "Миралема". Реч је у ствари о Мехмед-аги, мир-и алем /"...действительной мириалем то есть первый капичи баши или оберкамер гер..."/, ванредном изасланику /посланику/ Порте у Русији 1729. године. О њему ће руски емисар у Цариграду крајем 20-их година, г. Иван Нешљуев, написати да је човек "...умной и о делах известной и греческого языка весьма доволен и говорят что отчасти и по русски знает."⁸ Описано у извештајима из јануара 1741. године

6 Jorga, N., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Bd. 4, Gotha 1911, 469-470.

7 Детаљније о томе: Михнева Р., *К вопросу о русско-турецких отношениях после Белградского мира: 1739-1741 гг.* /Чрезвычайное посольство в Турцию А. И. Румянцева/, - *Etudes balkaniques /ЕВ/*, 1979, 4, 91-107.

8 Архив внешней политики России /АВПР/, фонд Сношения России с Турцией /СРТ/, дело 5, часть 1, л. 207-240. "1741. Реляции и письма к Адмиралу Графу Остерману и прочим Кабинет-министрам бывших в Константинополе статских советников Каниони и Вешнякова". Приложение к реляции Н 9. 31. 1. 1741. "Реляция, в которой показуется истинная причина падения сверженного реиз-ефендия и переводчика Порты, и по причине того о прочим состоянии дел турецких елико от Миралема и Якуб-аги сего дня сообщено.."; *Исто.*, СРТ, 1729, д. 6, л. 163; *Исто.*, 1731, д. 8, л. 311. На овом месту и даље у цитатима из руских

има вредности информација о разнородним појавама: дезинтеграционим процесима који су јачали у Османској Империји у XVIII веку и њиховом европском контексту - различитим по снази и виду бунтовима који су пратили немиран прелазни век Империје; понашање становништва у њеним периферним рејонима, какав је, у овом случају, Босна; етапама у аустријској политици према западном Балкану и Босни; неким основним цртама француске политике у XVIII веку и њеном утицају на руско-аустријске односе; судбини неких представника утицајних фанариотских породица драгомана (преводиоца) Порте, који су подржавали њену империјалистичку политику и распоућености њихових бића на људе Империје духовно одане хришћанству и самим тим стране Империји; неким цртама "нових" људи Империје у лицу појединих представника османске империјске елите који су тражили "пут ка Европи".

Београдски мир (септембар 1739. године) закључен између Порте, са једне стране, и Русије и Аустрије, са друге, значио је крај рата који су европске империје водиле против Османске Царевине од 1735. године. Међутим, дипломатска сагласност је постигнута уз активно учешће француског посланика у Цариграду, Луја Совјора, маркиза од Вилнева - чињеница колико позитивна толико и противречна. Посредовање Француске није у потпуности било несебично и постало је разлогом како за неке битне пропусте у тексту споразума са Русијом - нарочито у делу о трговачкој размени - тако и за проблеме, настале 1741. године, у вези са граничном линијом између Османске Царевине и аустријскихседа.⁹

извора може се уочити карактеристичан правопис за документе из XVIII века. Поред тога види: Мейер, М. С., *нав. дело*, 183, 191; Михнева, Р., *Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII в. /1739-1756/*, Москва 1985, 55.

- 9 Детаљније о тешкоћама у трговини Русије са османским земљама види: Mihneva, R., *De certains problemes concernant l'organisation du commerce russe avec les Balkans et la Mediterranee orientale pendant la premiere moitie du XVIIIe s.* (d'apres des documents russes). - *Bulgarian Historical Review*, 1989, 2, 31-45; *Ibidem*. Les "Grecs" et le commerce entre les Balkans et la Russie (milieu 17e - milieu 18e s), EB, 80-99. Луи Совјор маркиз де Вилнев (1675-1745) је посланик Француске у Цариграду од 1729. до 1741. године. Најважнији резултат његове мисије су капитулације из 1740. године којима је Порта проширила бројне француске трговачке привилегије на Леванту. Овим привилегијама је учвршћено економско присуство Француске у источном Средоземљу и Малој Азији. У међувремену, Вилнев је био и представник Трговачке коморе Марсеја. Детаљније о њему види: Vandal, A., *Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve 1728-1741*. Paris 1887.

Након двогодишњег периода интензивних дипломатских консултација у Цариграду између аустријских и руских дипломата, са једне стране, и чиновника Порте, са друге, представници Порте су потписали прелиминарни мировни споразум на јесен 1739. године. Једно од важних питања које је требало решити јесте прихватање, једнаких по рангу, тзв. Великих посланстава и обележавање нових граничних линија. У међувремену, Аустрија улази у период озбиљних војних и дипломатских колизија. Оне су у вези са тзв. Прагматичном санкцијом којом се регулише наслеђивање трона аустријских Хабзбурга по женској линији (омогућава се предавање императорског жезла кћерци Карла VI, угарско-чешкој краљици Марији-Терезији). После смрти цара Карла VI, својеглави пруски владар Фридрих II, касније назван Велики, објављује рат младој царици видећи у тој "новини" *casus belli*. Његов стварни циљ је био проширивање сопствених земаља.¹⁰

Мењају се и фактори који скицирају параметре руско-турских односа. Шведска, која све јасније демонстрира своју блискост са Портом, угрожава север руске Империје.

Упркос сложеним односима са шахом Набиром, Порта покушава да умањи значај својих губитака.¹¹ Све то се одражавало на делатност свих учесника у преговорима 1740-1741. године: Аустријанаца, Руса, Француза и службеника Порте. С обзиром да је Русија почетком 40-их година XVIII века имала релативно стабилне односе са Ираном који је водио рат са Портом, османски чиновници и велможе блиске Султану су усмерили своју активност не према Русији, већ према њеном савезнику - Аустрији. Ово утолико пре када се јавио конкретан повод.¹²

10 О томе детаљније види: Arneth, A. von, *Maria Theresias erste Regierungsjahre*. Bd. 1-3, Wien 1863-1865; Broglie, A., *Frédéric II et Marie Thérèse, 1740-1742*. Vol. 1-2, Paris 1884; Broglie, A., *Le cardinal de Fleury et la Pragmatique Sanction*, Revue historique, 1882, 257-281; Turba, F., *Die Grundlagen der Pragmatischen Sanction*, Bd. II, Die Hausgesetze, Leipzig-Wien 1912.

11 О османско-иранским односима у области Кавказа и њиховом утицају на политичке контакте Русије са Портом детаљније види: Абдурахманов, А., *Азербайџан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в.* Баку 1964, 53-59, 68, 73-79 итд.

12 На жалост, руска и совјетска историографија су се недовољно бавиле тим важним и, у извесном смислу, актуелним сплетом фактора који чине општу слику развоја политичке конјуктуре у централној и југоисточној Европи и на Кавказу и то, с једне стране, највише због природе самог проблема а, с друге, због, доскора тешко доступних, совјетских архива у којима се могу наћи драгоцени подаци. О неким аспект-

Према Ј. фон Хамеру конфликт између Аустријанаца и Порте нарочито се заострио 13. јануара 1741. године у време вођења разговора. Повод је линија разграничења са Аустријом у северној Босни, за коју царски изасланици сматрају да би требало да буде јужније. На тај начин Беч би сачувао део Босне. Порта је крајње изненађена тиме и тврди да то није уреду.¹³

Од краја XVII века до средине 30-их година XVIII, у међуратном периоду, Аустријанци организују интензивно картографисање западних делова Балкана. Болоњски племић у аустријској служби, гроф Л. Ф. Марсили започео је ту делатност још крајем XVII века. Међутим, Пожаревачким миром Беч добија нове могућности за реализацију таквих акција. Либералнији режим путовања царских поданика - трговаца користи се да би се лакше организовала путовања аустријских картографа и инжењера. Они се детаљно упознају са северним деловима Босне, десном обалом Саве и, нарочито, земљама између река Уне и Дрине. Као резултат тога ствара се и објављује серија детаљних карата управо северних делова Босне, територија које разграничавају две империје. На тим картама се, по први пут, појављују знаци којима се одређују карактеристике рељефа као и називи многобројних, релативно тачно смештених, насељених места и утврђених пунктова. Дате су и све значајније путне комуникације у северној Босни.¹⁴ У време рата 1738. године штампана је карта бечког картографа Етиена Брифоа на којој су сумирани нагомилани подаци о Босни и придодати изузетно тачни детаљи о насељима у долинама река Дрине, Саве, Босне, Врбаса и Уне. О томе да она очигледно садржи заиста добре податке говори и чињеница да је коришћена као основа за

тима тог проблема види: Новоселъцев, А., *Русско-иранские отношения XVII - первой половины XVIII в. в зарубежной историографии, История СССР*, 1960, 3, 183-190.

13 Hammer, J. von, *op. cit.*, 28-29.

14 Користим прилику да захвалим колеги Б. Бешевлијеву за корисне савете у вези са овим проблемом. О томе подробније види: Gasparović, R., *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, ANU BiH, Djela knj. XXXVII, Od. Društvenih nauka, knj. 22, 80-81. Детаљније картографисање северне границе Босне Аустријанци су направиле у току одређивања граница после Пожаревачког мира. Аустријском радном групом руководио је барон Петраш. У њу су били укључени војни инжењери Ф. Хајзе и И. Берн који стварају карту "Carta von dem Theil Bosnien so bei letzverwichener Graentz-Sceidungs Commission anno 1718. zwischen dem Fluss Drina und Una verlesslich aufgenommen werden koennen".

друге карте скоро до краја века.¹⁵ Могуће је да је баш она послужила при преговорима код Београда, када се уз помоћ француског амбасадора-посредника оцртава евентуална граница између Империја у рејону северне Босне.

Тежња ка бољем познавању терена и аспирације Аустријанаца ка десној обали Саве су разумљиви. Власт над обема обалама реке чини лакшом одбрану земаља Императора. Река Сава је била природна граница са Османлијама. Пребацавање на десну обалу увећава вишеструко и шансе за будуће преласке на турске поседе на западном Балкану, конкретније, у Босну и Херцеговину. Приликом војних операција 1737. године аустријске јединице прелазе реку Саву, улазе у унутрашњост Босне до Бања Луке и, очигледно, како се касније показало, не желе да се повуку са десне обале.¹⁶ Један од основних циљева Вилнева је да постигне закључивање сепаратног мира између Аустријанаца и Порте. Да би се то постигло, поред осталог потребно је погоршавање односа између Беча и Петрограда чиме би се изоловала Русија и отежало њено напредовање на југ, према Црном мору, Криму, Кавказу и Балкану. Почетком 40-их година XVIII века Северна империја је поново објекат интензивних акција Версаја у циљу стварања тзв. "Источне баријере" (Шведска, Пољска, Крим, Турска Империја), која би је одвојила од Европе. У анонимном извештају француског дипломате из средине века, француска концепција "Источне баријере" формулисана је на следећи начин: "dans le système de politique d'alliance ...la Turquie devait avec la Pologne... et la Suede balance au profit de la France l'alliance de l'Angleterre et de la Russie...".¹⁷ Та, за француску политику стратешка спољнополитичка доктрина у поменутом времену, укључује изграђивање система логично повезаних акција на југу крај Босфора и на северу, поред Балтичког мора, где су француско-шведске политичке интриге спремале нови рат против Русије, али сада већ у прибалтичком подручју. Изолација Русије од њених, у то време, природних европских, савезника против Порте - Хабзбуршких владара - смањује могућност Петрограда да адекватно реагује на припремани швед-

15 *Истио*, 86, 90-91. Србија и суседне земље на старим географским картама, Београд 1991, 96-97.

16 Србија., 96.

17 Cit. по Thibault, G., *Un rapport français inédit sur l'empire ottoman en 1756*, Journal asiatique (annee 1970), Paris 1971, 335.

ски удар са севера који није закаснио. Та линија је водећа у француској дипломатији. Кардинал Флери у истом духу саветује француског амбасадора који одлази у руску престоницу. Из извештаја руског посланика у Паризу, Антиоха Кантемира, у лето 1739. године, постаје јасно да већина дипломата при француском двору схвата интриге кардинала које имају за циљ конфронтацију савезника. Више пута у периоду од 1740. до 1741. године, према подацима руских дипломата из Цариграда, Вилнев води разговоре са Портом о стварању активног тројног војног савеза између Османске Империје, Шведске и Француске: "чтобы всем сим трем державам быть в оборонительном союзе против России..."¹⁸ Врло је вероватно да је аустријско добро познавање терена омогућило, уз помоћ Вилнева, израду такве граничне линије у северној Босни која би више одговарала интересима Беча на Балкану, упркос његовим скромним достигнућима у рату. Све је то био део француских планова да се продуби раздор између Аустрије и Русије. Дипломатски потези француског посредника и, уз његову помоћ, постигнут договор о линији разграничења измеђуседа руске круне и Порте јасно показују другачији однос Француске као посредника према Русији. Водећи руски емисар у Цариграду, Алексеј Вешњаков, који је послан да однесе Порти ратификован руско-турски мир, предаје француском аристократи лично писмо руског вицеканцелара А. Остермана. У том писму је изражено незадовољство због границе између Русије и османскихседа у северном црноморском региону. Та граница је, у прелиминарном договору, тако описана да крије многобројне могућности за будуће конфликте између кримских Татара и Козака. Осим тога, поставља руске емисаре, после разграничења, под заповедништво кримског Хана. Понижење које Русија не може да прихвати.¹⁹

У том деликатном тренутку руско-турских односа, при завршетку преговора, велику активност је испољио кнез Александар Гика, Портин преводилац. Руска мисија прати каријеру и отворено одржава везе са млађим од браће Гика - рођацима Великог драгомана (преводиоца) Александра Маврокордате, још

18 АВВР. СРТ, 1742, d. 5/2, l. 514, Архив князя Воронцова, књ. 1, Москва, 1871, 160; Михнева, Р., *Россия и Османская империя...*, 33. Детаљније види: Некрасов, Г. А., *Роль России в европейской политике (1725-1739. г)* М. 1976, 288-304.

19 Михнева, Р., *Россия...*, 39.

из двадесетих година тог века. Тако на пример, у свом извештају од 23. септембра 1726. године, тадашњи руски емисар при Порти Иван Непљусв, обавештава руски двор да је Григорије Гика добио молдавијски престо, а да је његов брат Александар заузео његово место драгомана Порте. Како пише Непљусв, било је наређено да се свргне молдавијски кнез Михај Раковица (1716-1726): "без причини... ибо Переводчик Порты з братом дали за свои чины Порте чтоб одному князем быть, а другому переводчиком семьсот мешков..." Његов утицај на дипломатске игре Порте 30-их година је веома велики. Он успева да измени већ готов текст договора, припремљен уз француско посредништво, и спасава руске службенике понижења да се, после разграничења, при преласку граница морају подчињавати Хану. Улога Александра Гике остаје кључна у догађајима тих година мада је, на жалост, још увек слабо позната. Није искључено да му је касније његово заступништво, при спору са Аустријом, такође урачунато у грех. Везе браће Гика са суседним хришћанским силама увек су биле сумњиве Порти. Према Н. Јорги, од одређеног момента па надаље они су, на пример, били прихватани као не нарочито наклоњени Француској и третирани као проаустријски настројени. Пажња Русије управљена на њих дугује се не само њиховом положају драгомана (А. Гика у суштини наслеђује на тој позицији свога брата), већ и улози амортизера коју молдавски владари имају између кримских Татара и јужних покрајина хришћанске империје, које су контролисали Козаци.²⁰

Међутим, реакција Порте која је уследила, тешкоће у разговорима са Аустријанцима у време ванредних посланстава грофа Улефелда и трагична судбина А. Гике показују да су Турци

20 Михнева, Р., *Истито*. АВРП. 1726. д. 6. т. III. 463-464. "Мешок" ("кошелек") је руски термин за кесу која означава вредност од 500 гроша (куруш. гуруш), турски сребрни новац. У осамнаестом веку означава вредност од приближно 120 акчи. Током двадесетих и тридесетих година XVIII века курс рубље према грошу је био 1.5-1.52 гроша за једну рубљу (АВРП. СРТ. 1721. д. 7. л. 199; 1734. д. 5. л. 124). О породици Гика види детаљније: Camariano, N.- A. Camariano-Cioran., *Ed. Cronica Chiculistilor. Istoria Moldovei intre anii 1695-1754*. Bucuresti 1965. О родбинским везама браће са А. Маврокордатом и њиховој драгоманској каријери види: Simonescu, D., *Stud. si ed. Cronica anonima a Moldovei 1661-1729* (Pseudo-Amiras), Bucuresti 1975. 13, 121. Stamatiade, E., *Biografie marilor dragomani greci din Imperiul otoman*, Trad. C. Erbiceanu, Bucuresti 1898. 70-71. О оптужбама за проаустријску оријентацију браће Гика види: Jorga, N., *Histoire des relations entre la France et les roumains*, Paris 1918. 81.

очигледно, макар и *post factum*, спознали своје грешке. Оне се, по нама, дугују осим тога и све већем заостајању османских чиновника и војних лица у области развоја војно-техничких средстава у Европи и, посебно, у развоју картографије.

Примање ваљаног посланства грофа Улефелда у османској престоници подудара се са извештајима о смрти цара Карла VI. То подстиче Порту да свим средствима одуговлачи разговоре са аустријским емисаром, који би, у принципу, требало да имају више протоколарни карактер. Према Хамеру, конфликт између Порте и аустријског емисара избија почетком јануара 1741. године, зато што је Улефелд на крају поставио ултиматум да граница буде "линија паралелна са Дрином од ушћа канала Черне до потока који дели Влашку од Баната... а што се тиче Босне, граница да остане таква каква је фиксирана у договору из Карловца."²¹

У руској дипломатској преписци из тог времена та епизода аустријско-турских преговора представљена је неким битним детаљима који се разликују од онога што је написао Хамер. Према дипломатама Северне империје до Цариграда стижу вести да је у Босни избио бунт локалних војних јединица "прежде за неплатеж жалования, а когда по причине некоторых паланок и сел и деревень, лежащих в границах между Сербиею и Бошние, которые и поныне еще в споре, Порте или Цесарю надлежат, токмо в действительному владении цесарском..." Према овим вестима устаници су кренули против босанског паше Мусун оглу Абдулаха који је 1737. године био Велики Везир. Устанак је довео до сукоба са аустријским гарнизонима уз границу и обе стране су имале жртава. Међутим, како закључују руске дипломате, земље на којима се то дешавало сматране су српским, припадале су Порти и представљале су уску територију поред границе са Босном, где су, упркос нападима, "цесарцы остали в ...действительном владении..."²²

Неколико капетана и других официра је предводило бунтовнике који су кренули чамцима Савом за Београд да би потражили помоћ београдског паше. Али, успут су их заробили царски људи. Ако се има у виду да су те вести укључене у извештаје из јанура 1741. године, онда је вероватно реч о догађајима са краја 1740. године. Та година

21 Hammer, J. von. *op. cit.*, 27-28.

22 АВВР. СРТ, оп. 89/1, д. 5, ч. 1, с. 207-208.

је немирна у целој Империји. Тако на пример, руски официр из свите ванредног петроградског емисара упућеног Порти, грофа А. И. Румјанцева, саопштава у августу исте године: "...Приезжий из Царыграда к послу татарин объявил что тамо в Цариграде еще смятение есть и безнадежно чтоб салтана не пременяли хотя и передавлено тысяча с четыре бунтовщиков..."²³

Један од основних разлога за напетост је, без сумње, низ неуспешних војних акција током претходних десет година. Осим рата у Европи (1735-1739), од 1722. године Порта је принуђена да организује непрестане војне походе у Азији и на Кавказу против Ирана, што у великој мери исцрпљује и људске и финансијске изворе Империје.²⁴ Истовремено, како бележи руски оријенталиста М. С. Мејер, управо су то године када честе и ужасне побуне провинцијалних намесника Порте постају редовна појава у свакодневици Империје. Провинцијске власти почињу да, скоро по правилу, игноришу заповести Порте али им економске тешкоће везују руке јер и оне, као и Цариград, пате од хроничног недостатка финансијских средстава. Уз то, стизале су непрекидне заповести да се задовоље потребе војске која ратује са иранским шахом. Како пише други службеник руске мисије у Цариграду 40-их година, Н. Бујди, после путовања по северним областима балканских посета Порте, Турци који су говорили са њим непрекидно су се жалили на "ратне контрибуције" и на то да хиљаде људи гину у "неправедним ратовима" какав је и последњи са Персијом.²⁵ Према неким истрживачима, од 1711. до 1739. године, на пример, у ратовима које Порта води против Аустрије, Русије и Ирана гине приближно 20000 људи, и то је управо људство из Босне.²⁶ У јануару 1741. године, нама већ познати "Миралем" јавља о побунама и у Каиру и додаје своју оцену ситуације у престоници "...впрочем Министерство нынешнее" (чиновници Порте - Р. М) "зело мало рачит о благополучии государственной. Везирь веда что ему недолго быть ...собираетс деньги и живот спасти, в том же состоянии и другие, неисключая реиз-ефендия..."²⁷

23 АВІР, СРГ, 1740, д. 21, л. 209.

24 Meier, M. S., nav. delo, 165, 191.

25 Michneva, R., *L'Empire ottoman au milieu du XVIIIe s. a travers les rapports d'un natif d'Arta* (N. Boudi - traits de sa vie et de sa activite), EB, 1992, 3-4, 33.

26 Ханић, А., *Босански намјесник Али-паша*, Прилози за оријенталну филологију Т. V, Сарајево 1955, 145.

27 АВІР, 1741, д. 5/1, л. 156в.

Као што је већ поменуто, очигледно на јесен 1740. године побуне типа оних које потресају цели Империју, избијају и у Босни. Оне су једна од карика у низу размирица у Босанском пашалуку, које су започеле још 30-их година XVIII века, а чија је кулминација 50-их година. Основни наративни извори о тој епоси јесу хронике из тог времена - фра Николе Лашванина, другог франђевца Бона Бенића, муле Мустафе Шевки Башевскије као и османско-турских Мухимие-дефтера.²⁸ Управо је њих користио за писање свог чланка Авдо Сућеска. Међутим, чланку недостају подаци о годинама 1740. и 1741. и о догађајима о којима се говори у руским изворима тог периода. У дотичном чланку Сућеска релативно подробно истражује карактер и развој унутрашњо-политичке и економске ситуације у Босни у XVIII веку и посебно током 30-40-их година, али не даје било какве податке о периоду између 1735. и 1742 године. Погранични положај Босне је један од основних разлога што је локално муслиманско становништво имало посебан порески статус све до краја XVII века и што је, уз одређене дужности, ослобођено плаћања ванредних пореских обавеза. Општа криза Империје у XVIII веку доводи до тога да централне власти пребацују на становништво Босне и Херцеговине трошкове издржавања гарнизона по местима и одржавање тврђава, путева и др. Тиме се мења њихов статус.²⁹ Сакупљање новца, препуштено локалним ајанима и њиховим чиновницима, често је праћено великим злоупотребама. Тај процес од изузетака постаје пракса озакоњена 1720. године, одмах после закључивања, за Османлије срамног, Пожаревачког мира и после специјалног фермана за Босну. Та промена је, очигледно, била диктирана великим тешкоћама централних власти да одрже борбену готовост, утврђења и војну опрему уз северне границе Империје. Али, кроз ту промену се стварају и повољне могућности за јачање локалних феудалаца и људи блиских њима, чиме се *de facto* ради на јачању моћи центрифугалних сила у држави. У престоници предосећају опасност коју представљају провинцијске паше и њихове огромне свите, мада је Порта још увек без снаге да води другачију политику према локалним властима. У том смислу постаје јасно да је финан-

28 О томе види: Сућеска, А., *Буна у селџака муслимана у Босни у XVII и XVIII столећу*, Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата, Београд 1976, 76.

29 Мейер, М. С., *нав. дело*, 21-22, 137-138, 159-161; Сућеска, А., *нав. дело*, 72.

спјеска реформа из 1717. године према којој су локални ајани започели, по тачно разрађеној процедури, сакупљати одређен порез после 1720. године представљала велики удар на привилегије и финансијско стање босанског становништва и дозвољавала је да сваки погодан повод буде искоришћен против централних власти. Такав је, очигледно, и случај из јесени 1740. године.³⁰

Побуна босанских капетапа у зиму 1740-1741. године, о коме говори документ, вероватно је била резултат добијених заповеди о новом сакупљању средстава за поправку утврђења, оштећених у рату. Ради поређења са подацима из 1742. године, у форми ванредних пореза (дапака) "хазарне" и "сеферије" наређено је да се у Босанском санџаку прикупи 153.484 гроша, да се напуне складишта храпом и муницијом и да се провери стање артиљерије.³¹ Врло је вероватно да су се власти, управо приликом добијања низа заповести о ванредним контрибуцијама, суочиле са чињеницом да део територије пашалука Аустријанци сматрају својим. У таквом контексту је, највероватније, избио бунт локалних јаничара који су патили од хроничне нередовне исплате плата - честе праксе у том веку.

30 Подробније о привилегијама и категоријама становништва са специјалним статусом као делом управе Царства види: Vasić, M., *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967; Vasdravelis, J. K., *Klephits, Armatolos and Pirates in Macedonia during the Rule of Turks (1627-1821)*, Thessaloniki 1975; Zirojevic, O., *The Ottoman Military Organisation in Yugoslav Countries in the 15th and 16th Centuries*, in: *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries*, Prague 1978, 176-188. Грозданова, Е., *Проблемът за т. нар. привилегиована рая в историческата книжнина*, у: *България през XVI-XVII век*, Историкографски издванија Т. I, София 1987, 136-154. Е. Грозданова је дала исцрпан преглед постојеће литературе и цитирала основна истраживања бугарских и страних османста о тој проблематици. Иста, *Привилегиите - "тројански кон" или "ахилесова пета" како елемент от имперската политика на османската држава на Балканите през 15-18 век*, у: *Сб. Балканите между империите*, Варна 1995 (у штампи). У тој својој студији Е. Грозданова обраћа посебну пажњу на одређену тенденцију преувеличавања привилегија становништва на територији Балкана и посебно указује на нека дела посвећена Босанском пашалуку. По њеном мишљењу врло је важно да се увек имају у виду промене које настају током времена за поједине привилеговане категорије становништва. Види још: Радупев, Е., *Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы на Балканах*, у: *Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура*, Москва 1990, 97-117; Димитров, Стр., *Първите османски гарнизони в Унгария и проблемите на османската колонизация*, Исторически преглед 1993, 4-5, 3-20.

31 АВГР, 1742, д. 4, л. 18; Сућеска, А., *нав. дело*, 73-74.

"...Все такое приключенне дошло до ведомства салтанского..."³² Махмуд I (1696-1754) је тражио да му се реферирше зашто се Аустријанци распоређују по тим земљама. Претходно му је реферисано да су земље које се налазе на шест сати пута од Дунава ка Варадину "во владении Порты осталась..." и на тој основи се закључује мир са Хабзбурзима.³³ Међутим, предузета провера показује да аустријске претензије нису без основа. То је почетак специјалне истраге над лицима која су учествовала у Београдским преговорима и над њиховим задужењима.

У међувремену грофу Улефелду, позваном због оног што се догодило, каже се да се понашање локалних граничарских власти третира као непријатељско и представља ремећење мира. Порта категорички одбија да преда Хабзбурзима и педаљ босанске земље.

Султан наређује да му хитно дају објашњења они који су учествовали у преговорима током јесени 1739. године: паша Каира Али и бивши видински паша и тадашњи велики везир Ајвас-Мехмед паша. Последњи је успео да пребаци целу одговорност на реис-ефендију и драгомана. Реис-ефендија објашњава да је Султан био обавештен о ономе што се постигло на почетку преговора. На крају, због тога што су османске јединице почеле да беже, француски посредник Вилнев предлаже да се прихвате неке аустријске претензије које се тичу границе. Тако се брже закључују преговори и избегавају нове борбе.³⁵ После тог објашњења реис-ефендије, у суботу 24. јануара 1741. године, у Сарај је поново позван Велики везир који је, у суштини, у затегнутим односима са реис-ефендијом. Имајући у виду изузетно важну улогу драгомана у вођењу преговора и блискост Гике са реис-ефендијом, нови Велики везир даје предлог којим се једним потезом ослобађа двојице својих дворских противника а који гласи: "...для утешения наружного сих бошинских /sic!/ дел Реис-ефендия и переводчика Порты ва жертву передать...". Већ следећег дана обнародован је султански ферман о заточењу реис-ефендије у Скадру са "...описанием всех его пожитков..." и наредба да се драгоман Александар Гика обеси на вратима сопствене куће.³⁶

32 АВІР, СРТ, 1741, d. 5/1, с. 208v.

33 *Истѡ*, 209.

34 *Истѡ*, 209v.

35 *Истѡ*, 211.

36 *Истѡ*, 211v.

Обојца су ухапшени у три сата ноћу. Гика је ухапшен у моменту када се враћао са састанка са Улефелдом у резиденцији венецијанског амбасадора. Баш-дефтердар је добио наредбу да пошаље чиновнике да запечате драгоманову кућу. Ухапшена је и његова жена као и сви сарадници осим Паскали Андреја /?/"...его секретаря и переводчика руского" ... "сей с главными писмами и алмазными вещами и спаса...". Поред тога, у његовој резиденцији нађено је близу пола милиона левки (османлијских гроша) и много облигација (вероватно менице за паре дате на зајам).³⁷ Егзекуција угледног фанариота одложена је за неколико дана због тога што је као драгоман Порте познавао многе важне државне послове. Осим тога, према извештајима руских дипломата, Велики везир вероватно прихвата то одуговлачење зато што се нада да ће сазнати где је сакривено његово богатство.³⁸ Према Хамеру, Гика је убијен 14 дана касније: чињеница која је наведена и у руским документима. У њима су, међутим, трагични догађаји детаљно дати. Руске дипломате тврде да је, уз огроман мито, његова родбина била у почетку уверена да је ублажила пресуду. Али, у нешто каснијем извештају прецизира се да је 10. фебруара у четири сата ноћу, рођак великог драгомана Порте Александра Маврокордате, Александар Гика погубљен. Коментар руских службеника је да је то губитак за све страпе дипломате у престоници са којима је он одржавао добре односе. У међувремену, почињу да се проносе гласови да ће са молдавског престола бити свргнут и његов брат, с обзиром да је у престоницу Кнежевине послан казнени одред од 40 бостаница на челу са једним евиухом. Григорије II Гика, међутим, не нестаје у потпуности са политичке сцене Империје. На место А. Гике као драгоман постављен је његов заменик Јанаки Калиман.³⁹

Интересантан моменат, у вези са догађајима у Босни и престоници Турске Царевине је и ферман који је уследио. Њиме се најстроже наређује да се прати кретање људи према престоници и посебно да се води рачуна о незадовољним Бошњацима и "персијанромелиотов" (вероватно казалбаше-шиити).⁴⁰

Пажњу завређује чињеница да ни Реис-ефендија ни драгоман нису самостално донели одлуку на јесен 1739. године под Београ-

37 *Исџо*, 212-212v, 226v, 228-229. Левок - левки је руски назив за турски грош.

38 *Исџо*, 213.

39 *Исџо*, 214-215, l. 301, 312-313.

40 *Исџо*, 214.

дом, али остале наше налазе начин да их претворе у жртве својих сопствених пропуста те њих двојица то скупо плаћају. Тај развој догађаја условљен је и чињеницом да се Порта плаши да не изазове већи бунт, предвођен престоличким јашгарима. Немирна ситуација у престоници траје више од годину дана. Крајем 1741. године Вешњаков ће написати Колегију спољашњих послова: "едва спасатся от волнения помеже ежедневно везде находятся собрании от 20-100 человек по домам невзирая на запрещении и всех казнят явно или поачам в воду бросают. От чего уже толь сильные запрещения стали, что во втором часу никак по улице ... ходить недозволено. ... а все происходит от множества наброду из Азии и Ромелии..." И у време немирне ситуације у Империји, у тим документима руске дипломате поново обраћају пажњу на једног од представника угледне фанариотске породице Гика - Александровог брата: "Везирь починает бывшего молдавского князя Гика гнать привязывая со многими прошедшими делами. Недавно начал ему приписывать будто наши войска его призывом в Молдавии были. И что с нашими генералами корреспонденция его происходила...", што је још један доказ о значају инцидента из јануара 1741. године - карики у ланцу догађаја који повезују политичку судбину владара вазалних Дунавских кнежевина, хришћана - следбеника Порте и далеку Босну, објекта аустријских територијалних амбиција током скоро два века, и руско приближавање северном црноморском региону.⁴¹

Жртва интрига на Порти постаје, како смо споменули, и реис-ефендија који је послан у Кестамбул крај Анкаре, где је пре њега 1738. године био заточен и Боневал.⁴² Тешко је веровати да је он главни кривац за оно што се десило. Како су руски емисари сазнали од својих информатора, када се распламсао скандал са нетачним описом границе пред Султаном, реис-ефендија покушава да се споразуме са Улефелдом о уступању дела босанске границе у замену за нека острва на Дунаву и Старе Оршаве. Француски посланик, умешан у преговоре, покушао је да помогне у убеђивању Улефелда али је овај крајње неумољив. Рат Пруске против Марије Терезије не трпи несрећеност у односима са Портом те су у том смислу биле и инструкције које је добио из Беча.⁴³ Порта је најнезадовољнија

41 АВПР, 1742, д. 4, 19-20.

42 *Истио*, 1741, д. 5/1, с. 215-216.

43 *Истио*, 229-233.

тине што нова граница оставља "Белград обнажен и без земли, когда по состоянния дел цесарских войск можно было зело лучше получить кондиции".⁴⁴

Конвенција о граници потписана је у фебруару текуће године од стране Порте и Улефелда, али, како се жалио гроф руском дипломати Карлу Капионију, после избијања скандала са границом у Босни, француски амбасадор остаје посредник само *de jure*, а *de facto* Аустријанци воде преговоре сасвим сами. Вилнев одбија да их подржи па чак и да се придружи церемонији размене докумената под изговором да није обавештен да ли је његов двор признао нову царицу Марију Терезију. Међутим, разлог је другачији. Искусни дипломата спрема се у то време да заврши своју мисију и да се врати у Француску. Вероватно се труди да умањи негативан утицај инцидента са А. Гиком на позиције будућег посланика Версаја у Цариграду. Тим више што је А. Гика оптужен, између осталог, и за то "что ему /Вилневу, Р. М/ открылвсе состояние Порты ... и по причине сих перемен весьма уменьшился кредит посла..."⁴⁵ Такав развој догађаја умањује тријумф Вилнева заслужен добијањем нових, француских трговачких привилегија проширених 1740. године које омогућавају још већу трговачку експанзију Француске на Леванту. Мишљење венецијанског амбасадора да су против А. Гике, односно Вилнева, подигнуте и оптужнице за несавесност приликом одређивања границе са Русијом, не потврђују руски извори. Ето због чега прихватљивије изгледа други закључак републике Св. Марка при Порти да је конфликт између Александра Гике и Великог везира резултат њихових ранијих сукоба из времена када је паша био чауш-баша у Бабадагу и често имао проблема са браћом Гика.⁴⁶

*
**

Ових неколико извода из историје Балкана прве половине XVIII века, мада не садрже неке посебне податке, у суштини сумирају основне тенденције развоја региона у контексту унутршњих трансформација Империје и османлијско-европских односа. У њима се огледају: појачан притисак периферије Империје на цен-

44 *Исто*, 286.

45 *Исто*,

46 *Исто*, 1741, d. 5/2. 331-342, 347, 367-377.

тралну власт, повећана пажња Аустрије усмерена ка западном Балкану и, посебно, према Босни и боља дипломатска информисаност Русије што јој омогућава да умешније остварује сопствене спољнополитичке интересе. Истовремено, све очигледније заостајање Османске Империје за процесима модернизације у Европи чини да Порта остаје заточник сопствене неспособности да контактира са европским силама и омогућава, у највећој мери Француској - европској сили која је најприсутнија у источном Средоземљу - да прави низ комбинација са Турском. Међутим, те намере почињу да бивају потискиване. Расте способност чиновника Порте да сами воде дипломатске интриге, да проникну у мотиве поступака једне или друге европске силе. Оно што западне дипломате у XVIII веку сматрају за пад османлијске моћи је пре свесно размишљање о неопходности усвајања новина "Новог времена", тако да у другој половини века по Империји почињу да ничу куле са часовницима које представљају крај "безвремија" Империје.⁴⁷ Дозволимо себи прецизније изражавање и рецимо да се не ради о простој имитацији версајских вртова већ о свесном прихватању "Европе" и оног што би увећало снагу Империје. Тај процес је сложени низ више или мање познатих момената акумулирања потенцијала за велике промене новог времена. И мада неки сведоци догађаја из јануара 1741. године интерпретирају те догађаје у равни међусобних сукоба појединих представника османске управљачке елите, у суштини, они су још један доказ дубоких трансформација XVIII века и свесног тражења нових параметара понашања и нових људи Империје.⁴⁸

Превод са бугарског: Бојана Лазих

47 Мейер, М. С., *нав. дело*, 192.

48 Mihneva, R. *Notre Europe et "l'autre" Europe ou "européisation" contre évolution et certains problèmes du "Temps" transitoire dans les Balkans*, EB 1994, 3, 9-20.

UN EPISODE DU DESTIN DE LA BOSNIE
OU LES BALKANS ENTRE LES EMPIRES (1739-1741)
R e s u m é

L'article est consacré aux événements peu connus de l'histoire diplomatique des Balkans - années 40 du XVIIIe s. A la base de l'article sont des documents des Archives russes (l'ambassade russe à Constantinople).

La situation politique créée en Europe du Sud-Est après la paix de Belgrade (1739) est connue en général, mais l'ambition de l'auteur est de préciser, dans le contexte de l'évolution interne de l'Empire ottoman, les phases et les traits de l'évolution des ambitions des forces européennes envers les Balkans (les Habsbourgs à Vienne, la Russie, la France) et, surtout, de donner les détails sur le sort de la Bosnie et de la région de Belgrade.

A travers les événements dans la capitale impériale - 1739-1741 - on voit l'accumulation des tensions interne et l'augmentation de l'impossibilité de la bureaucratie de la Porte de réagir convenablement aux initiatives diplomatiques et militaires de l'Europe néfastes aux intérêts de l'état musulman. L'empire devient de plus en plus la proie du manque d'informations adéquates sur les plans des cabinets européens - faits qui ne sont point négligés par certains représentants de la Porte, paralysés pourtant par les dogmes et par la tradition médiévale.

L'auteur décrit la fin tragique d'un des Drogmans de la Porte, aussi bien que l'augmentation de la stabilité diplomatique des représentants de l'Empire russe à Constantinople, ce qui est en général inconnue et dont l'influence sur l'évolution de la politique russe en Orient durant la première moitié du XVIIIe s. est négligé dans l'historiographie européenne faute de manque d'accès aux Archives russes et de la présence forte dans les recherches dès le XIXe s. de documentation sur le rôle de la France bien hyperbolisé.

Ljubodrag P. RISTIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

SERBO-RUSSIAN RELATIONS FROM 1856 TO 1862 ACCORDING TO REPORTS BY BRITISH CONSULS IN BELGRADE

Abstract: Despite the results of the Crimean War and the Paris Peace Treaty (1856), British influence in the Principality of Serbia could not have been extended to the point of competing with that of Russia. British consuls soon perceived that the activity of Russian agents was aimed to gradually undermine the 1856 Treaty and disturb Turkey. Neither Fonblanque, nor Lytton or Longworth were diplomatically weighty enough to impede Russian influence.

The Crimean War was longer in duration and bloodier than solitary Russia and her four adversaries had expected. The persistence of each side to end the war by inflicting military or diplomatic defeat on the adversary prolonged the war for three years. Finally, after the allies proved themselves superior, the parties to the war sat at a negotiating table in Paris, on February 25, 1856. A peace treaty was concluded on March 30, 1856. Only those less informed could have thought that the Principality of Serbia would become involved in the war. Russia first advised Serbia to stand aside, only to ask her afterwards to join. The movements of Austrian troops toward the Sava and Danube rivers posed an open threat to Serbia. France and Great Britain tried to draw her in on their side, but were nonetheless content with her non-interference. Even if there had been no external pressures, internal circumstances in Serbia and her unpreparedness for war were such that war could be conceived only in the event that Serbia herself was assaulted.

However, considering that the Principality of Serbia was still a vassal of Turkey and that Paris strove to avoid any reason for fresh conflict, Articles 28 and 29 of the Paris Peace Treaty stipulated the po-

sition of the Principality of Serbia. According to Article 28, Serbia remained a vassal state with the recognition of "son administration indépendante et nationale, ainsi que la pleine liberté de culte, de législation, de commerce et de navigation". The next article stipulated that Turkish garrisons were to remain deployed in Serbian forts, but that no armed intervention could be launched against Serbia without previous agreement between the signatories to the Treaty.¹

The then British consul general in the Principality of Serbia, the elderly and not very able Thomas de Grènier de Fonblanque, was to implement two chief tasks: to hinder everything that might shake Turkey and explore possibilities for the penetration of British capital. His reports were frequent, though not providing as much information as might have been expected of one who had spent fourteen years as consul in Belgrade.² His long-term service and the experience of his country in affairs with Russia have taught him that Russia was a dangerous and sinewy adversary. His reports on Russia's influence in Serbia sometimes seem Russo-phobic, but then he often had reason to be. In March 1856, Toma Vučić-Perišić requested from Vienna that the new Russian consul general in Belgrade be received with such ceremony that, as Fonblanque described, would be "too much for an Emperor on his Passage after the conquest of Kingdoms".³ On the arrival of the new Russian consul general Colonel Milošević, the hoisting of the Russian consular flag was greeted among the populace with such joy, and an unusual ceremony offering blessings to the flag. It was open defiance toward Turkey.⁴ At the time, many young Serbs requested scholarships from the Russian emperor to join Russian military academies.⁵ Substantiating his claim that the disposition of the Serbian people toward Russia could not be weakened even by the Austrophil policy of those who ruled Serbia,⁶ Fonblanque cabled the Foreign Of-

1 Noradounghian, Gabriel effendi. *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, IIIe tome 1856-1878, Paris 1902, 78.

2 Fonblanque was appointed consul in Serbia in the summer of 1841; he arrived in Zemun in the spring of 1842, and moved into his residence in Belgrade in the beginning of 1843 (Stevan K. Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837-1839. The Mission of Colonel Hodges*, Paris 1961, 182).

3 Fonblanque to Redcliffe (Stratford de Redcliffe), April 31, 1856, Belgrade, Foreign Office (FO further in the text) 78/1197.

4 Fonblanque to Clarendon (George William Frederich Villiers, Earl of Clarendon), October 30, 1856, Belgrade, FO 78/1198.

5 Fonblanque to Foreign Office, October 30, 1856, Belgrade FO 78/1198.

6 Fonblanque to Redcliffe, March 26, 1856, Belgrade, FO 78/1197.

fice that the Belgian ambassador to Istanbul, Blondell de Cuelbroeck, on a brief visit to Belgrade, had said the Serbs were very disposed toward Russia.⁷ Fonblanque correctly ascertained that Russia and Austria were battling for greater influence in Serbia. He thought it would be better if Austrian influence prevailed, as it would be less detrimental. Though he scarcely believed this possible, despite the fact that Russia could during its protectorate do more for the improvement of Serbia's position. Russia needed Serbia, Fonblanque accused, merely to disturb and debilitate Turkey.⁸

The British consul was convinced that sympathies for Russia were built on hatred toward Austria, admitting to being baffled over why the pro-French stream had sunk into the pro-Russian. The new Russian consul, Colonel Milošević, did not leave the impression of a capable diplomat, so his British counterpart inferred that the former would not remain in Serbia for long. Fonblanque believed his mission was to investigate the disposition of the Serbs toward the Russian government and, till better times, to implement the policy of "agitation". Milošević himself contributed to this opinion. While saying that Serbs were a specially good people, but dissatisfied, remaining quiet though no one was forcing them to, he claimed, on the other hand, that the Serbs would lose all their freedoms if they allowed foreign powers to interfere. He was referring to a neglect of the provisions of the Paris Treaty.⁹ It appears Fonblanque was surprised that so soon after peace had been concluded, Russia dared to work on breaking it. So he hastened with his reports on Russia's propaganda that was inducing Serbia to seek its future in direct Russo-Turkish negotiations. It was even worse when three Russian officers of Serbian origin, in order to draw to their side Serbs who went to school in France, said "the South-Slavs must look for rescue, quite as much towards Paris as to the more northern, and natural Direction".¹⁰

7 Fonblanque to Foreign Office, November 28, 1856, Belgrade, FO 78/1198.

8 Fonblanque to Redcliffe, April 12 and 25, July 16 and August 19, 1856, Belgrade, FO 78/1198.

9 Fonblanque to Clarendon, March 10, 1857, Belgrade, FO 78/1287. Consul Fonblanque saw Russia as a dangerous adversary to his country but also underestimated the Russians. He says in the same letter: "My belief in Russian aptitude for civilisation is the same which I entertain of Negro capacity for Abstract Mathematics: though I can claim to know more of Russian than of coloured men."

10 Fonblanque to Clarendon, June 10 and 17, 1857, Belgrade FO 195/556; Fonblanque to Redcliffe, June 11 and 21, 1857, Belgrade, FO 78/1288.

British reports from Belgrade contain no trace of the struggle between the Prince and Council. Perhaps Consul Fonblanque's superiors in Istanbul and London did not request for such an analysis or he himself did not consider it important for his country's politics. However, in June 1857, he wrote, not without reason, that both sons of Prince Alexander were of such intellectual and physical capacity that neither would be fit to rule, and named as many as seven candidates to the throne: Stefan Stefanović - Tenka, Aleksa Simić, Pavle Stanišić, Jovan Ristić, Dimitrije Crnobarac, Konstantin Nikolajević and Milivoje Petrović Blaznavac.¹¹

It appears Fonblanque was not very surprised when Tenka's conspiracy was foiled in October 1857 and many men at the top of Serbia's political pyramid arrested. Most of the prisoners were inclined toward Russia and hoped she would depose Prince Alexander and reinstate Miloš Obrenović. As it was said openly in public that the men were Russophiles, consul Milošević protested against allegations that the Russian government instigated the plan for the murder of Prince Alexander. Acting on instructions received from the Foreign Office, Fonblanque intervened with Prince Alexander, conveying hope from his government that only those found guilty beyond doubt would be convicted and warned that councillors cannot be punished before the Porte was consulted. This was not a humanistic move by the British diplomacy. Britain was much concerned lest the convictions overfill the glass of discontent among the Serbian opposition and disorders break out on a broader scale. Moreso that Serbia should, in such a storm, completely fall under Russia's influence, which Fonblanque indicated might happen.¹²

In early 1858, Fonblanque reported that Russia's influence in Serbia was growing. Russia objected to any collective action by the Great Powers in Serbia. Gradually, Prince Alexander was turning toward Russia, probably, according to Fonblanque, because of Austria's position regarding Serbia's rights in regulating navigation along the Danube. Thus Fonblanque concluded it would be very useful if Ethem Pasha's planned mission were carried out. Reconciling the quarrelling sides in Serbia would not only calm down the situation, but develop a

---

11 Fonblanque to Redcliffe, June 21, 1857, Belgrade, FO 78/1288.

12 Fonblanque to Clarendon, October 9, 12 and 22, 1857, Belgrade, FO 78/1288; Fonblanque to Redcliffe, October 16 and 22 and November 9, 1857, FO 78/556 and 78/1288; Clarendon to Redcliffe, November 11, 1857, FO 195/556.

feeling of indebtedness and gratitude within Serbia toward the Porte. With this, and certain reforms, Turkey might pull Serbia away from Russia's influence and "interrupt the Pan-Slavistic Current to the South-East and South-West of Belgrade".¹³

Fonblanque wrote neither frequently nor in detail of Etem Pasha's doings in Belgrade. Writing at the beginning of the year that he had been, by the way, informed that the Turkish commissioner was to work by his counsel, and, saying, at the end of the year, incidentally, in a memoir, that he was the chief advisor to Ethem Pasha, would mean he had considerable influence over or at least had consultations with Ethem Pasha.¹⁴

In the evening of May 26, 1858 Fonblanque was fiercely assaulted in Kalemegdan park by an Albanian working for the Turks. He was lucky, as, two Belgrade students in the vicinity saved his life. Fear of the Albanian aroused gratitude toward the Belgraders, the efficaciousness of the Badgastein or the talks he conducted in Munich, Vienna, Pest or Constantinople, or all these together, affected Fonblanque that he wrote several retrospective memoirs and reports with a realistic view of the situation in and around Serbia. He saw Austria as the chief foreign political cause of instability in Serbia which supported Prince Alexander. On the opening of the St. Andrew's Assembly on November 30, 1858 Fonblanque wrote from Constantinople that an insurrection could break out easily in Serbia if Prince Alexander remained on the throne. He believed the danger far exceeded the boundaries of Serbia. "To my conviction, there is no safety for the Principle of Ottoman Territorial Integrity so long as Alexandar Petrovits Kara-Giurgevits is permitted to retain the Title of Prince of Servia", wrote Fonblanque. If Turkey would oppose the return of the Obrenović dynasty and put up its own candidate, the Serbs, aided by Russia, would turn against their suzerain. If an insurrection should break out in Serbia, Austria would try to pacify it, and Russia would surely become involved. That would mean, thought Fonblanque, the breaking up of the European part of the Ottoman Empire owing to

---

13 Fonblanque to Clarendon, January 30 and February 5, 1858, Belgrade, FO 78/1376; Fonblanque to Alison (Charles Alison), February 24 and 25, and March 25, 1858, Belgrade, FO 78/1376.

14 Fonblanque to Clarendon, February 5, 1858, Belgrade, FO 78/1376; Mr de Fonblanque's Memorandum on Mr Dalvell's Correspondence from Belgrade and of the Tendencies of Servian Policy, December 14, 1858, Constantinople, FO 195/583.

"miscalculations of the Sultan's Ally at Vienna", not on account of Russia's intrigues, as the Vienna press claimed.¹⁵ The reversal in Fonblanque's interpretation of the crisis in Serbia and seeking the culprit were obvious.

A brief period had elapsed since the return of Miloš Obrenović to Serbia until Fonblanque's initial negative assessments of Miloš's personality and governing. Perhaps the second accession of Prince Miloš was directly or indirectly financially supported by Russia. However, Fonblanque surely exaggerated when he said that Russia's supervision and aid enabled Prince Miloš to strive solely to reign with the scepter of Tsar Dušan.¹⁶ Before his return to Serbia, Prince Miloš had made his intention clear to rule autocratically, as he did in his previous reign. He was unable, during his entire second reign, to adjust to all the changes that took place during his twenty-year absence. But he, too, as many Romanians, Italians, Hungarians, and, of course, other Serbs, strove toward one goal: the unification and independence of his people. The Prince's irascible disposition became more prominent in the latter years of his life, and the undiplomatic conduct of his affairs were not infrequent. The fact that the obstinate Prince dismissed the Russian consul from his first audience and that he terrified the pasha in Belgrade by stating that the only treaty was the one he himself recognized, convinced even more the British consul that he had been correct in his reports.¹⁷ Namely, he believed that Prince Miloš should be forced to abdicate and leave Serbia. He should be succeeded by his son Mihailo who would wisely channel Russian influence in Serbia and would not be an instrument in the hands of Russia, like his father.¹⁸

---

15 Fonblanque to Bulwer (Henry Lytton Bulwer), November 30, 1858, Constantinople, FO 195/583.

16 Fonblanque to Malmesbury (James Howard Harris, 3rd Earl of Malmesbury), March 31, 1859, Belgrade, FO 78/1439.

17 Fonblanque to Malmesbury, April 15, 1859, Belgrade, FO 78/1439; Fonblanque quoted Prince Miloš as telling Osman Pasha: "...You allude to treaties! I could tell you what Treaties are to me. The valid Treaties are made by myself - by my own and single Will!" Fonblanque reported in August, "...even in a written Manifesto, sent to the Porte early in March last, Milosch denied being subject to any kind of Control; Declared he would Govern according to his own Will, - and only yield to Military Force when this should be proved more efficient than that which he could oppose to it; - and, finally prescribing // that any Foreign Representatives who asked what his Intentions were? - might be furnished with Copies of the Declaratory-Act then transmitted." Fonblanque to Bulwer, August 3, 1859, Vienna, FO 78/1440.

18 Fonblanque to Bulwer, April 15, 1859, Belgrade, FO 195/651; Letter cited dates August 3, 1859.

The fact that Fonblanque was erroneous in his assessments is his claim that he, of all the consuls, was best informed about the developments in the Assembly of the Virgin Mary's Nativity. During the Assembly's session in Kragujevac, where a foreigner was permitted to stay only 24 hours, under strict police supervision, Fonblanque was most interested in: the extent of Russia's influence, changing Art. 17 of the 1838 Constitution¹⁹ and establishing the right of succession for the Obrenović family. Fonblanque believed that Russian propaganda in the European provinces of the Ottoman Empire had become strongly influential, leading rapidly to a conflict between the Slavic population in the Empire and the Porte. He described Russian politics in the Balkans: "I think Russia's objects on this reference will be satisfied with less trouble and at a smaller cost after the first disruption in Turkey, - with the Prestige she is quite sure of in such a Physical-Force Kingdom of Grand-Duchy of Servia - with a ruder (but still Popular) kind of Federalism in Bosnia and Bulgaria, and all which would increase her Faculty of Regulating a fine balance-wheel amongst the lax Governing Classes in Moldavia and Wallachia, where there is only a remote likelihood of the People ever asserting itself or counting for anything beyond unwilling Production - in the Institutions".²⁰ When the legislation on succession was promulgated, Fonblanque sent a translation of the document to Russell, stressing that its illegalities rendered analysis impossible.²¹

Fonblanque's reports proved not only that he was not the most well-informed consul of the developments in Kragujevac, but that the Russian consul Milošević was in Kragujevac, and had allegedly prevented the proclamation of Prince Miloš as dictator and considerably influenced the work of the Assembly. On the last day of 1859, Fonblanque wrote there would be no crisis in Serbia unless the Prince died. Even then, Russia was contemplating another candidate for Serbia's princely throne.²²

19 Fonblanque to Russell (John Russell), September 27 and October 13, 1859, Belgrade, FO 78/1440. Article 17 of the Constitution reads: "The 17 members of the Council will not be dismissed without a reason, until it was proved by the sublime Porte, that they had committed a violation of the law and national decrees". From *Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835-1903*, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права VII, Београд 1988, 72. An amendment to this article could have altered the balance of forces in Serbia to the advantage of the Prince which would have caused much discontent in Turkey and Russia, and, in view of possible consequences, the other guarantee powers.

20 Fonblanque to Russell, October 28, 1859, Belgrade, FO 78/1440

21 Fonblanque to Russell, November 21, 1859, Belgrade, FO 78/1440

22 Fonblanque to Foreign Office, December 30, 1859, Belgrade, FO 78/1440

Toward the end of 1859, Fonblanque was seriously taken ill. Some said it was because of the beating he got in Kalemegdan park. As he was bedridden, a new man was charged with conducting affairs at the British consulate in Belgrade. Lytton's reports as of February 19, 1860, showed he had a turn for analysis.

Several of his reports gave clear indications of preparations for an insurrection against the Turkish authorities in the Turkish provinces around Serbia. Lytton inferred that an insurrection was looming and that Turkey was endeavoring to prevent it. He saw two sources of danger. The first was the plainly visible discontent among the population, though it was too late to determine the causes. The second source of danger composed two parts: the politics of Prince Miloš and, Russian politics. Prince Miloš could choose whether to be vassal to a weak Turkey or to be under the cap of a strong Russia. There were several reasons why Lytton believed Miloš would remain neutral. First, he refused several addresses of dissatisfied Christians from the neighboring provinces. Second, the Prince was old, and naturally would want to spend his declining years in peace. Third, and most important, was the Prince's experience with Russia, which taught him "that the ambition of that Power is incompatible with his own". The Prince was intimidated by this and did not want Turkey disintegrated. Nonetheless, if an insurrection should break out, the Prince would be compelled to decide whether to lead it or let it ride by events. He would not hesitate to lead the insurrection, thought Lytton, but would sooner reach his aim "through fear of an insurrection, then by insurrection itself". Russia desired that the dissatisfied population rebel, do as much as it can with its own forces, and finally be liberated with Russia's assistance. Thus Lytton formulated Russia's policy in the words of her agents in Serbia: "The dissolution of the Ottoman Empire must come from within and not from without. Let us therefore encourage insurrection and ensure its success".²³ Considering it his duty to depict the situation in Serbia before leaving Belgrade, Lytton compiled an extensive report, with a more penetrating analysis. At a time when Prince Miloš was preparing a deputation to Constantinople charged with setting specific demands, and when news of national fermentation in Europe inebriated the Balkan leaders, Lytton did not find it difficult to formulate and expound on four problems pertaining to Serbia that might shake Turkey: Turks

---

23 Lytton to Bulwer, February 19, 1860, Belgrade, FO 195/651.

in Serbia in and around fortresses, a change of the 1838 Constitution, succession of the princely dignity, and, what seemed most crucial, possible insurrection in the neighboring Turkish provinces. Lytton was informed that Russia was not sending arms to Serbia but was, however, sending large sums of money. In the analysis, Lytton was more acute in his assessments of the Prince's activities when he claimed that the Prince was encouraging movements in neighboring provinces to win certain concessions from an intimidated Turkey.²⁴

Lytton stayed on in Belgrade to see to the burial of his senior colleague and await the newly appointed consul Longworth. Longworth fell to work vigorously on reading the archives of his predecessors, and, analyzing the situation more wisely than Lytton, inferred that the Russian Prince Dolgoruky arrived in Belgrade in February 1860 not to stir up hopes for an insurrection, but to curb passions among the insurgents and within the Prince's milieu.²⁵

The new British consul did not have the opportunity to become better acquainted with Prince Miloš, who, old and ill, only received the Russian consul. So Longworth had talks with prince Mihailo who said he did not believe Serbia would have any advantages from a new war between Russia and Turkey, adding, "Je sais bien que ce n'est pas pour nos beaux yeux que la Russie fera la guerre a la Turquie". Although he did not trust prince Mihailo, Longworth was happy to hear this.²⁶ The further development of events led Longworth to think now that the Prince was inclined toward Russia, then to believe that he was unable to resist the strong pro-Russian party. A group of Turks murdered on the coast of the Sava River beneath the fortress of Belgrade, then, an increasing number of refugees, particularly from Bulgarian regions, intermittent skirmishes on the border with Turkey and Aksakov's pan-Slavic propaganda, convinced Longworth that the Serbian police was controlled by Milošević. He even thought investigation would yield evidence showing Milošević's involvement in the murders on the Sava coast.²⁷

Longworth was very unhappy over prince Mihailo's growing compliance with the Russian party. He felt the pro-Russian stream in-

24 Lytton to Bulwer, March 19, 1860, Belgrade, FO 195/651.

25 Longworth to Russell, April 10, 1860, Belgrade, FO 78/1515.

26 Longworth to Bulwer and Russel, May 23, 1860, Belgrade, FO 78/1515.

27 Longworth to ?, June 28, 1860, Belgrade, FO 78/1515; Longworth to Bulwer, August 2 and 9, 1860, Belgrade, FO 78/1515; Longworth to Russell, August 27, 1860, Belgrade, FO 78/1515.

tensify because he could not come by information unless he paid for it. However, a report that prince Mihailo had received instructions from Britain's ambassador to Constantinople Henry Bulwer in September 1860 and said that Bulwer's counsels were in accordance with his views, was a ray of hope. Longworth thus thought prince Mihailo "may perhaps wish to moderate the action of the Russian party without venturing to come to an open rupture with them".²⁸ When prince Mihailo strove to consolidate power immediately after his father's death, Longworth reported that the question of the succession was not so important that the Porte should not yield, and recognize prince Mihailo succession to the throne, to pacify the situation in and around Serbia.²⁹ When Prince Mihailo formed the new government, Longworth gained the impression that he had turned his back slightly on Russia. Longworth seems to have believed that the new Prince was not at home in the existing set of circumstances, "I fear that a good deal of what was merely ambiguous in his conduct may be now more unfavorably characterized. It would seem as if he had been tampering with all parties; to the Russian, though avoiding a rupture, his attitude has been reserved, while towards the Porte it has been by turns forward and conciliatory: baffled however in this double game he has now recourse to her adversaries who if I am not deceived must as consequence of their own manoeuvres have anticipated and been waiting for his overtures".³⁰

In December, 1860, Longworth could not learn what the state advisor, Jovan Marinović, would attempt to procure by visiting European courts. He could only presume that he would try to win support for Serbia's demands sent to the Porte - primarily, recognition for succession to the princely throne.³¹ At the close of January, 1861, Longworth had reason to believe that Jovan Marinović had failed to obtain what he had hoped for in St. Petersburg. Nevertheless, influence of the Russian party increased, and its leaders, Stevča Mihajlović and Metropolitan Mihailo, were instruments of the Russian consul general. At his instructions, a large number of emissaries had left Belgrade to collect information and incite the dissatisfied population in Bosnia, Bulgaria and Albania.³² So, mildly speaking, it was unusual that the new Rus-

28 Longworth to Bulwer, September 19, 1860, Belgrade, FO 78/1515.

29 Longworth to Russell, October 22, 1860, Belgrade, FO 78/1515; Ibid - Bulwer, November 16 and December 3, 1860, Belgrade, FO 78/1515/

30 Letter from December 3, 1860.

31 Ibid; Longworth to Russel, December 6, 1860, Belgrade, FO 78/1515.

32 Longworth to Bulwer, January 29, 1861, Belgrade FO 78/1585.

sian consul, Vlangaly, expressed to Longworth "his surprise that people should imagine there was such a thing as a Russian party here; and what was still more amusing" continued Longworth in his report, "he said a Servian warned him against too freely communicating with another Servian because he did not belong to that party. The fact is that Mr Vlangaly rather overdoes the part of a passive observer of events which he has probably been instructed to assume; that of a too zealous agitator played by his predecessor having in some degree compromised his government".³³ At the same time, Longworth began to suspect that the Russia's and Austria's policies toward Serbia were coming closer to each other. He became convinced of this when Austria permitted Serbia to import arms when there were sure signs that a movement for national liberation was strengthening in Serbia.³⁴

The advent of spring brought on more problems. Refugees, fleeing mostly across the eastern border of Serbia, were becoming a pressing problem. In June, 1861, Prince Mihailo complained to Longworth that Russia, by driving out Tatars from the Crimea and filling in the void with Bulgarians, was solving its own problems and adhering to its policy of undermining Turkey from within. The fact that this caused trouble for Serbia, Russia did not mind. This further put off Prince Mihailo from Russian policy. When he realized that the preparedness of his army was far below the necessary standard, he tried to establish order on Serbia's borders and suppress the agitation of Russian agents.³⁵

Longworth was wrong when he wrote that the so-called "Russian party" had subsided before the convening of the Assembly of Transfiguration.³⁶ After the Assembly closed, he reported that the stream Vlangaly referred to as the "democratic party" in the Assembly, had emerged as the only opposition to the Prince's illegal measures. Analyzing the causes of conflict between the "Russian party" and Prince Mihailo, Longworth said rumor had it in Belgrade that Russia was willing to support a foreign candidate to the Serbian throne. Moreso,

---

33 Longworth to Bulwer, February 18, 1861, Belgrade FO 78/1585.

34 Ibid; Initial news of this date from November 1860 and in February 1861 Longworth has the information that France and Russia agree that Austria occupy Bosnia (Longworth - Bulwer, November 1, 1860, Zemun, FO 195/651; Longworth to Foreign Office, February 19, 1861, Belgrade, FO 195/686; Longworth to Russell, May 31, 1861, Belgrade, FO 78/1585.

35 Longworth to Bulwer, June 25, 1861, Belgrade, FO 78/1585.

36 Longworth to Bulwer, August 3, 1861, Belgrade, FO 78/1585.

he learned that the "Russian party" and friends of the former prince, Alexander Karadjordjević, were hatching a conspiracy.³⁷

Longworth underscored more than once that the decisions adopted by the Transfiguration Assembly were contrary to Turkey's international obligations, which were, of course, binding for Serbia. The best and least perilous, thought Longworth, would have been if the prince had respected his commitment and unreservedly placed himself under the protection of the Porte. But, said Longworth, "he had preferred however being a vassal of Russia or of France who alternately and by agreement, it would appear, dictate the program of the measures to be pursued here". It seemed then that a new threat had emerged for Britain's policy of calming the situation in Serbia. French colonel Hipolit Mondain had been appointed army minister.³⁸

Longworth and Conrad Vasić, the Austrian charge d'affaires, were instructed by their governments to submit a memorandum to the Prince, which they did, at the end of 1861, protesting the unlawful decisions of the Transfiguration Assembly. In talks with Prince Mihailo and Ilija Garašanin, Longworth asserted that they knew their arguments were not irrefutable. But the support they had, Longworth was sure, from Russia and France, enabled them to abide by their decisions.³⁹ At the instructions of his superior from Constantinople, Sir Henry Bulwer, Longworth reiterated Britain's warnings to Ilija Garašanin and Prince Mihailo. Garašanin attached importance to a reorganization of the national army, insisting it was imperative to Serbia because of the developments in her vicinity. During talks with Prince Mihailo, Longworth noticed that the national army in itself posed a threat as Serbia had no resources to arm, clothe, feed or pay it, thus such a situation might be taken advantage of. "His Highness could not fail to perceive that my observation applied more particularly to the Russian party to whose plots and intrigues he is aware I (Longworth, Lj.R) have always given him credit for opposing some resistance. It must at the same time served as a hint if the idea had not before occurred to him that the ready acquiescence of Russia in the militia scheme though a ground of additional confidence as regards the Porte,

---

37 Longworth to Bulwer, September 16, 1861, Belgrade, FO 78/1585.

38 Longworth to Bulwer, October 28 and 30, 1861, Belgrade, FO 78/1720 and FO 195/686.

39 Longworth to ?, January 4, 1862, Longworth to Russell, January 25, 1862, Belgrade FO 78/1672.

must justify alarm as to her own designs in connection with it", said Longworth, inferring that the Prince was still undecided on the question of the national army.⁴⁰

Having established that the organization of the Serbian army was part of a preparation to destroy and divide the Ottoman Empire, Russell proposed to Austria a new joint step. In keeping with this, Longworth received instructions from the Foreign Office in April 1862, to point out to Prince Mihailo, at every convenient moment, that internal administration in Serbia was in fact independent and that a Russian yoke would be more fierce than the nominal tax Serbia was paying in the form of putting up with a single garrison deployed in Belgrade.⁴¹ As other big powers did not join Austria and Britain in their protest, the Serbian government had no need to yield to the pressure.

At the end of the month, Longworth informed that the Prince's emissary Milan Petronijević had returned from St. Petersburg. Although his informer was unsuccessful in learning the details of the mission, Longworth thought he had correctly assumed its objective. Prince Mihailo had endeavored so to free himself from the "Russian party", that he had, thought Longworth, nearly ruptured relations with the Russian government. Petronijević was charged with amending this. He then had to ascertain whether Serbia had Russia's support, should events in Bosnia-Herzegovina take a more favorable turn, in demanding from the Porte the administration of Bosnia. This would, of course, require Russia's backing in money and arms. Petronijević, Longworth had learned, had received promise for financial and political support, but was reprimanded for the Prince's casual attitude toward the belligerent Orthodox population in the neighboring provinces.⁴² In fact, although promising a loan and the sale of a large number of old guns, the Russian government had advised a moderate policy.

Several days before Belgrade was bombed from the Turkish fort, Longworth had noticed an unusual vivacity in the Russian consulate after Vlangaly's return from Vienna.⁴³ The bombardment had prevented him from learning more about it.

---

40 Longworth to Bulwer, March 17, 1862, Belgrade, FO 78/1672.

41 Foreign Office to Longworth, April 8, 1862, London, FO 78/1671.

42 Longworth to Bulwer, April 26, 1862, Belgrade, FO 78/1672.

43 Longworth to Bulwer, June 11, 1862, Belgrade, FO 78/1672.

Pursuing humanistic goals rather than performing a diplomatic task, or, perhaps, overcome by an injured vanity because the Austrian consul Vasić had gone to the Belgrade fort unsolicited, and, allegedly, affected an end to the bombing, Longworth cooperated more with Vlangaly and the French consul Tastu at the beginning of diplomatic activities to pacify the hostilities. As a doyen of the Belgrade consular corps, Longworth believed that Vasić's stay in the fort during the bombardment should be condemned. But he quickly changed his mind. He received a severe rebuff from Constantinople to the effect that Britain's policy "generally agrees better with that of Austria in Serbia than with that of any other Power" and to cooperate with Vasić. When they realized that "the Servians, backed by the French and Russian, are becoming quite unreasonable", Longworth's superiors believed it was because their consul "went too much with France and Russia against Austria". As he received clear instructions and realized his position as consul was shaky, Longworth apologized for the error but could not conceal his anger and resentment.⁴⁴ He continued to report fervently on the developments in Belgrade, but to the end of the Kanlyja conference, mentioned neither Vlangaly nor the Russian party. Only once he reported that a certain Major Djordjević had arrived from Russia and was immediately appointed chief commander of the Serbian army. Longworth saw in Djordjević a Russian Mondain in Serbia and underscored it might jeopardize a peaceful solution to the problem.⁴⁵

The conference of the ambassadors of the Great Powers on the Serbian question commenced on July 22, 1862, in the summer resort of Fuad Pasha in the Constantinople suburb of Kanlyja. Britain's ambassador Bulwer sometimes advocated Turkish interests more vehemently than the Turkish ambassador himself. He was backed by the Austrian internuncio Osten-Prokesch. Serbian interests were truculently represented by French Marquis de Moustier. Russian ambassador Lobanov-Rostovsky supported Moustier's proposals but not as Serbia expected from a Russian deputy. The Italian ambassador, Marquis Caracciolo,

---

44 Bulwer to Russell, June 21, 1862, Constantinople, Correspondence relating to the Bombardment of Belgrade in June 1862, (Further: Correspondence...) FO 421; Longworth to Bulwer, June 22, 1862, Belgrade, FO 78/1672; Bulwer to Russell, June 22, 1862, Constantinople; Bulwer to Russell, June 24, 1862, Constantinople; Bulwer to Russell, June 24, 1862, Istanbul, Correspondence...; Foreign Office to Longworth, July 7, 1862, London, FO 78/1671; Longworth to Bulwer, July 8, 1862; *Ibid* - Russel, July 28 and 31, August 1, 1862, Belgrade FO 78/1672.

45 Longworth to Bulwer, August 8, 1862, Belgrade, FO 78/1673.

had not enough strength to affect decisions to Serbia's advantage. But the hesitant stand of Prussian ambassador Baron Werthern made Moustier shrink to moderacy in his demands. The conference closed on September 4, 1862, and the representatives of the Guaranteeing Powers signed a protocol on September 8. It was decided that the fortresses Soko and Užice were to be demolished. And a decision of thirty years before was confirmed whereby Muslims settled outside the fortress walls were to be evacuated. Guarantees against additional bombardments were given in an unusual manner, with a rejection of a proposal that Turkey pay for the damages of the last bombardment. Serbia's desires were only partially fulfilled.

The British consul in Belgrade, of course, knew nothing of the progress of the Conference in Kanlyja.

*
**

The Crimean War put Great Britain and Russia on opposite sides. Britain was on the winning side. Russia, the defeated side, had much to give up. She had to give over to Britain priority in Constantinople. But in the Balkans, Russia had what Britain would never achieve: the sympathy of the Slavic Orthodox population and a widely ramified and successful network of agents. If Britain reigned over Constantinople in the diplomatic game, Russia spun a thick cobweb in the provinces. Even if they had no reason to complain about a shortage of money, the British consuls in Belgrade could not have avoided what had happened to Longworth in 1861: informative isolation. Judging by reports, Longworth was unable to establish strong ties with any prominent Serbian politician in order to obtain information, although Garašanin had once left him a bag of private confidential letters. The only reliable sources for British consuls were the Austrian consul and the Turkish pasha. Thus the reports by British consuls in Belgrade about Russo-Serbian relations from 1856-1862 are rather meager, at times even verging on conjecture. But they were able to establish the chief course of the relations, so Fonblanque was not mistaken when he claimed that "the policy of Russia is one of Perturbation en attendant mieux".⁴⁶ Bulwer stated the general policy of his country when he arrived in Belgrade after the Kanlyja Conference, in October 1862. He admitted that the Serbs had reason to be unhappy and promised the Serbian government

---

46 Fonblanque to Clarendon, March 10, 1857, Belgrade, FO 78/1278.

sincere support in everything that would not present a breach of the principle of Turkish integrity.

Translated by Dragana Vučićević

СРПСКО-РУСКИ ОДНОСИ ОД 1856. ДО 1862. ГОДИНЕ
- према извештајима британских конзула из Београда -

Резиме

Одредбама Париског мировног уговора закљученог 30. марта 1856. године је, између осталог, укинут руски протекторат над Кнежевином Србијом. Србија је, овим Уговором, стављена под колективни протекторат великих сила. Међутим, дугогодишњи утицај и подршка Русије Србији оставили су дубоке трагове у политичком мишљењу приличног броја српских државника и, можда још дубље, урезали осећање дуга и наде у свест српског грађанина и сељака. Британска политика очувања Турске Царевине је, пак, диктирала британским конзулима у Београду Фонбланку и Лонгворту резервисаност па и противљење тежњама српског народа и сарадњу са аустријским конзулом и београдским пашом. Таква политика никако није могла бити блиска ни српским политичарима ни српском обичном човеку па су њихове жеље, још увек, тражиле ослонац у Русији и, доста ређе, у Француској.

Због тога британски конзули у Београду не само да нису могли да остваре свој сталнији и стабилнији утицај у српским политичким круговима већ су, често, били на мукама приликом прикупљања основних поузданијих информација. Ни Фонбланк ни Лонгворт нису успели да организују мрежу сигурних и способних сарадника преко којих би сузбијали руски утицај у Србији. Није зато необично што су ова двојица дипломата, понекад, видели руске прсте и тамо где их није било. Ипак, њихови извештаји носе довољно поузданих података за стварање слике српске политичке сцене на којој се руски утицај, још увек, веома јасно види.

REFERENCES

Алексић, Љиљана,

Савез Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила /1858-1868/, Београд 1957.

Anderson, M.S.,

The Eastern Question 1774-1923, A Study in International Relations, London, 1966.

...

The Cambridge History of British Foreign Policy 1783-1919, Ed. by: A.W. Ward and G.P. Gooch, Vol 2, 1815-1866, Cambridge, 1923.

Дебидур, Антонин,

Дипломатска историја Европе од отиварања Бечког конгреса до закључења Берлинског /1814-1878/, II, Београд, 1934.

Djordjević, Života,

Џикур-џесма 1862. Studija o odlasku Turaka iz Srbije, Београд, 1983.
Случај енглеског конзула Фонбланка 1858. године, Историјски гласник 1978, 1-2.

Екмечић, Милорад,

Стварање Југославије 1790 - 1918, 1-2, Београд 1989.

...

Историја српског народа, књига VI/1, од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804-1878, Београд, 1981.

Јакшић, Гргур и Вучковић, Војислав Ј.,

Сиолна политика Србије за владе кнеза Михаила /Први балкански савез/, Београд, 1963.

Monicault, Gaston de,

La question d'Orient. La Traité de Paris et ses suites /1856-1871/, Paris, 1898.

Попов, Нил,

Друга влада Милоша Обреновића /1859-1860/, Београд, 1882.
Србија и Русија од Кочине крајине до Св. Андрејске скупишћине, 1-2, Београд 1870.
Србија и Турска од 1861 до 1867, Београд, 1879.

Поповић, Васиљ,

Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III, Београд, 1925.

Ристић, Јован,

Преиска између кнеза Михаила Обреновића III и српског заскупшћиника у Цариграду Јов. Ристића, Београд, 1897.
Спољашњи одношаји Србије новијега времена, 1-2 /1848-1860; 1860-1868/, Београд, 1881.

Ристић, Јован.

Србија и Порција после бомбардовања Београда 1862-1867, Београд, 1881.

Ранке, Леополд.

Србија и Турска у деветнаестом веку, Београд, 1892.

Seton-Watson, R.W..

Britain in Europe, 1789-1914. A Survey in Foreign Policy, Cambridge, 1945.

Dušan T. BATAKOVIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

PRELUDE TO SARAJEVO: THE SERBIAN QUESTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1878-1914

Abstract: The Serbian question in Bosnia-Herzegovina was the major obstacle to the stabilization of the semi-colonial, repressive and anti-democratic rule of Austria-Hungary. From the occupation after the Congress of Berlin (1878) until the First World War, the politics of systematic suppression of the Herzegovinian and Bosnian Serbs, especially of their freedom of religion, political rights, and cultural development, provoked growing national demands. This conflict of interests, combined with intensified international crisis in the Balkans directly led to the Austrian-Serbian war in 1914.

The Eastern Crisis (1875-1878) began with the Serbian insurrections in Herzegovina and Bosnia, and was ended with the occupation of these two Ottoman provinces by Austria-Hungary. The period of the Austro-Hungarian administration - from the occupation (1878) and annexation (1908) to the assassination in Sarajevo (1914) - was the period marked by the systematic suppression of the Bosnian Serbs associated with the restriction of their religious, national and civil rights. Their striving for national equality went through three successive stages: 1) the struggle for religious, ecclesiastic and educational autonomy; 2) political organizing and cultural elevation; 3) revolutionary acts based on individual terrorism. The growing discontent of the rural population, the dominant layer of the Serbian society in Bosnia-Herzegovina, was the catalyst of the whole movement, although in the beginning it was not directly connected with the actions of the political and cultural elite.

From the Insurrection to the Occupation

The outcome of the Eastern Crisis marked the defeat of the almost century-long efforts of the Serbs from either bank of the Drina river to constitute a single Serbian state from the Ottoman provinces with predominantly Serbian population and within ethnically determined boundaries. On several occasions, in spite of unfavorable international circumstances, the insurgents from Bosnia proclaimed the unification with Serbia, and those from Herzegovina - with Montenegro. After the two Serbian principalities declared war on Ottoman Empire, in June and July 1876 the unification with Serbia was proclaimed in four different locations in Bosnia, where the major part of the insurrection army was gathered. The proclamation to the people underlined that the insurgents, as "the only legal representatives of the Serbian land of Bosnia, after so much waiting and with no hope for any help, [we] decide today to finally break up with the non-Christian government from Constantinople, and desire to share the destiny, whatever it may be, of our kinsmen the Serbs."¹ The proclamation of the unification of Bosnia with Serbia gave rise to "feast and great joy" among the people, and the insurgents solemnly took an oath to the Serbian Prince Milan Obrenović. The Montenegrin Prince Nikola was asked by the Herzegovinian insurgents to accept the title of sovereign of Herzegovina.

The defeat of the movement for the unification of Bosnia with Serbia marked a sudden and long lasting break of the policy laid out in Garašanin's *Načertanije* (1844), which predicted the unification into one single Serbian state of all the Serbian-inhabited Ottoman provinces in Europe. The crushing of the Serbian national movement was held in Vienna as a precondition for the domination in the Balkans and further penetration towards the Near East. The Austrian penetration into the Balkans marked by the occupation of Bosnia-Herzegovina, was the beginning of the "Drang nach Osten" policy. Therefore, the opinion of the older generation of the American historians has kept its validity that the real background of the conflict between Austria-Hungary and Serbia, leading to the World War I, was in fact the occupation and annexation of Bosnia-Herzegovina.²

At the Congress of Berlin (June-July 1878), on the suggestion of Great Britain, Austria-Hungary was authorized to occupy Bosnia with

1 M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1978*, Sarajevo 1960, p. 231.

2 B. E. Schmidt, *The Annexation of Bosnia 1908-1909*, Cambridge University Press 1937; idem., *The Coming of the War*, vol. I. London- New York 1930, p. 108; J. S. Ewart, *The Roots and Causes of the War (1914-1918)*, vol. II, New York 1925, p. 948.

Herzegovina (51.000 km²). According to an interpretation from Vienna, "the supremacy of the Slavic race, not inclined at all to be just to the others" would be thereby avoided. At the same time, Austria-Hungary was allowed to usher its troops into the northern part of the Sanjak of Novi Pazar, the narrow territorial corridor dividing Serbia from Montenegro, thus impeding their unification in the future.³

The resolutions of the Congress of Berlin were strongly opposed in Bosnia and Herzegovina. A provisional, Muslim-led government was formed, calling for resistance to the Austro-Hungarian occupation. Islamic extremism prevailed among the Muslims: European costume was forbidden in Sarajevo, and *shari'ah* (Islamic law) was introduced in Mostar.⁴ The Serbs, militarily exhausted by constant fightings during the four years of the insurrection, sporadically tried to offer stronger resistance to the occupation, often in alliance with the Muslims. The main resistance to the occupying forces, however, was made by the Bosnian Muslims, led by the *imam* and former brigand of Sarajevo - Hadži Lojo: it took the Austrians several months to break down the resistance. In the first phase of the military intervention, commanded by the two generals - von Philippovitch and Jovanović, and conducted from three directions, the Austro-Hungarian army engaged 72.000 troops, quickly reaching the figure of 160.000. Due to strong Serbian resistance in Bosanska Krajina (region of Banja Luka), lasting for a month after the occupation of Sarajevo (August 19), the Austrian troops were increased to 268.000 men. The official number of casualties of the occupying army were 5.020 privates and 178 officers. During the Eastern Crisis, Bosnia and Herzegovina lost about 150.000 men, mostly Serbs and Muslims.⁵

Deeply disappointed with the pro-Bulgarian Russian policy, and in exchange for the guarantees to the dynasty and vague promises of an expansion towards the Vardar valley, Prince Milan Obrenović of Serbia signed the Secret Convention (*Tajna konvencija*) in Vienna in

3 Cf. G. Jakšić, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu 1878*. SAN, Beograd 1956. Cf. also, M.S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, London-New York 1966, pp. 214-219.

4 K. Karpat, "The Ottoman Empire Towards the Resistance of Bosnia and Herzegovina to the Austrian Occupation". in: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, ANU BiH, Posebna izdanja, knj. XLIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 8. Sarajevo 1979, pp. 155-163.

5 Cf. D. Berić, "Pogled na literaturu o otporu austrougarskoj okupaciji 1878. u Bosni i Hercegovini". in: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, pp. 335-385.

1881. Serbia thereby renounced any form of political engagement in Bosnia-Herzegovina, which had been the main goal of the Serbian foreign policy from 1804 to 1878. Until the beginning of the 20th century, Serbia was conspicuously absent from Bosnia: Bosnian Serbs were backed up mainly by the political parties of the opposition (Radicals and Liberals) and clerical circles of Belgrade. The Austrophile policy of Milan Obrenović, as well as the foreign policy of his successor King Aleksandar (1889-1903), was not very popular among the Serbs, traditionally inclining towards Russia and with a strong sympathy for the co-nationals under the foreign rule. King Milan's policy aroused suspicion even among the leadership of the Progressive Party (*Napredna stranka*), traditionally loyal to the dynasty. Just like King Milan's main opponents, the Radicals (*Narodna radikalna stranka*), some of the Progressists particularly disagreed with his policy towards Bosnia, considering that Milan betrayed the national interest by denying protection and political support to the Herzegovinian and Bosnian Serbs. During Alexander's rule, Austro-Hungarian envoys in Serbia frequently complained about the Belgrade press, demanding the suppression of any free thought, even of a mere mention of national aspirations. Baron Thömmel, acting as the envoy to Belgrade, carefully marked not only the unsuitable articles, but also the suspicious expressions pointing to national interests. The expressions such as "national aspirations", "Slavic solidarity", "repressed brethren", even the term "Serbdom", provoked his suspicion, and often protests and demands for ban.⁶ Serbia was to be absent from Bosnian politics for the next three decades.

"Civilizing Measures"

Bosnia and Herzegovina, the two provinces still formally under the Ottoman sovereignty, were under the provisions of the imperial order of February 22 1880, administered by the Common Ministry of Finance in Vienna. Certain economic measures and the introduction of order into the internal affairs of the provinces made significant changes in this backward society, but achieved only limited success. A network of railroads and factories was insignificant compared to a huge network of military garrisons, fortresses and gendarmerie positions.⁷ Significant effort was made in building schools and other cultural

6 S. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, vol. I, Beograd 1931, p. 77.

7 Cf. P.F. Sugar, *The Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878-1918*, Seattle 1963. Reviewed by M. Ekmečić in: *Jugoslovenski istorijski časopis*, No 3, Belgrade 1964, pp. 120-124.

institutions, but the results were insufficient. The "civilizing measures" of Austria-Hungary were politically aimed at establishing a viable political system supported by different ethnic communities, which were to be separated from any political contact with their co-nationals elsewhere, especially in Serbia and Montenegro. The "civilizing measures" which were aimed primarily against the Serbs as a possible political opponents, also severely affected the Muslims who were reluctant to live in a state ruled by a Christian government. The Serbs started to migrate to Serbia, and the Bosnian Muslims to the neighbouring provinces (Kosovo, Macedonia, even Albania), or to remote regions (Anatolia) under the Ottoman rule.

According to the first Austrian census in 1879, the Orthodox Serbs made the relative majority of 496.458 persons out of 1.158.164 inhabitants. The same ratio was registered in 1910: in spite of the migrations (by 1914 some 40.000 Serbs had been displaced), the Serbs had the majority of 825.918 out of 1.898.044 inhabitants, due to their high birth-rate (by the end of the century it reached 35,60 percent in a 87,92 percent-agrarian population), higher than among the Muslims (some 140.000 had been displaced), and the Roman Catholics who were systematically settled (about 230.000 people were settled in Bosnia nad Hercegovina until 1914, mainly Croats, Czechs and Poles).

The absolute majority of the Serbs was recorded in half the territories under Austro-Hungarian rule: in the Bosnian districts - Banja Luka 70,96 percent; Dubica 82,44 percent; Gradiška 71,98 percent; Bosanska Krupa 64,15 percent; Bosanski Novi 76,06 percent; Bosanski Petrovac 78,83 percent; Ključ 66,43 percent; Kotor Varoš 63,49 percent; Maglaj 53,55 percent; Prijedor 59,08 percent; Prnjavor 60,89 percent; Sarajevo 56,06 percent; Glamoč 77,26 percent; Varcar Vakuf 79,61 percent; Bijeljina 70,57 percent; Vlasenica 64,37 percent; Zvornik 54,78 percent. In Herzegovina, absolute majority was registered in the following districts: Mostar 61,41 percent; Bileća 81,27 percent; Ljubinje 58,40 percent; Nevesinje 73,06 percent, and Trebinje 71,38 percent.⁸

8 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und Hercegovina 1913*, Wien 1913; Dj. Pejanović. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, SAN, Beograd 1955, pp. 40-46. On schools: Dj. Pejanović. *Stanovništvo, školstvo i pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1939, p 12. According to the Austrian military sources, in 1865 there was 47,76 percent of the Orthodox Serbs, 34,60 percent of the Muslims, and 15,98 percent of the Roman Catholics in Bosnia-Herzegovina. Within the borders of the vilayet of Bosnia there was 51,25 percent of Orthodox Serbs, 32,83 percent of Muslims and 14,25 percent of Roman Catholics. The official Ottoman census of 1871 revealed that Muslims became relative majority due to huge emigration of Muslims from Serbia to Bosnia after 1867. Cf. Dj. Pejanović. *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, pp. 31-36.

The general conscription decreed for Bosnia and Herzegovina (1881) gave rise to the 1882 insurrection of the Serbs in Herzegovina, in which a vast number of local Muslims took part, aided by Montenegro and the Ottoman government. The insurrection spread across the Neretva river into central and eastern Bosnia, along the Drina river. The leaders of the insurrection were Stojan Kovačević, Djoko Radović and Pero Tunguz. Due to the lack of arms and of a stronger international support, the insurrection was crushed by the 70.000 men strong Austrian troops. The Austro-Hungarian Minister of Foreign Affairs considered this insurrection to be "the last cry of the lethally wounded Slavism in the Balkans". It seems that the insurrection revived the idea among the officials in Vienna (1882-1883), of the annexation of Bosnia-Herzegovina and the abandonment of dualism.⁹

Contrary to the Muslims, who opposed the new rulers together with the Serbs, the hope rose among the Croats of Croatia-Slavonia that the occupation of Bosnia-Herzegovina was just a beginning of its union with the Monarchy by including it into Croatia-Slavonia. The "scientific" grounds for the Croatian pretensions to Bosnia were laid by the historian Tadija Smičiklas in *Povijest Hrvatska* ("The History of Croatia", Zagreb 1878), and his example was followed by Vjekoslav Klaić in *Atlas za hrvatsku povjesnicu* ("The Atlas for Croatian History", Zagreb 1882). The French consul in Sarajevo L. Moreau reported in summer 1883, recalling his previous despatch from Cetinje: "The aspiration to manage Bosnia and Herzegovina in conformity with the Croatian idea is not a new concept. It has existed for at least ten years during the first years of the occupation [...] Certain plans are known which deal with the forming of a new state [Bosnia-Herzegovina with Croatia-Slavonia under Habsburgs] that would extend towards the southeast [...] but the fact should not be ignored that this plan will be impossible to realize as long as there is a single Serb left [...]"¹⁰

The Hungarian nobleman Benjamin Kallay, Common Minister of Finance, an expert for Serbian affairs and formerly a consul in Belgrade (1868-1875), was appointed administrator of Bosnia-Herzegovina in 1882. During his consulship in Belgrade, Kallay noticed that

9 M. Ekmečić, *Ustanak u Hercegovini i istorijske pouke*. Prilozi XVIII, No 14. Sarajevo 1982, pp. 32-35

10 Ministère des Affaires Etrangères (M.A.E.), Paris, Correspondance politique et consulaire. Turquie-Sarajevo, vol. 13, f. 478. Sarajevo, 20. juillet 1883.

"the strongest attraction exists between Serbia and Bosnia. Serbia is the only country with which the Christians of Bosnia would unite, and under whose rule even the Muslims of Slavic origin from Bosnia would feel contented (provided freedom of religion is granted to them)."¹¹ His suggestions to back up the pretensions of Serbia to Bosnia-Herzegovina, however, were met with reproach by Vienna. As the occupation of Bosnia-Herzegovina was getting nearer, Kallay prepared a memorandum (April 10, 1877) about the future Austro-Hungarian administration. He predicted that the conflict between Islam and Christianity would be of great interest for the future government, and suggested that the Muslims should be used as a barrier against the Pan-Slavic tendencies. He therefore suggested that, by opposing the Serbian national movement, Austria-Hungary should support a rapprochement of Muslims and Roman Catholics; his suggestion was included in the instructions given to the new authorities after the occupation.¹²

In order to finally isolate Bosnia-Herzegovina from Serbia, Kallay, influenced by the Hungarian concept of "political nation", carefully developed the idea of a separate "Bosnian nation". The bearers of the new identity were to be the Bosnian Muslims, the alleged medieval *Bogomil* nobility who had retained their privileges by converting to Islam. In spite of great efforts and systematic propaganda in the political, cultural and educational spheres, the new ideology proclaimed by Kallay did not meet the expected response. The entire theory was a far cry from being historically founded: the majority of Bosnian nobility had ceased to exist after the Ottoman conquests, and the Muslims were mainly descendants of the Islamized Serbs or Croats (each Muslim family knows its origins). Kallay's ideology intended for Bosnia was similar to the one practiced upon the Albanians: the Austrian scholars tried to prove that all three religions in Albania were bound by a common origin, as the descendants of the ancient Illyrians.

Kallay believed that the ideology of a Bosnian nation would be accepted by the Roman Catholics, whose national consciousness was

11 Haus, Hof und Staatsarchiv, Wien. Politisches Archiv, Berichte und Wiesungen, K. 177, № 63, 3.10.1868; Cf. A. Radenić, "Planovi Austro-Ugarske prema Srbiji u vezi sa aneksijom Bosne i Hercegovine", *Jugoslovenski narodi pred Prvi svetski rat*, SANU, Pos. izdanja, knj. CDXVI, Odeljenje društvenih nauka, knj. 61, Beograd 1967, p. 791.

12 V. Popović, "Kallajeva ideja o pokatoličavanju bosanskih muslimana", *Politika*, "Uskršnji broj" (The Christmas issue), Beograd 1940.

not formed yet. Antun Radić, the brother of Stjepan Radić who was to become leader of the Croatian Peasant Party (*Hrvatska seljačka stranka*), wrote after his travels through Bosnia in 1899, that he was "in many places sufficiently and unintentionally convinced that the Croatian name was utterly unknown to the peasants of Bosnia and Herzegovina."¹³ On the other hand, travel-writings prior to the 1878 occupation indicate that neither was the national identity of the Muslims clearly profiled in a modern sense, except for an identification with the Ottomans. Johann Roskiewicz wrote in 1868 that "the Muslims on the one side, and the Catholics and Greeks [i.e. the Orthodox Serbs] on the other, are sharply divided from one another in all respects", and that in the course of time the Bosnian Muslims completely abandoned the unity with their co-nationals and called themselves "the real Turks".¹⁴ Karl Grübler recorded in 1877 that the Bosnian Muslim "is not merely a Muslim, he is a Turk".¹⁵ Adolph Strausz emphasized in 1882 that "each gesture, each word, each thought" of the Bosnian Muslim is closely connected with his religion. Although they hold in them their Slavic character, in their religious feeling they "surpass by far all the Islamic nations". Although not lacking tradition, the name *Bošnjak* (Bosnian), however, referred solely to the Muslims: according to a Croatian testimony "in Bosnia the Christians must not call themselves *Bošnjaks*; when one says 'Bošnjak', the Muslims consider themselves only, while the Christians are the Bosnian *raya* or otherwise Vlachs".¹⁶

In order to isolate Bosnia-Herzegovina from Serbia and Montenegro Kallay's administration introduced different measures, ranging from economic to military ones. Imports from Serbia in the early 1880's amounted to 7,536,028 dinars, and exports to Serbia - 742,017 dinars. In 1885 imports from Serbia dropped to 220,162, and exports - to 48,516 dinars. This trend was maintained in the following decades. The trade with Montenegro being insignificant, Kallay assessed that the ethnic and cultural relations between Herzegovinians and Montenegrins should be cut off by the erection of military fortifications along the border.¹⁷

13 "Bosanska vila". No 14, July 31, Sarajevo 1900, p. 197.

14 J. Roskiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegowina*. Leipzig-Wien 1868, pp. 77-78. Roskiewicz was an intelligence officer in the Austrian consulate in Sarajevo.

15 C. Grübler, *Mohammedanismus, Panslavismus und Byzantinismus*, Leipzig 1877, p. 62.

16 A. Strausz, *Bosnien. Land und Leute*, vol. I, Wien 1882, p. 183.

17 Cf. T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Sarajevo 1987, pp.99-103, 125-126.

From 1889 on, the administration introduced into Bosnia-Herzegovina a special red and yellow flag, and coat-of-arms, trying to shape the state symbols of both provinces. The officials (58 percent) were brought from other parts of Monarchy as police officers (in the beginning from Croatia-Slavonia mainly). Into the Serb-inhabited towns along the Drina river, Roman Catholics were settled, so that the Serbian ethnic continuity would be interrupted along the Bosnian border with Serbia. The Jesuits were brought to Bosnia in 1881 to strengthen the Roman Catholic influence: they were considered as more militant in their proselytism than the local Franciscans, whose co-operation with the local Serbs and the authorities in Serbia had developed almost harmoniously in previous decades. The Archbishop of Vrhbosna in Sarajevo Josip Stadtler (from 1882) was prominent in arousing discord between Orthodox Serbs and Roman Catholic Croats, and then between Serbs and Muslims. Despite formal warnings from the authorities, Stadtler did not hesitate to christianize the Muslims, arousing their discontent and the first attempts at political-religious organization. Roman Catholics also published several books bearing titles offensive to the Orthodox Serbs,¹⁸ and the persecutions based on national and religious motives often came close to overt racism.

The "Bosnian" language was declared as the official language instead of the Serbo-Croatian, the Cyrillic alphabet was systematically suppressed, and the Serbian schools, the most numerous, were gravely disturbed in their work. Schools were considered important aids in propagating the new ideology. Kallay's ideas were expounded in heavily subsidized papers, aimed at inducing Bosnian separatism (*Sarajevski list*, the official *Die Bosnische Post*, the Muslim *Bošnjak*); the importation of the Serbian and partially Croatian newspapers from Montenegro, Vojvodina, Dalmatia and Serbia was forbidden. Kallay even forbade his own book *The History of the Serbian People* - according to his new criteria, he had written too affirmatively about the Serbs, with knowledge and understanding. The policy of banning newspapers and magazines remained in force even after Kallay's death in 1903: the number of banned newspapers reached 187 in 1908.¹⁹ Out of this number 134 were published in Belgrade, three in Novi Sad, three in Šabac, two in Niš, and one each in Split, Kragujevac, Dubrovnik, Zadar, Sombor etc.

18 Cf. Balan, *Katolička crkva i Slovenci u Bugarskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1885.

19 Arhiv BiH, Sarajevo, Fond Zemaljske vlade, No 1627, res/1908.

Along with the persecutions of the Serbian national movement, suppression of Serbian Orthodoxy was carried out. Under the convention signed with the Ecumenical Patriarchate in Constantinople in March 1880, the occupying authorities were given the right to ordain new metropolitans, while the existing four retained their sees. Three metropolitans soon got expelled, and were quickly followed by the fourth, Sava Kosanović. In 1881 the Metropolitan of Sarajevo Sava Kosanović had informed the Serbian government, the Russian Synod and the Ministry in Vienna that a local officer, a certain Graf Christof von Mierszowicze, offered him a large sum of money to accept the Union with Rome, and to recognize the pope as the supreme religious authority. A great scandal broke out. Kosanović submitted a complaint to Vienna against the "aggressive Roman Catholicism", and Graf Mierszowicze had to be moved from Bosnia. Kosanović entered into a dispute with the local government (*Zemaljska vlada*) in 1883, in which he emphasized that he was bound by his vows to "educate his subordinates and the people to cherish their religion and to respect the religion of others [...] I spread peace, love and harmony and rightfully expected the others to act in the same tolerant and friendly way." Because of his overt resistance to the Roman Catholic proselytism Kosanović came into conflict with Kallay and was forced in 1885 to resign and leave Bosnia for good. The new Orthodox bishops, elected among the hierarchy of the Serbian Orthodox Church in Croatia and Vojvodina, were expected to be loyal to the new authorities. The new bishops, however, could not completely control the lower clergy, loyal only to their religious and national cause.

The sole institutions of the Serbs in Bosnia-Herzegovina, besides the Church itself, were the communes of religious and educational character. By the end of the 19th century there were 351 of them, but only 42 were active. Some 309 schools under the administration of the local Orthodox priests and teachers were active too. For the Serbs under the foreign rule such communes were a kind of a state within the state. Their work was restricted right after the occupation in 1878: the Serbian requests for the free election of the Orthodox bishops, the use of the Cyrillic alphabet, and the establishment of schools were then answered by repressive measures, arrests and dismissals of school professors, as well as frequent raids on the communes. The Austro-Hungarian authorities systematically disturbed or limited the schooling activities, interfered in the affairs of the Episcopate, Consistory and School of

Theology, and denied the financial means to the schools, teachers and priests. The introduction of the Latin alphabet and Croatian dialect of Serbo-Croatian into the Serbian schools aroused great resentment. Latin alphabet was seen by the Serbs as "the essential feature of the Catholicism" and the Croatian dialect as "concealed Catholic propaganda".²⁰

The complaint of the Serbs from Banja Luka, submitted in 1882, is a good illustration of such feelings: "The judicial and administrative officials who came to this country [...] have had no other business but to spread 'Greater Croatian ideas' [...] as if there were no Serbs in this country. The Cyrillic alphabet is neglected and despised, and the 'Croatian Latin' alphabet is forced upon the people as the official one, though the majority of the Bosnian population does not understand it and cannot read it [...] Besides the alphabet, our Serbian nationality is also despised and oppressed, especially by minor officials. The officials mainly came to us from Croatia and gladly engaged themselves in spreading 'Greater Croatian' ideas among us, the Serbs, instead of fulfilling their duties diligently."²¹ In 1880, a similar memorandum by the Serbs from Mostar was sent to the Russian Emperor, the traditional protector of the Orthodox Christians in the Ottoman Empire. The Serbs from Mostar were complaining about the suppression of the Cyrillic alphabet and Serbian national rights as well as about police repression.

The National Movement (1896-1905)

Since 1896, with the intellectual support of Serbs from Croatia, Dalmatia and Vojvodina and the government in Belgrade, the movement of the Bosnian Serbs for the educational and religious autonomy grew. The Serbs, led by Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola, Stjepo Trifković and Kosta Kujundžić, submitted three memorandums to the Emperor Franz Joseph (1896, 1897, 1901) demanding religious and communal autonomy, civil rights, freedom of the press, freedom of gathering, and constitutional protection.²²

Their position is well-illustrated by the first *Memorandum* of November 5, 1895, signed by the representatives of all major Serbian

20 The report of the Russian consul from Sarajevo of November 12, 1880, quoted in: *Istorija srpskog naroda*, vol. VI-1, Beograd 1983, pp. 612-613. (M. Ekmačić)

21 *Istorija srpskog naroda*, vol VI-1, p. 613-614 (M. Ekmečić).

22 Cf. B. Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju*, Sarajevo 1982, pp. 263-274.

communes (Sarajevo, Mostar, Tuzla, Zvornik, Brčko, Gračanica, Stolic, Doboj, Bosanska Gradiška, Prijedor, Bosanski Novi, Dubica, Sanski Most, and Bijeljina): "Non-Orthodox commissaries attend our meetings and take part in decision-making; they take down by force the sacred icons and historic pictures; they forbid the purchase and transfer of real estate to the religious and educational communes, without prior permission from the political authorities; they disturb religious rites; they violate and change the ceremony of Saint Sava feast; they do not obey the orders concerning the usage of the Cyrillic alphabet in the communes, but impose the Latin alphabet and Croatisms; they negate the use of the Serbian name and impose by force to the communes the name of the Bosnian language (especially in printed matter for school reports); they forbid the free election of parsons, they chase away and move the priests; they impose fines on the members of the communes and persecute them; the Serbian churches cannot be erected in honorable places, but in less prominent ones or even out of the towns; the make-up of church chorus to embellish the liturgy is not permitted (i.e. in Bosanski Novi, Bosanska Gradiška, Brčko); the acceptance of donations and gifts is hampered by the need to obtain political permission; the churches of our Serbian Orthodox communes are managed according to the laws for corporations or political societies, a fact opposed to the canon law; in certain communes, without the consent by the people and the clergy, by-laws are imposed that contradict the regulations of the Orthodox Church and place all the power into the hands of the police."²³

Repression over the signatories of the *Memorandum* followed - interference in their affairs up to the "legal" confiscation of their workshops, licences and estates - and the Serbian merchants were compelled to sign a petition against the *Memorandum* renouncing its initiative. The Serbian leaders were thus divided into two factions: the larger, so-called "people's", and the minor group of "government's men". The adjournment of the Serbian commune of Sarajevo in February 1897 was carried out by a visible police repression, and similar actions followed in the other towns: a member of the Serbian communal assembly from Bosanski Novi was condemned to three years of hard labour because he did not invest his authority to prevent local Serbs

---

23 Quoted in: P. Slijepčević (ed.), *Napor Bosne i Hercegovine za oslobodjenje i ujedinjenje*, Sarajevo 1929, pp. 82-83.

from going to Orthodox church. He was acquitted by the Supreme Court, but only after a number of petitions.

The second *Memorandum* to the Emperor (March 1897), which had the support of the Muslims too, was followed by persecutions, dismissals and the resignation of twelve Serbian teachers. Kallay made special efforts, through some clergymen who were loyal to him, to implement the laws that would practically suspend religious and educational autonomy of the Serbs.

After the third *Memorandum* (May 1900) the protection and intervention of Russia was asked for. In a letter to Pobedonostsev, the representative of the Russian Synod, it was emphasized: "It is almost ten years now that we have been struggling with all of our force for the autonomy of the Church and the national schooling, rights we were entitled to even under the Turks, and the battle is not over yet. The people are losing hope that we might succeed in our actions, if we are not aided by someone stronger and mightier. Our only hope is the help from mighty and brotherly Russia."²⁴ It was only after the fourth *Memorandum* (June 5, 1902) that the Austro-Hungarian authorities accepted to negotiate the new conditions for Serbian communal and ecclesiastic autonomy.

The favoritism enjoyed by the Roman Catholic Church was noticed by several foreign travelers: "Complaints are heard that the administration encouraged the settling of the citizens from the Monarchy and thus attempted to change the ratio of the population. It is true that the number of Catholics, a mere 209.391 in 1879, reached 334.112 in 1895, which makes 30 percent of the increase in this period, while the Catholics made only 18 percent of the population in 1879. Trying to be utterly objective as to the development of the Roman Church in Bosnia, which is one of the points especially insisted upon by the Serbs, I have to state that the number of Catholic churches, vastly increased after the occupation, is no doubt higher than the population of that faith needs [...] At the moment of occupation there were only 35 Catholic churches; from 1878 to 1906 another 153 were built, while to the number of 235 Orthodox churches in 1878, only 201 new ones were added. In short, if it is impossible to speak about a Germanization of Bosnia, it cannot be denied that the government desires, to a certain extent, the Croatization of the country, and consequently its stronger link to the Monarchy and promotion of a plan certainly worth of attention [...] A

---

²⁴ *Ibid.*, p. 88.

serious criticism concerns the fact that in the administration of the country almost exclusively officers of the Austrian or Hungarian origin are employed. A young, very educated man from an esteemed Sarajevo family [...] complained strongly about such an exclusiveness: all the administrative posts are held by foreigners, the major part of whom, it is true, are the Slavs, Czechs or even Croats; but, in his words, they are more Austrian than the Germans themselves."²⁵

Albert Malet, well-acquainted with the situation in the Balkans, wrote in a Parisian magazine *Revue Bleue*: "Austria has made no effort to calm down religious rivalries. Making use of the fact that it is the fervent faith that the nationality originates from, Austria tends to divide the Serbian nation in Bosnia into three nationalities. To the Muslims it says: 'You are not Serbs, but Bosnians; your language is not Serbian, but Bosnian; you have your history and your laws which have nothing in common with the Christian history and laws.' To the Catholics, it tells they are Croats. They are rather glad to listen to it, because they enjoy all the benefits. Orthodox Serbs are the only allowed to call themselves Serbs and to speak Serbian. In order to clearly delineate these national distinctions, Austria has started numerous magazines. These are subsidized by Austria, and edited by the police: *Bošnjak* [*The Bosnian*] for the Muslims, and *Glas Hercegovaca* [*The Voice of Herzegovinians*] for the Catholics."²⁶

Numerous anonymous reports coming from the Serbs of Bosnia were published in the Belgrade press, denouncing Kallay's nationalities policy. One of these reports stressed that Kallay's administration tried to present his rule to the foreign press as enlightened and modern: "In order to justify his acts of obstruction and harassment of our schools, Kallay, through a part of the European press, makes our people appear blinded by the Greater Serbian propaganda and unable to see the real truth: he depicts our [Serbian] people as barbarians insensitive to any European culture and progress [...] How far-fetched and how untruthfully the foreign travellers write about our position in Bosnia [...] let us mention [...] Houston Stewart Chamberlain who, in his essay *La Bosnie sous le protectorat de l'Autriche*, published by 'La bibliotheque universelle' in 1892 (vol.14 April-May) speaking about

25 L. Lamuch, *La Bosnie à la veille et au lendemain de l'annexion*, Angers 1911, pp. 16-20.

26 Quoted from the Serbian translation: Albert Male, *Bosna i Hercegovina*, Delo vol. XIV, 1897, Beograd, p. 339.

and commending the administration of Bosnia-Herzegovina said: 'Serbs vainly believe that the Latin alphabet is an act of the devil, and will not have their children learn it.' What savages he makes us appear, and I suppose only because we object against the communal schools where the main alphabet is Latin. It is true that we oppose their forcibly imposing Latin upon us. [...] We love what is our own [Cyrillic alphabet], and respect that which belongs to the others."²⁷

The Bosnian Serbs established co-operation with the autonomist Muslim movement, both having been confronted with the threat of Roman Catholic proselytism. In 1902 the important cultural society of the Serbs was founded in Sarajevo - "Prosvjeta" which, along with "Zora" from Mostar, was the cornerstone of the future struggle for national rights. In 1910, out of 710 cultural societies, as much as 396 were Serbian. Among the others, the Muslim society "Gajret" was also rather important and considered as being pro-Serbian. The political agreement between the Serbian and Muslim leaderships reached in Slavon-

27 "Političko-prosvetne prilike u Bosni i Hercegovini", *Delo*, vol. XVI, Belgrade 1897, pp. 530-531. Another Bosnian Serb recorded that he was given the following reply when he introduced himself as the Orthodox Serb to an ober-lieutenant of the Austro-Hungarian army: "What Serb! We shall not shed our blood in this country for you to call yourselves the Serbs, never! The only Serbs are those that are born in Serbia." Describing the Austro-Hungarian policy of de-Serbization, an anonymous Bosnian Serb emphasized: "We will not and cannot contemplate here the reasons and political calculations which made the Austro-Hungarian Monarchy use all the means right from the start in order to force a nation to renounce its name, its nationality, to force us to renounce the Serbdom, our Serbian name and nationality [...] Were these measures in the best interest of the European civilization and progress? Is it the renouncement of one's own nationality that the highly praised European civilization imposes to a nation as a condition for becoming civilized? It is those who signed the mandate given to Austria-Hungary to occupy Bosnia-Herzegovina that are obliged to answer these questions." Describing the methods of Kallay's rule, he added: "The competence of the Serbian Orthodox communes was gradually reduced, some of their activities being put under the control of the state. The government started the newspapers 'Bošnjak' [The Bosnian] with the purpose of propagating the alleged 'Bosnian' nationality. Some of the members of the communes were deliberately persecuted and financially ruined by the government, whereas the others were favoured in order to excite envy among them. As the members of the city communes were mostly tradesmen, and the trade being exclusively in the hands of our tradesmen, systematic efforts were made to take over the trading business and confer it upon the foreigners. [...] in order to keep our nation in the dark and deprived of any spiritual nourishment, not only the Serbian newspapers were banned, but the books as well, and those which were spared were looked upon with an evil eye, whereas the books issued by the [Rome-seated Croatian] 'Sv. Jeronim' ['Society of St. Hieronimus'] and 'Matica Hrvatska' ['The Croatian matrix'] were forcibly imposed upon us." (*Ibid.*, pp. 513-514).

ski Brod in 1902 was envisaged as an attempt at overcoming religious differences between the Serbs of Orthodox and the Muslim faith. Their joint struggle for the autonomy of Bosnia and Herzegovina as Serbian lands was then agreed upon the following issues: "The Serbs of the Orthodox and Muslim faith pledge to act and to call upon the people to act in order that Bosnia and Herzegovina may gain the autonomy under the supreme power of the Sultan"; it was agreed that "the public and official language is Serbian, and the alphabet is Cyrillic."²⁸ According to this agreement Bosnia-Herzegovina should be administrated by a Muslim and an Orthodox governor in turns, and that all the Roman Catholic orders with the exception the Franciscans should be expelled. In spite of a series of obstructions and persecutions, the Serbian autonomist movement obtained in August 1905, two years after Kallay's death, the religious and educational autonomy, sought for throughout the previous decades. The plan of creating the separate "Bosnian nation" was thus definitively abandoned. Instead of being named as "Bosnian" or "zemaljski" (meaning: "of the land"), the language was officially named Serbo-Croatian in 1907, despite the attempts to change it into Croato-Serbian.

The new administrator of Bosnia and Herzegovina, Stefan von Burian (1903-1911), tried to calm down the conflicts between the authorities and the Serbs by moderating the attitude towards their national rights and the religious emancipation of the Muslims, but the results were modest.²⁹

Kallay's policy of forcibly imposing the new Bosnian identity did not yield the desired results, but provoked a counter-effect. The French consul in Sarajevo noticed that "to refine the means of oppression does not mean to civilize".³⁰ The Bosnian Serbs, even without the aid from Belgrade, became more organized and felt stronger solidarity, so they used the new circumstances to establish closer ties with the Serbs in Vojvodina and, to some extent, in Croatia-Slavonia. According to a German interpretation: "The outskirts of Austria became porous. Bosnia, designed to become a barrier against Serbia, became instead the area through which the Serbdom penetrated. Kallay himself admitted the failure of his Bosnian policy and gradually changed it, but it was

---

28 V. Skarić, O. Hadži Nurić, N. Stojanović, *op.cit.* p. 96.

29 On development of the Muslim movement *cf.* R. Donia, *Islam Under the Double Eagle. The Muslims of Bosnia-Herzegovina 1878-1914*, Boulder Colorado 1981.

30 The report from Sarajevo of January 24, 1897, quoted in: *Istorija srpskog naroda*, vol. VI-1, Beograd 1983, p. 622.

too late - he died in 1903. One of his last statements was: 'Le serbisme, voilà l'ennemi'."³¹

The unsolved agrarian question was an additional source of the Serbian discontent. The 1859 edict issued by the Ottoman authorities had been adopted by the Austro-Hungarian administration as a valid legal act. Though stating equal protection of rights for both landowners and serfs, the authorities of occupation actually preserved the Ottoman feudal system. The legislation favoured landowners, the Muslims, and discriminated against the serfs, mostly Serbs.³²

According to the 1910 census, out of the total number of 10,430 landowners with serfs, 9,537 were Muslims. Out of 79,667 serfs, 58,895 were the Orthodox Serbs. These discriminatory measures were then incorporated into the new legal acts. By the order of January 9, 1883, the repartition of the serfs' farmsteads was forbidden unless the landowner permitted it. Another order (July 19, 1891) specified that the houses and buildings erected by the serfs were not their own property, but the possession of landowners who were to provide a compensation. By the third order (December 8, 1895) the agrarian lawsuits came within the competence of the administration which was protective towards the landowners. For the right of repartition the serfs were compelled to compensate the landowners in the form of a considerable 'gift'. In order to prevent revolts, the administration was giving loans to the serfs to buy their properties since 1884. The results, however, were poor because the serfs were under great obligations both to the state and the Muslim landowners. Unable to pay dues, many serfs lost their estates and were ruined. This was the reason that a true small-scale war was waged between the Serbian serfs and the Muslim landowners. In 1896 the number of agrarian lawsuits was as high as 133.423, and by 1904 it rose to more than 200.000.³³ Peasant uprisings of 1910, to which the reaction was collective fines for setting landowners houses on fire, were partially overcome by the Emperor's law of voluntary redemption (June 13, 1911).³⁴

All the repressive measures against the Serbs proved to be insufficient. The Serbs dominated Bosnia and Herzegovina not only by demographic growth (being mostly a rural population, they had the

31 E. Anrich, *Die jugoslawische frage 1870-1914*, Stuttgart 1931, p. 48.

32 T. Kraljačić, *op.cit.*, pp. 503-506.

33 H. Kapidžić, "Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine", in: *Jugoslovenski narodi pred Prvi svetski rat*, pp. 331-335.

34 T. Kraljačić, *loc. cit.*

highest birth rate), but also in economic strength. Although the town were predominantly Muslim-inhabited, the enterprising layer of merchants, under the constrained circumstances, was made up mostly of Serbs. One of the wisest Austrian statesmen, Dr. J. M. Baernreither, came to the conclusion that the Bosnian Serbs were "the richest, the most vigorous and the most capable for business in Bosnia and Herzegovina".³⁵

The development of banking institutions clearly showed the rise of Serbian economy. The first Serbian monetary institution was founded in Mostar (*Serbian bank-Srpska banka*), and it was followed by the *Serbian Credit Fund (Srpski kreditni zavod)* in Banja Luka in 1905, the *Serbian Commercial Bank (Srpska trgovinska banka)* in Brčko, *Serbian Savings-Bank (Srpska štedionica)* in Prijedor. The next year, Serbian savings-banks were opened in Bijeljina and Livno; the *Serbian Credit Bank and Savings-Bank* in Tuzla and the *Serbian Credit Fund (Srpski kreditni zavod)* in Bosanska Gradiška were founded in 1907, a Serbian savings-bank was opened in Bosanska Dubica in 1908, a *Serbian Bank and savings-bank* in Trebinje in 1910, another six banks in 1911, and finally the *Serbian Central Bank* was set up in Sarajevo in 1912.³⁶

Although the prevailing majority of the Serbs in Bosnia was the agrarian population, by the beginning of the 20th century 17 out of 19 millionaires in Sarajevo were Serbs. According to the census of 1910, there were 1.898.044 inhabitants; out of this number, 825.418 were Orthodox, 612.137 Muslims and 434.061 Catholics (mainly Croats, but also Czechs, Poles and Germans). The number of Muslims kept decreasing due to low birth rate and constant emigration to Turkey. The authorities feared that the Orthodox Serbs would gradually gain dominance in Bosnia, so they kept settling a new Roman Catholic population for the needs of their economy, bureaucracy and police apparatus. In 1910 there were 124.591 persons without Bosnian citizenship, and by 1914 some 180.000 people had been settled there. About 140.000 persons, exclusively Serbs and local Muslims, were compelled to emigrate under pressure, economic or political, to Serbia or Turkey.³⁷

35 J. M. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die Südslawische Frage und Osterreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*, Berlin 1928. Quoted in: N. Stojanović, *Bosanska kriza 1908-1914*, Sarajevo 1958, p. 21.

36 "Pregled", vol XIV (3,1912), March 15, Sarajevo 1912, p.138.

37 All statistical data are quoted from: Dj. Pejanović, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine*, Beograd 1955.

In Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina had a status similar to that of a colony. The development of the occupied provinces was not much worked on: the efforts were aimed at exploiting the resources; roads and railroads were built, so that the raw materials from the mines and forests could be easily transported to their final destination. The agrarian question was unsolved, and only 14,33 percent of the children were included into the educational system as late as 1908. In his story "Jazavac pred sudom" ('A Badger before the Court', 1903) agrarian leader and famous writer Petar Kočić ridiculed the authorities and through the character of a seemingly naive peasant denied that Franz Joseph was his emperor; he wondered if "at least an average emperor may be carved out of the Serbian king or the Montenegrin prince, since we, the Serbs, have felt like having an emperor for a long time."

The discontent with the Austro-Hungarian administration was well understood by count Agenor von Goluchowski, the Minister of Foreign Affairs of the Monarchy, who gloomily concluded in 1903: "In spite of the efforts of Mr Kallay and his engaged optimism, no one in this country hides the fact that the Austrian influence has not made a single step forward in the occupied provinces and that [Austria-Hungary] has not gained any popularity."³⁸ The officials brought to Bosnia-Herzegovina often had insufficient training, as they originated mainly from the lower military echelons. With inadequate or none whatsoever knowledge of the language, the foreign officials acted rudely and arrogantly, thus inducing great agitation and constant animosity. In 1904, 34,5 percent of the officials in Bosnia-Herzegovina had come from Austria, 38,29 percent from Hungary, and solely 26,48 percent were natives, mainly Croats. In 1907, among 32,22 percent of officials of domestic origin, 61,6 percent were Roman Catholics, 29,94 percent were Orthodox and only 8,6 percent Muslims. The authorities and the subjects were on stiff and strictly official terms. The natives of all the three national groups were usually considered by the officials from Hungarian or Austrian parts of the Monarchy as *dummer Bosniak*. Iso Kršnjavi, a Croatian politician, recorded that the dissatisfaction of the Serbs in Bosnia-Herzegovina, which could be described as "commotion", should not be interpreted only as the result of political agitation from Serbia: "To a much greater extent it is the consequence of the errors committed in Austria-Hungary."³⁹

38 *Documents diplomatiques français*, 2e série, vol. III, Paris 1931, p. 85.

39 "Oesterreichische Rundschau", Wien, vol. XIII. 1907, p. 399.

On the occasion of the first relatively free local elections, both Serbs and Muslims unfurled the same slogan against the foreigners; "Fuori lo straniero!" was the cry which, as in the times of Mazzini in Italy, united the two groups. Only the Croatian clericals in Bosnia showed enthusiasm for the Monarchy. Gathered around the Archbishop of Sarajevo, Stadtler, they argued in a number of articles published in 1906-1907 in the newspapers *Hrvatski dnevnik* (*The Croatian Daily*) that, after the annexation, Bosnia and Herzegovina should be united with Croatia.⁴⁰ After the enactment of a somewhat more liberal law on the freedom of the press (1907), the Serbian papers, trying to avoid the accusations for their connection with Serbia, argued for autonomy as a possible solution for Bosnia-Herzegovina, and prudently accepted the terminology of the Muslim papers referring to the Emperor in Vienna as "the provisional mandatary of the European powers to administrate Bosnia and Herzegovina", and emphasizing that both provinces were constitutive parts of the Ottoman Empire.

The Serbian political body was divided in three factions. The elder generation of the Serbian moderate politicians in Bosnia, gathered around the papers *Srpska riječ* (*Serbian Word*) in Sarajevo (founded in 1905). The younger generation, mostly the former Vienna students, gathered around the strictly national papers *Otadžbina* (*Fatherland*) from Banja Luka (founded in 1907) and *Narod* (*Nation*) from Mostar (founded also in 1907), which wrote about Austria-Hungary as the "neighboring Monarchy". Until a faction from Banja Luka strongly emphasized the social problems of the peasants, *Narod* cherished the national and cultural elevation.

The Bosnian Serbs tried to organize their struggle for national rights similarly to the other Slavic peoples within the Monarchy - through the press, political parties and organizations and, very limitedly, through the Parliament (the Bosnian Assembly, promised in 1908, began to work as late as 1910, but because the narrow franchise it could not truly reflect the political situation). In the first article of the programme of the Serbian National Organization (*Srpska Narodna Organizacija*, 1907), whose leaders were elected by the general vote, it was emphasized as the basic principle that "every nation has its right to self-determination".⁴¹

40 "Hrvatski dnevnik" No 168 (1906), Sarajevo; No 147 (1907). Cf. V. Čorović, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, pp. 188-190.

41 "I. Basic principles: Each nation has the right of self-determination. In the state the will of the people must be considered as the source of authority. The main condition

The cultural initiatives of the Monarchy - from the foundation of cultural institutions with prominently Bosnian, regional character, to the starting of the new scientific reviews and the publishing of strikingly luxurious volumes in which the historical, philological and literary independence of Bosnia- Herzegovina was glorified - were all motivated by an ultimately political aim: to create a regional cultural center as the counterweight to the increasing cultural influence from Belgrade, with which the intelligentsia of the Bosnian Serbs established close cooperation. Soon enough the Serbian papers uncovered the political motive of such an orientation of the scientific institutions: "The luxuriously furnished and illustrated volumes with the contents of scientific value, the commissioned scientific excursions, the congresses of scholars all over Glasinac and Ilidža, all these are the manifestations of the mercenary role imposed to science by the police."⁴²

Austria-Hungary and Serbia: The Conflict Reopened (1903-1908)

The 1903 military coup brought to Serbia, along with the dynasty of Karadjordjević back to the throne, a new attitude in foreign affairs. The period from 1903 to 1914 was marked by Serbia's return to the policy laid out in the *Načertanije* of Ilija Garašanin, but modified to concur with the new circumstances in international relations: the activation of the struggle for the national unification through an independent foreign policy. Reliance on the Western democracies, France and Great Britain, as opposed to the growing German influence, was managed through Russia, in which the Serbs saw a natural ally, traditional champion of Slavic and Orthodox interests in the Balkans. The raising of the Serbian question in the south as well (the problem of the forthcoming allocation of the Balkan provinces still under Ottoman rule in Old Serbia and Macedonia), together with the solution to the

---

of progress of the state is the versatile growth of all ranks. The religious differences do not impede whatsoever the union of the national interests. The culturally and economically strong man is a precondition of a free man, and a free man is the sole sound base of a free state. **II.** State: Bosnia and Herzegovina are the constitutive part of the Ottoman Empire, and Austria-Hungary governs it on basis of the mandate of the European powers. **III.** State organization: 1. The complete autonomy of Bosnia and Herzegovina. 2. The exercise of the legislative and control of power by a popular representative expressed by general, direct, equal and secret vote. The government is the expression of the Parliament" (*Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*, pp. 115-116).

42 "Srpska riječ", March 14 (27), Sarajevo 1908.

further destiny of the Serbs and South Slavic peoples within the Habsburg Empire, led to the overt conflict with Austria-Hungary.

The rivalry with *die Monarchie*, dual by the bearers of power and multiethnic in its structure (47.100.000 inhabitants, compared to 2.600.000 Serbs in Serbia, and almost 7.000.000 Serbs, Croats and Slovenes within the Monarchy), ran along several parallel planes, Bosnia-Herzegovina not being the primary issue in the beginning.

Political circles in Vienna planned to solve the growing rivalry between the Austrian and Hungarian political elites by territorial expansion and the annexation of the adjacent Slavic states. Through an increase of the Slavic population within the Empire, the new possibilities for a tripartite structure of the state would emerge, in which the struggle of the Hungarian and Slavic elites would install supremacy of the German part of the Empire - Austria.

For Vienna, a war in the Balkans - against Serbia - would mean an internal purification and the first precondition of the internal consolidation of the Monarchy; it was referred to as a "cleaning with an iron broom". For Austria-Hungary, which could not keep pace with the economic growth of the other European powers, the strengthening of national movements inside its borders was a twofold danger: firstly, the possibility of the whole Empire falling apart, further diminishing its Austrian and Hungarian territories, and secondly, the possibility of a social revolution endangering the power of the domineering layer of landed aristocracy. Becoming more and more dependent on Germany, which in turn tended to make Austria its satellite, and at the same time endangered by its ally, Italy, whose considerable minority lived within the borders of the Habsburg state, Austria-Hungary was compelled to solve the internal problems by further penetration into the Balkans.⁴³

For Serbia, the process of gaining political and military independence began, as advised from St. Petersburg, by commissioning cannons for the army from the French firm "Schneider-Creusot", although Austria-Hungary did its best to make its firm "Skoda" or the German concern "Krupp" obtain the commission. The reply from Vienna to the Serbian challenge was the five-year long customs tariff conflict (1906-1911), known as the "Pig War". However, by using Salonika port for export, the Serbian economy successfully resisted the Austrian blockade, although till then 66 percent of the import and 93

---

43 A. Mitrović, *Prodor na Balkan*. Srbija u palnovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918, Beograd 1981, pp. 68-76.

percent of the export had depended heavily on the Hungarian and Austrian markets. A few years later only 41 percent of the Serbian trade was controlled by the Monarchy.⁴⁴

The Road to Annexation

The annexation of Bosnia and Herzegovina on October 6, 1908, its formal inclusion into Austria-Hungary on the occasion of the sixtieth anniversary of the reign of Franz Joseph, was preceded by elaborate consultations within the military circles of the Monarchy.⁴⁵ As early as 1907 the evaluation began in Vienna as to the future relations with Serbia. In the summer of 1908 a plan was completed about the total destruction of Serbia as "the revolutionary nest" and the division of its territory between the Monarchy and Bulgaria. The possible allotment of territories to Romania and Albania (after its formation in 1912) was also considered. In Budapest it had been suspected for some years (1908-1909, 1912, 1913, and in July 1914) that the intention of Vienna to wage a war with Serbia was aimed at undermining the position of Hungary in the Monarchy. For the Hungarian elite a better solution was the establishing of the protectorate over formally independent but territorially diminished and politically neutralized Serbia. The Young Turk revolution in July 1908 additionally accelerated the preparations for the annexation.

The annexation of Bosnia-Herzegovina was the consequence of the interior and exterior political needs of Austria-Hungary. The beginning of the political collaboration between the Serbs and the Croats in Croatia, Dalmatia and Slavonia (Croato-Serbian Coalition), the Serbian national movement for the religious and educational autonomy in Bosnia-Herzegovina, along with the analogous movement of the Bosnian Muslims, gave rise to fears that the further development of the movement for the Serbian union might make the idea of Serbia as the Piedmont appealing to the South Slavic peoples of the Monarchy.

Count Aehrenthal, the Austro-Hungarian Minister of Foreign Affairs, explained to the German government, in the autumn of 1908, the logics of the Vienna policy: "With the weakening of Turkey and its expulsion into Asia, the process of state rearrangement has begun again on

---

44 D. Djordjević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911*, Istorijski institut, Beograd 1962.

45 Large diplomatic evaluation in: M. Nintchitch, *La crise bosniaque (1908-1909) et les puissances europeennes*, 2 vols, Paris 1937.

our southeastern frontiers. As we had to resume the attitude towards the fact, thirty years ago it was solved by the occupation, and this time it is annexation. These two acts meant the destruction of the dream about a Greater Serbian state between the Danube, Sava and the Adriatic. It need not be emphasized that this new factor, if it existed, would be directed from the outside, from the northeast and west, and therefore would not be an element contributing to the peaceful developments in central Europe. In such a decisive phase of our state reorganization which, from our point of view, should be more accurately denoted as 'the development of the Reich', one must, if nothing else helps, think about the implementation of the *ultima ratio* in the life of a nation."⁴⁶ Aehrenthal left the plan about the war with Serbia, thoroughly worked out in Vienna, for the next phase: the way to Salonika led over conquered Serbia. The Minister of Foreign Affairs of the Monarchy planned to make Serbia harmless by war and to impose upon it a high amount of war reparations - 500 million francs. While Serbia would be paying the reparations for many years, the Monarchy would retain the governing of Belgrade as a guarantee.

The Preparations for the Annexation: the Trial for High Treason in Zagreb

The public in the Monarchy was prepared for the annexation by a fabricated trial in 1908-1909 in Zagreb. Fifty three Serbian politicians were accused of conspiring against the Monarchy in collaboration with the Belgrade government. In the spring of 1908, Aehrenthal ordered the Croatian *ban* (local governor) Pavao Rauch to collect evidence about the disloyal Serbs who would then be accused for high treason in the right moment. The unavoidable nature of the forthcoming annexation of Bosnia-Herzegovina was to be explained to European public by the "evidence" for the anti-state propaganda waged by the Serbs and, if needed, the Croats of Yugoslavist stance. For Croatia-Slavonia, it meant a struggle against the Croato-Serb Coalition which, in spite of the pressure exercised by the authorities, had gained victory one more time, so that in March 1908 the ruler dismissed the Croatian Assembly and imposed absolutism. The Croatian newspaper *Ustavnost* threatened the Serbs that they might meet the same pogroms as before in Za-

---

46 *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*, vol. I, Wien 1930, pp. 2-3

greb in 1902, i.e. persecutions and executions. The target of all the attacks was the Serbian Independent Party (*Srpska samostalna stranka*), slandered for the alleged "Greater-Serbian propaganda". Firstly, in 1908 planted posters appeared in Kostajnica containing an appeal to the Serbs to rise and offences to the imperial family. Before the charges were brought, from August 1908 to the end of the year the arrests of the Serbs took place, most commonly based on denunciations by different persons, such as Roman Catholic parish priests and the followers of the Pure Party of Rights (*Čista stranka prava*) led by Josip Frank.⁴⁷

When the annexation was publicly announced on October 7, 1908, the Zagreb prison became filled up with Serbs. The arrested "traitors" were then spectacularly led in chains through Zagreb. The accused were the leaders of the Serbian Independent Party, among them Adam and Valerijan Pribičević, brothers of Svetozar Pribičević, the leader of the Coalition. Among the traitors were 14 merchants, 12 teachers, 9 civil servants, 6 landowners, 5 priests, 3 craftsmen, 2 physicians, one professor and one student. The trial in which 31 men were convicted, was held immediately before the elections, in order to break the Croato-Serb Coalition. The charges were based upon the statute of a ephemere Serbian revolutionary organization which argued for a Yugoslav republic (and not a monarchy under the King Petar I Karadjordjević as it was stated in the charges). The main "evidence" was drawn from a brochure (pamphlet *Finale*) written by Djordje Nastić, an agent of the Vienna government.⁴⁸ The organization "Slavic South" (*Slovenski jug*) from Belgrade was also accused. The charges were expected to prove that there were no Serbs (about 25 percent of the population) in Croatia-Slavonia, and that their existence was only the product of an obstinate propaganda by the Serbian Orthodox Church and the nationalistic propaganda from Serbia.

The defendants were accused of proclaiming the Serbian name, spreading the Cyrillic alphabet and bearing Serbian flags, of founding banks, bearing the Serbian coat-of-arms, although none of this was illegal. The theory of their alleged origins from the Vlachs was revived, but it was persuasively refuted by the historians Radoslav Grujić from Vojvodina and Ljubomir Kovačević from Serbia.⁴⁹ Many lawyers - 38

47 Arhiv Hrvatske, Zagreb, Predsednički spisi Zemaljske vlade, 1908, fasc. 704.

48 G. Nastitsch, *Finale*, Budaapest 1908.

49 R. M. Grujić, *Apologija srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji*, Novi Sad 1909; Lj. Kovačević, *Srbi u Hrvatskoj i veleizdajnička pamica 1909*, Beograd 1909.

in all - were willing to defend the defendants, among them 21 Croats, mainly of Yugoslavist orientation. The Pribićević brothers were defended by a Croat Hinko Hinković, a member of the Parliament from the Croato-Serbian Coalition. The Czech leader Thomas G. Masaryk conducted an investigation in Zagreb and Belgrade on the statements in the "indictment" and stood in defence of the accused. Masaryk required that the Austrian Parliament urgently investigate the allegations about a revolutionary movement in the south of the Monarchy and submit a report. At the same time, he convincingly proved that some of the documents were forged by the translator of the Austro-Hungarian legation in Belgrade, who made heavy mistakes.⁵⁰ The Dalmatian Assembly also took the side of the accused. A resolution was adopted against the indictment: the statement that "the Serbian revolutionaries were in correspondence with accomplices in Dalmatia and Dubrovnik" was "refuted with indignation and angrily we protest against the persecutions of the Serbs in Croatia and Dalmatia".⁵¹ In the Hungarian diet in Budapest, on behalf of the Serbian deputies, Mihailo Polit-Desančić stressed: "That trial for high treason in Croatia is closely connected to the annexation of Bosnia and Herzegovina, and, on the other hand, it is also connected to the consolidation of the posture of the actual *ban* [...]. This is tyranny."⁵² The trial stirred up the public in Europe as well, especially the *French League for the Defence of Human and Civil Rights*.⁵³ The trial became pointless when Vienna gave up the plan to wage war against Serbia. The convicted were abolished by the decree of Emperor Franz Joseph I.

The second attempt to discredit the cooperation between the Croats and the Serbs proved to be futile during the second trial inspired by Aehrenthal at the moment when the war with Serbia still seemed to be inevitable. On his initiative, the Vienna historian Heinrich Friedjung was to bring forth the "evidence" about the subversive actions of the Serbian government among the South Slavs, so that the attack upon Serbia could be justified. This was planned to discredit both the Ser-

50 T.G. Masaryk, *Der Agramer Hochveratsprozess und die Annexion von Bosnien und Herzegovina*, Wien 1909.

51 *Brzopisna izvješća XXXI zasjedanja Pokrajinskog sabora Dalmatinskog*, Zadar 1909, September 29, 1909.

52 M.Polit-Desančić, *Besede*, vol. II, Novi Sad 1922, pp. 63-80.

53 Le proces d'Agram et l'opinion européenne, Paris 1909. Cf. Scotus Viator, (R.Seaton-Watson), *Die Südslavische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913, pp. 201 passim; M.Gross, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", in: *Istorija XX veka*, vol III, Beograd 1962, pp. 192 passim.

bian government and the Coalition, on the basis of forged documents Friedjung obtained through an employee of the Austrian legation in Belgrade. After the articles had been published in *Neue Freie Presse* and *Reichpost*, the Coalition sued the historian for slander. After some hesitation, the trial finally took place in Vienna, and the witnesses were the very same Serbian politicians from Belgrade mentioned in the forged documents. It was proven that the papers were not conspiratorial documents, but merely low-quality forgeries.

Serbia and Montenegro: Reactions to Annexation

The annexation violated the decisions of the Congress of Berlin, but it was carried out in agreement with Russia. Russia agreed upon the annexation for the sake of insecure guarantees for free navigation through the Straits. It was a skilful diplomatic victory of Aehrenthal over Isvolsky, the Russian Minister of Foreign Affairs. Isvolsky explained to the Serbian ambassador to Paris, M. Vesnić: "You, Serbs, could not even dream of chasing Austria-Hungary by arms out of Bosnia and Herzegovina. And we, the Russians, on the other hand, cannot wage wars with them for these provinces. By this step Austria-Hungary does not gain anything in fact. On the contrary, it loses an established estate by renouncing the Sanjak of Novi Pazar and leaving it [to Ottomans]; thus it raises the spirit of the Serbian people, for it opens the chances of proximity between Serbia and Montenegro. This concession will occur on our request [...] It will be followed by the revision of the Treaty of Berlin, on our request, and on that occasion Serbia could request the rectification of its borders [...] In the year 1878 Austria accused Russia, now we shall accuse them."⁵⁴ The plan of Isvolsky to summon an international conference on the revision of the Treaty of Berlin (Art. 25 regulated the status of Bosnia-Herzegovina) was soon abandoned, after the negative reaction from Vienna and Berlin, and only the idea of territorial compensation for Serbia in Sanjak, proposed by Foreign Minister Milovanovic was retained.⁵⁵

54 V. Ćorović, *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XV veku*, Beograd 1936, pp. 221-222; D.C.B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, New York 1983, pp. 33-36.

55 Cf. D. Popović, *Izvoljski i Erental. Diplomatske uspomene iz aneksione krize*, Beograd 1927; W.M. Carlgearen, *Isvolsky und Aehrenthal vor Bosnische Annexionskrise. Russische und Oesterreich-Ungarische Balkanpolitik, 1906-1908*, Uppsala 1955.

The reaction in Serbia was unanimous and fervent. The diplomatic position of the Serbs at the moment was clearly stated in an interview given by Stojan Novaković (famous historian, leader of the Progressive Party) to *Pester Lloyd*: "The first impression about this event for the Balkan peoples is that it annihilated any faith they may have had in the justice of the European powers and the weight of international treaties and regulations [...] Since in the press of Austria-Hungary, Germany and Hungary we are always treated with malevolence and arrogance, Messrs journalists rejoice if the news from Serbia smells of gunpowder. It seems as if in Vienna and Budapest it would be gladly accepted if we swallowed the bait, got broken by force and became powerless forever. But, it seems that the Austrian editors have forgotten that we also have a few friends. In Vienna and Budapest, Serbia and the Serbian people are too underestimated, and it is being forgotten that underestimation may sometimes be a very dangerous misconception."⁵⁶

The public opinion was disposed towards a bellicose response to the challenge from Vienna. Units of volunteers were even formed, after the example of Garibaldi's brigades; in Belgrade and the other cities of Serbia Austro-Hungarian flags were burned in protest. The Austro-Hungarian envoy to Belgrade reported about the unanimous readiness for war. At the demonstrations in Belgrade, in front of 20.000 people who shouted: "To the Drina! War to Austria!", the writer Branislav Nušić read the resolution in which it was stressed that: "Since Kosovo [meaning 1389] till this day, there has not been greater peril for the whole Serbian people and our homeland, as it is today [...] The citizens of Belgrade, in the name of the whole Serbian nation, offer both their lives and their estates."⁵⁷ The Serbian parliament passed the resolution, on October 12, against the annexation and emphasized that it supported the government and would approve of all the necessary measures. In Belgrade, on October 21, on the initiative of Nušić, a patriotic society "National Defence" (*Narodna odbrana*) was founded

56 "Pester Lloyd", Budapest, October 10, 1910. The geopolitical and demographic aspects of the Annexation were analyzed in J. Cvijić, *The Annexation of Bosnia and Herzegovina and the Serb problem*. Translated from Serbian by I. J. Christitch, London, Horace Cox 1909, 38 p. + map. It was an abridged version of Serbian original (62 pages) published in Belgrade in 1908, and also in French: *L'annexion de la Bosnie-Herzegovine et la question serbe*, Paris, Hachette 1909.

57 J. Milićević, "Javnost Beograda prema aneksiji Bosne i Hercegovine", in: *Jugoslovenski narodi pred Prvi svetski rat*, pp. 555-556; M. Nintchitch, *op.cit.*, vol I, pp. 211-220.

almost spontaneously. National Defense soon attracted many followers owing to its demands for a more active national policy, even a war to defend Bosnia-Herzegovina. Within a month, some 220 committees were founded and instantly some 5.000 volunteers signed.⁵⁸ National Defense committees were founded also in the provinces under the Ottoman and Habsburg rule. After the annexation had been recognized by Serbia, their activity was reduced to cultural and national propaganda. The prestige of National Defense, and especially the fear in Vienna of its conspiratorial role, were in inverse proportion to its mostly ceremonial activities up to 1909, when its revived activities were mainly reduced to the actions of the guerilla units (*chetniks*) in Old Serbia and Macedonia.

The wave of ardent protests against the annexation flooded Montenegro. It was considered that the annexation jeopardized the future of the entire Serbian nation, and that the survival of both Serbian states was made directly depending on the will of the hostile bureaucracy in Vienna. In Cetinje, before the legation of the Monarchy people cried "Down with Austria!". In front of the Palace the demonstrators demanded that Prince Nikola must "lead them to the war for the Serbian lands and Serbian rights". The Assembly of Montenegro adopted the resolution that the annexation "had inflicted a mortal blow to the interests of the whole Serbian nation". Prince Nikola himself was overtly bellicose in his proclamation: "The black-and-yellow sign [the colors of Austro-Hungarian flag] over the Serbian soil will not be the border that would in your mind and in your thoughts divide you from your kinsmen. On the contrary, this sign will be the obvious symbol of injustice: it will make the bonds even stronger, and will be the token of our everlasting trust in the victory of Justice."⁵⁹ The annexation crisis put aside the old rivalry between the Serbian and the Montenegrin dy-

58 The goals of "National defense" were: "1) To strengthen, encourage and enhance national spirit; 2) to gather volunteers; 3) to form volunteering troops and prepare them for armed actions; 4) to collect contributions, money and other means for realizing its aims; 5) to organize, furnish and exercise special insurgent troops (*komite*) aimed at special autonomous actions; 6) to enhance action in all directions of defence of the Serbian nation" (*Narodna odbrana*, Beograd 1910, pp. 6-7). The preparations of volunteers went on until March 1909, when Serbia officially recognized the annexation. In the board of *Narodna odbrana* were general Boža Janković, the leader of the Independent Radical Party (*Samostalna radikalna stranka*) Ljubomir Davidović, Branislav Nušić himself and the other esteemed politicians and public servants.

59 N.S. Martinović, "Otpor naroda u Crnoj Gori aneksiji", in: *Jugoslovenski narodi pred Prvi svetski rat*, p. 503; On Montenegro cf. J.D. Treadway, *The Falcon & the Eagle. Montenegro and Austria-Hungary, 1908-1914*, West Lafayette, Indiana 1983, pp. 22-39

nasties, which had been provoked in 1907 by an obscure affair. Namely, the Montenegrin students in Belgrade, manipulated by the Austro-Hungarian agents, were being encouraged to carry out a coup against Prince Nikola as an absolutist who refused to give way to the democratic institutions. Right after the annexation crisis broke out, the tense relations between Serbia and Montenegro were normalized and the diplomatic and military missions were exchanged. A motion was accepted to establish a Serbian-Montenegrin alliance, including the joint defence in the case of war with Dual Monarchy.⁶⁰

In Bosnia-Herzegovina the events resulting from the annexation were received in a seemingly passive way. According to the reports of local officials, the news of the annexation was received both by the Serbs and the Muslims with feelings of discouragement (*niederschlagend*). It was recorded that the discontent in the provinces was increasing and that "almost the entire population sided with Serbia". According to Russian sources four-fifth of population was against annexation.⁶¹ The Sarajevo garrison was alerted and 29 fresh battalions were brought (30.000 soldiers). Eleven special "flying squads" were formed of Muslim and Croatian volunteers for the guerilla combat against the Serbs. By the end of March 1909, all the preparations for the war against Serbia had been completed.⁶² The followers of extreme nationalist *Pure Party of Rights* (*Čista stranka prava*) in Zagreb failed to form a *Croatian National Legion* for the war with Serbia. "Croatian national ustashi" were mentioned for the first time. Emperor Franz Joseph rejected the request of his General Staff to send an ultimatum to Serbia before declaring war.

The reaction of the Serbs to the annexation took various forms: a group of peasants crossed from Herzegovina to Montenegro, willing to fight in the case of war, and a larger group of young men from Bosnia came to Serbia with similar intentions. It was for the first time after 1882 that the Bosnian Serbs manifested their readiness for armed resistance against the Monarchy.⁶³

Lacking external support, Serbia together with Montenegro tried futilely to internationalize the problem of Bosnia and Herzegovina.

60 M.Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, vol. II, Beograd 1989, pp.605-612

61 B. Pavićević (ed.), *Rusija i aneksiona kriza 1908-1909*, CANU, Titograd 1984, docs. No 393, 408.

62 K.B. Vynogradov, *Bosnyski krizis 1908-1909*, Leningrad 1964, pp. 124-126.

63 Volunteers from Bosnia, mainly the Serbs, later joined the *chetnik* actions in Macedonia. Cf. N.Stojanović, *op.cit.*, p. 63.

Stojan Novaković went to Constantinople in order to define with the Grand Vizier the conditions of joint resistance to the annexation. However, he failed to conclude the expected military convention. The negotiations in Salonika between the emissaries of National Defence and the leadership of the Young Turks on the common strategy in case of war also failed. Nikola Pašić and the Crown Prince Djordje (who abdicated for personal reasons in 1909) were sent to St. Petersburg to seek the support of Emperor Nicholas II. Pašić was considered to be the only Serbian politician enjoying the unlimited confidence of the Russian government. On November 10, 1908, the Russian Emperor told Pašić that his sympathies are with Serbia, "because our [Slavic] cause is just", but he nevertheless suggested "an agreement with Turkey and preferably with Bulgaria, calm conduct, military preparations and waiting", because Russia was not prepared for war. The Balkan alliance, including Turkey, was offered as an ideal solution for the future. The Emperor's promise that he would not recognize the annexation encouraged the emissaries from Serbia, as well as the Duma (Russian Parliament) and the public opinion in Russia. The famous Russian novelist Leo Tolstoy,⁶⁴ among a number of other writers and internationally renowned Russians, wrote a series of open letters, demanding for a just solution to the Serbian question raised by the annexation.

The Foreign Minister of Serbia Milovan Milovanović tried to obtain the compensations in the Novi Pazar Sanjak and to avoid the European war. The request for compensations was not met with the expected response in France and Great Britain, although it did imply the recognition of the annexation. The Entente powers, although sympathetic to Serbia, avoided the very thought of entering a war with Austria-Hungary and Germany because of the Bosnian crisis. The Serbian public opinion, together with the leadership of the National Radical Party (*Narodna radikalna stranka*), the party of which Milovanović was a prominent member, was against the compensations. The Radicals thought that Europe should be put under pressure by the threat of war with Austria-Hungary. They considered that in accordance with the principle of nationality autonomy should be sought for Bosnia-Herzegovina, as the first step towards its final union with Serbia. The military occupation of the Novi Pazar Sanjak was proposed, which would thus place Europe in front of a *fait accompli*. The moment seemed fa-

---

64 L. Tolstoy, *O prisajedinjenju Bosne i Hercegovine Austriji*, Beograd, S.B. Cvijanović 1908.

avorable since Austria-Hungary was withdrawing its troops from the northern part of Sanjak according to an agreement with Constantinople. The final decision was, however, to accept moderate position. The military pressure on Serbia exerted by Dual Monarchy was constantly growing. As a minor incident at the border could lead to war, the Serbian government, expecting an invasion, transferred the state archives and the treasures of the National Bank into the interior of the country - to Niš.

In February 1909, after repeated indications that war was possible, a government was formed under the presidency of Stojan Novaković, which comprised all the parliamentary parties (with the exception of the ephemere Socialists). The four-party government declared that it "retains the stance that the fulfilment of the vital Serbian needs and interests should be reached in a peaceful way and that, consequently, a competent decision of the great powers will be waited for, carefully avoiding anything that may lead to a military conflict between Serbia and Austria-Hungary."⁶⁵ Serbia was advised by St. Petersburg to abandon all the requests for territorial compensation. The government of Montenegro was far less indulgent: Prince Nikola replied to Belgrade that "the demands for the autonomy of Bosnia and Herzegovina should never ever be given up", and in a reply to the Russian court he stressed that Montenegro did not recognize the annexation retaining the right to act independently from the decisions of the great powers.⁶⁶

Austria-Hungary achieved the recognition of the annexation with the decisive support from Germany. Although not informed about the preparations for the annexation, Germany promptly supported the action of its ally. German ultimatum to Russia of March 22, 1909, neutralized the European intervention. The other Entente powers were unprepared for war: France was engaged in Morocco and hoped to prevent the rapprochement of Vienna and Berlin by recognizing the annexation; Great Britain remained an intermediary, calming down the tensions in Russian-Austrian and Austrian-Serbian relations. London merely advised that the document of Serbia's recognition of the annexation should be composed in a milder form. The unconditional consent of Serbia was also forced by the overt war threat. Austria-Hungary sent 1.041.000 soldiers to the borders with Serbia and Montenegro.

65 V. Ćorović, *Odnosi Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, p. 290.

66 Cf. large documentation in: B. Pavičević (ed.), *op. cit.*, docs. No 346,350, 375-376.

The Serbian resistance was crushed, seemingly forever, by the Russian consent. The Serbian government had to give in: on March 31, 1909 a declaration was composed in Vienna and sent to Belgrade to be signed, stating that "the new situation in Bosnia and Herzegovina does not encroach on the rights of Serbia".⁶⁷ Every thought of compensations (territorial or railway link to the Adriatic Sea, corridor to the sea via eastern Bosnia) became impossible.

The Annexation revived the old Serbo-Croat conflict as to the identity of Bosnia-Herzegovina. Contrary to the idea of the Yugoslav unity and the historical closeness between Croats and Serbs, the Croatian historiography was submitting "historical evidence" to the Croatian character of Bosnia-Herzegovina, despite the fact that the Catholics in these provinces, a small minority, did not develop a distinct national consciousness at the time the occupation took place. The clerical circles in Croatia considered the Bosnian Muslims as a part of the Croatian population, and Stjepan Radić even went to Russia lecturing about the Croatian "right" to the provinces.⁶⁸ The Croatian historian Ferdo Šišić published a treatise emphasizing that "the Hungarian claims on a direct annexation of Herzeg-Bosnia to Hungary are completely groundless. If such an importance is given to the historical rights, then the Croatian ones are undoubtedly the most respectable."⁶⁹

67 The text of the Serbian note in the French original was : "Se référant à la note antérieure du Gouvernement Serbe au Gouvernement Austro-Hongrois et de façon à dissiper tout malentendu qui pourrait en être le résultat, le Ministre de Serbie a reçu l'ordre de fournir les explications suivantes au Ministère Impérial et Royal des Affaires Etrangères: La Serbie reconnaît qu'elle n'a pas été atteinte dans ses droits par le fait accompli créé en Bosnie-Herzégovine et qu'elle se conformera par conséquent à telle décision que les Puissances prendront par rapport à l'article XXV du Traité de Berlin. Se rendant aux conseils des Grandes Puissances la Serbie s'engage dès à présent à abandonner l'attitude de protestation et d'opposition qu'elle a observée à l'égard de l'annexion depuis l'automne dernier et s'engage en outre à changer le cours de sa politique actuelle envers l'Autriche-Hongrie, pour vivre désormais avec cette dernière sur le pied d'un bon voisinage. Conformément à ces déclarations et confiante dans les intentions pacifiques de l'Autriche-Hongrie la Serbie ramènera son armée à l'état du printemps de 1908, en ce qui concerne son organisation, sa dislocation et son effectif. Elle désarmera et licenciera ses volontaires et ses bandes, et elle empêchera la formation des nouvelles unités irrégulières sur son territoire."

68 S. Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb 1908; Radić stressed that "Bosnia and Herzegovina must become a constitutive part of the united Croatia" (p. 59). Radić's book provoked the reaction of the famous Slavist P. Lavrov, *Aneksia Bosnii i Gercegovinii i otnoshenie k nei slavjanstva*, St. Petersburg 1909, pp. 123-140.

69 F. Šišić, *Herceg-Bosna prigodom aneksije. Geografsko-etnografsko-historična i državopravna razmatranja*, Zagreb 1908. A historian from Belgrade University.

The national movements in the Slavic South increasingly troubled Vienna, since the Serbs in Bosnia, along the Military Frontier, and in Herzegovina, were impatiently waiting for further developments. The annexation stirred and strengthened both the Serbian and the Yugoslav movements. Repressive measures against the Serbs in Bosnia and Croatia were multiplied. The Serbian movement in Bosnia was compelled to moderation, and due to the reopening of the agrarian question, the alliance with Muslim organizations was reduced to a cold mutual tolerance. The governor of Bosnia-Herzegovina, General M. Varešanin, considered the most important was to "make the Kingdom of Serbia dependent on the Monarchy, to bring it into the relation similar to the one of Bavaria to Germany".⁷⁰ For the pro-Yugoslav youth of Bosnia, Bogdan Žerajić, a student who, on the day the Bosnian Assembly was opened, failed to kill General Varešanin and then committed suicide, became the model of national sacrifice. His example meant a lot to the youth gathered in various revolutionary organizations, formed after the model of Mazzini's "Young Italy". "Young Bosnia" (*Mlada Bosna*) was among the numerous organizations inspired by the revolutionary struggle against the state-sponsored terror. It assembled the Serbs, but also Muslims and Croats of pro-Serbian or Yugoslavist orientation. It was in its ranks that the future assassin Gavrilo Princip was maturing.

The members of the Young Bosnia (formed around 1910), mainly high-school and university students educated on the Russian anarchistic literature (Bakunin, Chernishevsky, Lavrov, Gorky, and even Nietzsche), decided to respond to the political violence of the Monarchy by revolutionary means, speeding up the process of the national unification. Relations were established with a clandestine organization of army officers "Unification or Death" (*Ujedinjenje ili smrt*) - popularly called the "Black Hand" (*Crna ruka*), which took over the network of the National Defence committees in Bosnia soon after it was founded in Belgrade in 1911.⁷¹

Stanoje Stanojević, instantly replied to Šišić: "Otvoreno pismo g. Dr. Ferdu Šišiću, profesoru hrvatske istorije na Zagrebačkom univerzitetu", *Politika*, Belgrade, December 23, 1908.

70 Quoted in I. Kršnjavi, *Iza kulisa hrvatske politike*, vol II, Zagreb 1986, p. 582.

71 Cf. D. Ljubibratić, *Mlada Bosna i Sarajevski atentat*, Sarajevo 1964, V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, Beograd 1964, pp. 436-540 (In the second, enlarged edition in 1978, two volumes, like in the first edition, there is more elaborated analysis than in the English abridged version of the first edition, *The Road to Sarajevo*, London 1966).

The motives for a radical solution were numerous. From the annexation to the outbreak of the Great War, 148 trials were held against the Serbs charged with subversive actions against the sovereignty of the Monarchy. The most numerous (60) were the trials in Banja Luka, then in Tuzla (40), 20 in Mostar, 13 in Travnik, 8 in Sarajevo, and 7 in Bihać.⁷² The political trials affected above all the intelligentsia and citizens. Only few thousands of solved cases out of 56.000 lawsuits against serfs provoked fresh discontent among the peasantry. Even the most moderate Serbs in Bosnia-Herzegovina rose against complete repression symbolized by the fabricated political trials. The Serbian 20th Annual Assembly (June 12, 1913) addressed a complaint to the authorities that their "cultural institutions are being broken down over night".

The Serbs were additionally homogenized by the Croato-Muslim pact reached in 1911-1912 on the initiative of the Austro-Hungarian authorities. The way the new coalition functioned was best manifested in the work of the Bosnian assembly: "The Assembly of Bosnia-Herzegovina cannot work from the moment the Muslim-Croat pact was established and 'the Serbian hegemony' ended. Inactivity of the Assembly is not as much conditioned by the pact itself as by its underlying intentions [...]. It was meant to put an end to the hegemony of the Serbs, as Dr. Sunarić stated in public, and as a consequence, the activities of the Assembly were reduced to a minimum. [...] As long as the blade of the Muslim-Croat pact, pointed against the Serbs, remains sharp, as long as the only reason for this pact is to keep the Serbs under presseure, the Assembly will live a dull life, from one crisis into another."⁷³

The Challenge of the Balkan Wars (1912-1913)

The outcome of the First Balkan War, that marked the end of the cooperation between the Serbs and Muslims (the latter taking sides with the defeated Ottomans), was a great challenge to the policy of Austria-Hungary. The unexpected victory of the Balkan Alliance and the rapid collapse of Turkey were seen in Vienna as the announcement of the forthcoming collapse of Dual Monarchy. When the Serbian army reached the Adriatic Sea - in spite of the efforts the Austro-Hun-

72 Dj.Mikić. "Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini", in: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Banjaluka 1987, p.55.

73 "Pregled", vol XII (1, 1912), January 1 1912, Sarajevo 1912, p.36.

garian diplomacy had made to prevent it - the Serbs from Herzegovina and Bosnia gave a public statement in Bosnian Assembly which was taken in Vienna as a dangerous manifestation of subversive activities: "The unparalleled sacrifices and grand victories of the Serbian army and the highly developed cultural life in the Kingdom of Serbia give a full right to the Kingdom to take over the ancient Serbian lands, which spread all the way to the Adriatic coast. The diplomatic attitude of Austria-Hungary - which is claiming the autonomous rights for the uncultivated Albanians, although it denies them to the South Slavs in its own state, who is trying to forbid Serbia to enjoy the fruits of its own victories - causes the greatest discontent among all layers of the Serbian society in Bosnia and Herzegovina. By expressing the feelings of brotherhood and admiration for the kinsmen in Serbia and Montenegro, the members of the Assembly of Bosnia and Herzegovina perform their sacred duty, convinced that thereby they truly convey the feelings of all the Serbian nation in Bosnia and Herzegovina".⁷⁴

This is what one of the Bosnian Serb leaders, Vasilj Grdjić, wrote: "In comparison to the events that are occurring in the Balkans, the actual situation in Bosnia and Herzegovina is of minor importance. We all can feel it: both the Serbs, who have no other wish but to see the Serbian kingdoms enlarged, strengthened, powerful, and their adversaries, who are doing their best to underestimate the Serbian people and disdain the victories of the Serbian army, the adversaries who are unanimously trying to work out a state for the Albanians. *Hrvatski dnevnik* (*The Croatian Daily*) has assumed the leading part. The time will come when the Croation people will be ashamed of having had such shameless sons who rose against their brothers in favour of the Albanians and their protectors, just as every decent Croat is ashamed now of the way the *Hrvatski dnevnik* is writing."⁷⁵

The attitude of the Bosnian Muslims toward the Serbs and Serbia also changed. For the Muslim masses, the Serbs have become 'the greatest foe', almost exclusively because the Serbs "are presently at war with Turkey, seizing its lands and being its enemy... The Muslim masses put all their hopes in Turkey, all their sympathies lie with Turkey. They love or hate whoever is Turkey's friend or enemy." In general, their survival or fall, just as their faith in Islam, is tied up with the Ottoman Empire.⁷⁶ During the crisis that broke out over Albania in

74 Quoted in: V. Skarić, O. Hadži-Nurić, N. Stojanović, *op.cit.*, pp.146-147.

75 "Srpska riječ", January 10, Sarajevo 1913.

76 Further analysis in: M. Ekmečić, 'Impact of the Balkan Wars on Society in

1912-1913, about 190.000 Austro-Hungarian troops were concentrated in Bosnia, including a considerable number of soldiers mobilized in Bosnia itself. In Sarajevo the brochure of Leopold Mandl on "Austria-Hungary and Serbia after the Balkan War" was considered as a political programme of the Dual Monarchy's attitude towards Serbia.

These texts against the Serbs, these slanders had to produce the consequences. And though we are living in the age of constitution, the Serbian people in Bosnia and Herzegovina has been exposed, since the outbreak of the [Balkan] war, to unceasing persecutions of various kinds which are much worse than those in the worst days of Kallay's rule. The "traitors" have been found everywhere. Many were arrested and still are in prison in Banja Luka, Sarajevo, Mostar and elsewhere. Raids in search for the weapons have been made everywhere. Nor even have the churches been spared desecration. Fines have been imposed upon many and many have been arrested for the most innocent doings. The Serbian newspapers as well as those of the opposition have been seized as in pre-constitution times. This is what the Serbian nation in Bosnia-Herzegovina is going through."⁷⁷

The sudden strengthening and territorial enlargement of Serbia revived in Vienna the idea of "a preventive war",⁷⁸ but the public opinion throughout Europe considered it impossible to contest the war victory of the Balkan Alliance. The German emperor Wilhelm II stressed the fact himself, by stopping Austria-Hungary from setting

---

Bosnia and Herzegovina", in: B. K. Kiraly and D. Djordjevic (eds.), *East Central European Society and the Balkan Wars*, Boulder Colorado 1987, pp. 26–285.

77 "Pregled", vol. XX-XXXI, Sarajevo 1913, pp. 544-555.

78 The Austro-Hungarian head-of-staff General Conrad von Hotzendorf disclosed the suggestion in a memorandum submitted to the Emperor delivered on January 20, 1913, about the preventive war for the renewal of the prestige of the Monarchy, endangered by the creation of the independent "Greater Serbia" and offered the following explanation: "1. The Slavs in the Monarchy, and especially the Yugoslavs, will search for support from the new state, a protégé of Russia. The Serbs from the Monarchy will especially tend to associate with it. In that way, the Monarchy is in danger of losing the most important domains for its position as a great power and for its economic development, especially its coastal possessions along with its coastal importance. 2. The independent Serbia, merged with Montenegro, presents a respectable military force. 3. The renewed esteem of Serbia inflicted a mighty blow to the morale of the Monarchy, not only in the Balkans, in Bosnia, Herzegovina and Dalmatia, in its own domains, but also in the eyes of the world. This blow significantly reduced the importance of the Monarchy as an ally, and consequently its political and economic value. We should not keep delusions, in spite of our so-called diplomatic success [...] 4. This reduction of esteem bears effect on all the patriots, especially in the army" (Feldmarschal Conrad, *Aus meiner Dienstzeit*, Wien 1923, vol. III, pp.12-16).

onto the war-path. Among the Bosnian youth, not only Serbs, the expectations rose, sometimes even at the verge of exaltation. A Serbian youth newspaper wrote in 1913: "Serbia honorably and courageously made a step towards the Serbian unification. Now, it has to get strength, stand up and refresh, for still numerous are the great deeds ahead".⁷⁹

Certain measures of the Austro-Hungarian authorities provoked additional tension. Revokement of the post of civil *adflatus* in 1912 was an introduction into "the emergency measures" (*Ausnahmsverfügung*), for all the power was now laid in the hands of a military governor who was considered as the head of the provinces. This man, Oscar von Potiorek, was no longer responsible to the Common Ministry of Finance, but to the War Ministry in Vienna. When every illusion of a civil state disappeared, a group of the most moderate Serbs led by Gligorije Jeftanović left the Bosnian Assembly, a body with quite limited power. They were replaced with the so-called "loyal Serbs", led by Danilo Dimović, whose influence among the people was almost nil. During the period from the introduction of the emergency measures in May 1913 (motivated by the Scutari crisis and the threat of Austria-Hungary to enter a war with Serbia and Montenegro) to the assassination in Sarajevo in June 1914, Potiorek tried to organize another series of trials for high treason in Bijeljina, Foča and Banja Luka.⁸⁰ All sorts of organizations were put under a ban, musical and sport associations, as well as religious and educational. Out of 710 associations in Bosnia considered to be entirely controlled by the Serbs (396 Serbian, 230 of mixed membership), the majority bore the brunt. One of the participants in the assassination of Franz Ferdinand considered that their action was a logical reaction to the "emergency measures".⁸¹

---

79 Quoted in: V. Ćorović, *Istorija Srba*, vol. III, Beograd 1989.

80 Dj. Mikić, *op.cit.*, pp.51-68.

81 V. Bogičević, *Sarajevski atentat. Stenogram glavne rasprave*, Sarajevo 1985, p. 133. Cf. standard pro-Austrian explanation: J. Remak, "1914: The Third Balkan War - Origins Reconsidered", *Journal of Modern History*, vol. 43 (1971), pp. 353-366. Cf. also a more balanced approach by Z.A.B. Zeman, "The Balkans and the Coming of War", in: R. J. W. Evans and H. Pogge von Strandmann, *The Coming of the First World War*, Oxford 1991, pp. 19-32.

УВОД У САРАЈЕВО: СРПСКО ПИТАЊЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1878- 1914)

Р е з и м е

Српско питање у Босни и Херцеговини, од окупације 1878. до избијања светског рата 1914, било је у владајућим круговима Аустроугарске доживљавано као једна од главних препрека стабилизовању њене репресивне, полуколонијалне и антидемократске управе. У политици систематског потискивања Срба, Двојна монархија је завела низ мера ради сузбијања њиховог националног осећања - од ограничавања црквеношколске аутономије и верских прогона до ускраћивања политикних права и порицања постојања српског идентитета наметањем новог "босанског" као заједничког обрасца за стварање нове "босанске нације". Без активне подршке из Србије и Црне Горе све до анексије 1908, босански и херцеговачки Срби су на серије притисака и прогона окупационих власти одговорили борбом за национална права која се одвијала у три сукцесивне фазе: борбом за верску и црквено-школску аутономију, политичким организовањем и културним уздицањем и на крају, револуционарним активностима и терористичким акцијама. Читав покрет добио је снажан замах и широку подршку у народу захваљујући политици окупационих власти, а затим и нерешеном аграрном питању које је борби за национална права давало снажну социјалну димензију. После узастопних неуспеха да се сукоб превлада, однос Срба према властима Двојне монархије, посебно после репресивних мера уведених након анексије и увођења ванредно стања после Балканских ратова, неминовно је водио у експлозиван сукоб у којем ће се сукобити Аустро-Угарска и Србија. Сам атентат у Сарајеву 1914, доживљаван је као логична реакција на ванредно стање, укидање српских институција и серију велесиздајничких процеса против омладинских и патриотских друштава.

Milan St. PROTIC
Institute for Balkan Studies
Belgrade

THE YUGOSLAV IDEA AND THE UNIFICATION OF 1918

Abstract: The article treats the problem of different understandings of integral Yugoslavism by various political groups and representatives of national elites which have joined into Yugoslavia in December of 1918. The author made an attempt to specify possible causes of subsequent Yugoslav national misunderstandings which ended in bloodshed and catastrophe of 1941.

The idea of a Southern Slavic unification dates back to the early 19th century. However, its meaning changed throughout the previous century to denote various notions, blurring the perception as a clear concept of a unified state.

The Yugoslav concept was widespread particularly among Southern Slavs in the Habsburg Monarchy. The trialistic solution of the state organization within an aged empire implied the creation of a Yugoslav unit within Austria. Free-thinking intellectuals from Croatia were especially zealous about the idea. The Illyrian movement, launched in the mid-19th century, was gradually transformed into a movement for the attainment of this political objective.

At the time when national movements were rising throughout Europe, Croats attempted to tread that path. Numerically, politically and economically weak, they were unable to achieve the national ideal of a sovereign state. Instead, they sought a milder variation. On the one hand, they became reconciled with the status of an autonomous unit, accepting the Danube Monarchy as an actual political framework. On the other, they strengthened their national position, linking it with other Southern Slavs and Slavic peoples in the Empire. Certain champions of reform in Austria favored such a settlement. It provided a good way to preserve the Habsburg empire as an integral multi-national state.

The Serbs from Austria had a somewhat different aim. Along with the rise of the state of Serbia in the previous century, Serbs from Austria looked more often toward national unification with Serbia, putting the idea of a Serbian state at the top of their nationalist aspirations. Hindered in their primary goal, Serbs from Croatia and Bosnia-Herzegovina made agreements with other Southern Slavs within the Empire in quest of a secondary road for national organization. The Serbo-Croat Coalition arose from these incentives in 1905.¹

Then Serbia, as an autonomous state factor, persistently set the liberation and unification of all Serbs at the top of her national aspirations. Even when plans for a Balkan, and subsequently, Yugoslav community emerged on the political scene, they were viewed only as a far-reaching possibility. For Serbia, Yugoslav unification could be attained only as an extension of the Serbian national idea, not as a substitute for it.

*
* *

Yugoslav unification was first established as the primary and highest ideal of Serbian state politics in 1914. Commencement of a world war and the bloody fighting waged by the Serbian army in the late summer and fall of the same year drastically changed the views of the Serbian government.

A manifesto to the Serbian people, issued by Regent Alexander on July 29th, 1914, contained an indication of the new policy, mentioning the evil-doings of the Austrian authorities against Serbs, and Croats as well.

The Regent was more explicit in a proclamation from Kragujevac several days later:

"...the howls of our brothers that have reached us from Bosnia-Herzegovina, Banat, Bačka, from Croatia, Slavonia, Srem and from our seaside, the jagged Dalmatia..."²

---

1 Prvislav Grisogono wrote about this in 1938: "There was neither in the program, nor in the intentions of the organization (Serbo-Croatian Coalition, author's remark) the liberation and unification of all Yugoslavs around Belgrade." *Ujedinjena Jugoslavija*. Ljubljana 1938, 56. And again: "The Battle of Kumanovo is in that sense a real date as it definitively settled the differences over whom and around what centrum would unification and liberation be carried out to the advantage of the Karadjordjević dynasty in Belgrade," Grisogono, 59.

2 Grisogono, 71.

At roughly the same time, Pašić himself came out for the boundaries of the new state somewhere along the line "Klagenfurt-Marburg-Szeged".³

In late August 1914, the government of the Kingdom of Serbia formed a committee from its best scholars commissioning it to make out a program for Yugoslav unification. The committee included Ljuba Jovanović, Aleksandar Belić, Jovan Cvijić, Nikola Stojanović, Slobodan Jovanović and some other eminent professors. After a few days, on September 4, a ministerial council set out the basic course of the program: 1) a strong centralized state necessary to preserve peace in the Balkans and Europe in the future; 2) the state should constitute Serbia with Bosnia-Herzegovina, Vojvodina, Dalmatia, Croatia, Istria and Slovenia; 3) the state would preserve the balance on the Adriatic and Mediterranean; 4) Bulgaria may join the state on a federal or similar basis.⁴

Instructions given by Serbian Prime Minister Nikola Pašić on the same day were quite specific:

"...the ultimate concessions beyond which Serbia must not and cannot go are lands east of the Bregalnica to the confluence of the Lakovica River, from there southward by the watershed between the eastern side of the Vardar River and waters flowing into the Strumica to the Serbo-Bulgarian border on Mount Belasica - and this on the condition that the Tripartite Agreement wins and that Serbia gains all Serbo-Croatian lands in Austria-Hungary."⁵

Once again, Pašić addressed the allied forces on November 5 in a bid to explain Serbia's war objectives:

"Serbia is struggling not only for herself, but for the other Balkan nations as well... Serbia is fighting for the independence of all Balkan nations."⁶

The Yugoslav unification program was finally framed in a Serbian government Declaration in Niš, in early December, 1914. Among other things, the proclamation read:

"Convinced in the confidence of the National Assembly as long as it puts its forces to serve the great cause of the Serbian state and the

3 M. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914. godine*, Belgrade 1973, 84.

4 Ekmečić, *Ratni ciljevi*, 87. Ljubinka Trgovčević, *Srpski naučnici i jugoslovensko ujedinjenje*, Belgrade 1988, 30-32.

5 Diplomatski arhiv SFRJ, political department, "Pašić to Spalajković", highly classified No. 4600 folder XXII, code number 80.

6 Dragoslav Janković, *Niška deklaracija*, *Istorija XX veka*, X, 1969, 25-26.

Serbo-Croatian and Slovenian tribes... the royal government maintains as its chief duty in these crucial moments to secure a happy end to this huge struggle which, since it has been launched, has become a struggle for liberation and unification of all our unliberated brothers - Serbs, Croats and Slovenes."⁷

There is no question, Serbia's official policy changed. Instead of seeking Serbian national unification, it set out the creation of a common state of Southern Slavs as a primary aspiration.

The question, however, is - what made Serbia take that step. It appears at first glance that the Niš Declaration extinguished the Serbian national program.⁸ Why?

In 1914, the Kingdom of Serbia was in a very unfavorable position, in a state of war against the great and strong Dual Monarchy. The Yugoslav idea was meant to serve as an internal weapon to debilitate Austria-Hungary and blunt her military power.⁹ In the first year of the war, 20-25% were Serbs and over 50% were Croats on the Austrian side.¹⁰ The program of Southern Slavic unification might have helped internationalize the Serbian question in the national sense and state-wise, especially before the western allies. The creation of a big state in the Balkans would provide a balance on the Peninsula. It would prevent Italy's penetration toward the eastern coast of the Adriatic and curb her influence in the eastern Mediterranean. Finally, Austria-Hungary would be distanced from the Balkans, delivering thus a serious blow to her survival as a mid-European state.

Therefore, the Niš Declaration, the commencing document of Southern Slavic unification, was much more the result of concrete political and military circumstances surrounding Serbia than an expression of centuries-long aspirations of Southern Slavs to a single state.

7 Crisogono, 63.

8 There are other opinions. Ante Smith Pavelić maintained that the Declaration of Niš in fact advocated the idea of Serbian unification under the veil of the unification of Serbs, Croats and Slovenes. He also believed that this program meant the inclusion of Croats and Slovenes into a Greater Serbia should circumstances permit after the war. According to this author, Pašić feared mostly a decision by the allies supporting the creation of an independent Croatia that would encompass all or most of the Habsburg Southern Slavic territories. See: Ante Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, Munich 1959, 34-35.

9 *Istorija srpskog naroda* VII-2, 68-70.

10 Dragoslav Janković, *O uticaju prvog svetskog rata na rešavanje jugoslovenskog pitanja*, in *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Belgrade 1989, 145. Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, Belgrade 1989, 696.

Within a complex international situation, confronted with a formidable enemy, Serbia sought deliverance, and a way out. All efforts launched by the Serbian government were aimed toward that objective. The Yugoslav idea was accepted out of need, not conviction. Few notable scholars and intellectuals developed the concept of Southern Slav unity, with common national and state interests, and believed in it sincerely. Politics is a practical activity and deals with momentary or short-term solutions. It was thus with the Declaration of December 7, 1914. Clothed in fine garments of Serb, Croatian and Slovenian national unity, it was motivated by the actual needs of Serbia, threatened by the horrors of war.

*
* *

There was much talk, there is still today, of plans for the creation of a large Serbian state at the end of World War I. Its champions usually maintain that Serbia had a free choice between the expansion of Serbia through unliberated regions and Southern Slavic unity. Following from this is that the Serbian government and Regent Alexander chose freely a single state of Southern Slavs. Frequently mentioned are offers from the allies during the war suggesting the forming of a Greater Serbia in the Balkans.

This complex question calls for a more detailed examination from the angle of foreign policy conducted by the powers of the Entente.

Great Britain in particular was opposed to the creation of a big Slavic state in the Balkans. In 1878, Lord Salisbury stressed that the unification of Serbia and Montenegro would lead to a Slavic confederation and ultimately to a big Slavic state stretching from Pirot to the Adriatic.¹¹ That is why the Niš Declaration was received with reservations in London.¹² In late December, 1914, Britain first proposed territorial concessions to Serbia. Serbia was to obtain Bosnia-Herzegovina, access to the sea and part of Albania on the condition of ceding a large part of Macedonia to Bulgaria.¹³ Similar plans were proposed again in the Foreign Office in the first half of 1915.

---

11 Public Record Office (Arhiv Srbije), "Salisbury to Cross", Berlin, 19.06.1878, FO 78, vol 2899.

12 See: Dragoljub R. Živojinović, *Velika Srbija ili Jugoslavija? Velika Britanija i jugoslovensko ujedinjenje 1914-1918*, Arhiv za istoriju zdravstvene kulture Srbije, 18, 1989, 95.

13 Živojinović, 98-99.

The concessions were conditioned by Britain's policy toward Italy and her territorial ambitions in the Adriatic and Dalmatia.

In August that same year, the British foreign secretary proposed that the following regions be given to Serbia in the event of allied victory: Bosnia-Herzegovina, Slavonia, Srem, Bačka, Adriatic coast up to 10 km south of Cavtat, the islands Veliki and Mali Žirone, Buje, Šolta, Brač, Jakljan and the Pelješac peninsula. The plan envisaged the settling of the question of Banat through a peace accord unless Romania joined the Entente. The demand that Serbia cede to Buglaria part of Macedonia was repeated on the basis of item two of a 1912 secret agreement which prevented a common border between Serbia and Greece.¹⁴

In April, 1915, Italy joined the allies, demanding and winning specific territorial concessions for its participation in the war operations.¹⁵ The London accord, a secret agreement between England, France, Russia and Italy, was signed on April 26, 1915.¹⁶ Italy actually declared war on Austria on May 23, 1915. Before engaging in war against Germany, Italy waited for fifteen months, until August, 1916. Even Croatian historians admit that the London accord so intimidated Croatian politicians for leaving to the Italians hundreds of thousands of Croats and Slovenes, that they approached the Serbian government for chiefly this reason. It became clear that Croatian and Slovene unification depended on Serbia's success.¹⁷

14 Public Record Office, "Grey to Buchanon", 10.08.1915, FO 371, vol 2265. The demand of the Entente was sent to Serbia first on August 30, 1914, and again in notes dating from May 25, 1915 and August 3 the same year. See: *Istorija srpskog naroda* VI-2, 45-84

15 Italy was promised territories Italia Irredenta (Trentino, southern Tirol, Istria, Gorica, Trieste, a large part of the Dalmatian coast from Lisarnica and Trbanj to the headland of Planka with Zadar except the island of Brač, the Kvarner islands), part of Albania around Valona, sovereignty on the Dodekanese islands, the Turkish province of Adolia in Asia Minor, colonial expansion in Africa and a share in the reparations. See: A.J.P. Taylor, *The First World War*, Penguin Books, 1963, 89-90. Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of Balkan National States 1804-1920*, Washington University Press, 1977, 288.

16 The real conditions of the London agreement were disclosed by the Bolsheviks in 1918 after the Soviet revolution when they refused to accept the obligations undertaken by imperial Russia. U.S. President Woodrow Wilson opposed this accord mostly because of its open violation of national principle. That is why the United States refused to accept the provisions of this pact as binding. At the Paris Peace Conference in 1919, both Great Britain and France turned against Italy. See: A.J.P. Taylor, 91.

17 Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, Cornell University Press, 1984, 119.

Regardless of whether the Serbian government chose to create a Greater Serbia or strove toward Yugoslav unification,¹⁸ Italy's demands were contrary to Serbia's national interest. Italy's breakthrough to the Adriatic coast posed a grave threat and unsurmountable obstacle to the war aims of the Kingdom of Serbia.

In 1916, Britain maintained that Serbia should be allowed to expand in Bosnia-Herzegovina and Slavonia, but always on the condition of ceding Macedonia to Bulgaria.¹⁹ A cabinet reshuffle in Great Britain, when David Lloyd George became prime minister, brought only a minimal alteration in Britain's policy in view of the Serbian question. The first memorandum, issued after the new cabinet was set up, proposed the idea of separate peace with Austria-Hungary. At the same time, the Yugoslav kingdom was conceived as a federal unit in a re-arranged Habsburg Monarchy. Bosnia-Herzegovina was ceded to Serbia and the latter was allowed to unify with Montenegro.²⁰

At the close of 1917, Britain's policy regarding Serbia and the federal arrangement of the Habsburg Monarchy acquired a more definite outline. There were two different concepts of settling the Balkan problem. Some politicians proposed that Serbia become part of the Danube monarchy. Others adhered to the plans of 1915 and 1916.²¹ During negotiations for a separate peace with Austria-Hungary between English General Smuts and Mansdorf, Great Britain reiterated that it did not want the break-up of the Habsburg Monarchy.²²

Finally, in the summer of 1918, the British government declared itself in favor of Yugoslav unification within a single and independent state.²³

Adhering to its old course in preserving balance in the Balkans, Britain was far from enthusiastic over the creation of a Greater Serbia. Such a state would disturb the overall balance of forces in southeastern Europe. Thus Britain was obstinately insistent that both empires,

18 Croatian historians agree that for Serbia, the unification of the Southern Slavs was in fact equal to Serbian unification. See: Ante Smith Pavelic, 34-35.

19 See: K. J. Calder, *Britain and the Origins of the New Europe 1914-1918*, Cambridge 1976, 93-97. V. H. Rothwell, *British War Aims and Peace Diplomacy 1914-1918*, Oxford 1971, 51-53.

20 Public Record Office, "The Drummond Memorandum", February 12, 1917, FO 800, vol 20. Cited in: Živojinović, 107-108.

21 Library of the House of Lords, David Lloyd George Papers, 1/45/9/10, The General Smuts Memorandum, March 14, 1918. See: Živojinović, 108.

22 Dragoslav Janković and Mirko Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije*, Belgrade 1989, 349.

23 Živojinović, 105.

Habsburg and Ottoman, must survive the war whatever the cost. In that view, nothing had changed in Britain's policy since the early 19th century. The belated acceptance of the Yugoslav idea only appears to be a renunciation of this political course. In fact, Britain realized that a future unified Yugoslavia would be a smaller Austria-Hungary - a multinational state with similar internal problems as were troubling the Habsburg Monarchy. If it was no longer possible to preserve Austria-Hungary, then it was necessary to create a state similar to it. That was Yugoslavia. Large enough to maintain stability in the Balkans, but too weak inside to develop into a regional force. The principle that applied to Vienna was passed over to Belgrade.²⁴

Offers by Great Britain for the creation of a Greater Serbia were mentioned only while the war was in duration, until its final outcome became definite. The role of the Serbian army in crushing the resistance of the central forces was the chief reason why Britain had made the offers, to convince the Serbs in their good intentions. But even then, any thought of Serbian expansion westward and northward meant giving up territories in the south. Thus British plans for a Greater Serbia looked more like moving Serbia north-westward than truly unifying all Serbian lands.

It was naive to expect that the big powers, particularly Great Britain, would wholeheartedly stand on the Serbian side and allow Serbian national unification. The end of the war brought noticeable changes in boundaries, but the balance of forces and world policy in regard to the Serbian question did not alter. Quite the contrary.

*
* *

The decisive step in the creation of the single state of Serbs, Croats and Slovenes was made in the summer of 1917 in Corfu. The Corfu conference, comprising on one side members of the Yugoslav Committee and on the other the Serbian royal government, issued a

---

24 "From the side of the Yugoslav committee it has already been set out that the committee represents eight million, and the Serbian government only four million. We in Belgrade are gaining the impression that certain Croatian circles have a plan to separate Serbia and Montenegro from the rest of our regions, and instead of a simple state wherein they fear lest Serbs should be the only spokesmen, they create a purely Austrian combination. Without any originality, too, merely copying the relationship between Austria and Hungary." Arhiv Jugoslavije, "Ninčić to Pribičević" on November 28, 1918, folder XII, doc. 1. See: Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, 811-812.

declaration on the future arrangement of the state. The accord is often assumed to be the basis of Yugoslav unification, although its character is still debatable. From the standpoint of law and politics.

The conference was held from June 15 to July 20, 1917. After a lengthy and trying discussion, an act was framed, defining the bases for future unification. Its premise was the national unity of Southern Slavs, underlining the right to national self-determination. Naturally, the Croats were interested the most in the latter principle. The agreement envisaged that the state be named the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, led by the royal family Karadjordjević. The future community was to be a constitutional, parliamentary and democratic monarchy. Suffrage was universal and civil and political freedom guaranteed. It was agreed finally that a freely elected Constituent Assembly would frame decision on the constitutional arrangement and that the constitution would be adopted by a "numerically qualified majority".²⁵

The Corfu Declaration indeed became the foundation of Yugoslav unification. The basic principles set out in Corfu were included in the 1921 Constitution of St. Vitus' Day. Yet, however paradoxical this may sound, the motives of both sides were temporary, and different at the core. Each side saw in the accord its own needs and advantages at that particular time.

Pašić persistently avoided a written accord with the Yugoslav Committee as long as imperial Russia existed. Only Russia was disposed to see an Orthodox Serbia in the Balkans rather than a mixed Catholic and Orthodox community. After the fall of the Russian empire in February, 1917, Pašić signed the declaration, mostly to show his western allies that the survival of Austria-Hungary was impossible. But Pašić himself did not want to go beyond the declaration. His conviction was firm in annexing regions in Austria-Hungary to the Kingdom of Serbia. It was a matter of new tactics in regard to altered international circumstances.²⁶ Besides this, he was pressured by the opposition of independents who pushed for integral Yugoslavism. Teamed with the Yugoslav Committee, they could jeopardize the superiority of the radicals at the head of Serbia. The radical majority in the Serbian parliament was stronger by only a few seats. Pašić feared the

---

25 Ferdo Šišić. *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*. Zagreb 1920. 97

26 Slobodan Jovanović. *Iz istorije i književnosti* I, Belgrade 1991. 175.

Serbian opposition and the Southern Slavs from Austria-Hungary might reach agreement without the radicals, even turn against them. So he agreed to the declaration.

The Serbian government rejected a proposal by the Yugoslav Committee to hold a national congress, comprising Serbian National Assembly deputies, members of the Yugoslav and Montenegrin committees for national unification, representatives of the Serbian army and other Southern Slavic organizations, chaired by Regent Aleksandar.²⁷ Pašić was on no condition prepared to recognize the Yugoslav Committee, not even if the Committee undertook the obligation to pursue the politics of the Serbian government.²⁸ This clearly shows that Pašić considered the Corfu Declaration for the future. At that time, all authority had to remain in the competence of the Serbian government.

On the occasion of the founding of the Yugoslav Committee in 1915, its chairman, Dr. Ante Trumbić, defined the general course of politics in the future:

"Our organization has to work in accord with Serbia, of course, but not in her name and only privately without any external labels. Subsequently, when events take place and the liquidation of Austria-Hungary matures, our organization will be formally set up as a committee of Southern Slavic lands subject to Austria-Hungary and as such would stand before the European public with the task of working on liberating all our lands as a whole, regardless of the destiny of Serbia and Montenegro."²⁹

Croats, on the other hand, believed that given the overall circumstances, their interest lay in coming closer to Serbia. They, too, sought a way to raise their question before the world. To them, the Corfu Declaration was one of a number of possible ways to carry out their intention. Only two weeks before the Corfu Conference opened, on May 30, the Yugoslav Club in the Viennese parliament adopted another declaration, the so-called "May Declaration" which said:

"On the basis of national principles and Croatian state law, they demand the unification of all lands in the monarchy inhabited by Slovenes, Croats and Serbs into a single autonomous state body, free from

---

27 See: Nikola Stojanović, *Pred stvaranjem Jugoslavije*, "Nova Evropa", January 1927.

28 Slobodan Jovanović, *Pašić i Jugoslovenski odbor*, in *Iz istorije i književnosti* 1, Belgrade 1991, 198-202

29 Ante Smith Pavelić, 35.

alien rule and based on democracy, under the scepter of the Habsburg-Lorraine dynasty."³⁰

A meeting of Croatian politicians held in Zagreb in August 1917 accepted the Corfu Declaration, though with reservations, but clearly set out the need to preserve Croatian statehood in the new state.³¹

Thus the Corfu Declaration appeared to be a firm basis for Yugoslav unification and proof of agreement on the arrangement of the single state community. However, all the different interests and perceptions of unification remained beneath the formal agreement.

The path toward Yugoslav unification appeared more like a series of compromises between Serbian and Croatian nationalisms than the creation of a common national ideology. The true nature of the Serbo-Croat relations was best revealed at the Geneva Conference held in early November, 1918. Now when western allies had fully accepted the disintegration of the Habsburg Monarchy, the political representatives of the Kingdom of Serbia (Nikola Pašić), members of the Yugoslav Committee (Dr. Ante Trumbić) and the National Council (Dr. Anton Korošec) met again.³²

In those international circumstances, England and France favored a Yugoslav state to an expanded Serbia and a fortified Italy with a dominant position on the Adriatic Sea, therefore in the Mediterranean.³³

Of all the accords leading to the fraternization of the Southern Slavs, the Geneva Declaration triggered most of the protests and caused much hesitation. Although generalized in character, the document established two basic principles. The principle of the national unity of Yugoslavs, that is, their willingness to join the state community, and the factual existence of three Southern Slavic states (Serbia, Montenegro and the State of Serbs, Croats and Slovenes). The Geneva Declaration confirmed the Corfu accord whereby the final state arrangement was to be settled in a Constituent Assembly. What made the accord disputable is an interim solution until the Assembly was con-

---

30 Šišić, 94.

31 Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata* 1, Zagreb 1961, 42-45.

32 The Serbian parliamentary delegation comprised Vojislav Marinković, Milorad Drašković and Marko Rifković. On behalf of the Yugoslav committee taking part in the conference were Dr. Gustav Gregorin, Dušan Vasiljević, Dr. Nikola Stojanović and Jovan Banjanin. The National Council from Zagreb was represented by Dr. Delko Čingrija and dr Gregor Žerjav, Čulinović, 80.

33 Čulinović, 79.

vened. During that period, the declaration envisaged the existence of two states (Serbia and the State of SCS) which voluntarily join the community as equal members. Montenegro was left to decide herself on joining the new state. The Geneva Declaration concluded that the Serbian government and National Council "were conducting their affairs each in their own internal and territorial fields of activity in a regular manner".³⁴ An interim government of twelve members was to deal only with questions of general interest: foreign affairs, army, navy and setting up a Constituent Assembly. Each of the parties gained the right to each appoint six representatives to a joint ministry. For the beginning, six ministers, three from each side, were appointed. The Serbian ministers took oath to the Serbian King, and the others to the National Council in Zagreb.

The Geneva document established a dualistic solution to the Southern Slavic unification and indirectly prognosticated a federal arrangement of the future state. A decree whereby the interim government was obliged to act "in connection with the national governments" of the member states, introduced an element of confederalism in the mutual relations of the two equal state subjects.³⁵

The spirit of the Geneva Declaration was doubtless taken from the Austro-Hungarian deal of 1867. Under the influence of Croatian demands, but also integral Yugoslavism at all costs of the Serbian opposition,³⁶ Pašić was forced to yield and sign the Geneva accord. France played a special role in this among the international factors.³⁷

Very indisposed to what had been agreed to at the Geneva Lake, Regent Alexander and members of the Serbian ministerial council rejected the Geneva deal. The prime minister's envoy, Stojan Protić, was irreconcilable in this point:

34 Slobodan Jovanović, *Političke i pravne rasprave* 2, Belgrade 1932, 295.

35 Čulinović, 80-83.

36 In a telegram sent from Paris to Salonika on October 19, 1918, Pašić complained to the Regent and Stojan Protić that the Serbian opposition was assisting the Yugoslav Committee in its struggle against the Serbian government. Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Belgrade 1952, 38-39.

37 In early November, 1918, French President Raymond Poincaré called Serbian envoy in Paris Milenko Vesnić and advised him to reach accord with the Yugoslav representatives from Austria-Hungary as early as possible, warning of Italy's major action to neutralize the Yugoslav thesis on unification. Explaining his signature, Pašić on November 10 sent a telegram to the Regent and Stojan Protić reaffirming the efforts of the French President for an accord as soon as possible. See: Pribičević, 41-42.

"Yugoslav politicians have been liberated thanks to the Serbs and allies, yet spiritually they are still in bondage. They are in Austria-Hungary's ideology."³⁸

And again:

"The intention of Yugoslav politicians is to separate Serbs in Bosnia-Herzegovina, Srem, Slavonia, Dalmatia, Lika, Bačka, Banat and Baranja from Serbia, and put up a front against Serbia."³⁹

Protić immediately sent a message to Pašić from Corfu, announcing the resignation of the entire cabinet and proposing that the prime minister tender his resignation as well:

"What these gentlemen underscore and desire now is unheard of, a government which has never existed anywhere, it is an expression of distrust to you personally and against Serbia... I believe it is entirely inappropriate that the ministers take oaths to anyone but our own King who is our common ruler... please accept our resignations... we believe you yourself no longer have a place in such a government..."⁴⁰

On the occasion of the Geneva Convention, Protić sent a message to the deputies of the National Council, Korošec and Čingrija, via a telegram sent to Serbia's envoy in London, Jovan Jovanović. The message, dated November 25, 1918, read as follows:

"Our brothers must decide, amongst themselves, whether or not they accept sincerely, explicitly and purely, national and state unity in the form of a modern, constitutional, parliamentary and democratic monarchy with the Karadjordjević dynasty at its head, on the basis of the Corfu Declaration. A Constituent Assembly in which Serbia would take part cannot settle this question, because we do not permit any discussion on two matters - the monarchy and the Karadjordjević dynasty. We grant our brothers outside Serbia full freedom to decide upon this themselves.

If they accept this, there will be state and national unity and all will be well; if they refuse, and relinquish the Corfu Declaration, it will be a loss we shall deeply regret, but then each shall go his own way: Serbs with the Serbs, Croats and Slovenes with the Croats and Slovenes."⁴¹

38 Andrej Mitrović, *Srbija u prvom svetskom ratu*, Belgrade 1984, 559.

39 Arhiv Jugoslavije, "Stojan Protić to the military envoy in London", November 12, 1918, folder VI, doc. 1.

40 Pribičević, 42.

41 Stojan Protić, *Ženevski sporazum i njegovi odjeci*, "Radikal", No. 341, January 6, 1923.

Protić reviewed this problem several times. In late 1921, he reiterated the same standpoint:

"If we should agree on such a healthy and broad enough basis... then all is well for all our people, for all three scions of our nation.

If this should prove impossible, contrary to our sincere wishes, then the road is open for us to amputate, however painful that may be, though inevitable, and grant each side full liberty."⁴²

He did not alter his standpoint a year later:

"Either we shall come to terms honestly, or part as friends, because that is better than confronting each other like two soldiers with stuck guns."⁴³

On November 18, Nikola Pašić set up a new ministry, but it became clear that the Geneva Declaration would remain a dead letter. The Serbian government in Corfu refused to accept the Geneva accord, as did the National Council in Zagreb. Svetozar Pribičević was particularly opposed to the accord. Unification appeared to take a completely different course. What was important, however, was that the Geneva meeting revealed more clearly than any other the true aims and intentions of both sides. The desire for a common state was only formally unanimous. Everything else differed so much that conflicts and misunderstandings had to break out.

*
* *

Immediately following the act on unification, even before, in the attempts to win accord from the different participants in the creation of Yugoslavia, essential questions were not purely ideological. Even though they appeared to be at first glance.

The new state, with no past common to its unified nations, imposed the solving of national problems first. All negotiations on the unification, from the Corfu Declaration, through the Geneva Conference to the final unification and character of the future constitution, focused on the arrangement of the state from the national standpoint. That course was pursued in the common state.

The base of all confrontations and contrary viewpoints was essentially national. That means that pressing for certain political solutions (freedom of choice, constitutionality, parliamentarism, democratic

---

42 Stojan Protić, *Radikalni kongres*, "Radikal", No. 54, December 16, 1921.

43 "Radikal", No. 296, October 11, 1922.

freedoms etc.) always concealed efforts to secure a more favorable position for one of the nations composing Yugoslavia. Not one point of view was essentially ideological, founded on political conviction. Many perceived Yugoslavia as an involuntary product, whose sole task was to ensure an unhindered national constitution.⁴⁴ The idea of a common state was of secondary importance.

Non-Serbian political parties adjusted easily to the newly created political circumstances. For two essential reasons.

First, in the case of the Croats and Slovenes, the representatives of these nations were united and organized. The Croatian Republican Peasant Party (subsequently The Croatian Peasant Party) was by far the largest and most influential organized group in Croatia.^{45,46} Other Croatian parties (Croatian Labor Party, Croatian Community and Croatian Party of Law) were numerically inferior and less influential.⁴⁷ They all acted as a national bloc in issues of national significance. The Slovenian Human Party was the most important political factor among the Slovenians.⁴⁸

Second, their experiences in the Habsburg Monarchy were quite close to their activities within the newly created Yugoslav state.⁴⁹ Croatian and Slovenian parties were wont to support not political principles and ideological convictions, but press for a more prominent place for their representatives in Hungarian or Austrian state bodies. Their activities boiled down to struggling for autonomy within Austria-Hungary. They persisted with this policy in Yugoslavia. The new multi-national state replaced the old one. This carried them to the idea

---

44 Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Belgrade 1989, 590.

45 At the 1923 elections, the Croatian Peasant Party won 473,733 votes and 70 seats in parliament. See: Jovan Marjanović, *Političke stranke Kraljevine SHS (1919-1929)*, in *Iz istorije Jugoslavije*, Belgrade 1958, 212.

46 "The Croatian Peasant Party is today what Starčević's party was yesterday, and that is the first and chief representative of the Croatian people." Stjepan Radić, *Politički spisi*, Zagreb 1971, 339.

47 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Belgrade 1981, 48.

48 The Slovenian Human Party accounted for 60% of the Slovenian electorate. Other votes were dissipated on minor political groups. See: Banac, 342.

49 For all Southern Slavs from the former Austria-Hungary the principle of universal suffrage was quite new. A high electoral census was maintained in Austria-Hungary till the very end. Only 208,411 citizens had the right to vote in Croatia and Slavonija at the last pre-war elections held on December 16, 1913. The turnout was a little over half the electorate - 111,055; 97,406 abstained. Grisogono, 97. Bogdan Krizman, *Hrvatski sabor i ujedinjenje 1918. godine*, in *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Belgrade 1989, 51.

of federalism, and separatism, for the most persistent.⁵⁰ Svetozar Pribičević himself was aware of this trait in Southern Slavs from Austria-Hungary, when he spoke up in the Constituent Assembly:

"Gentlemen, when we discuss matters and affairs of state, a certain spirit emerges that is not noticeable on this side, here in Serbia, which has had state independence for a hundred years. It emerges among us who are from the other regions, a spirit of negation, discontent, destruction... We lived, gentlemen, in an alien state we did not consider our own: everything we had to give to that state, we gave as a 'must'. Everything that state took from the people, the people believed would turn against them; the people hated the state in which they lived and saw everything that came from that state as directed against them. Thus a spirit of negation against the state became rooted in the people: it must be driven out..."⁵¹

The fact that all non-Serbian parties contained a national label in their names is conducive to this conclusion.

Parties that represented minor national groups held a similar stand in politics (Yugoslav Muslim Organization, Montenegrin Federalist Party etc.)

Immediately after the unification, the parties that rallied the Serbs mostly split into two large groups: radicals and democrats.⁵² The National Radical Party was a political organization with the oldest tradition and political heritage in Serbia. Led by politicians such as Nikola Pašić, Stojan Protić and Milenko Vesnić, it maintained its high position on the political scale.⁵³

The Democratic Party, founded in early 1919, comprised independents, progressives, liberals, part of the Croato-Serbian Coalition and several pre-war men of politics. Immediately it became one of the most influential and largest parties in the Kingdom.⁵⁴

At the elections for the Constituent Assembly on November 28, 1920, these two parties won an overwhelming victory, taking most of

50 Corović, 589.

51 *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, book 1, minutes from the session dated May 12, 1921, Belgrade 1921, 9.

52 Several minor parties also sought followers among the Serbian electorate (Republican Party, Agricultural Party, Social-Democratic Party, etc).

53 See: Branislav Gligorijević, *Sukobi u vodjstvu radikalne stranke 1920-1928*, Belgrade 1972.

54 See: Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Belgrade 1970..

the seats in parliament. The Democrats won 319,448 votes, securing 92 seats, and the Radicals 91 seats with 284,575 votes.⁵⁵

The next parliamentary elections were held on March 18, 1923. The strength of the National Radical Party increased to 108 seats with 562,213 votes, and the Democrats were boiled down to nearly a half, winning only 51 seats with 400,342 votes.⁵⁶

The two parties differed in both parts of their programs, more in regard to their views on national issues than questions pertaining to political ideology. Even short-term coalitions which they made on several occasions were an expression of momentary interest, never the result of true political proximity.

Throughout their history, the Radicals' chief political principle was a democratic state organization. The idea of parliamentary rule, based on a system of divided authority, universal suffrage and local self-administration were the basis of the Radicals' political program, dating back to 1881. The Radicals always called for limited authority to the Crown and the protection of all democratic freedoms. They adhered to these principles in the early days of the Yugoslav state.

However, the basic problem of the unified state was not the question of democratic parliamentarism. The main problem was opposing views on the place and role of individual territorial and national units within the common state. In reality, the question was reduced to variations of state arrangement starting from a single state, through various forms of decentralization to the idea of federal organization and concealed separatism.

It is quite clear that the party was rather disoriented in the new political circumstances. It lost its chief stronghold in political ideology and involuntarily become engaged in a struggle it was neither suited nor ready for. Thus different views on the problem of state organization emerged in the party from the very beginning.⁵⁷ Regardless of these contradictions, which shattered the party's unity and weakened its force and influence, the political background was always the same. The different streams among the Radicals all wanted the national question settled as soon as possible so that the new state community could deal with the regular political situation. The party's program from 1920 bespeaks of this expressively:

---

55 Petranović, 48.

56 Jovan Marjanović, *Političke stranke Kraljevine SHS (1919-1929)*, 212.

57 See: Branislav Gligorjević, *Sukobi u vodjstvu radikalne stranke*, 29

"We consider a single state the one with a single parliament, to which the state government is responsible and which, together with the King, has undivided sovereign legislative authority in the whole country. The party considers another characteristic of a single state the principle of self-government infused through the entire state and social machine [...], with the same principle of self-government relevant to a large region, that is, the region should be large enough for the principle to become prominent without questioning the uniformity of the state with its largeness and competence."⁵⁸

The concept of the priority of democratic freedoms above all other political principles was developed by Stojan Protić:

"If our Vojvodinians or Bosnians, or native Serbians, or Montenegrins or Croats, are yet unable to bear the amount of freedom that Serbia has, which Serbia has a right to lay claim to, after half a century of political and parliamentary life, then let them enjoy the amount that suits them, or which the specific circumstances dictate, for the time being."⁵⁹

The Radicals did not develop as a party of the national bloc. The role was imposed on them. It is no wonder they were disoriented.

On the other hand, the party was the bearer of national construction. Both in Serbia and Yugoslavia. However, different political circumstances made it much less successful in Yugoslavia than it had been in Serbia. The unified state demanded an alliance of national parties, not an ideological bloc. The Radicals were able to lead the latter. But, unfortunately, they had neither the experience nor understanding for the former. The party was and remained a Serbian party which needed national unity in order to operate with success. As the national is always more powerful than the ideal. Probably because it is based on the biased and emotional.

All efforts of individual Radical leaders to find a suitable national solution in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes ended in defeat. The party lost some of its best men in discords and differences over the national question. All suffered from the loss. Yugoslavia and the Radicals.

The other large party in the new state, with its base in Belgrade, was the Democratic Party. Its position and activities on the new political stage differed somewhat from those of the Radicals.

---

58 *Zaključci i rezolucija radikalnih zemaljskih konferencija u 1920. i 1921*, Belgrade 1923, 3-4.

59 Stojan Protić, *Oko ustava*, Belgrade 1921, 65.

Since the beginning of organization, the Democrats acted as a completely monolithic group. It was quite evident that there were two streams within the party. One, comprising leaders from Serbia, mostly from the former Autonomous Radical Party, and the other, which rallied former members of the Croato-Serbian Coalition, Serbs from Austria-Hungary. At the head of the former group stood, unofficially, Milorad Drašković, and the latter was led by Svetozar Pribičević.⁶⁰

The essential point in the position of the Democrats⁶¹ in regard to the national question, that is, political ideology, is that the two groups differed mostly on this point. The political experience of the followers of Svetozar Pribičević resembled those of the non-Serbian political parties. They, too, struggled for a more prominent place and role in the Habsburg Monarchy. Questions pertaining to a democratic system were to them incomparably minor in importance. They conveyed this mentality into Yugoslavia.

The idea of a single and centralized state is rooted in the perceptions of these politicians, just as the idea of a federation arose from Croatian political parties. Both viewed the problem from the same angle. But the points of view were different.

As time went on, it became increasingly clear that Serbian political parties had accepted the new rules of national policy. Pressured partly by circumstances, partly under the influence of Serbian politicians from Croatia. Questions on the political organization of the unified state gradually lost significance before surges of ardent national desires. Instead of becoming a democratic community where every individual would be free to express his own political convictions, Yugoslavia turned into a battleground of conflicting national interests.

Conclusions that may be drawn from a deliberation on this course are both complex and far-reaching. There is no point here in searching for them. Perhaps one might stop to think about a basic question.

Is it possible at all to reconcile different national interests and principles of real democracy?

Or does one necessarily exclude the other?

---

60 Ćorović, 591.

61 For more particulars on the Democratic Party see: Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka...*

*

* *

International circumstances altered drastically since the beginning of 1918. The United States became involved in the war as an "associate force" on the side of the Entente in April the previous year. The time for the final outcome was approaching.

U.S. President Woodrow Wilson published in January 1918 a manifest of the U.S. war aims set out in the celebrated "Fourteen Points". The program served subsequently as a basis for the peace conference in Paris (January 18, 1919 - January 20, 1920). Concisely, the Fourteen Points outlined the following: 1. Canceling all secret diplomatic contracts; 2. Free sail in all seas; 3. Removing economic obstacles as much as possible; 4. Arms reduction; 5. Unbiased arrangement of colonial demands; 6. Liberation of Russian territory; 7. Restoration of Belgium; 8. Liberation of France and return of Alsace-Lorraine; 9. Retailoring Italian borders along clearly recognizable national lines; 10. Autonomous development of the peoples of Austria-Hungary; 11. Liberation of the territories of Romania, Serbia and Montenegro with access to the sea for Serbia; 12. Self-government to the peoples in the Ottoman Empire and free passage through the Dardanelles; 13. Creation of independent Poland with free and safe access to the sea; 14. Organizing a world community of nations with the aim of guaranteeing the independence of all states.

Honoring Wilson's program, the Paris Peace Conference refused to recognize any secret agreement contracted during the war. This was binding, before any other accords, to the London 1915 pact, although Italy was obstinate on its provisions being applied.

The Fourteen Points set out above all the principles of national self-determination. Although there is no direct reference to the application of the principle, the entire context points to the underlying meaning of the document. National self-determination can in other words be defined as a national state. The Paris Conference endeavored to apply this principle consistently, but, as always, certain interests of the victorious powers overwhelmed the aspiration toward the universal principle.

For the Serbian cause, it was of the utmost importance that neither the manifest, nor the war program of Great Britain, also dating from the early 1918,⁶² mentioned the disintegration of Austria-Hun-

---

62 The program of Britain's war aims was set out by Prime Minister David Lloyd George in a speech to the trade unions, on January 5, 1918. On this occasion, the

gary. Both programs envisaged a survival of the Habsburg Monarchy in a federal rearrangement. The U.S. administration on June 26, 1918, undertook as its objective to break up the artificial Austrian empire.⁶³

Serbia was faced with two dangers: the preservation of the Habsburg Monarchy and Italy's entrance into the Balkans. As the result of victory in World War I, Serbia expected the fulfillment of two chief goals: the disintegration of Austria-Hungary whereby the liberation and annexation of the Austrian Serbs would be accomplished, and subsequently the Croats and Slovenes, and secondly, winning access to the Adriatic. Insisting on Yugoslav unification as the most important mission of Serbian policy was to neutralize both these dangers and provide the most appropriate way to achieve both goals.

*
* *

Two years after the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the Constituent Assembly convened on December 12, 1920, worked more than six months, closing finally on June 28, 1921, with the adoption of the constitution.⁶⁴

The question of the character of the common state was a stumbling block ever since the unification. It is necessary, therefore, to examine the contrasting views on the state. Only thus can the true nature of the first Yugoslav constitution be perceived, but also the nature of Yugoslav misunderstanding.

The question of national and state rights of the individual peoples that joined the new state community was the crux of the problem. Two aspirations, Serbian and Croatian, are quite clear. Both departed from their individual historical and national interests and owing to those differences collided immediately. The third perception was essentially the one generally called integral Yugoslavism.

The source and content of these views demand separate and thorough analysis.

English government stressed the intention to preserve the Habsburg Monarchy and offered guarantees for autonomous positions for Southern Slavs. Like Wilson's plan, which was revealed only three days later, Britain also urged the restoration of the Kingdom of Serbia and Montenegro. See: Janković and Mirković, 350.

63 Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, 773-774.

64 The Constitution of St. Vitus' Day was passed with a simple majority of 223 votes; 35 votes were opposed, and 161 deputies left the Constituent Assembly earlier.

The Croatian viewpoint was based not on political and lawful reality, but in terms of public law as passed on from the Habsburg Monarchy. The disappearance of Austria-Hungary restored state legal personality to Croatia. The minutes of a Croatian assembly held on October 29, 1918, clearly point to this course of reflection: 1. All state relations cease between the Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia on one side and the Kingdom of Hungary and the Austrian Empire on the other; 2. Dalmatia, Croatia, Slavonia with Rijeka are proclaimed an independent state, thus according to the modern principle of nationality, and on the basis of the national unity of Slovenes, Croats and Serbs, join the single national sovereign state of Slovenes, Croats and Serbs; 3. The universal national constituent assembly of all the unified Slovenes, Croats and Serbs will decide in a previously established qualified majority which fully protects against any majorization in the form of rule, as well as the internal state organization of our state, founded on the full equality of Slovenes, Croats and Serbs; 4. The Croatian Assembly recognizes supreme authority to the National Council in the state of the Slovenes, Croats and Serbs.⁶⁵

So, during the unification, there was not only the sovereign Kingdom of Serbia, but an independent Croatian state as well. These two equal factors conducted negotiations and arranged the terms for unification. This particularly refers to the adoption of the constitutional act. So the Southern Slavic community, according to the Croatian principle, was the result of a deal between two independent states as representatives of two free nations. Resemblance with the Austro-Hungarian model is more than obvious.⁶⁶

A speech by Mate Drinković, a Croatian Community (National Club) deputy in the Constituent Assembly, may serve as a good example. Referring to the minutes of the Croatian assembly of October 29, 1918, and to instructions by the National Council to the delegation for negotiations on unification, he said the following:

"Since this assembly refuses to pay heed, even deliberately wants to destroy the foundations which this state is built on, and to impose

65 Slobodan Jovanović, *Političke i pravne rasprave* 2, 292-293.

66 It is interesting to note that Svetozar Pribičević favored this viewpoint. He maintained that Croatia had indisputably confirmed its statehood with the Croato-Hungarian accord of 1868. He drew the conclusion whereby the act of unification was a two-sided accord. This notable representative of Serbs across the border proceeded to establish that the success of the new state rested on the need to enable the Croats full development of Croatian individuality. Pribičević, 7, 53-56.

upon the country a constitution through numerical majorization regardless of the position of the representatives of the Croatian people, the National Club feels compelled to retract, as it explicitly does retract, the legitimacy of this assembly and its right to enact a constitution valid for Croatia and the Croatian people until agreement is reached that eliminates the majorization of Croatians."⁶⁷

The Serbian standpoint stressed the fact whereby only Serbia had unquestionable international recognition and an internal constitutional arrangement. Serbia, a sovereign state, emerged from the war as a victorious power. This brought on the conclusion that the Austro-Hungarian Yugoslavs were annexed to Serbia, which passed on to the new state community its external subjectivity, its own Dynasty and Crown, as well as its entire internal order. The convening of the Constituent Assembly was to be a natural continuation of the internal construction of a state on the foundations of the previous Serbian state system. Internal legal discontinuity was received only conditionally. As a concession and expression of good will.

Refusal by the big powers to a requisition of the National Council that it be recognized as the government of the State of Slovenes, Croats and Serbs went in favor of this conception. The requisition was sent on November 3, 1918, to the governments of France, Great Britain, the United States and Italy.⁶⁸ Five days later, on November 8, only the Serbian government was willing to recognize the National Council as a legitimate representative of the Austro-Hungarian Yugoslavs. This was regarded as a gesture of generosity toward a side whose status was at least disputable.

The international legal continuity between the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was convincingly confirmed in a Contract on the Protection of Minorities, dated September 10, 1919. Item 12 of the Contract reads:

"Until the conclusion of new contracts and conventions, the State of Serbs, Croats and Slovenes will be bound by any contract, convention or agreement wherein Serbia was on one side and any of the major allied or associated powers on the other as contractual parties, as of August 1, 1914 or thereafter, as well as all obligations undertaken by

---

67 *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine*, 15

68 See: Pavle D. Ostović, *The Truth About Yugoslavia*, New York 1962, 92. Čulinović, 93.

Serbia toward the allied or associated major powers before or after that date."⁶⁹

For Serbia, the question of state continuity was virtually superfluous. Serbia was prepared to bestow on her newly liberated brothers all her national and state achievements and triumphs. Thus it was only natural that Yugoslavia be an extension of Serbian statehood.

The concept of integral Yugoslavism was particularly widespread among the Serbian and Croatian intelligentsia but was slow to diffuse among the masses of one or the other nation. This conviction is based on an unhistorical assumption: Serbs, Croats and Slovenes are one nation that was divided by big powers owing to numerous plights throughout history and deprived of its national state. Differences in religion, customs and political development emerged as a consequence of this forced separation. Therefore the Yugoslavs became divided into tribes, not nations, and so the differences among them are merely tribal, not national. Unification came as the realization of an ancient and natural desire for the Southern Slavs to live together in a single state. The product that was created is a new state with a new constitutional arrangement. This view was founded on the assumption of a "triple-named nation" and a single language, "Serbo-Croato-Slovenian". The champion of this view, the Democratic Party, rallied most of the adherents of this idea, but was unsuccessful in turning it to a general national ideology.⁷⁰

*
* *

Thus three different perceptions of the character of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes met on the political scene. Beneath formal differences three national ideas were buried. Two of them old and historical - the Serbian and Croatian, and the third one new - the Yugoslav.⁷¹

69 "Službene novine Kraljevine SHS", year II, 1920, No. 133.

70 See: Slobodan Jovanović, *Političke i pravne rasprave* 2, 301-324. Slobodan Jovanović, *Jugoslovenska misao u prošlosti i budućnosti*, Belgrade 1939.

71 This was felt only partially by Ivo Banac, though even he failed to draw out conclusions to the end. Encumbered by the mission to justify the Croatian side, he succumbed to national temptations and lost the chief trait of a historian. His remark that the "Yugoslav question was an expression of opposed national ideologies that developed in each of their national and religious communities" was finely put but he did not venture into any deeper analysis. His judgement on the Constitution of St. Vitus' Day is vague as well. In one place, he writes of the "final triumph of the Serbian national ideology", but on the following pages says

The Serbian and Croatian were true national ideologies wherefrom the first developed on the basis of building a national state and the other in a struggle for autonomy from central rule. The Serbian represented itself as traditionally nationally constructive, the Croatian as federalist, verging on separatist. The Serbs protected what they had accomplished theretofore without being overeager to merge completely. Croats demanded the status of a federal unit they were never able to achieve in the Habsburg Monarchy and thus make the first step toward their own statehood.

The Yugoslav idea was supra-national rather than national. It presupposed the obliteration of national traits and historical heritage that the Serbs and Croats had achieved, building upon them their own ideologies. The Yugoslavs, aware of the insufficient strength of their own convictions, insisted on a unitary state organization as the most suitable means to consolidate the Yugoslav ideology.

The idea of integral Yugoslavism triumphed eventually. The constitution of St. Vitus' Day consistently established the organization based on the assumption of a single nation, single language and single state.⁷² For the sake of truth, the Yugoslav concept was closer to the Serbian standpoint than the Croatian one. It guaranteed a central state, even if it did renounce its solely Serbian character. The Serbian idea developed more into a state, and less a national idea. At the cost of the national, the Serbs accepted Yugoslavism.

The Constitution of St. Vitus' Day however, was contrary to the Croatian perception of a nation and state. It denied the Croats in every way the historical right to autonomy, let alone a federation. Abreast with this, universal suffrage denied the Croats in Austria-Hungary, gave wing to the Croatian national movement. The constitution was

---

the constitution "posed a compromise between the ideologies of Yugoslav unitarism and Serbian nationalism". Banac, surely the most knowledgeable of Croatian historians of the younger generation, seems vague about the notions - nation and state, Serbian and Croatian national ideas and integral Yugoslavism. See: Banac, 403-407.

72 It should be noted here that the dilemma on the character of the Yugoslav nation still remains. Addressing the National Assembly on January 22, 1922, Svetozar Pribičević said: "Are we one nation, or are we not. If we are not, let us say so openly. If we have a peculiar Serbian national individuality, separate Croatian national individuality, if we have a separate Slovenian national individuality, let us speak out openly: 'We are not of the same nation' and let us seek a *modus vivendi*. Either we are one nation, but then we can not negotiate as one nation with another nation." *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, 1921/22, book I, 193

adopted in agreement between the representatives of Serbianism and Yugoslavism, although its provisions reflected the standpoint of the latter conception.

Then the Serbian concepts of nation and state became muddled. Supra-national Yugoslavism was to come instead of national Serbism. Matters were clearing up for the Croats. But, for the Serbs, they became more entangled. With the creation of Yugoslavia, Croatian nationalism was enlivened as never before. Serbian nationalism found itself in obliterated space, untangled between national integration and state grounds. Unification brought Croats closer to their ultimate aim - the forming of a national state. It distanced the Serbs from an already achieved aim.

The seeds of subsequent delusions and stumbling gaits were planted in the act of December 1, 1918.

ЈУГОСЛОВЕНСКА ИДЕЈА И УЈЕДИЊЕЊЕ 1918. ГОДИНЕ Резиме

Тежиште рада стављено је на настанак југословенске државе током Првог светског рата и на њено политичко (уставно) конституисање две године доцније.

Супртина је у тврдњи да се у југословенској држави супротстављају три различита схватања, тј. три националне идеје које су биле извор свих размимоплажења између Срба и Хрвата као два најмногочуднија народа у Југославији.

Рад се заснива на тези о фундаменталној сукобљености српске идеје југословенској, што аутор изводи из теоријске анализе битних својстава националних држава у односу на вишенационалне.

Milorad EKMEČIĆ
Belgrad

FASCHISMUS UND RELIGION

Apstrakt: in dieser Arbeit versucht der Autor die Rolle die Religion bei der Bildung der Ideologie des faschistischen Staates darzustellen. Es handelt sich nicht nur um die politische Ideologie der katholischen Kirche. Alle europäischen Staaten, in denen der Faschismus zur Realität wurde, waren national nicht vereint. Giovanni Gentile vertrat, als Ideologe des italienischen Faschismus, die Auffassung, daß das vereinte Italien nach 1871 ein 'agnostischer Staat' war, der den überwiegenden Teil der Gläubigen von sich entfremdete. Deutschland war in zwei 'Kirchenvölker' geteilt. Die Glaubensstellung des deutschen Volkes erlaubt nicht, ein hohes nationales Gefühl zu entwickeln. Als Ersatz für das nationale Gefühl bestand das Gefühl einer einheitlichen Rasse. General Ludendorff schlug 1921 ('Kriegführung und Politik') die Pflege dieses Rassismus vor. Das Buch des italienischen Schriftstellers Curzio Malaparte 'L'Italie contre l'Europe' 1927 wurde als der erste große Entwurf der Ideologie des Faschismus erlebt. Nach der Niederlage in Nordafrika und bei Stalingrad gingen die katholische Kirche und der faschistische Staat auseinander. Der Autor führt einige Elemente der Ähnlichkeit zwischen dem Faschismus und dem Titoismus in Jugoslawien an.

In der Entstehung und Entwicklung des Faschismus spielte die katholische Kirche die Rolle einer sündenlosen Empfängnis. Ihre Ideologie baute sie seit der Zeit der Französischen Revolution aus, und systematisierte sie besonders nach der Revolution 1848. Der grundlegende Ausgangspunkt war, daß die Schaffung eines demokratischen Staates und einer Gesellschaft freier Persönlichkeiten die Wiege darstellt, aus der ein atheistischer Sozialismus geboren wird. Angesichtes dieses historischen Weges ins Unbekannte griff sie zu ihren traditionellen Lehren über eine disziplinierte Gesellschaft dank autoritärer Regierungen zurück. Der deutsche Wissenschaftler Adolf Harnack erklärte 1913, das Ideal der Kirche sei, ihre Mission "nur dank einem ab-

soluten Monarchen als Christus 'Verweser' auf Erden"¹ zu verwirklichen.

Der Faschismus schien lange Zeit eine Bewegung zu sein, die keine systematischen Ideologien hatte. Er wurde mehr an d'Annunzios politische Losungsworte über den Triumph des Todes und der heldenhaften Lebensweise gebunden. Hervorgegangen ist er aus den Freiwilligengruppen in Garibaldi's Legion in Frankreich, vorwiegend aus revolutionären Syndikalisten bestehend. Den großen Krieg 1914 erlebten sie als eine Revolution, welche die italienische Nation in die Weltgeschichte einführte. 1919 verband Mussolini dieses gemähte Getreide in seine Kampforganisationen, und gab ihnen den traditionellen Namen katholischer Gewerkschaften, nämlich "fasci" - Bündnisse, der ab Ende des 19. Jahrhunderts in Gebrauch war. Zunächst wußte er nicht, was er mit diesem entzündbaren Bau tun sollte, außer daß er diesen für die historische Vereinigung der italienischen Nation einsetzt. Der Krieg von 1915 vereinte zum ersten Mal die italienischen Bauern unter einer nationalen Flagge.² Seit der Vereinigung 1871 waren die Italiener in zwei Lager geteilt, die den Namen "Aktionen" trugen. Mazzinis "Partito d'azione" war eine liberale Bewegung, zusammengesetzt aus Menschen lockerer religiöser Gefühle und zum Großteil aus Freimaurern. Der überwiegende Teil des Volkes, über die solide Hälfte, beteiligte sich nicht an den Geschäften des demokratischen und glaubenslosen Staates. Die Kirche organisierte dieses Volk in verschiedene Vereinigungen und Genossenschaften. Nach dem deutschen Modell aus dem Jahr 1848 wurden von Zeit zu Zeit katholische Kongresse für ganz Italien abgehalten. Somit wurde diese ganze Bewegung zunächst "Opera dei congressi" genannt, und danach wurde immer häufiger auch der Name "Katholische Aktion" gebraucht. Dieser Begriff wurde vorerst kleingeschrieben, als ein kolloquialer Name für die breite Bewegung der Gläubigen, die nicht zu den Liberalen zählen.³ Eine päpstlichen Enzyklika von 1905 erlaubte den Katholiken, ihre politischen Parteien zu begründen, und bei Wahlen um das Staatsruder zu

1 Adolf Harnack, *Der Geist der morgenländischen Kirche im Unterschied von der abendländischen*, Sitzungsberichte der königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, VII, 1, Berlin, 1913.

2 Brunello Vigezzi, *Rosario Romeo, Giolitti, la crisi dello stato liberale e la prima guerra mondiale*, Storia contemporanea, I, XXV, 1994, S. 26.

3 Gainfranco Poggi *Catholic Action in Italy. The Sociology of a Sponsored Organisation*, Stanford, 1967, S. 20.

kämpfen. Erst 1919 wurde die katholische Partei "Christliche Demokratie" begründet.

Seit der Vereinigung bis zur päpstlichen Bewilligung zur Schaffung politischer Parteien war Italien eine Nation ohne Italiener. Der Großteil der Einwohner hielt sich an die päpstlichen Instruktionen "Weder wählen noch gewählt werden", und hinderte, durch stille passive Resistenz, den Staat daran, auf seine eigenen Füße zu gelangen. Der erste Weltkrieg war ein Schmelzofen der nationalen Vereinigung jener, die zuvor für einen einheitlichen demokratischen Staat kämpften sowie der schweisgsamen Mehrheit, die Widerstand leistete.

Marxistische und katholische Theoretiker hatten nach Beginn der großen Versammlung radikaler Parteien 1919 nur anfangs dieselben Ideen. Sie stimmten darin überein, daß die italienische Nation geteilt ist, und daß die Mehrheit des Volkes, nach 1871, ihr gegenüber taubstumm geblieben war. Über diese gemeinsame Diagnose hinaus begannen sie sich zu unterscheiden. Der Marxist Antonio Gramsci vertrat die Auffassung, daß der Grund für diese Spaltung in der ungelösten Agrarfrage lag. Risorgimento war nur bis zu einem gewissen Grad eine revolutionäre Bewegung - sie versprach die Befreiung doch als sie 1860 an die Macht gelangte, entsagte sie sofort den Bauern die Unterstützung. Das Resultat war, daß der Großteil des Volkes dieser nationalen Revolution ("Rivoluzione mancata")⁴ den Rücken zukehrte, und bis Kriegsende 1918 taubstumm blieb, als dann die soziale Revolution an die Türe zu klopfen begann.

Der katholische Philosoph des Hegelianischen Idealismus, Giovanni Gentile, dachte, die italienische Nation sei zerspalten, da sie 1871 auf falschen Grundfesten errichtet wurde. Sie wurde hauptsächlich von Freimaurern geleitet, von glaubenslosen und selbsternannten Richtern, die der katholischen Kirche als einer konservativen Einrichtung richteten, welche sich liberalen Reformen widersetzte. Der "agnostizistische Staat" entfremdete den Großteil des Volkes, der, geleitet von seinen Priestern, überzeugte Gläubige waren. Die Religion ist in der menschlichen Seele keine zu vernachlässigende Sache, die hätte ignoriert werden können. Im Gegenteil, sie steht sogar der Philosophie zur Seite. Dort, wo die Philosophie keinen Weg finden kann oder zu finden vermag, übernimmt die Religion mit ihren einfachen Erklärungen und der Freiheit, willkürliche Lösungen zu schaffen, die

---

4 Antonio Gramsci, *Quaderni di carcere*.

Führung.⁵ Ohne dieses grundlegenden Gefühl, das die Menschen in der Seele tragen, kann kein Staat geschaffen werden. Genauso wie alle Materialisten nach 1917 taten, so reden auch die Idealisten über die Notwendigkeit, eine Revolution durchzuführen. Manche nannten das eine konservative Revolution, ein zusammenhangloser Ausdruck, wie wenn man wässriges Öl sagen würde.

Es ist nur eine Sinnestäuschung, daß die Deutschen in ihren nationalen Gefühlen einheitlicher waren. Sie sind zur Hälfte in Protestanten und Katholiken aufgeteilt.⁶ Seit der großen Trennung 1557 gingen sie durch den großen Dreißigjährigen Krieg, und danach versuchten sie noch einige Jahrhunderte die Nacktheit der Trennung zu verhüllen, welche immer tiefer wurde. Es entstand der Begriff "Kirchenvolk", denn auf zwei Seiten wurden zwei Gemeinschaften geschaffen, die nicht übereinstimmten im selben Staat zu leben. Seit der Revolution 1848, als der Versuch eine deutsche nationale katholische Kirche zu schaffen fehlging, wurde dieser Riß mit der Synode an der Spitze und der Erlaubnis der priesterlichen Ehe nur vertieft. Auch Gebels beklagte sich 1942 "unser nationales Unglück liegt darin, daß wir niemals die Macht erlangten, eine absolut entsprechende und deckende Übereinstimmung zwischen dem, was wir als nationales Bewußtsein und jenem, was wir als Religiosität bezeichnen, zu finden. Was dies praktisch bedeuten würde, sehen wir bei der japanischen Nation. Fromm sein bedeutet dort gleichzeitig auch japanisch sein. Aus dieser Gleichheit der nationalen und religiösen Idee und dieses Gefühls geht eine patriotistische Kraft und unvergängliche Dynamik hervor. Die besten unter uns läuten hinsichtlich dieser letzten Synthese".⁷ Auch andere sahen, bis in die jüngste Zeit, daß es zwei deutsche Staaten gibt, und daß die Kluft zwischen den beiden Kirchenvölkern noch immer nicht überwunden ist.

Die religiöse Spaltung der Nation wurde niemals geheilt. Ende des vergangenen und Anfang dieses Jahrhunderts bestand eine Bewegung, die unter der deutschen Intelligenz Wellen schlug, nämlich "Loß von Rom".⁸

5 Giovanni Gentile, *Discorsi die religione* (1920), Florenz, 1924, S. 34.

6 Helmut Wolser Smith, *German Nationalism and Religious Conflict. Culture, Ideology, Politics, 1870-1914*, Princeton, 1995, S. 13; Kurt Nowak, *Geschichte des Christentums in Deutschland*, Religion, Politik und Gesellschaft vom Ende der Aufklärung bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts, München, 1995, S. 113.

7 Joseph Gebels, *Vollendete*, Berlin, 1942, bei Wolfgang Altgeld: *Katholizismus, Protestantismus, Judentum*, Mainz, 1992, S. 16.

8 Kurt Nowak, *o.c.*

Sie blieb eine Bewegung der Tantalusqualen, der es schien, daß sie ihre rationalen Ziele immer in Reichweite ließ. Auch der Sozialismus kam mit seiner Lehre, daß sich der Mensch von der Entfremdung loslösen und der Kirche den Rücken zukehren sollte, nicht besser davon. Die Deutschen blieben dem Modell zweier Nationen hartnäckig treu.

In Kroatien war diese Mythologie der Einheit weitaus auffälliger, und zwar allein deshalb, da die Begründungen irrationaler waren. Es wurde ein unwirkliches historisches Bewußtsein über das kroatische Volk bis zum Drina- oder dem Timok-Fluß geschaffen, welches von der orthodoxen Religion gespalten wurde. Es gab weder ein einheitliches Volk, noch ein einheitliches Land, in dem dieses lebt. Das katholische Blatt "Hrvatska smotra" wehklagte 1941 über die "organische Anomalie" der kroatischen Nation. Sie lebte auf dem Boden, welchen der serbische Keil in einen südlichen und einen nördlichen Teil zerspalten hatte, und der Korridor, der sie verband, war nicht tiefer als fünfzig Kilometer. "Unsere politische Geschichte, vor allem innerhalb der letzten zehn Jahrzehnte, ist das eklatanteste Beispiel des ständigen Schwankens und nicht Vorankommens unserer nationalen Politik".⁹ Die Kroaten wurden wegen diesem verfluchten Boden immer in Jugoslawen und Kroaten geteilt. Es wurden Theorien über einen massenhaften Übertritt der Katholiken zum orthodoxen Glauben geschaffen, und alle Beispiele wurden hauptsächlich in der Südherzegowina angeführt, die das Hinterland von Dubrovnik bildet. Mladen Lorković betrachtete 1939 die innere Kolonisation gerade dieses Gebietes als eine vorrangige, nationale Aufgabe.¹⁰

In Einklang mit solchen Spaltungen unter den katholischen Völkern vertraten als erste die faschistischen Bewegungen nach 1918 überall die Auffassung, ihre wichtigste historische Aufgabe sei es, eine einheitliche Nation zu schaffen. Mussolini sagte: "Wir haben unser Mythos geschaffen, und dieses Mythos sind der Glaube und die Begeisterung. Es ist überhaupt nicht notwendig, daß das Realität ist. Die Realität wird einzig in der Tatsache liegen, daß das eine Anregung, daß das eine Hoffnung, daß das Glaube und Mut sind. Die Nation und ihre Größe sind unser Mythos! Diesem Mythos der Größe, den wir in eine totale Realität verwandeln wollen, ordnen wir alles unter."¹¹

9 Mladen Donadin, *Unutrašnja kolonizacija Hrvatske kao politički faktor*, "Hrvatska smotra", 2. IX, Zagreb, 1941, S. 87.

10 Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb, 1939.

11 Emilio Gentile, *La nazione del fascismo. Alle origini della crisi dello stato nazionale in Italia*, "Storia contemporanea", 6, XXV, Mailand, 1993, S. 841.

Dasselbe Ideal hatte auch Hitler in Deutschland vor Augen. In seinem Buch "Mein Kampf" schrieb er, daß er in seiner Jugend nur einen bayerischen Dialekt gesprochen hat, später die Wiener Sprache bewältigte, um relativ spät die deutsche Schriftsprache anzunehmen. Während er wartete, die Aufnahmeprüfung an die Akademie der bildenden Künste zu bestehen, brüllte er in den Festzügen der Christsozialisten Karl Luegers. Von dieser Bewegung erlangte er das Grundschulwissen für die Zukunft. Er lernte, daß keine einzige Bewegung massenhaft sein kann, wenn sie nicht die Lösung sozialer Fragen anregt. Ebenso lernte er, daß diese Bewegung an einer falschen Deutung des Antisemitismus stehenblieb. Anstelle daß er wie Georg Schönerer nach 1882 ein soziales Programm für die Bildung von Gesellschaften kleiner freier Bauern und gerecht belohnter Arbeiter und Handwerker schafft, brüllte der Christsozialismus gegen jüdische Banker und großes Kapital. Das Schlimmste ist, daß er die Juden als Glauben auffaßte.¹²

Die deutsche Kultur versuchte das Nichtbestehen eines einheitlichen nationalen Gefühls im Volk, das in zwei "Kirchenvölker" aufgeteilt war, durch den Austausch eines einheitlichen Bewußtseins zu ersetzen. Anstelle eines nationalen Bewußtseins entwickelte sich in Deutschland ein einheitliches Rassenbewußtsein. Einer von Hitlers Lehrern, General Erich Ludendorff schrieb 1921, es sei der Fehler begangen worden, daß dieses Rassenbewußtsein nicht noch mehr vertieft wurde.¹³ Nur dieses sei in der Lage, die Einheit des nationalen Gefühls zu ersetzen. Diese Idee ist älter als der General aus dem Ersten Weltkrieg, und Hitler zog daraus klare Lehren. Er schrieb, daß alle früheren radikalen Bewegungen den Fehler begangen haben, die Juden als einen besonderen Glauben zu betrachten. Sie sind eine besondere Rasse und sollen daher verfolgt werden. Wären sie ein besonderer Glaube, müßte man sich ihnen gegenüber tolerant verhalten.¹⁴ Aus der Botschaft an Pavelić, daß die Kroaten mindestens fünfzig Jahre eine Politik der Intoleranz betreiben sollen, unter Anwendung der Politik der "Bodenreinigung", ist die Philosophie ersichtlich, die Hitler in Deutschland betrieb. Um zwei Kirchenvölker zu vereinigen, mußte

12 Adolf Hitler, *Mein Kampf*, München, 1940, S. 133. Über Hitlers Zuneigung zu Georg Schönerer, "Ein General im Zwielicht", Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau, Wien, 1988, S. 308.

13 Erich Ludendorff, *Kriegsführung und Politik*, Berlin, (1921), 1922, S. 43.

14 Adolf Hitler, *Mein Kampf*, S. 59.

jahrzehntelang die Politik der Intoleranz und gewalttätigen Säuberung seines heiligen Landes betrieben werden. Aus der Geschichte der Bewegung "Loß von Rom" lernte Hitler die Regel, daß es keiner politischen Partei je in der Geschichte gelungen ist, die Kirche von außen zu ändern. Er meinte, katholische Priester seien subjektiv gegenüber dem Glauben und objektiv gegenüber der Nation gewesen. Er sah es als seine Pflicht an, diese zwei Dinge auszugleichen. Weitaus früher läutete auch die katholische Kirche gegen die Juden. Hitler lernte vor 1914 aus der rassistischen Schundzeitschrift "Ostara", die der Mönch des Neuen Ordens, Jörg Lanz von Liebenfels, seit 1908 redigierte, das erste Abc rassistischer Theorien, und übernahm von diesen auch das Hakenkreuz als rassistisches Symbol. In Italien verteilten die Jesuiten 1890 in allen Parochien das Büchlein "Die jüdische Frage in Europa".¹⁵ Die Juden wurden beschuldigt, sie seien "geschworene Feinde der Nationen, unter denen sie sich befinden". Dieser Rassismus erschöpfte sich in Kroatien in Theorien über die Herkunft der Serben. In deren Blüten waren katholische Priester am verdienstvollsten (Draganović, Mandić, Bogović von Slunj).¹⁶

Als der Faschismus in Italien an die Macht kam, wurde die Meinung vertreten, seine Ideologie läge in einem Dreieck - der Wirtschaft des freien Marktes, des Nationalismus in der Außenpolitik und staatlicher Interventionen in Fragen der Verhältnisse zwischen Arbeit und Kapital.¹⁷ Die politische Tradition der katholischen Kirche kümmerte sich darum, daß diese Ideologie bis zu erkenntlichen Grenzen angehoben wird. Eben die katholische Tradition, angewandt in der Praxis der faschistischen Regierung, wurde zur Ideologie der faschistischen Bewegung. Giovanni Gentile wurde Bildungsminister in der ersten Regierung Mussolinis. Er verlieh der Kirche das Privileg zurück, bei der Erziehung Jugendlicher und in Schulen anwesend zu sein. Die Kreuzigung wurde in das römische Kolosseum zurückverlegt, von wo sie die Liberalen nach 1871 besei-

15 Giordano Bruno Guerri, *Gli italiani sotto la chiesa*. Da S. Pietro a Mussolini, Mailand, 1992, S. 313.

16 K. St. Draganović, *Massenübertritte von Katholiken zur "Orthodoxie" im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft*, Rom, 1937; O. Dominik Mandić, *Postanek Vlada. Nova povjestna istraživanja*, Buenos Aires, 1956; Milan Bogović-Slunjski, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb, 1982.

17 Benjamin Crémieux, Vorwort des Buches von Curzio Malaparte, *L'Italie contre L'Europe*, Paris, 1927, S. II.

tigten, und sie wurde auch in Schulen, Gerichtssäle und Kasernen eingeführt.¹⁸

Das grundlegende Fundament der Ideologie des Faschismus liegt in der Theorie über den "Ethischen Staat".¹⁹ Er besteht aus der traditionellen Lehre, daß der Kapitalismus im protestantischen Westen und der angelsächsischen Welt entwickelt ist. Dort wurden große Industriestädte errichtet, und in ihnen lebte ein reiches und gottloses Volk. Die Demokratie begann allmählich in den atheistischen Sozialismus zu stürzen. Die Lehre vom moralischen Staat sollte diesen Niedergang der Zivilisation aufhalten, indem eine neue Zivilisation geschaffen wurde.

Der "Ethische Staat" hat zwei Erklärungen.²⁰ An erster Stelle ist das die Praxis der katholischen Kirche, unter Beistand des faschistischen Staates das Volk zu lehren, zur alten Moral zurückzukehren. Es wurden Kampagnen gegen Glücksspiele, Tänze in Badeanzügen, Fluchworte, das Spucken und die Entehrung der Familie angeregt. Die gesamte Kultur kehrte zum Bauernleben zurück. Es wurde der Kult der dörflichen Rechtschaffenheit geschaffen, und in der italienischen Kultur wurde das Phänomen "Strapaesano" geschaffen, ein Modell des Menschen mit gesundem Verstand, einer rüstigen Familie und ausgeglichener Lebensumstände. Alle Faschismen in der Welt stellten das Bedürfnis der Unterstützung der Bauernklasse, die Rückkehr des Arbeiters in Vorstadtsiedlungen, wo er in seinem kleinen Garten herumstöbern könnte, und einer Familie mit vielen Kindern in den Vordergrund.

Der "Ethische Staat" hat auch eine andere, weitaus bedeutendere, philosophische Erklärung. Die "antikapitalistische, bäuerliche Ethik" wurde auch hinsichtlich der Frage der staatlichen Souveränität angewandt. Gentile schrieb: "Wir glauben, daß wir der Natur nach frei sind. Doch ist hier die gesamte geistige Erfahrung, um uns zu zeigen, wie wir die Freiheit erobern, und daß jede Bestätigung, die wir über sie tun, tatsächlich nur eine implizite Erkenntnis darstellt, daß wir nicht frei waren".²¹ In Zagreb ("Hrvatska smotra" 1941) wurde erklärt, daß Demokratie nicht unbedingt die Herrschaft des Volkes in der Freiheit bedeuten muß, wie das heute gewöhnlich gesagt wird, sondern bedeu-

18 Stephan Kuss, *Römische Kurie, italienischer Staat und faschistische Bewegung. Der Vatikan und Italien in der Zeit nach dem Ersten Weltkrieg bis zur totalitären "Wende" des Mussolini-Regimes (1919-1925)*, Frankfurt a/M., 1995, S. 156.

19 J. S. Barnes *Fascism*, London (1931), 1934, S. 79.

20 Stephan Kuss, *o.c.*, S. 157.

21 Giovanni Gentile, *o.c.*, S. 117.

tet einfach die Herrschaft der Mehrheit, doch wird nichts darüber ausgesagt, wie diese Mehrheit entsteht".²² Wenn die Demokratie nur die Mehrheit ist, dann hatte Mussolini recht als er formulierte, daß der Faschismus eine "autoritäre Demokratie" ist, ein Staat der Mehrheit, die ein Auserwählter anführt.

Der Staat muß sich auf moralische Prinzipien gründen, doch diese kommen nicht von Menschen, sondern sind ein Geschenk Gottes. Dementsprechend können nicht die Menschen den Charakter des Staates bestimmen. Das ist die Aufgabe des Himmels über den Menschen, so daß der Staat kein Ergebnis der Souveränität freier Bürger sein kann. Diese Philosophie ist genauso alt wie auch der Konflikt wer den Staat leitet, ob König oder Bischof. James I. Stuart behauptete bereits vor 1625, daß die Herrschaft im Staat von Gott und seiner Kirche kommt, die auf dem Erzbischof beruht. "Gibt es keinen Erzbischof - so gibt es auch keinen König". Seine Herrschaft kommt von Gott, und nicht von Verträgen zwischen den Menschen auf Erden. Erst aufgrund einer solchen Lehre ging der Faschismus zur Diktatur einer Persönlichkeit über. 1925 löste Mussolini das Parlament auf, und die neue Verfassung der Klassenharmonie ("Carta di lavoro") trat 1927 in Kraft. Anstelle eines Parlaments mit freien Volksvertretern wurde ein Parlament der Zünfte gebildet, welches die Aufgabe hatte, die Wirtschaft und die allgemeine Prosperität aller Klassen zu fördern.

Nach dem Machtantritt der Faschisten 1922 organisierte die katholische Kirche ihnen eine massenhafte Unterstützung des Volkes. Der Vatikan löste die katholische Partei der Christlichen Demokratie auf, die er begründet hatte. Er begnügte sich selber mit der Reform seiner parteiunabhängigen Bewegung "Katholische Aktion". Der Papst forderte überall, daß in katholischen Ländern die Politik von der katholischen Sozialarbeit getrennt wird. Aufgrund dessen entstand ein neuer Typ der "Katholischen Aktion".²³

In Kroatien war das an die Tätigkeit des gelehrten Theologen Ivan (Johan) Merz gebunden. Er trat aus der geheimen, vereidigten Führung der bis dahin bestehenden katholischen Bewegung der "Adler" aus. Die wichtigste katholische Organisation, die 1918 aus dem Krieg hervorging, war "Domagoj". Sie leitete ihre Kroatische Volkspartei, und hatte auch einen Militärzuschuß für die Verteidigung. Geleitet wurde

---

22 Julius, *Demokracija, sloboda i istina*, "Hrvatska smotra", 1. IX, Zagreb, 1941, S. 3

23 Stephan Kuss, o.c., S. 168.

sie von gebildeten Personen, die nach österreichischer Tradition "Senioraten" genannt wurden.²⁴

An der Spitze der "Katholischen Aktion" stand der Papst. Daneben gab es auch eine "Mittlere Junta", welche der Papst ernannte. Weiterhin gab es diözesane Juntas, geleitet von Erzbischöfen. Es gab Männer-, Frauen-, Arbeiter-, Bauern-, Männer-, Frauen-, Schul- und Universitätsorganisationen. Es war Ivan Merz' Verdienst, daß die "Adler" 1919 nach französischem Modell durch "Kreuzritter" ersetzt wurden. Erst Erzbischof Stepinac gelang es 1936 eine "Reine katholische Aktion" zu gründen, die von ihm abhing. Trotzdem schätzte einer seiner Funktionäre (Bonifacije Perović: Kroatische katholische Bewegung, 1976) ein, daß diese von außen "übernommen" war, und daß sich der Großteil ihrer Mitgliedschaft der revolutionären Aktion Ante Pavelićs angeschlossen hat.²⁵ Die "Kreuzritter" gaben der Ustascha-Bewegung die ersten Jugend- und zum Teil auch Militärformationen, die zwei Tage nach der Gründung des Staates eine Parade vor dem Rektorat abhielten, und vom Erzbischof am selben Tag den Segen bekamen.

Zwecks Einführung der Moral wurde in der italienischen Gesellschaft 1923 das "Generalsekretariat für Moralität" begründet. Außer Kampagnen für die Sorge um die Moral zu leiten, hatte dieses auch die inoffizielle politische Pflicht, bei der Annahme neuer Gesetze in der Gesellschaft zu vermitteln. Das Strafgesetz aus dem Jahr 1927 trägt Spuren dieser Vermittlung. Das Sekretariat war an die Führung der Katholischen Aktion gebunden, und arbeitete gemeinsam mit dem Innenministerium Methoden der Rekatholisierung der ganzen Jugend aus.

Bis 1931 hielt die Kirche dank ihrer weltliche Bewegung ein breites Netz ihrer sozialen, kulturellen, Sport- und anderen Verbände. Ihr war einzig erlaubt, sich in Fragen der Organisation von Gewerkschaften einzumischen und ihre Gewerkschaften aufrechtzuerhalten. Die Katholische Aktion war eine totalitäre Partnerbewegung im Staat, die mit der offiziellen Regierung gemeinsame Ziele hatte, jedoch besondere Methoden. Die Barriere bei der völligen Übereinstimmung lag im Wunsch des Faschismus, von der Nation und ihren Symbolen eine weltliche Gottheit zu schaffen. Die "Sakralisierung der Nation"²⁶ war

24 Dr Dragutin Kniewald, *Sluga božji Dr Ivan Merz*, Zagreb, 1988, S. 187.

25 Bonifacije Perović, *Hrvatski katolički prokret. Moje uspomene*, Rom, 1976, S. 214.

26 Emilio Gentile, *Il culto dell littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*, Rom-Bari, 1993.

ein Bestandteil des gewohnten Verfahrens der Nationalisierung der Massen, die in allen Staaten der Welt, in denen ein nationaler Staat geschaffen wurde, durchgeführt wurde. Die Nation hat ihre Symbole, Festivals, nationalen Feiertage und Orte der kultischen Versammlung.²⁷ Im Vergleich zu anderen europäischen Ländern verspäteten sich Italien, Deutschland und alle osteuropäischen Länder in der Entwicklung von Einrichtungen zur Integration der Nation, so daß daher diese formale und äußere Seite der Nationalisierung der Massen hier betonter erschien. Trotz der nahen Zusammenarbeit der Katholiken und Faschisten, ihrer Verbände und besonders Ideologien, bestanden bestimmte Unterschiede. Um einer weiteren Verschlechterung dieser Beziehungen auszuweichen, wurde 1931 eine Reform der Katholischen Aktion durchgeführt. Sie verzichtete auf das Organisieren von Arbeitergewerkschaften und noch einiger Verbände, hob ihren nichtpolitischen Charakter hervor, und stärkte damit die Zusammenarbeit mit dem Regime.

Es ist kein Wunder, daß die ersten Entwürfe der faschistischen Ideologie im Grunde deren Selbständigkeit und Besonderheit in Bezug auf die katholische Bewegung leugneten. Als der Schriftsteller Curzio Malaparte 1927 im Ausland das Buch "L'Italie contre L'Europe" veröffentlichte, wurde eingeschätzt, daß das die erste systematische Darstellung der Ideologie des Faschismus ist. Das Buch wurde historisch mit Giobertis "Das moralische und bürgerliche Primat der Italiener" 1843 und Balbos "Le speranze d'Italia" 1844 gleichgesetzt. In diesen zwei Werken ist das historische Programm des Risorgimento systematisiert, als die katholische Kirche an einer neuen Nation zweifelte und bestrebt war, ihren Staat auf einer föderativen Grundlage zu organisieren.²⁸

Malaparte beurteilte den Faschismus als eine historische Revolte gegen den Sozialismus und die Demokratie der westlichen Welt, welche ihn ins Leben gerufen hat. Für ihn ist der Faschismus einfach eine neue katholische Kontrareformation, ähnlich jener, die im 16. Jahrhundert gegen den Protestantismus nicht gelungen war. Ab dem 16. Jahrhundert hob sich Nordeuropa vom zurückgebliebenen europäischen Süden ab, so daß es zu einer historischen Ablösung der Rollen kam.

---

27 George L. Mosse. *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and the Mass Movements in Germany from the Napoleonic War through the Third Reich.* New York, 1975, S. 150.

28 Benjamin Cremieux, o.c.

Das, was früher rückständig war und als barbarisch angesehen wurde, bereicherte sich nun und baute eine mächtige Zivilisation aus. Ihre Grundlage lag im kritischen Geist, im Gegensatz zum dogmatischen Geist des katholischen Süden und des orthodoxen Ostens. Der Sieg des Kommunismus in Rußland war die Fortsetzung dieser früheren angelsächsischen Entwicklung, und stellte auch für den katholischen europäischen Süden eine Mahnung dar.

Im Unterschied zum orthodoxen Christus, der sich der westlichen Zivilisation ergeben fühlte, war der "katholische Christus bewaffnet" und leistete Widerstand. Der Faschismus ist ein Versuch, das Rad der Geschichte aufzuhalten, und damit mit dem industriellen Fortschritt die errungene Tradition nicht zu Sand gemahlen wird. Malaparte schrieb, daß Italien in seiner Geschichte niemals den sozialen Klassenkampf gekannt hat. Anstelle dessen bestand eine Klassenharmonie, und der Kampf wurde zwischen großen Familien, Koterien und Staaten geführt. Die italienische Geschichte ist voller nationaler Tyrannen und Kondottieri, und gerade die Gesellschaft von Florenz aus dem 15. Jahrhundert wurde als ein fernes Modell genutzt, das der Faschismus als Unterlage für die Gesellschaft der vereinten italienischen Nation benutzte.²⁹

Alles, was zur Ideologie des Faschismus zählte, trug das Gepräge der Tradition der katholischen Kirche. Die Konzeptionen der Kunst waren eine Mischung aus Futurismus und dogmatischer Konzeptionen, die im Rahmen der katholischen Ideologie in den letzten paar Jahrzehnten ausgebaut wurden. Die Kirche verurteilte die gesamte moderne Kunst, Zola und Tolstoj gleichermaßen, und empfahl, das realistische Erlebnis durch irgendeinen Optimismus zu bereichern. Mit Rücksicht darauf, daß sich Maxim Gorkij von 1924 bis 1929 in Italien befand, sollte angenommen werden, daß sein Sozialistischer Realismus nach 1931 das Resultat einer unerforschten Inspiration aus seiner italienischen Erfahrung war. Das heroische Welterlebnis sowie die Neigung zu gigantischen Skulpturen, der Architektur,³⁰ die darauf berechnet war, in den zukünftigen Jahrtausenden fortzubestehen, war auf beiden Seiten dieser Bewegungen dieselbe.

Die Faschismen in den europäischen Ländern unterschieden sich untereinander, und zwar bis zu dem Maße, daß es unmöglich war, zwei

29 Curzio Malaparte, *o.c.*, S. 150.

30 Peter Adam, *The Art of the Third Reich*, London, 1994. Vinko Nikolić, *Nacionalni zadaci književnosti*, Zagreb (1941), 1994.

gleiche Beispiele zu vergleichen. Neben der persönlichen Diktatur einer vergötterten Persönlichkeit, der Einparteienpolitik, die die Massen nationalisiert, und der staatlichen Intervention beim Ausbau der Industrie und Kultur, unterschieden sie sich darin, daß alle katholischen Faschismen danach strebten, eine korporative Ordnung einzuführen. Korporationen waren Zünfte, und ihr Parlament stellte den Versuch dar, daß Vertreter der Berufsgebiete an einem Ort zusammenkommen und miteinander zusammenarbeiten. Anstelle des Klassenkampfes sollte das ein Schauplatz der Harmonie unter den Klassen sein. Alle totalitären Bewegungen im katholischen Mitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen, einschließlich des nicht-nazistischen Faschismus in Deutschland, standen diesem italienischen Modell nahe. Die Schaffung der *Repubblica di Saló* in Norditalien 1944 stellte beim Ausbau dieses sozialen Mechanismus des Faschismus einen Fortschritt dar.³¹ Mit der Verfassungsbestimmung über die "Vergesellschaftlichung der strategischen Industrie" und der Einführung der Arbeiterselbstverwaltung war dieses System beendet. Die jugoslawische Arbeiterselbstverwaltung nach 1953 war von dieser Evolution des korporativen Faschismus inspiriert.

Die katholische Kirche und der Faschismus gingen nach den ersten militärischen Niederlagen in Nordafrika und unterhalb Moskaus gemeinsam bis zur Krise der faschistischen Staaten. Seit der Zeit war der Vatikan bestrebt, daß die westlichen Alliierten einen separaten Frieden mit den faschistischen Staaten unterzeichnen.³² Mit der Ankunft des New Yorker Erzbischofs Spellman in März 1943 in Rom gelangte diese Zusammenarbeit an ihrem Höhepunkt an. Der Westen forderte, daß die Führungen der faschistischen Staaten abgelöst werden müssen, und die Kirche blieb bei der Überzeugung, daß die totalitären Systeme, die hergestellt waren, fortbestehen müssen. Anstelle des Faschismus in Italien wurde seine gemäßigtere Form aus Portugal empfohlen. Das Attentat auf Hitler, die Bildung von Badoglio's Regierung in Italien und die Verschwörung zweier Minister in der kroatischen Regierung standen damit in engem Zusammenhang.

Der kroatische Erzbischof Stepinac kam Anfang Mai 1943 nach Rom. Er stand in Verbindung mit diesen Bemühungen, damit die hergestellten Satellitenstaaten gerettet, und ein gemeinsamer Widerstand

31 Silvio Bertoldi, *Saló. Vita e morte della Repubblica sociale italiana*, Mailand, 1976.

32 Avro Manhattan, *The Vatican in World Politics*, New York, 1949, S. 208.

gegen den Kommunismus vorbereitet wird. Die deutschen Machtbehörden waren mit der Widerstandsbewegung in Jugoslawien unzufrieden und versuchten sie mit Ideen über den Wiederaufbau des jugoslawischen Staates zu beruhigen. Hitler widersetzte sich dem unter der Begründung, daß das, was einmal untergegangen ist, nicht mehr aufgebaut werden kann. Noch immer wurden diese Ideen ausgearbeitet. Es wurde vorausgesehen, daß ein jugoslawischer Staat unter der Führung eines kroatischen Generals hergestellt werden könnte. Die Kroatische Bauernpartei erlangte in diesen Plänen, seitens der Verbündeten und der Okkupationsseiten, an historischem Wert. Die Wissenschaft hat nicht erforscht, bis zu welchem Maße die Führung der jugoslawischen Partisanenbewegung damit in Verbindung stand.

Die Entwicklung Jugoslawiens nach dem Sieg des Kommunismus 1945 bis zum Zusammenbruch 1992 war mit den historischen Ausgängen der Geschichte des europäischen Faschismus eng verbunden. Die Wissenschaft hat die Umstände, die Bedeutung und die Folgen des Besuches Marschall Titos beim Vatikan 1944 nicht bis zuletzt erforscht. Die offizielle Version hieß immer, es habe sich nur um eine touristische Rundreise der Kathedrale des Heiligen Petrus in Rom gehandelt. Es bestehen keine Beweise, die diese Geschichte durch neue Herausforderungen bereichern würden. Die Führung der Partisanenbewegung war bestrebt, irgendeinen Vertrag mit der Kroatischen Bauernpartei in Zagreb zu schließen, welche eine Wahl des Vatikans zur Ablösung der Ustaschabewegung des Staatsoberhauptes Ante Pavelić in Kroatien war. Es bestand das Angebot, diese Partei zu bevollmächtigen, daß sie alleine eine autonome kroatische Regierung innerhalb der jugoslawischen Föderation bildet. Der linke Flügel der slowenischen Partei der Christsozialisten arbeitete mit den Partisanen im Befreiungskrieg zusammen. Obwohl die Christsozialistischen Parteien als eine Variante des mitteleuropäischen Faschismus des italienischen, korporativen Typs angesehen wurden, waren sie Gegner des Nationalsozialismus in Deutschland. In Slowenien arbeitete zumindest ihr linker Flügel mit der Partisanenbewegung zusammen. Edvard Kocbek, ihr Vertreter in der Regierung Marschall Titos, war Ende 1944 zu einer Geheimmission im Vatikan. Er verhandelte über eine mögliche Zusammenarbeit. Die Neigung der Leitung der katholischen Kirche, die Verantwortung des slowenischen Erzbischoftums für die Zusammenarbeit mit der deutschen Okkupation zu übernehmen, und die Ablehnung, dasselbe auch auf die Leitung der kroatischen katholis-

chen Kirche auszudehnen, führten zum Abbruch der Beziehungen zwischen Jugoslawien und dem Vatikan.

Trotzdem war das System der "Vergesellschaftlichung der Produktion" und Einführung der Arbeiterselbstverwaltung in Jugoslawien vom Modell identischer Bewegungen im späten Faschismus in Italien inspiriert. Die gesellschaftlichen Institutionen der Republik Saló wurden zum Modell der Arbeiterräte in Jugoslawien. Die Struktur des jugoslawischen Parlaments war bis zur Verfassungsänderung 1974 nahezu eine buchstäbliche Kopie der Verfassungsordnung im österreichischen "Christlichen Ständestaat" zwischen 1934 und 1938, als die österreichischen Christsozialisten die Diktatur einführten, und sich der Einschaltung Österreichs ins Dritte Reich widersetzen. Die Kopie dieser Einrichtungen im jugoslawischen Kommunismus führte über den slowenischen Christsozialismus, das Mitglied der Familie der mitteleuropäischen Faschismen. Die Schlußfolgerung ist unausweichlich, daß der Titoismus kein historischer Fortschritt vom Stalinismus bis zur europäischen Demokratie war, sondern eine historische Degeneration des Stalinismus bis zu mitteleuropäischen totalitären Bewegungen auf katholischem Erbe. Es besteht die Angabe, daß im Laufe des Jahres 1968 die jugoslawische Regierung ein Abkommen über die Ordnung ihrer Beziehungen mit dem Vatikan erreicht hat. Die Regierung der USA spielte dabei eine Vermittlerrolle, unter der Versprechung einer wirtschaftlichen und politischen Hilfe. Die Bedingung für dieses Abkommen war die Forderung, daß das am serbischen Volk im Satellitenstaat Kroatien 1941-1945 verübte Genozid nicht mehr erwähnt wird.³³ Diese Angabe wurde in der Geschichtswissenschaft noch ungenügend erforscht.

In jedem Fall haben die historischen Motive, die auf den Grundlagen der politischen Ideologie der katholischen Kirche ausgebaut wurden, bestimmte Ereignisse im Laufe des Befreiungskrieges bis 1945, aber auch die historische Entwicklung bis heute inspiriert. Die Ziele, welche die Kirche bis 1945 aufstellte blieben dieselben, doch nur die Methoden änderten sich. Anstelle Deutschlands wurden die USA zum wichtigsten historischen Partner der Politik des Vatikans auf dem Balkan. Diese Motive sind auch im derzeitigen Bürgerkrieg in Jugoslawien anwesend, wo die Bestrebungen nach der Abgrenzung des unabhängigen kroatischen Staates, die Lage der Muslime und der Wid-

---

33 Avro Manhattan. *The Vatican's Holocaust* 1986, S. 164, 223.

erstand zum Bestehen der jugoslawischen multireligiösen Gemeinschaft entweder identisch oder bei den Lösungen über die Lage der Muslime sehr ähnlich geblieben sind.

Es besteht die Möglichkeit, daß der Faschismus historisch sich selber in der heutigen und zukünftigen Entwicklung überdauert. Die Rolle der katholischen Religion zählte bei der Formulierung der Ideologie des Faschismus zu den Motiven der gigantischen Bemühungen einer Vereinigung Europas unter deutscher und italienischer Führung bis 1945. Es sollte erwartet werden, daß die Religion auch in Zukunft eine ähnliche Rolle spielen wird, obwohl unter veränderten politischen Umständen. Anstelle der Befürwortung totalitärer Regime hat die katholische Kirche viele Beweise hinterlassen, daß sie sich mit der demokratischen Idee historisch versöhnt hat. Noch immer kann das Sozialprogramm der katholischen Kirche aus der Enzyklika "Rerum novarum" von 1891 sowie auch der früheren Erneuerungen ("Centesimo anno") bis 1991 ähnliche Lösungen hervorbringen. Alle Religionsgemeinschaften außer dem muslimischen und amerikanischen protestantischen Fundamentalismus befinden sich in der Phase des historischen absinkens. Die Versuche, Grundlagen zu errichten, damit sich auch die katholische Kirche nach amerikanischen protestantischen Maßstäben modernisiert,³⁴ führen zu ähnlichen Lösungen. Ungarn war ein "apostolischer Staat" bis 1527, die Habsburger 1918, Deutschland 1945, und heute sind das die USA.

Es bestehen Voraussagen, daß es in den USA zu einem neuen Versuch der ideologischen Unifizierung der Massen kommen wird, die mit Antikommunismus, Angst, Verbrauch und Konformismus zementiert werden wird.³⁵ Das kann zu ähnlichen Lösungen wie jenen zwischen 1922 und 1945 führen, als der Faschismus über der ideologischen Weltbühne dominierte. Antikommunismus und Angst waren als Faktoren beim Heranwachsen des klassischen Faschismus anwesend. Der Konformismus führte dazu, daß die Massen angesichts der Politik der Gewalt und des Genozids, die ihre nationale Regierung betrieb, die Augen schlossen. Einige protestantischen Sekten wie die Mormonen befürworteten die Idee über die Rechtfertigung, daß sich die amerikanische Demokratie auch mit Hilfe von Kriegen und Anwendung von Ag-

34 Otto Kallscheuer, *Gottes Wort und Volkes Stimme*. Glaube, Macht, Politik. Frankfurt a/M., 1994.

35 Bruno Cartosio, *Anni inquieti*. Società, media, ideologie negli Stati Uniti da Truman a Kennedy. Rom, 1992.

gressionen auf fremde Staaten in der Welt ausbreitet. Die Zusammenarbeit einiger dieser Sekten mit Geheimdiensten (CIA und FBI)³⁶ verspricht keine demokratischen Lösungen. Neben dem Glauben, daß in der Geschichte der Instinkt der Demokratie immer stärker war als das Streben nach Gewalt, haben solche Gefahren doch eine rationale Grundlage. Der Übergang des christlichen Glaubens in den USA in die "Postchristliche Erfahrungslehre" und "Civic faith" sind ein Übungsplatz großer Experimente der Vereinigung der Welt unter der neuen Führung des Glaubens. Das wäre tatsächlich nur ein Umgießen des alten Weines von 1922 in neue Fässer.

ФАШИЗАМ И РЕЛИГИЈА

Резиме

Фашизам је победио у оним католичким земљама Европе које нису оствариле унутрашње политичко јединство народа. Giovanni Gentile је оцењивао да је демократска Италија, по уједињењу 1871. била "агностичка држава" која је отуђила од себе већину народа. У Немачкој су постојала два "Црквена народа" (Kirchenvolk), па је уместо осећања националног јединства постојало осећање јединства расе. У Хрватској није постојала ни територијална претпоставка јединствене нације.

Када је у Италији 1922. фашизам дошао на власт није имао изграђену идеологију. Политика је почивала на троуглу: економија слободног тржишта, националистичка спољна политика и интервенционизам у односу рада и капитала. Католичка црква је распустила своју политичку партију ("Хришћанску демократију") и прихватила фашистичку странку као свој политички ослонац. Католички покрет ("Католичка акција") је био партнерски покрет у диктатури, али се од 1931. одрече улоге у стварању световних организација. Curzio Malaparte је књигом "Италија против Европе" 1927. намеравао да поцуни недостатак идеологије фашистичком покрету. Оцењивао је да је фашизам само једна друга католичка контрареформација. Након политичке кризе 1925. поводом погибљи посланика Матеотија, црква помаже Мусолинију да прогласи диктатуру. По учењу католичке цркве, свака држава мора бити морална заједница. Како морал

³⁶ Otto Kallscheuer, *o.c.*, S. 146.

не одређују људи, него бог и црква, тако људи не могу бити извор суверенитета државе. Основни елемент фашистичке идеологије да је фашистичка држава "етичка држава" посуђен је из црквене идеологије.

У Хрватској фашизам је требало да уједини југословенско и национално крило хрватског народа. "Католичка акција" се 1931. трансформисала. Од 1936. надбискуп Степицац ствара "Чисту католичку акцију" која се ослања на усташки покрет.

До пораза у Африци и под Стаљинградом 1942. католичка црква је сарађивала са фашистима и нацистима. Од 1943. покушава да посредује са западним савезницима око потписивања сепаратног мира са државама Сила осовине. Рузвелт је постављао захтев да се вођства фашистичких држава морају заменити. Католичка црква настоји да тајним заверама промени вођство у Хрватској. Атентат на Хитлера био је с тим у вези.

Остало је пејасно до које мере је вођство југословенских партизана покушавало да успостави сарадњу са Ватиканом. Обећавало је да ХСС у Хрватској формира владу. Аутор види каузалну везу између система радничког самоуправљања, које је фашизам прогласио 1944. у "Republik di Saló" и онога који је уведен у Југославији 1953. Из тога извлачи закључак да титонзам у Југославији није био историјски прогрес од стаљинизма ка демократији, него историјска дегенерација од стаљинизма ка тоталитарном покретима Средње Европе између два светска рата.

Југословенска наука није проверила податке британског историчара Авра Менхетна да је 1968. постојао споразум о помирењу југословенског комунизма и Ватикана, уз посредништво владе САД. Услов је био да се геноцид над српским народом 1941. више не помиње.

Veselin DJURETIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

SOVJIET AND BRITISH NEGLECT OF THE SERBIAN SITUATION

Abstract: The causes for the contradicting Soviet and British views on the Serbian existential situation from 1941-1945 stem from Austria-Hungary's policy and the ideological heritage of the Comintern and Stalinism. Though the war in Yugoslavia displayed anti-Serbianism from the occupier and Quislings alike, the allies saw the cause for anti-Serbianism in the old "hegemony" or old unsymmetric Serbo-Croat positions, blind to the fact that the occupational reign of terror had been imposed only upon the Serbs. This resulted in the discreditation of the national dimension of Serbian resistance under Gen. Mihailovic and the rise to power of Tito's anti-Serbian and anti-Yugoslav regime.

The ideological dividing line between British and Soviet policy in the inter-war period was determined by the 1917 overthrow of state and revolution in Russia. Henceforward, old imperial rivalries and conflicts gained impetus, influencing both bilateral and multilateral relations between the two powers. One of the results of these conflicts was an unhindered consolidation of Nazi policy in Hitler's Germany, giving capitulatory expression in the Munich dictate of 1938 and Stalin's rival response with the Ribentrop-Molotov accord of 1939.

In the inter-war period, neither of the two were an important economic partner to Yugoslavia, and judging by later developments in war, neither was ready for such a partnership.

After the World War I alliance, Britain gave France, and then Germany, priority in trade during the years preceding World War II. In broader circles, particularly Serbian, England left the impression of an indifferent partner that did not display much understanding for Serbia's national, state and legal constituting, thereby objectively helping large

parts of the nation to become assimilative raw material for the expansion of several neighboring nations.

Soviet Russia, in a new world of ideas, did not favor anyone who stood in the way of her ideological ecstasy, particularly not the Yugoslav regime, which actively supported the numerous White Guard group, helping to organize anti-Bolshevik activities.

Both powers did not apprehend the essence of Yugoslav socio-political, and particularly national relationships. They reasoned on the basis of notions formed by constituted and consolidated nations or by unilateral ideological grounds.

Serbo-Croat differences and conflicts since the beginning of the existence of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes centered on the national problem, a problem of the "Greater Serbian oppression of other nations". This "bogy of Greater Serbianism" became on the world scene a landmark for political relationships toward Yugoslavia and a curtain for different forms of manipulation detrimental to the Yugoslav nations, above all the Serbs. Forces of Austro-Hungarian nostalgia and sentimentalism always stressed Serb political preponderance in the leadership, raising it to unreal proportions. This served to encourage schemers to anti-Serbianism and anti-Yugoslavism, and those whose chief goal was to destroy the Yugoslav state.

The young Communist Party of Yugoslavia entered into every alliance after the mid-20s, even with the extreme right, in the fight against "Greater Serbian hegemony". Thanks to Yugoslav communists and individuals from other groups, this concoction, fabricated in the old Austro-Hungarian kitchen, entered the Comintern and Soviet government, crucially affecting the forming of Soviet politics. Thus the Soviet Union viewed relations with Yugoslavia not on the basis of tradition, but political propagandistic fiction. The old postulates of Russian politics toward fellow Orthodox Serbs dissolved, enabling various projectors of Serbian destruction to sneak in the void.

On the level of emotion and volition of the Serbian people, these relations assumed defeatist expressions from the beginning, in keeping with the intentions of the social wave, lifted with the October Revolution in Russia. After this, the relationship toward the Slavic and Socialist Mother became a corrective for differentiating "conservatism" and "avant-gardism", and from disuniting so-called "Greater Serbian hegemony" from the "progressive projections of a federal reconstruction of Yugoslavia". The latter rested on rather romanticized and abstract

visions of national equality, launched chiefly by Croatian political centers. The right to citizenship in such a situation was granted to Serb and separatist groups, with absolutizations of regional peculiarities, because they were backed by a big power, which provided their schemes with particular ethnic, cultural and historical traits, even the character of "new nations". These schemes assumed clear expression during World War II, when on their foundations were built the federative constructions of AVNOJ (National Anti-fascist Liberation Council of Yugoslavia).

Visions of Serbo-Croat relations perceived by Stalin and the Comintern were dispersed throughout the world via international communist channels, forming a manipulative "public opinion".

Here lie the sources of Britain's and Soviet pre-war and war policy toward Yugoslavia. Observation of the country's problem of instability as a result of the relationship between the "oppressive" Serbian and "oppressed" Croatian nations, was with the Soviets accompanied by associative illusions, that a "counterpart to old Russian autocracy" was the issue, and with the British, associations resembling a "Yugoslav Belfast". Certain quarters were even understanding about the anti-Serbian actions, as in their defense was "Serbian hegemony". Ignorance of Yugoslavia's ethnic, religious, cultural and historical situation was profound; notions of Serbs and Croats as nations differing widely prevailed everywhere. Britain was in this respect best "represented" by Robert Seton-Watson, whose views met all Croatian demands at the account of Serbs.¹ Soviet delusions about Serbia's position in Yugoslavia were a common stand that determined the political behavior of the Kremlin.²

The starting positions of the British and Soviet policies toward Yugoslavia differed considerably in the war, as did their long-term aims. The Soviet Union established its orientation on class and ideological bases, seeking and finding levers for its implementation in the Communist Party of Yugoslavia, as an organization that fed on such sources. The link with British policy was a stand that presupposed uncompromising combativeness to all reasons, as the universal war logic, and to ideological and class motives. A political platform was built on this

---

1 R. W. Seton, *Watson i Jugosloveni*, correspondence from 1918-1941. Zagreb University - Institute for Croatian History - British Academy, Zagreb-London, 1976.

2 I. Levin, *Nacionalniji vopros v poslevoenoi Jugoslavii*, Moscow, 1934.

mutual interest, determining the fate of the warring factions in Yugoslavia.

Churchill's government saw clearly the advantage of the Serbs in the protest and rebellion of March 1941, but not clearly enough the role of national contradictions in the rapid downfall in April. It perceived the creation of the Independent State of Croatia (NDH) as part of the occupational system to destroy Yugoslavia as a state (into zones of influence), and unequivocally condemned it. The U.S. administration held the same position. Croatia's illusions of independence were viewed with understanding in late 1941 and first half of 1942. That was when old nationalist disputes reemerged on the political stage of the Yugoslav Royal Government, in response to news of the Ustasha genocide against Serbs, claiming already hundreds of thousands of lives.

The Soviet Union encouraged and supported every anti-fascist sentiment in Yugoslavia even before the war, and during the March rebellion and April war, propagandistically, as a mitigation of its own positions. It did not, however, perceive the true character of inter-war national contradictions, nor the true character of their effects in the war. Russian foreign ministry documents bespeak that certain organs of Stalin's government knew this, knew what was going on in Yugoslavia during the war, but the majority confirmed old Comintern notions of "Greater Serbian hegemony".³ However, there is a vagueness as to how the deceptions on "hegemony" effected certain post-April political vicissitudes: in regard to the Royal government and regarding hesitations within the leadership of the Communist Party of Croatia. Though the fact that the policy of restoring Yugoslavia's independence and territorial integrity was accepted in the Kremlin since early June 1941 evinces that the hesitation, if there had been any in the past month and a half, was overcome.

Churchill's government was pushed in the rear of Soviet politics when the former was convinced it held firmly all the reins of the Yugoslav anti-fascist movement. The "legitimistic" principle to which all the allies took an oath lent it the most favored role. Britain held the chief outposts of Yugoslav legitimism - the King and royal government. It reacted with jealousy at any sign that the U.S. might seize this "advantage". Churchill's government believed it secured through this

---

3 Arhiv vnešnje politiki SSSR, f. 144, op.3, p.4, d.7, pp 31-36, 130-146; op. 3a.d.2, pp 130-146.

"legitimism" full control over the Chetnik movement and its commander, which was understandable, as Mihailovic had on joining the royal government linked his destiny to the government and king.

Soviet respect for Yugoslav legitimism, demonstrated in regular diplomatic relations and efforts to put "Tito's partisans" under the command of the "more seasoned and prepared officer" was deceitful. Near the end of 1941, after the insurgent rift and abandonment of Serbia, and first half of 1942, it seemed the partisans had forever disappeared from the political scene. They had abandoned the alliance as an option as well. Mention of them was made in London by Chetniks in harsh public criticisms of their "leftist" activities in Montenegro, Herzegovina, eastern Bosnia and Serbia, with long lists of Serbian nationalists brutally exterminated.

All indications were that Churchill's government held the main levers of Yugoslav policy. Owing to an extorted pacification of nationalist passions in Jovanović's government (which in 1942 replaced Simović's) a theoretical symmetry of Serbo-Croat war positions was established, which helped push aside Croatian pro-fascist layers. HSS leader Vlatko Maček was seen as a counterpart to Mihailović, at a time when the Croatian leader had no troops for combat.

This theoretical symmetry became propagandist reality, a basis for building a fictive alliance policy toward Yugoslavia. In the shadow of this fiction was a media war among emigrants, waged with such ferocity that the allies were more preoccupied with this battle than with the war that raged on battlefields throughout Yugoslavia. In the propagandist war, the Serbs were losers a priori, having no ally to sympathize with them and deliberate concrete notions of their existential reality. In the country, they were torn between Orthodox and Slavic Russia and the communist USSR. Outside, between western superficiality and a theoretic orientation for a future Yugoslavia which ignored their sufferings and countless sacrifices, and the tragic national reality that was becoming disastrous. Thus the Serbs were stretched upon a moral crossroads. Dexterous artisans of the Croatian political scene - "invisible" externally but visible in the government and in emigration, incited trouble daily and ironically provoked the Serbs, in light of their orientation for a future with the allies, exhibiting their national and

---

4 Veselin Djuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* I-II, fourth edition, supplemented, Belgrade, 1992.

tragic preoccupations as a plea to continue with the old "hegemonic" policy and an obvious resistance to the "general demands".⁴

Mihailović had lost months and years proving that his (Serbian) struggle was conditioned on numerous dangers; he provided numerous bloody testimonies conducive to this. Nothing helped. Tito denied it all, with claims of his fighting spirit, his victories in combat, which were, indeed, considerably magnified, but nevertheless, always evident. Perfunctory Churchill took them seriously. At one point he lent an ear to Serb suffering - apparently with compassion - but always remembering to add a bellicose tutoring that considered the overall scene of the allies.

Mihailović's men defended themselves with the charges of a perfidious Albion, without taking any steps to rupture the relationship. They never even thought of breaking from "their" royal government, not even when the latter had entered the orbit of allied reasoning about Yugoslav reality. Not even when it was showered with political "expertise" marked by a symmetry of Serbo-Croatian positions, that is, levelling the instigator and victim. Mihailović's political center clung to the young and inexperienced king, though he had obviously become a symbol of a fettered governmental policy. It never occurred to him to set up his own government in the country, an independent political center that would present authentic Serbian interests to the world. The Chetnik political center thus sank into a rift between certain Serbian motives and interests of Yugoslav policy and its government, which had during the idle maneuvering objectively conducted a policy of Serbian neutralization, enabling at the end the regrouping of its domestic foes to the winning side.

The cul-de-sac of Mihailović's policy was marked in mid-1942. It was disclosed by Soviet propagandist actions on the line of discrediting the Chetnik leader. Many of Tito's reports had reached Moscow in the first half of 1942, which, by disregarding Serbian war reality on the level of Yugoslavism, strengthened allied theoretical judgments and projections of a future Yugoslav community. They were fatal to Mihailović because they created illusions, before semi-literate allies indifferent to the Serbian situation, that an armed struggle in Yugoslavia was possible, despite the difficult conditions.

The principle of combativeness became by the end of 1941 the only criterion for solidarity toward the allies. During the brief period of the joint partisan-Chetnik struggle from September to November 1941,

both left the impression abroad that a struggle against the occupier was possible. Then they disowned initial beliefs by many, even the Yugoslav and British governments, that time was not ripe for such an action. Churchill's government saw neither then nor later the revolutionary implication in the principle of combativeness, that the Comintern and Stalin were creating a political platform for the international recognition of Yugoslav forces under communist leadership, that it was a moral curtain for seizing power via revolution.

It appears, however, that the Soviet government in mid-1942 viewed uncompromising combativeness from a purely communist angle, when the mortal danger in the battle for Moscow had ceased. Until then it was governed more by military and political realism, expecting backing from Britain anywhere in Europe, even in the Balkans. On the line of realism then was the call for single command in the resistance movement under Mihailović. The Kremlin had due to international reasons avoided direct attacks on Chetnik commanders until mid-1942, when it set out to discredit them, by stressing the contribution to the war by the partisans and publishing reports by "neutral" media to the effect that Mihailović was obstructing the partisan struggle with his cooperation with the occupier.

Britain's apprehension of the principle of combativeness departed from purely war motives, varying around combat tactics. Thus the Foreign Office and the War Cabinet on Yugoslavia had exchanged encouraging and defeatistic instructions in their reasonings. And when it perceived ideological differences and clashes among the Serbian anti-fascist parties, and suspected Soviet influence on the behavior of the communists, it did not infer on the level of analysis the phenomenon of "new socialist revolutions". It saw them as a reality only within an analysis of Soviet reality until the war.⁵

Relations in the anti-Hitler coalition presupposed all combat reasons to ideological ones, whereas British playing host to the Yugoslav royal government posed a particular obstacle for Churchill, because of the discussions about Serbian national and existential problems which persistently disrupted the Yugoslav government throughout the war. To all its cabinets - under Simović, Jovanović, Trifunović and Purić - the issue was not to allow the opening of another front of Serbian suffering. The issue was not the usual front, determined by the mere alter-

---

5 Staniša R. Vlahović, *Zbornik dokumenata iz britanske arhive, Anglo-jugoslovenski odnosi 1941-1948*, Birmingham 1985, 57-167.

native for or against the occupier, but a front that would on an anti-occupier basis express two different tactics of struggle - one without compromise (partisan) and the other mainly compromising (Chetnik).

In implementing its patronage over the Yugoslav royal government, London took care of its protege in relations within the great coalition. It did so rather unknowingly: it adjusted the Yugoslav refugee center to the overall coalition reasons, forcing it to push its national reasons behind those of the allies. It thus triggered opposition in mainly Serbian agents in the government, who, owing to persisting Ustasha pogroms and German retaliation were governed chiefly by national motives. The royal center thus dictated a policy of perpetual maneuvering, adjusting to Churchill's unstable policy, instructing its forces in the country (the Chetniks) to consider national circumstances and relationships among the allies. But this course, after the rupture of the anti-fascist forces during the severe partisan-Chetnik conflict, was bound to lead to many trials, inconsistencies, compromising both centers. The other side in the conflict (partisans) expediently presented its foes' making conditional any struggle with Serbian existential reasons as an obvious sabotage of the anti-fascist struggle, thus compromising rare sentiments among some London officials concerning the Serbian tragedy, rendering them an anti-Soviet character. The British government was thus in a situation proving its solidarity to the allies before the Soviets, with new tutorial instructions to the Yugoslav pawns: to heed their behavior and not spoil relations in the anti-Hitler coalition.

Clever Croatian agents in the Yugoslav government and emigration offices in the United States, confronted with Pavelić's "anational" policy and its destructive effects (particularly in Dalmatia), were expedient in Britain's ignorant maneuvering to discredit the Serbian Chetniks as a new Greater Serbian center prescient of a bloody revenge. From these circles, that is, from the circles of their back-stage patrons, national symmetries were launched, gradually winning recognition, so that Pavelić's racist, genocidal collaborationism was equated with Nedić's clerical collaborationism in the name of "saving the Fatherland", although the latter was a necessary mediator between the occupier and threatened populace. Anti-Serb circles were thus able to present Mihailović's tactical and political agreement as a groundless capitulation, even mark it as an ideological yoke; to successfully conceal the fact that it was based on the anti-communism aimed at the "instigators" of German reprisals against Serbs and on anti-extremism,

determined by crimes perpetrated by communists in Montenegro, Herzegovina, and, on a smaller scale, in other Serbian regions. This relationship on the level of propaganda assumed pronounced ideological postulates, where domestic subjectivistic deviations were linked to Stalinistic ones, which raised wide anti-communist sentiment throughout the country. The allies viewed it as a sectarian policy that threatened to jeopardize the coalition with the Soviet Union. Because of this "danger", Churchill's Yugoslav policy increasingly resembled Stalin's, which was most apparent in propaganda. News supplied by Tito or the Comintern were casually published in western media, and then taken over by Moscow to be presented to the international public as the "voice of the Soviet public opinion". This deft "revolutionary" game would not have been possible without good coordination with the partisan center in Yugoslavia. In the background, Tito played his pro-Croatian game with Stalin.

Croatian nationalist agents in Britain and the United States used the blind alleys of Serbian maneuvering to enter the political course conducted by the allies which enabled them to omit the past and Serbian war reality filled with nationalist challenges aimed against the entire Croatian populace, and turn all forces toward a "Yugoslav future". Individuals that had until then openly expressed chauvinistic affiliations (such as Krmjević) also took part in these aspirations, which provided an opportunity to occupy a position closer to the policy conducted by the great allies than that of Serbian centers at home and in emigration. They even approached the Soviet policy for which they had until then, owing to ideological and religious (Catholics) motives, felt much enmity. They also adjusted into the wave of sentimentalism that rose throughout the western world on account of Russia's immeasurable suffering. And the triumphs at Moscow and Stalingrad, as well as the one of pan-Slavic character skillfully conducted by communist media in the western world (for instance, the Canadian paper *Free Word*). It created gradually a social atmosphere for the recognition of Sovietism. The chief message of the clime to the Yugoslav warring parties was: a demand for national unity toward a common future, a message that suited the main political stream of the anti-Hitler coalition. Even pro-Croatian centers, the Vatican above all, which sought ways to save the Croatian people from possible Serb retaliation and convey them to the winner's side.⁶

6 Veselin Djuretić. *Vlada na besprijavu*, second edition, Belgrade 1983, 33-101.

In this way, a large part of the Serbian emigration, mostly those in the United States and Canada, were in a different position from the allies. Trust in the widely condemned forces of Mihailović diminished among a part of the emigration, owing somewhat to solidarity with their new fatherland, and to patriotic and pro-Russian sentiment, with increasing inclination toward the partisans. Imbibing the muddy springs of national tragedy, flowing perpetually with varying intensity, becoming a real prisoner of the narrow national policy, the first part became at the same time a suitable target for propagandist games which pushed it cunningly in the anti-alliance group, that is, opposed it to the broad commitment for the reconstruction of the new Yugoslav community.

The position and behavior of the Yugoslav emigration presented an important corrective for the forming of the British and American public opinion and, under that influence, the official policy of these countries. Well aware of the prevailing sentiment, the Soviet government (through the Comintern and other intelligence posts in the western world) regularly used the propagandistic and political impulses of this "public opinion" to earn recognition for its communist strategy. Especially its policy toward Yugoslavia, which was conducted through its Communist Party. It performed these activities in a manner that recent history will record as one of the most original revolutionary and political tactics. Continually stimulating the partisans to uncompromising combativeness, it followed the common orientation of the allies. At one point so provokingly that the foes of the Yugoslav communists were by the force of circumstance persistently put to trial and thrown off course - to the position of military and political defeatism. Stalin's regime ignored the Serbian reasons, thus compelling the Serbs with additional provocations to prove their sufferings before the Soviets and offer ideological proof before the western allies. However, the world was benumbed owing to various tricks, doubting Serbian judgements, and western allies had long presupposed their ideological reasons to those of combat.

The strategy of the Communist Party of Yugoslavia, inspired by Moscow, together with Tito's leadership, had new possibilities for continuing at the end of 1941 its course to win acclaim for the revolutionary forces, assisted by their Yugoslav foes, and with help from a "leftist" and otherwise influenced Yugoslavized public opinion: finally, with the help of western governments, above all Churchill's, which at

the time demanded Yugoslav politics without any of her national-suffering conditions.

Britain's "expertise preparation" considerably helped unhindered movement along this course with its sociologizing about Balkan social structures as unfit for introducing communism. This enabled partisan forces to hide their true ideological face, and, subsequently, with help from the broad headline "national-liberation forces of Yugoslavia", to impose themselves as the only counter-balance to the Serbo-Croatian national obscurity. Particularly as a counter-balance to the movement of Draža Mihailović, who was charged as the true successor of the "old Greater Serbian hegemony and oppression", alleging that a "retaliatory movement", not a liberation, was at stake, which was resisting the Yugoslav policy of the emigrants and allies.

Thanks to Soviet and pro-Soviet propaganda, Chetnik ideological proof before the West became increasingly the only ideological and provocative position in Yugoslavia that disturbed joint combat efforts. The partisan demonstration before their own center and ally, considering it had been since the beginning successfully concealed from the western world, hidden beneath institutional, personal and other symbols, which presented it in the broadest democratic sense, it was outside the light of the international scene. Ignorance of this fact enabled that the Chetniks' account of Yugoslav communism as "extremism" were unconvincing, because they were not backed by the uncompromising combativeness of the partisans, and they were also unacceptable because they disturbed relations with the eastern partner who bore the chief burden of the war. Thus they fell into a fresh rift, in which emerged old suspicions of individual western politicians toward Serbs as the "Russian stronghold" and Soviet neglect of Serbian narrow-national motives. It was a state of fatal dilemmas, inevitably leading to new divisions and conflicts.

Mystifications of the partisan ideological position were an overture to international discreditation of the Chetniks and international recognition of the partisan movement. The latter emerged as the sole winner of the differences and conflicts between the narrow-Serbian national and existential reasons and the policy of the allies. Its true fighting spirit and assertive readiness to accept every anti-fascist demand by the allies, regardless of Serbian national circumstances, entered the domestic and world propagandist orbit as the only real anti-fascist and Yugoslav position. After glorious victories by the allies and Italy's ca-

pitulation, such propaganda in the country encouraged new differentiation - within a victorious atmosphere, and a sobering down for all people and nations, for those who had owing to various manipulations by leaderships and foreign factors been cast on the profascist side. The epilogue of the process was the exit of most Croats and Muslims from the net of Pavelić's pernicious politics; a neutralization of Yugoslav national minority leaderships (ethnic Albanians, ethnic Hungarians), drawing these people out from the net of anti-Serbian policy. The national-liberation (partisan) movement emerged as a God-given haven for all those seduced, for their anti-occupier last-moment activation.

The new division among the Serbian people, spurred by the glorious allied victories and their pro-partisan policy, was much more complex than the insurgent one. From the moral standpoint above all: demands for turning toward the future were seen by most as a new provocative policy. Living with tragic memories of hundreds of thousands of innocent victims, they looked more toward the past than the future, or beheld the future with the eyes of an embittered avenger. They saw the propagandistic discrediting of Mihailović's movement as a broad anti-Serbian conspiracy, and expressed their caustic political obstinacy in condemning the British and Soviet policy, rather than the occupier's. This obstinacy led to new existential and tactical yokes with the retreating Germans, motivated by anti-communist and anti-British sentiment, whereby the adversary propaganda won new trumps to present Chetniks as traitors to the world. This was the road to new Serbian trials and tragedy. Other Serbs followed the path of political realism offered by the allies, particularly the Russian bellicose wave moving irrepressibly toward the Balkans. One part, resenting Churchill's policy, turned toward the future, led by faith in the great American civilization and democracy, or belief in the resurrection of staggering France. Most of the people, however, were convinced that the traditional dimension of a dozing Russia would finally speak out in direct encounter with Serbian reality. By accepting the national liberation partisan movement already recognized by the allies, they saw the only framework for regrouping, that is, an opportunity to win freedom with uncompromising engagement in combat, awaiting an end to the war on the "right side". The Russian factor, in connection with the socialist ideology, which became more openly and widely manifest on the platform of the partisan movement, acquired euphoric strength, winning over the "small" man. Its old insurgent anti-communist, as an anti-ex-

tremist sentiment, dissolved before proof of unusual social mobility, which the partisan movement then displayed widely, including in its political and military orbit more common folk - workers and peasants. They became to their fellow countrymen symbols of national revolution and a new socialist era that would ensue.

The Yugoslav "compromise", expressed in the Tito-Šubašić agreement in mid-1944, was thus prepared, with a series of actions of the forces of revolutionary orientation. "Compromise" boiled down to the basic war structure - over the principle of combativeness as the criterion for all values. All political forces that were prisoners of narrow national motives and objectives became antipodal to the overall policy of the allies, and as such bound to fail. The Yugoslav "compromise" was proof that Serbian national peculiarities were being somewhat respected, those that were conducive to the pro-communist part of the populace. But this would not have been possible had there not been a major crossover of Serbs near the end of the war to Tito's side (which the "compromise" had hastened). It would not have been possible without the policy of the USSR and the western allies who backed these forces and appeared as guarantees of the new Yugoslavia - "in which full equality of all its nations was warranted".

Churchill's government, under the illusions that it was the chief creator of the compromise, closed its Yugoslav war policy with new illusions. In putting Tito's forces under the command of King Petar II, it found a formula for an "uncommunist" outcome, without realizing the character of the revolutionary dimension of Yugoslav reality, its firm link with the center in Moscow. It did not see the role of the revolutionary forces in steering Churchill to such a policy, which put all Yugoslav streams and movements into fatal alternatives: cling to the old positions and disappear with the occupier or accept Churchill's "compromise" which lent wide support to the new Yugoslav political center of socialist orientation and its international recognition on the basis of state and lawful legitimacy.

Only after the fait accompli, after the penetration of Soviet forces on Serbian soil, Britain became aware of the fact that the compromise it had backed was merely an incorporate Soviet revolutionary strategy.

The U.S. received evident confirmation of its stands, but, respecting the partner supremacy in the Mediterranean - did nothing to reverse the course of events.

Churchill's government was scarcely aware that the engagement of Ivan Šubašić was only an acceptance of the non-Serbian path toward "resolving" the Serbian problem, and that, by "employing" the young king in the course of talks with Tito was the realization of Stalin's plan to "somehow trick" England, in order to disarm, with help from the "center of unity", its troops, the Chetniks, who were the real rival to the partisan movement.

When Churchill's government became aware of their delusions, prior to the outcome, it did not even attempt to carry out essential political corrections; on the contrary, it quickened its step towards its naive vision of the "compromise". Confronted with the Soviet fait accompli, there was realistically no hope for such a reverse twist.

Nevertheless, the British government continued to express its lack of understanding for the particular Stalinist aspect of "democracy" especially expressed in its faith and hope that the Yugoslav peoples would annul all that had been accomplished thus far in a plebiscitary manner, considerably and with her military and political help. It continued to believe in that possibility even during the Potsdam conference.

СОВЈЕТСКО И БРИТАНСКО ИГНОРИСАЊЕ СРПСКЕ ЕЗИСТЕНЦИЈЗЛНЕ ПОЛИТИКЕ Резиме

Агресија немачких нациста и италијанских фашиста на Југославију погађала је у првом реду Српски народ. Против Срба су окупатори покренули све националне и мањинске сепаратисте, у првом реду Хрвате. Уследио је страшан геноцид.

Срби су били угрожени као народ, и као народ су били обавезни да се бране. Стога је код њих појава идеолошког чиниоца, комуниста, дочекана као удар деструкције самоодбрамбене кохезије народа као отврање још једног фронта против Срба. То је посебно постало јасно после националистичког (четничког) борбеног експонирања, заједно са комунистима (партизанима).

Сурова немачка одмазда над народом истакла је у први план политичи мотив освајача — до бољих дана. Иза ње је стајао народ.

Али савезници, Совјети и Британци, понесени првим борбеним успесима "Југословена" нису видели основно — да су репресалије (100 за једног) условљавале свако српско понашање, а борбеном понашању давале смисао националне неодговорности. Пропагандним путем биле су створене оптималистичке визије ситуације и то под утицајем стаљинско-титовске пропаганде. Илузије о могућности борбе, које су игнорисале српско страдање, постале су одредица савезничке политике према "новој Југославији". Преко њих комунисти (КПЈ) ступили су на југословенску и међународну сцену.

Mirjana DETELIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

THE FUNCTION AND SIGNIFICANCE OF FORMULA IN SERBIAN DECASYLLABIC EPIC POETRY

Abstract: The subject of this paper is application range of Parry-Lord's definition of epic formula within the Serbian decasyllabic epic poetry criticism. Advocating the thesis that "Homeric question" is not the most desirable research context for epic poetry in short meter (decasyllabic) and only by exception longer than 1000 verses, the author offers eight elementary prepositions as a start point for discussion on possibilities and problems connected with definition of epic formula in general. Key words: "Homeric question", epic formula, formulaity, constructive text borders, cliché, communication, relational and deep information.

Serbian decasyllabic epic poetry is a complex phenomenon in the oral literary tradition which opens up not only one but several analytic levels. On the versificatory level, it is sung in a meter which emerges almost untouched from praslavonic antiquity (Jakobson; Ivanov & Toporov; Gasparov), so by its mere structure it "memorizes" more than is usually found in the words that are put into it. On the history of genres level, it is classified as a high medieval epic with national conscience and pathos as its fundamental characteristics (Meletinski), therefore its acute ideological attitude (to protect and defend the state, church, and nation). On the theory of literature level, it belongs to the "aesthetics of identity" (Lotman), which means that it cannot be well studied or adequately understood without some substantial knowledge about the specific type of culture in which this aesthetics is logical as a valuation system. Finally, on the level of poetics nothing can be achieved unless all the above were kept in mind - in fact, no specific poetic problem can be solved unless that solution is satisfactory on all the other analytic levels as well.

The epic formula problem is not an exception. Though there's no doubt it should be solved as a question belonging to the epic genre theory, the scientific interest was focused on it not in this, but in the context of "Homeric question". For Serbian decasyllabic epic poetry that was both good and bad. The good side of it was that, mainly because of the American well-known sense for praxis, from the very beginning the exploration of formula covered the widest space of oral literature profusion, both in geographic (Europe, both Americas, Africa, Asia, Australia) and historical sense (from archaic epics to contemporary epic tradition wherever it could be found, and even to the patterns of speech in everyday verbal communication).¹ The gain was not only in new and interesting data, but also in a huge comparative body to be used for checking old and testing new theories. However, the bad thing was its starting point - two Homeric epics with verses both long (hexameter) and plenty (27000 verses). As the shortness and length in the domain of poetics do not merely result from the quantitative differences in the phenomena with similar or exactly the same properties, but imply substantially different treatment in all relevant points concerning meter and text composition, the results of Homeric studies only partially and with great reservations can be extended to the epic song in short meter (decasyllabic) and only by exception longer than 1000 verses. Unfortunately too, the main event concerning formulas - Parry's and Lord's work on the spot - was motivated by the need to show in practice whether the oral versemaking of a long epic was possible or not, which is understandable - the crucial question of Homeric studies being the authorship of *Iliad* and *Odyssey*. So it happened that the greatest scientific event in the twentieth century homerology was founded on a, by that time, decadent epic poetry of a few Bosnian Moslem singers who - with no personal blame and, though, probably gifted - were by no way true epic bards any longer.² Having their final goal in mind, both Parry and Lord, as well as their followers, circumvented the high decasyllabic oral poetry, not even using it to correct

---

1 Ong, 1982. for example.

2 Ljubinković, 1991. In the oral literature studies they are usually spoken of as epigons, with the exception of Avdo Mededović who is valued as an exceptional poet and not a singer only (Kravar, 1979). Even if this opinion (highly far fetched, as far as we are concerned) on Mededović's gift is accepted, there should yet be reservations considering the anachronism of both the phenomenon and the circumstances of his singing, which certainly has some significance from the point of view of genre criticism (see Meletinski, 1963, 1964).

some of their general conclusions, the effect of which was often far-reaching.³

Anyway, this great American enterprise - though for Homeric and folklore studies its value cannot be overestimated - didn't prove the same in the Serbian decasyllabic oral epic studies.⁴ Even from the beginning, with the first appearance of Parry's definition of formula and Lord's three principles,⁵ it was obvious that following that course can end only in the conclusion: "There's nothing in the song that is not formulaic".⁶ If that is understood literally, almost immediately there emerges the need for massive redefining of terminology already in use in oral literature studies. Besides being senseless, it was also by no means either Parry's or Lord's intention. Being classical philologists by profession and keeping always in mind the final goal of their work (proving the possibility of oral origin of Homeric epics), at a certain moment they lost track of two tiny things which linguists and folklorists (having, by definition, to cope with living structures) spotted at sight:⁷ a) formulaity is not characteristic of epic language only, but - more or less - of verbal communication "*in concreto* as the practice of language *in abstracto*";⁸ b) therefore it is necessary to discern between formulas coming from everyday speech (and necessarily going through changes while adjusting to metric-syntactic pattern of asymmetric decasyllabic verse)⁹ from the formulas as an important element of technique, style, and composition in traditional epic versemaking.

3 The epic repetitions in one of Salih Ugljanin's long poems, if not compared to the same kind of repetitions - for example - in "The Mother of Jugovichi" or "The Death of Ivo of Senj", and if they figure as the only reference in validating the aesthetic and stylistic qualities of this epic technique in Serbian decasyllabic verse poetry, will always lead to conclusions such as those by G. S. Kirk in *Homer and the Epic*: that South Slavic epic poetry is unsuccessful in effect and "naive in technique" compared to Homer (p. 20) and that the antique aoidoi "were primarily creative poets while the latter /*guslari*/ are primarily if not exclusively non-creative and reproductive." (p. 24)

4 See about it Maticki, 1982; Kravar, 1979; Ljubinković, 1991.

5 "By formula I mean 'a group of words which is regularly employed under the same metrical conditions to express a given essential idea'. This definition is Parry's. By formulaic expression I denote a line or half line constructed on the pattern of the formulas. By theme I refer to the repeated incidents and descriptive passages in the songs." Lord, 1964, p. 4.

6 *Ibid.*, p. 47.

7 Criticism of this kind was given, for example, by Hoekstra (1964), Hainsworth (1969), Kravar (1978), Ong (1982), Мальцев (1989).

8 Kravar, 1978, p. 95.

9 On this, see Petković, 1990, pp. 201, 203.

According to this, any definition pretending to solve the problem of relation between formula and formulaity and to offer an acceptable measure for it, should above all pay attention to the following: the epic formula is a tool resulting from the "working" of formulaity within the framework of the secondary linguistic system of epic poetry; the relation between them is a generic one, formulaity being only one of conditions necessary for creating formulas and not identical with them. Naturally, such a definition could not help being systemic,¹⁰ and for that reason it would not be welcome in Homeric studies. Nevertheless, starting from the fact that formulaity is a paradigmatic element of every primary linguistic system and promoting that position as the only valid one for defining it as the "essential property of oral literature to make formulas in order to use them as a basic tool of expression and artistic modeling"¹¹ - therefore property, and not the tool which is yet to result from that property, it is valid for us from the very point where it becomes useless for homerology, because it turns us back to the epic itself and the regulations of its modeling in the language which is an artificial, secondary, and from the natural language derived system.

The same qualities of derivativeness and artificiality are naturally characteristic for all other elements of epic poetics. From the beginning to the end, an epic song is a construction built according to the given rules and on the structural basis which is known in advance. Besides all this, it is also an act of orality which comes into being during the communication process that largely exceeds the borders of text itself, regardless of the means of its performance (singing, reciting, with or without an instrument etc.). It is usually forgotten that within the cultures of literacy the person who reads is used to recognize text borders at many different levels: starting from the material body of the book as an object, via outer limits of its text (title and "the end" on the last page), to its diversely nuanced inner borders, i.e. chapter, graphic design of stanza and verse, and so on. From the reader's point of view, those are all conventions understood per se and therefore not expected to be carriers of any relevant literary information. Nevertheless, it is precisely owing to them that literary universe is efficiently and clearly

10 Which means it needs additional defining (of formulaity, primary and secondary linguistic systems and so on) and usually cannot be used without them. Nevertheless, as a relational assertion, it is good because it is true - until a better one is found. Lord himself - in *The Singer of Tales* - probably felt this same need for system as he put his three main definitions together.

11 Pešić & Milošević Đorđević, 1984, s.v. Formulativnost.

separated from the world of reality, for the reader in every single instant is given an unequivocal sign that - from the very moment he enters that universe - he dwells in a different chronotopos dominated by the time of reading.¹² In the case of oral literary communication, where there is no dominant but both time and place of listening are actualized to the same degree, neither singer nor his audience can count on conventional short cuts of the kind. An obvious need for them is, therefore, to be satisfied in some other way. Besides, in an oral performance context, which itself is not convenient for distinguishing a colloquial from a poetic idiom, signaling that one stops and the other starts must by all means engage more than one instrument of sending information of such importance, and more than one communication level for its transfer. On the performance level it doesn't have to (although it might) exceed the testing of the "channel" clearance (gestures, silencing the audience, coughing, adjusting the instrument if it is going to be used, etc.), but on the message formalization level the choice of tools is reduced to potentials of language itself. Though these potentials are by no means small, at this stage the flexibility and power of formulas as carriers of specific code information are fully stressed. They are acting like "shifters",¹³ signaling not only that a poetic idiom is going in and out of the spoken chain (initial and final formulas), but also that one structural segment is ending and the other one beginning in the process of composition of poem (inner formulas). Although this means that formulas for an audience that listens fulfill the same purpose which in the case of a book-as-an-object is done by its graphic design, their part in the very making, relating, and transferring of an oral text is far more significant and profound.

Toward the rehabilitation of the term " cliché "

Proceeding from the fact that segmentation the construction principle all acts of speech are built upon, the aspect of principal categories is the very context in which a literary text will have to distinguish itself from the natural language as a secondary, artificial, derived system.

---

12 Of course, it doesn't mean that literary text borders don't carry other and different informations. They certainly do, but only if they were brought out of their conventional framework, and if observed in context of literary work of art as a conceptual - not material - entity. If this were the case, the very principle by which a linguistic material is organized into literary text, i.e. its very structure - comes in the forefront.

13 Within Serbian literary criticism, this term was promoted by N. Petković (*Ogledi iz srpske poetike*, Beograd, 1990, especially the chapter O klasifikaciji i prirodi književnih tekstova, p. 21 and on).

First of all, its borders are absolute (its beginning and ending cannot be changed unless a new text is formed), compared to fluctual and spontaneous borderlines of natural speech. Further on, in the case of epic song it is also a speech in verse, verse being a subject to rules of segmentation according to metric principles that imply an additional arrangement of the spoken chain, thus automatically becoming far more strict than anything that is valid for natural language system. Within the given limits, submitting to metric-syntactic pattern of asymmetric decasyllabic verse, an epic song is getting organized as a literary text by modeling its linguistic material into smaller entities, i.e. into segments arranged in chains, the same way as - generally - half-verses are bound into verses, verses into stanzas, stanzas into poem as a whole. Therefore, an epic song has, beside the outer, many inner borders formed in-between the successive segments on the points of their contact. These are the points of constructive significance in the making of the song. Because they are significant and stressed, those borders - as well as the outer ones - can also be defined as constructive.¹⁴ *All constructive borders in an epic song are marked (stressed as significant) by epic formulas. Why?*

From the point of view of text, the beginning and the end are subject to the greatest semantic tension because they are absolute and they mark the borders of a unique universe which has sense only within those borders and thus exists only within them. In oral communication these two points carry an extra burden since - as we have already said - they have to be distinguished from the noise in the situation of speech. Because of this, even if the poet would like it otherwise, the poem cannot begin its narration in medias res: it needs shifters not to make the communication more efficient (as is usually supposed), but merely to make it work. From that point of view, the epic shares the fate of other, more or less similar narrative genres of oral literature.¹⁵ There too, especially in the case of fairy-tale, the beginning and the end have the function of being distinguished from noise, of leading in and out from the real world to a fictitious one and vice versa. Therefore, they suffer pressure greater than usual, they have tendency to become petrified, to gain a fixed and easily recognizable, highly communicative form.¹⁶ In other words, they are becoming clichés.

14 On this term (constructive borders and their function) see N. Petković, *Ibid.*

15 See, for example, Samardžija, 1988.

16 Such a form, as a form of cliché, is also named sense-creating form (see Petković, 1990, 20).

The same tendency can be observed in case of smaller entities and their borders, what we have already named as epic poem's segments, and what in fact is nothing else but Lord's "theme". An epic poem, being an oral interpretation, every time created anew and only for the present and unique purpose, naturally becomes irreversible. This means that - differently from written text - one cannot examine it up and down and right and left, so the significance of a cliché in the process of its making and relating overruns by far the limitations rendered to it by definition. Emerging on the points of contact between poem's constructive segments, cliché - *inter alia* - marks the rhythm of its narration; no other poetic device could do it better for the epics which is deprived both of rhyme and stanzas. Besides, including by large scope the "themes" themselves and not only the points of their contact, cliché - by its rigid form - enables the transversability of "themes" to different texts and different genres. Thus, narration becomes lighter and the attention is turned from unimportant and less important to its central elements. Finally, in some special cases (which are not rare at all), cliché of an initial formula can pattern the structure of a poem as a whole, as was argued by Schmauss on the example of "raven the news-bearer".¹⁷ This is exactly the point where one can easily see that cliché with its petrified form - which outside of Lotman's "aesthetics of identity" gets only negative connotations - in fact conserves the most ancient semantic text layers, that "something" which could easily be called a *prae-text* and which would, without that petrified form, be lost to us forever by a long-lasting process of degradation and trivialization.

Advocating, therefore, the rehabilitation of the term cliché in oral literature criticism, we can now go back to the epic formula, keeping always in mind that in this paper it is defined as a special type of cliché.

The "essential idea"

Organizing rhythm of narration by pointing out the constructive text borders is easy to prove empirically. For that reason, it might be used as a check-point of applicability of Parry-Lord's definition of formula as a "group of words which is regularly employed under the same metrical conditions to express a given essential idea". Keeping in mind that no other definition of formula is nowadays seriously in circula-

---

17 Schmauss, 1971, III, pp. 334-355.

tion,¹⁸ it is important to examine its compatibility with goals of research significant this time not for homerology but for Serbian decasyllabic epics, and to solve it as a kind of "preliminary question".

From that point of view, our attention is at the first place drawn to the lack of precision in the formulation "given essential idea", especially when it comes to so called inner formulas. By this term - "inner" - they are named after their medial function, which means that they can never and under any conditions be situated either at the beginning or at the ending of a poem: in fact, they are devised only as a means of smooth connection between the successive segments of a poem, so their dependence on the direct semantic environment is twofold. It may also be stated that they have two open joints: first, or upper one (by analogy with written text, we could imagine the text flow of epic poem as a vertical line), connected with the aspect of past (what ended in the previous segment), and the second, or lower one, connected with the aspect of future (what is yet to come in the next segment). At the beginning of a poem, this upper joint would remain unconnected (before the poem started nothing else existed), and at its end the same would happen to the lower one (after the poem is finished, nothing else will exist). Besides, being open on both sides, inner formula inevitably becomes lexically and syntactically flexible. Thus, under direct influence of its context, one and the same inner formula appears in many varied forms, for example: "Kad u jutru jutro osvanulo", "Kad im sjutra jutro osvanulo", "Kad ujutru beo dan osvanu", "Kad je jutru o zorici bilo", "A kad sjutra dan i zora dođe", "Kad četvrto/deseto jutro osvanulo", "No kad jutrom sunce ogranulo"¹⁹ and so on. Outer formulas (initial and final), being open at one end only, are less submissive to variations of the kind, but they exhibit the tendency of multiplying (or system constructing) which cannot be observed with inner formulas. Poems very often both begin and end by a chain of two, three or more corresponding formulas, for example: "Još zorica nije zab'jelila, / Ni danica lica pomolila, / Bijela je vila pokliknula / Sa Avale zelene planine"; "Zdravo Šćepan u Bijograd dođe / I dovede Tursku bulu mladu, /

18 Homerology offered (and still offers) many different definitions of epic formula (see VanGennep, 1909; Bowra, 1952; Nagler, 1969), but Parry's definition is most in use. In fact, no definition is generally considered either better or more convenient than this one.

19 "When at the dawn the morning dawned", "When tomorrow the morning dawned to them", "When in the morning the white day dawned", "When in the morning it was about dawn", "And when tomorrow the day and the dawn came", "Then at the dawn of the fourth/tenth day's morning", "But when at the dawn the sun rose".

Nabavio dvan'est kaluđera, / Krstiše je i zlamenovaše, / I uze je za vjernu ljubovcu. / To je bilo kad se i činilo, / Već za slavu Boga da molimo / I za zdravlje vladike svetoga, / Amin, Bože, vazda te molimo!"²⁰ (Vuk II,95). This strategy is motivated by the need to stress the beginning and the end as constructively strong points of a poem and to underline them as the carriers of a special kind of code signal (as we already mentioned before). On the contrary, if sequenced, the inner formulas should draw massive attention upon themselves (which, in fact, is the point in sequencing and multiplying), and consequently disorganize the flow of narration. In both cases, therefore, the position of formulas defines their function, and this function, then, defines their variability.²¹ The essential idea, whatever it might be, if this were not built into it, loses its adjective and remains merely an idea.

In accordance with diversity of situations and great number of actions that take part in the plot of epic poem, there are many different types of inner formulas. At this point we shall be satisfied with only two extreme cases.

The most numerous are the inner formulas of the following type: "Alabanda, zametnu se kavga", "Kad ujutru jutro osvanulo", "Pramen se je magle zadenuo", "Malo bilo, ništa ne stanulo", "Da je kome stati pa gledati"²² and so on. Information they carry is always identical to itself, which makes their constructive-rhythmical function only more obvious. In fact, there is no reason to burden this function by any additional service, and the essential ideas distributed this way ("a quarrel burst out", "the dawn broke", "fog came down after gun shooting", "soon after", "it was worth seeing") are not significant by themselves. Formulas of this type acquire sense only if they act as shifters, as highly economic and functional tools which mark the type of changes brought by a new segment into an already fulfilled narration. Those markers, as even such a poor number of examples can show, are usually temporal and situational, but they can also be local ("Dok se

20 "No white dawn has broken yet, / Nor the North star shown her face, / The white fairy cries, / She cries from Avala the mountain"; "Stephen came to Belgrade in good health, / And he brought a fair Turkish girl with him, / He fetched twelve monks, / To christen and to baptize her, / And he married her his fateful wife. / It occurred when it happened, / But to praise God and to pray for glory / And for the health of his holy eminence, / Amen, God, we ever pray to you!". (Translation is literal.)

21 There is, in Матъцев (1989, p. 53), the term "variation field of formula".

22 "Alabanda, the quarrel burst out"; "When at the dawn the morning came"; "A trace of fog came by"; "Short time passed, no time at all".

prašak magle zamaglio, / A iz magle dobar junak skače", "Pramen magle polje pritiskao")²³, and often even extra textual ("Da je kome stati pa gledati", "Da da ti je bilo poslušati"),²⁴ whenever there is need for a singer to intervene not as a story teller or a participant of narrative action, but as a participant in the very act of communicating the poem.²⁵ This special case of direct communication with the audience confirms both the significance and the role of shifters in epic text. Although its action is inconspicuous, it nevertheless implies a few very important things, i.e.: stepping out of the narrative context and coming back into it, a sudden and short lasting shift of narrator's optics, a breach in the process of sending the message, a change in the way of its reception. The only purpose of doing so is to draw the attention to what is about to come, by which the borderline between what has already been and what is yet to be is automatically stressed. This shows again that the "essential idea" cannot be separated from the position of formula and its function. In this particular case, for every single example and for all of them as a whole, the essential idea goes as follows: "this is over, now something new starts".

Another type of inner formulas is much more rare and very much different. Its unusual and exceedingly significant characteristics might very well be a subject to quite a large study, but on this occasion we shall focus on one of them only, on the formula "Kad su bili gorom putujućii".²⁶ On this example we shall try roughly to show its importance for epic poetry in general.

While in the case of the first cited type of inner formulas some essential idea could be derived from the formula itself without knowing its context, in the case of "Kad su bili gorom putujućii" it will not be possible - unless the essential idea is defined as a mere assertion that some people were traveling through a forest. But, knowing that after

23 "A trace of fog came by, / And from this fog a brave hero jumped out", "A trace of fog lay on the field".

24 "If anyone were there to see this": "If only you were there to listen to it".

25 Formulas of direct speech can also be variable. For example, "watching" formulas thus used exhibit both types: "When he saw it..."; "Somebody sees it and somebody doesn't"; "If you only saw..."; "Stop and watch it..."; "If you could only see it with your own eyes"; "If you were only to see..."; "If you were only to stop and to watch..." and so on.

26 "And as they traveled through the forest trees". All citations from the poem "The Wedding of Milich the Ensign" come from the book *Marko the Prince. Serbo-Croat Heroic Songs*, translated by Anne Pennington & Peter Levi, Duckworth, London, 1984.

this the oncoming verse says: "Stiže urok na konju đevojku",²⁷ even if the title of the poem is hidden to us ("Ženiđba Milića barjaktara" /The Wedding of Milich the Ensign/) and its plot unknown, the information we receive is nevertheless complete because there is no doubt that the introduction of "urok" (evil/charm) will bring a crucial change into narration (whatever it might have been so far).²⁸ Thus, the function of punctuating the borderlines between the narrative segments of the poem is also performed. However, if the essential idea from the above definition is understood as a leading (i.e. semantically loaded to the maximum) and not as a rudimentary one (semantically loaded to the minimum) - for both are logically possible, we shall see that such an idea in the case of the "forest" and the "charm/evil" is very difficult even to describe, let alone to define in one or two sentences of general type.²⁹ Besides, the complex meaning of this distich is equally distributed between both its components, but only one is a part of formula (forest) and the other (charm/evil) is free. The truth is that any announcement of going in or through an epic forest by the means of formula, will activate the connotations of forest as a chthonic place and prepare audience for a suitable event.³⁰

Although the source of this information is always known in advance, although the conditions of its reception are equal for every member of audience, the influx of meaning this information carries on will not be the same for everyone. The most of it will be made by a

27 "The evil came to her on her own horse". For the word "urok", charm (meaning magical charm) is better translation. Bound by existing book of translations, we shall use both of them in the form "evil/charm".

28 Like all inner formulas, this one too have lose joints. Depending on context, it can be observed in many different forms, for example: *A kad bili usrid gore crne* (after this betrayal and punishment of infidel wife follow); *A kad bili u gori zelenoj* (after this "hajduks" attack wedding party and assassin the groom); *A kad bili nasred crne gore* (introducing the exhibition of miracle) and so on.

29 In "The Wedding of Milich the Ensign" this evil/charm is an impure and supernatural force acting as magic of words. Expressing his adoration, Milich unknowingly utters death penalty for his bride-to-be. Neither time nor place this force will be activated in is chosen by chance: epic forest is a chthonic space by eminence and thus the natural resort of impure powers. It is also the place these powers are banned to by magic charms. Indications like "the evil came to her" advocate this. More about it Detelić, 1992, s.v. Gora.

30 In this sense the essential idea really is inseparable and important element of epic formula and its functions. Yet, poetic tools of such a force are very scarce not only in Serbian but in oral epic poetry in general. If such a high criteria should be applied consequently, only a few formulas would survive (not more than twenty in case of Serbian epics). It is hard to believe that Lord and Parry did have this on mind.

person who knows the proper way of decoding categories "forest" and "charm/evil", that means for the person accustomed to the connotations forest and charm/evil inevitably acquire through correlative relationship of epics and Serbian traditional culture.³¹ Such a person does not receive message only on one, nominal level (as was the case with formulas of the first mentioned type - the relational information about structural function of formula set aside), but on as many semantic levels as his knowledge allows. If all participants in communication of epic poem belong to the one and same type of culture, the exchange of information (incoding and decoding of message) is proceeding on the same level, the equal measure of knowledge being shared by whole community. On the contrary, the same instant this optimal balance is disturbed no matter how, the danger of superficial or incorrect interpretation and misunderstanding grows unpredictably. A special case of this is total alienation of one who reads transcription of an oral epic poem.

As it is, the greatest damage was done to oral epic poetry when it was considered a complex of "naive" texts, when it seemed that the most important thing was to decide what is false and what true from the historical point of view.³² On the other hand, even the greatest achievement of Parry-Lordian method - *The Singer of Tales* - is a kind of dead end because what it's really doing is in fact describing the mere technique of versemaking and singing accompanied by "gusle", while to the questions of genre aesthetics and poetics it offers no satisfactory answers.³³ So, although its argument might seem different, *The Singer of Tales* shares the same attitude with those who classify epic texts as naive, a mere act of interpretation which transpires within the narrow passage from a generic poem to its actual variation. But whenever it was analyzed with profound and serious knowledge of tradition

---

31 Any oral literature is correlative with the culture it belongs to and all traditional cultures share the same basic characteristics. Seeing that this relation is universal, for a relatively exact decoding of this information a simple conclusion by analogy is good enough.

32 Like all works of art, oral epic poetry knows for one truth only - its own. That truth is never jeopardized by any participant in an epic poem communication. What is more important still, such a truth cannot be separated from epic tradition in general, and good epic singers always knew that. Even the latest among them (songs about rebellion and Montenegrin historical poems) had to adopt this traditional attitude in order to be sung at all. This omitted, their subject was not considered an epic event.

33 See Мальцев, 1989.

it belongs to, oral epic poetry exhibited all its potentials, offering a picture of complex and multilevel phenomenon the meaning of which exceeds by far the borderlines of text itself - no matter how wide they might be. From the point of view of formula, this discrepancy between the meaning of the whole and the sum of the meanings of its elements cannot be either perceived or understood properly without elementary knowledge of cliché - how it's made and how it works.

Of all genres of oral literature, proverb is characterized by the simplest form of spoken cliché. A proverb is also a trope (a complex, secondary sign), because description of some initial situation, event or image that performs its subject material, is not a goal by itself (as it should be in a natural language), but is used to describe other and different but compatible situations, events, and images.³⁴ Therefore it is obvious "that cliché is a creation more complex than an ordinary linguistic text, because it is doubled: first, text is formed from linguistic units, and then this text as a whole serves as a new unit of description."³⁵ So, proverb has a structure of trope, the elements of which can also be different tropes (simile, metaphor, etc.). Out of this close mutual relation (trope within a trope), a potential source of additional meanings is formed and activated with every new application of the proverb, so its semantic field remains always open. Because of all this, successful proverb gains the influx of meaning and thus widens and enriches its initial material without limitations, even though its starting point might be forgotten or untraceable.³⁶ To answer to all these needs, a proverb has to "act" in a way most properly described as "linear dissipation". A network of its spreading or developing is made by intersections of the *meaning taken* and the *meaning brought*, that is of the old and the new application in every single case. By that, very rich meanings are made and the meaning is widened but not deepened. To make it work in deep, this process must be adversely oriented. In that case, the activation of new meanings is no longer triggered by the application of cliché, but by the initial situation generating the cliché. In proverbs, this initial situation is drawn to the very surface and exhausted, so it can no longer be considered a source of new relevant information. In epics, it's the opposite case.

---

34 See Petković, 1990, pp. 21,22.

35 Ibid, p.22.

36 On this, see Detelić, 1985, pp. 349-375.

An epic formula "works" in deep. Its linguistic form is, according to Mal'cev, "a point of the iceberg",³⁷ message the codes of which can be changed with no influence on the meaning built into it. Within the general theory of information such a case is impossible, and even the sentence by which it is described would be considered invalid and illogical. Nevertheless, it is true in this specific context, because the source of meanings for epic formulas is not epics but tradition, which means that - as far as the epic poetry is concerned - what we have to cope with in fact is the question of acceptable decoding. To abridge the hierarchical level chasm between epics and tradition, formula is needed as a form that generates meaning despite the code changes. By this quality, it can be described as a sense-creating form. In other words, the influx of meaning in the way an epic formula works is oriented from the bottom to the point of "an iceberg", i.e. from a traditional culture as a mutual source of meanings for the oral literature as a whole, to a genre and its actualization (epic poem). If this is true, the confirmation should be found in "close reading" of text.

Formula "remembers"

As an example, we could take the afore mentioned "The Wedding of Milich the Ensign" (Vuk III.78). By many characteristics, this poem is rightly considered one of the highest points of Serbian decasyllabic epic poetry, and for that reason it is usually unavoidable in the study of this genre poetics. In the monograph *The Mythical Space and the Epics*³⁸ we have already dealt with it - from the point of view of mythopoetics of epic topos, concentrating especially on the motive of death during the wedding as a variation of general motive of death in the forest. This time we shall approach the analysis from the aspect of formulas, which was not within our previous consideration.

What is first to be observed here is the great number (I-X) of duplications³⁹ (verses: I 3-5/17-19; II 73-76/77-81; III 94-98/102-106; IV 154-163/165-175; V 178-180/243-245; VI 186-188/231-233; VII 190-193/252-255; VIII 212-213/216-217; IX 257-258/282-283; X 266-268/274-276). Adding the repetitions which are not literal (verses: 1/8; 20/24; 43-45/67-70; 194-201/248-251; 269-273/277-280), we shall see

37 Мальцев, 1989, p. 68

38 Beograd, 1992; also Detelić, 1989.

39 Not repetitions but duplications (when the attention is paid that repetitions should never be more than two).

that of 284 verses (total number of verses in this poem) even 112 are inflicted by this technique. Of the rest, a major part is dealing with the description of the wedding party going for the bride (48-55) and coming back with her (140-146), or in describing the bride's beauty (25-40) and the beauty of her dowry (114-139), which is pertinent to the same scheme but in a more casual way. This means that a little over one half of the total linguistic material of this poem (156 of 284 verses) is used to fulfill a given structural pattern which now can be named as parallelism.

Independent from their number, these duplications are themselves split in two unequal groups, the first and more numerous one consisting of stylistic tautologies (structurally unrestricted duplications as: direct and indirect speech - duplications I, II and VIII, direct speech with the change of speaking voice - duplications III and IV, duplications functioning as reports - VI, and duplications of final formulas - IX). Being tautological, doesn't mean these duplications are of no use or of lesser significance. On the contrary, they generally carry an exquisitely complex meaning (especially duplications III, IV and VI), but from the aspect of text composition there is no need for duplicating. As one of the most ostentatious elements of epic style, they are fully justified as carriers of specific, relational information which becomes significant only in the context of the poem as a whole.

A smaller number of duplications (V, VII and X) is not based on tautology but on parallel flow of events and actions, so they can be named true parallelisms. While in the former case the most important issue was *what* is duplicated (so the duplication for narration, strictly speaking, is useless because it becomes mere retelling), in the latter group *what* and *how* and *where* and *when* is duplicated are of same importance. It is best shown in the verses themselves:

Duplications V

<i>The bride's man takes her from her horse's back</i>	<i>When Milich the Ensign came in to it</i>
<i>And lays her down to lie in the green grass</i>	<i>He lay down on that bed so softly spread</i>
<i>He lays her down, she breathes her soul away.</i>	<i>He lay down and he breathed his soul away.</i>

(Dever skide sa konja devojku, / Pa je spusti na zelenu travu, / On je spusti, ona dušu pusti. // Kako dođe Milić barjaktare, / On se spusti na meku postelju, / Dok se spusti, on dušu ispusti.)

Duplications VII

<i>And they cut out her coffin with sword-blades</i>	<i>And they cut out his coffin with sword-blades</i>
<i>And dug her grave out with their pick-axes.</i>	<i>And dug his grave out with their pick-axes.</i>
<i>And so they burried that beautiful girl</i>	<i>So there they burried Milich the En- sign</i>
<i>Towards the rising of the splendid sun.</i>	<i>Towards the setting of the splendid sun</i>

*(Sabljama joj sanduk satesaše, / Nadžacima raku iskopaše, / Saraniše lijepu devojkju / Ot-
kuda se jasno sunce rada.//
Sabljama mu sanduk satesaše, / Nadžacima raku iskopaše, / Saraniše Milić barjaktara /
Kuda jarko smiruje se sunce.)*

Duplications X

<i>.And when the sun sinks into his west</i>	<i>But when the sun rises into his east</i>
<i>The mother of Milich comes out to it.</i>	<i>The mother of Milich comes out to it.</i>
<i>She speaks and her eye follows the sun down:</i>	<i>And she speaks and her eye follows the sun</i>
<i>'Now it is sweet to me, O my God.</i>	<i>'Here is my daughter, it is sweet to me</i>
<i>There is my son, now it is sweet to me!</i>	<i>She brings water, she carries cold water.</i>
<i>Now he is coming home from his hunting</i>	<i>She wants to take my place, old as I am.'</i>
<i>Bringing his mother game of every kind!</i>	<i>No daughter and no news of a daugh- ter.</i>
<i>Neither her son nor any news of him.</i>	

*(Kada bude na zahodu sunce, / Tad' izlazi Milićeva majka, / Pa govori, a za suncem
gleda: / "Blago mene i do Boga moga! / Blago mene, eto sina moga! / Eno g' majci, de iz
lova ide, / Nosi majci lova svakojaka!" / Ni bi sina, ni od sina glasa //
Kada bude na istoku sunce, / Izilazi Milićeva majka, / Sunce gleda pake progovara: /
"Blago mene, eto mi snašice! / Ide s vode, nosi vode ladne / Hoće mene staru zam'jeniti!" /
Ni bi snahe, ni od snahe glasa.)*

Parallelism is in practice a deceiving figure of style so it should be always approached with reservations. In this particular case, to know what is parallel to what and under what conditions, we should review some important details the cited verses cannot be understood without. First of all, this is a poem about a wedding (which is obvious even from the tittle), or - at least - about an intentional wedding which is not in the tittle but can be found in the text as a formula of miracle (7 times: "Mili Bože, čuda velikoga!" verse 1; "No da vidiš čuda

iznenada!" verse 8; "No ti hoću jedno čudo kazat" verse 20; "Čudo ljudi za đevojku kažu" verse 24; "Svi svatovi nikom ponikoše, / I u crnu zemlju pogledaše, / Ja od čuda lijepe đevojke" verses 91-93; "Al' da vidiš i čuda i fale!" verse 114),⁴⁰ and once even as an announcement ("Najbolji mu šure peškeš daju, / Najbolji je, najžešćijeh jada! / Svoju seku šure zetu daju" verses 129-131).⁴¹ With the same purpose another form of insinuation can be found in this poem - the initial formula generally used at the beginning of the poems about epic weddings, but this time with an alternate meaning:

*Kad se ženi Milić barjaktare,
On obiđe zemlju i gradove
Od istoka pake do zapada,
Prema sebe ne nađe đevojke:
Glavit junak svakoj manu nađe;
Ženidbe se proći hotijaše;
No da vidiš čuda iznenada! (2-8)⁴²*

Comparing this beginning to the classical initial formula of epic wedding, the difference is automatically observed:

*Kad se ženi Srpski car Stjepane,
Na daleko zaprosi đevojku,
U Ledanu gradu Latinskome,
U Latinskog kralja Mijaila.
Po imenu Rokсандu đevojku;
Car je prosi, i kralj mu je daje (Vuk II,29: 1-6).⁴³*

Poems about epic weddings with obstacles, the most numerous wedding poems of this genre which alters the topic by keeping in sight only the "male text" of the ritual wedding complex, are realized through the plot that always starts with the verse: "Na daleko zaprosi đevojku" /He looked far off to find himself a bride/. From the point of view of epics, a "far off" betrothal is a wrong move and cannot be ac-

40 vs. 1: "Merciful God, a great wonder!"; vs. 8: "But suddenly, Oh look, a great wonder!"; vs. 20: "But I will tell you of a great wonder"; vs. 24: "And miracles are spoken of that girl"; vs. 91-93: "All of them bowed a low bow down, / turning their eyes down to the dark earth. / Ach! She was a wonder of beauty"; vs. 114: "But, O the wonder and O the honour".

41 vs. 129-131: "But the brothers brought him the best present, / the best present and the hardest of sorrows, / they brought their sister to the son-in-law".

42 "When Milich the Ensign was to be wed / he traveled the land over, town by town, / into the east, round to the west again, / he did not find a girl fitted for him. / a handsome boy finds fault with all the girls. / His mood was to let the wedding plan go hang, / but suddenly, Oh look, a great wonder!"

43 "When Stephen Tsar of Serbia married, / he looked far off to find himself a bride, / he looked in Ledjan the Latin city, / city of Michael, of the Latin king, / and the name of the princess was Roxana. / The Tsar asked for the princess in marriage, / and King Michael consented to the match". Cited from the same book of translations ("Stephen Dushan's Wedding", vs. 1-8).

complished without serious consequences.⁴⁴ That means that wedding, to become an epical topic, first has to be reduced to "male text" only, and then promote some action of disorder. In the case of Milich the Ensign, differently from the poems about epic weddings with obstacles, disorder is brought not only into the chain of regular wedding events (what is prone to be interpreted as a break point in endogamy-exogamy relationship), but - and this is particularly stressed - the sin of vanity is committed also ("Glavit junak svakoj manu nađe" /A handsome boy finds fault with all the girls/).

Beginning like this, the poem tends to stress this line of action and to lead it to the point where it is no more logically needed. The next step on this line is irregular betrothal ("Nit' je prosi, ni jabuke daji, / Već ti kupi kićene svatove, / Pak ti idi Vidu po devojku" verses 43-45),⁴⁵ which is finally formulated in the verse "Potegli smo na Boga i sreću" (69)⁴⁶ Milich addressed his future father in law with. "Namjera"⁴⁷ and "sreća" (fortune), especially as a context of citing God's name, in Serbian traditional culture have special characteristics and by their meaning are closely connected to the motive complex of destiny, which is fully documented in folklore.⁴⁸ Interpreted like this, cited verses are verified as an intention and preparation for the introduction of "evil/charm" which is brought into action immediately after. It is actually by them that responsibility for meaning, development, and outcome of events are clearly and definitely transferred into the world of higher powers where only numen decides and disposes absolutely. By this, human world is devoid of substance and becomes a theatre of shadows where actors never give up and never stop searching for the meaning because they are not conscious of the leading hand. Thus outlined, this vertical axes is not a figure of style but a vital axes of epic poetry existence in general, for it provides continuity and

44 More on this: Detelić, 1992, pp. 221-254

45 "Do not go ask, give no golden apple, / only gather the party finely dressed, / and go to Vid and bring back the girl".

46 "Trusting in God and fortune we set out".

47 That is. "namjera" from the verse no. 12: "Pred crkvom ga namjera namjeri" / and fortune brought him there outside the church". By this, the stress goes on the way Milich got information about his future bride. Serbian word "namjera" has a complex meaning. In this case it is used to signify something in between divine providence and accident. Milich met Maleta the Duke by chance, but this chance was prearranged by an invisible and unnoticeable higher (divine) power.

48 In charms, fairy tales, legends. More about it: Detelić, 1992, pp. 63-64, 290-292.

connection between layers of meaning different by provenance and duration.

Using formula as a main vehicle to accomplish this, epics is not bound to activate all the layers along this axes every time it confronts them, as well as - if it actually happens - it doesn't have to give evidence of its purpose. As an example, we could consider the "watching the wedding guest party" formula. In general, it is most often in poems about the abduction and christening of Turkish maiden. In "The Wedding of Milich the Ensign" it is used out of this context, but still in accordance with the plot:

*Kad su bili prem' Vidovu dvoru,
Na pendžer se Vide naslonio,
Psa kad vide kičene svatove,
Sam je sobom Vide govorio:
"Mili Bože, lijepijeh svata!
Čiji li su, kud će po devojku?" (58-64)⁴⁹*

On the contrary, in another epic poem - "Zaručnica Laza Radanovića" (Vuk II,7) - the use of the same formula:

*Kad su svati blizu dvora bili,
Besedila devojačka majka:
"Idu, ćerko, kičeni svatovi,
U čije će dvore ulaziti?
Čija će i majka dočekati? Čija l' braća konje privatiti?
Čij' li baba vinom poslužiti?
Čija l' seja darom darivati?" (9-16)⁵⁰*

doesn't suit the plot for the maiden is regularly spoken for, so the wedding party doesn't come to fetch her unannounced.⁵¹ This formula (in the form of questions and answers, i.e. duplicated) can be found in folklore ritual lyric poetry as a separate poem, which means that in ritual it has its proper place and doesn't need any explanation. Whether

49 "When they came opposite to Vid's house, / Vid leaned at the window of his house, / he saw the wedding party finely dressed, / and Vid spoke to himself in these words: / 'Merciful God! a handsome wedding party? / Whose is it, what girl is it fetching home?' " (vs. 58-63).

50 "When the wedding party was near the house, / Girl's mother said: / 'Daughter, wedding party finely dressed is coming, / Whose house they will enter? / Whose mother will welcome them? / Whose brothers take the horses? / Whose father serve them vine? / Whose sister give them presents?' " (This poem is not included in *Marko the Prince*. The present translation is literal and word-for-word rendering of the very meaning of cited verses.)

51 With the exception of Slavonic antithesis, rhetoric question is not standard figure of style in oral epic poetry. From the aspect of plot (what is immediately either before or after it), this formula is still insufficiently motivated, as if something is still lacking within the narrative chain. The question could probably be solved through comparative analysis of ritual wedding lyric poetry (e.g. Vuk I, 16. 89) and alike.

or not it is of substantial significance for the interpretation of such its irregular use in epics, is immaterial for our present purpose. Seemingly unnecessary, it is yet the only connection between the beginning of the poem (initial formula) and its crucial event: bride's quarrel with her mother and the curse resulting from it ("Mila kćeri, i tebe ne bilo! / Ni doprla tamo, ni ovamo! / Već ostala sredi gore čarne" verses 100-102).⁵² So it happens that a small and unimportant detail (watching the wedding guest party) introduces indirectly the following segment which both poems share, and which is for both of crucial importance, i.e. the death of bride-to-be at the same spot (forest) and under the same conditions (of curse or evil - in both cases the magic of word). We might never be able to decode correctly and completely all the layers of meaning in this extraordinary formula, but we shall always succeed in marking such its motive function (bringing disorder) as the epic one, no matter the contextual extravaganzas.

On the other hand, the death from curse or evil, silent and bloodless as it always is when the higher power causes it,⁵³ forest as the place of its performance, and the way corpses are buried on the spot, introduces the whole specter of questions and problems that cannot be solved without knowledge of fundamental categories of Serbian traditional culture, that is without involving its basic ideas about this world and the other, life and death, ordinary and sacred space, and so on. This sphere is too vast and too complex to be incorporated in anything (on the contrary - everything else is incorporated in it), let alone the thematically limited paper on so called "lesser questions". It is important to show here how the formulas are managed in this context, so it's high time to review the parallelisms of our types V, VII and X cited above. The first and the most important thing to bear in mind is that the epics knows not of accident.⁵⁴ If the curse and evil are the cause of

52 "Dear daughter, may you not be! / May you not come either here or there! / But may you rest in the middle of a dark forest".

53 This way of dying has its own formula: "Dole leže, gore ne ustade" ("Down he lied, up he never got again"). Thus Marko the Prince dies by "God, the old hangman". For a specific interpretation of this particular formula see Nodilo, 1981, p. 345.

54 This is also the result of "action" along the cited vertical axes. Epic heroes, being human, may have the impression that things are happening hazardingly, they may even strongly believe in this, but above (or off) the events of their own world other forces are active. They, and not men, decide about the way and outcome of events, and for them the accident or hazard simply doesn't exist. There are many ways to express it through an epic poem: by a place with some special significance

death in the forest it is not because the singer likes it that way or because it suits the plot the best, but because forest is a chthonic space, the place evil, curse, and the like are regularly sent to by the magical charms, for it belongs to them as a waste, alien, and insubordinate to human order.⁵⁵ If a person should die there, there he or she will remain forever not only because such a place is impure by cult (and so is the deceased who is not permitted to the sacred space of graveyard), but also because such a person is already where he or she should be - in the world of dead where their existence goes on in a special way. This double functionality is characteristic of everything that goes on in the forest. Poem doesn't lie when it says that the water brought above the maiden's head, the bench around the water, and the roses on its both sides are labeled for the living: to the thirsty to drink, to the tired to rest, and to the young to adorn themselves "for the sake of beautiful maiden's soul". It simply doesn't feel the need to interpret what its proper audience already knows: that everything that goes "for the sake of one's soul" in fact belongs to the dead - water because they are always thirsty, money to pay for the entrance into the other world, roses to keep their souls. So, being the point where two opposite worlds meet, epical forest is the place of two realities, the place of transition and, for that matter, a dangerous place. And yet Milich's bride is buried on that place towards the east, "towards the rising of the bright sun".⁵⁶

If it were not for this burial towards the east, the parallelism of Ljeptosava's and Milich's deaths should be devoid of all sense. The poem bears no indications whatsoever that the place of Milich's death (his home) is to be considered chthonic and impure: on the contrary, it is quite opposite, as well as the orientation of his grave (towards west, "where the glowing sun sets") is quite opposite to the situation of his bride's grave. So it happens that one element of equivalence (death by

---

(forest, water, road, crossroads), by supernatural creatures that dwell there (dragons, fairies, vipers, beings with three heads, black Arabs, saints and angels, God himself), by forces the influence of which can be experienced there (evil/charm, curse, death, fate).

55 In charms. See Radenković, 1986.

56 Although this verse in translation from *Marko the Prince* goes: "towards the rising of the splendid sun" in both cases (of Milich and his bride), the actual word describing the sun is "bright" for the bride, and "glowing" for the groom. Poem insists on the difference between bright and glowing and has - as we shall soon see - special reasons for it. Because of that, we shall abandon *Marko the Prince* and stick to the literal translation.

higher power) brings along the whole chain of binary oppositions the significance of which is crucial for the tradition it belongs to: west-east, home-forest, male-female, pure-impure. It may freely be stated that such a parallelism is not bound by what is equal in it, but by what is different within the identical.

Now, if we split those pairs into parallel lines of identity, this will result in the following: west-home-male-pure and east-forest-female-impure. The first we observe here is the incompatibility of their elements: west and east seem to have exchanged their places by error⁵⁷ or to have erroneously even come into this context. And yet the poem literally insists on the connections west-male and east-female, not only in the middle of narration (on the burial of bride and groom) but also at its end - at the point which is itself marked as a strong one, when Milich's mother addresses west and east sun as her son and daughter in law. It is hard to believe that epics make errors in the matter of such importance.

What really is possible and acceptable, and what regularly happens not only in the epics but in oral literature in general, are various kinds of contamination, resulting usually from two combined processes: by overlapping of two or more genres, and by overlapping of many different layers of meaning within one and the same genre. In this particular case it is possible to find indications of both.

Tracing our steps backwards, the first approached layer is in fact the one in which the relationships male-female and pure-impure are not problematized but promoted as a standard element of custom-ritual wedding complex. As both the epic and lyric poetry exhibit their proper solutions for it, there is no reason for genre overlapping of any kind and we shall not observe them within this layer. The next step leads to semantic layer of opposition home-forest - one of the most general and the most potent generative principles of traditional culture. It includes the previous layer and enlarges it by new relationships (this world-other world, living-dead, human-numen, own-alien). Through the action of charm/evil, the man precisely here - as a vehicle of death

---

57 East is, by tradition, male side of things and element of positive divisions (right hand side, the pure by cult - both the church altar and the house saint's icon face east, life - the folklore dance "kolo" faces east, and so on), while west is quite opposite: "kolo" for the dead faces west (in this poem too), the other world is on the west, when somebody dies in the house the corpse is brought out through the door that faces west, wife sits at the table on the left hand side (facing west), and alike.

by the magic of word - shows the indications of lethal principle for the first time. So, in the opposition male-female he is logically situated on the west side with all the consequences. On the other hand, forest - as a place of transition - has the power to change the significance of things going on in it and to transform momentary properties into permanent. Thus, the momentary cult impurity of betrothed maiden becomes permanent by her death and burial in the forest ("Ni kod moga ni kod tvoga dvora"), as well as the momentary chthonic property of the groom, after it enabled him to pass the forest alive and well, becomes permanent and thus makes his life at home impossible.⁵⁸ The activation of demon world (evil/charm, "namera", fortune, fate) at the place it belongs to and giving it the full power of influence, makes a part of lower mythology where the abstract functions of ancient pagan deities become concrete and enter the phase of nomination.⁵⁹ Within this layer the first genre overlapping are observed, as a great number of lyric poems offer the picture of abduction and death for the fetching of the bride, and for the parting with her form of ritual lamentation.⁶⁰

Finally, at the deepest semantic layer - where the opposition east-west is branched into pairs: bright sun arising - glowing sun setting, daughter in law - son, Ljeposava-Milich - overlapping are twofold to the extreme, by their meaning connecting with solar myths, and by the genre with ritual lyric poetry. The poem gives manifold and significant indications about it, starting with the description of Milich's bride ("Ili si je od zlata salila? / Ili si je od srebra skovala? / Ili si je od sunca otela")⁶¹ and of her influence on others ("Kroz marame zasijalo lice, / Svatovima oči zasjenile / Od gospodskog lica i ođela"),⁶² through the cryptogram of forenames (Vid - name of bride's father, variability of Milich's name)⁶³ and number of Vid's daughters (nine), to the formula

58 Lazo Radanovich doesn't cause his bride's death, so he doesn't suffer the same fate. Death in the house and the burial towards west could also be interpreted as a short life of the Sun which dies at the end of every single day (see Nodilo, 1981, p. 199).

59 *Мифы народов мира*, 2, с.в. Славянская мифология. The functions of ancient deities get their individual names: Fate, Fortune, Misfortune, Justice, Injustice, Death. The very name of God acts the same way ("bog" giving "bogat", "ubog" and so on).

60 Vuk I,2,8,27,42,56,82,115,123; SANU I,3,4,5,43,55,60 and so on.

61 "Did you mould her from pure refined gold, / did you strike her from silver in the fire, / or did you steal her from the sun's body?"

62 "Her face was glowing under her kerchiefs, / so that her fine dress and her noble face / dazzled the eyesight of the wedding guests".

63 As a footnote to this poem, Vuk says: "Instead of Milich the Ensign, some singers

of Milich's traveling in the form of petrified phraseologism ("On obidje zemlju i gradove / Od istoka pake do zapada").⁶⁴ All this is documented in wedding lyric poetry too. Thanks to this, measure of wild guessing in this analysis could be at least lessened when it comes to solar attribution of wedding ritual participants:

*Veseli se, ženikova majko!
Tri ti sunca dvore obasjala:
Jedno sunce momak i devojka,
Drugo sunce kume i devere,
Treće sunce kičeni svatovi. (Vuk I, 77).⁶⁵*

West as the orientation of male movement in fetching the bride:

*Sunce nam je na zahodu, brzo će nam zač',
A nevjesta na othodu, brzo će nam poč'. (Vuk I, 59:1, 2).⁶⁶*

East as female orientation:

*Vila Jovu govorila:
"Što livadu kopjem mjeriš?
No s' obrni s desnom stranom,
S desnom stranom put istoka,
Deno divno kolo igra,
Tu je tvoja vjerenica,
Svakim dobrom ispunjena,
I ružicom od proljeća,
I grinjicom od bisera". (Vuk I, 92:6-14)⁶⁷*

And, finally, ambiguous state of veiled bride whose ritual of transition is symbolically accomplished only by the half:

*Bela moma prebela
Od večera do sveta,
A od sveta do veka. (Vuk I, 124)⁶⁸*

---

mention Ilija of Sarajevo". Ilija (Elijah) is the saint supposed to have taken the characteristics of Sun god and Thunder god. About Vid, Sun, 9 young suns, Dawn and their family and matrimonial relationships in epic tradition and myth, see Nodilo. 1981, pp. 115, 159, 170-185, 341 and on.

- 64 "He traveled the land over, town by town. / into the east, round to the west again".
- 65 "Be merry, the groom's mother! / Three suns shine on your house: / First sun the groom and the bride, / Second sun the best man and groom's brother, / Third sun the wedding guests finely dressed." Translation is literal.
- 66 "The sun is going west, it will soon set, / The bride is on her way, she will soon be gone".
- 67 "Fairy spoke to Jovo: / Why do you measure the plain by the spear? / But turn you by your right hand side. / By the right hand side towards the east, / Where the wonderful dance is danced, / There your bride is, / Full of every goodness, / Of spring roses, / And of pearls".
- 68 "White maiden, the whitest, / From the eve to the dawn, / And from the dawn to the end of her life". For Milich's bride, the second half of her initiation never accomplished, the last two verses have the same meaning: the attribution she had "from the eve to the dawn" coincide with her death. Beside those cited, in Vuk I similar examples could be found in poems: 24-26, 68, 73, 78, 79, 81, 91, 93, 96, 100 i 101.

Close connection between two intersected realities: numinous and human, i.e. epical and mythical is still possible in epics, supposedly because it is no more bound by ritual. The image of world projected in it may rightly be termed mythopoetic. Will it be decoded this way depends completely on elements both in- and extra-textual at the same time.

To the analytic option within text the most important is the way material is organized into whole, i.e. the way its constructively significant points are distributed. In the "Wedding of Milich the Ensign" we spotted and marked several such points and on each of them we observed formulas of certain type (initial and final, inner in the form of tautological duplications and true inner formulas on the borderlines of sequenced segments). The general idea of binarity is also projected to the global sphere of this poem composition, so the greatest measure of functionality the cited formulas gain in the first half of it - precisely, up to the position of inner formula "Kad su bili gorom putujući" (verse 147 - only five verses after the half). Such a function, which can be termed as relational because it insists on the structure of the poem and the kind of relationship between its elements, from that point on goes out of sight, and to the forefront come the formulas of different type, the effect of which is sense-creating and deep as far as they serve to make direct connection between the poem and the extra textual sources of its meaning. Schematism of this functional review of the poem is quite grotesque comparing to elegance of its structure and it is no worthy the creative skills of its author. Anyway, it is justified by our need to stress the symmetry and binarity as general principles of composition according to which this text is oriented in both its projections: inner and outer.

General aspect

"The Wedding of Milich the Ensign" is not an ordinary poem. Among others, it is outlined by the exquisite balance of its structure and by interlayers transversability which is neither hermetic (and so doesn't compromise the singer's job of versemaking), nor is prone to the dangers of trivialization. That in fact was the reason we chose it as the subject for this analysis, seeing its purpose was to show complex relations formed during the text constructing process.

Nevertheless, the most important propositions of this analysis are still applicable to the epic genre as a whole because they belong to

general poetic questions and so they naturally outgrow any, no matter how particular, singular case by their scope and significance. At the first place there is double identity of the epic literary universe, resulting from the mythopoetic image of the world built into it. Any character, any event, any "story" an epic poem sings about, exists at the same time within the horizontal plane of the "ordinary" but theatrically structured epic universe, and within the vertical plane of its mythical environment measured by height as well as by depth. Sliding along the axes of projections thus formed, narration activates the points of their intersection and, recognizing them as constructive borderlines of text, it marks them in a special way so as to stress their significance. Epic formula is the vehicle it most often uses to accomplish this.

Seeing that those planes are not parallel but crossed, the points of their meeting cannot be organized in a linear but in a discreet flow. By this, two good points are accomplished: the network of strong places is formed and the automatism in distribution of epic formulas is avoided. Within the structure of an epic poem a strong place is one that carries the greatest number of literary relevant information different by origin. If a formula is used in such a position, it has to respond to its properties and, in turn, to share them. As a sense-creating form, such a formula keeps these properties in an extra-text and even in an extra-genre position, but would not activate them until it finds a strong place its function is compatible with. As an oral creative act is, by definition, irreversible and momentary, the probability that these two will coincide cannot be equal for all formulas in the same way. As an outcome, the epic genre offers a vast specter of formulas in different phases of applicability, or - better - in different phases of cliché making at the same time. The impression that therefrom results a fund or reserve of ready-made formulas to be used by a certain ethnic, social or situational group of epic singers is fundamentally wrong. The only mutual fund of the kind all singers equally share by mere fact that they belong to the same traditional culture - is the very culture itself and the tradition it is based on.⁶⁹ Therefrom comes the influx of new or additional meanings which keeps oral word alive, but whether it will find its way to a poem in a form of a motive, poetic image, figure of style or something else -

---

69 We do not have any intention to overview transculturality and all its consequences. It is really made possible by the fact cultures of the same type are extraordinary similar, sometimes even the same in concepts of the greatest significance (see for example Ivanov & Toporov, 1965: 1974).

is, in fact, a technical question, i.e. a question of poetic tool choice which every epic singer should solve by himself.

Epic formula is, therefore, a strategic poetic tool the use of which can be traced on a wide range sliding scale that starts with transmission of relational information about the way literary text is made and "working" by itself, and ends by keeping and displaying a deep reaching information about the way tradition "acts" within the text and out of it. Between these ends, two opposite processes are permanently active: one restrictive (which tends to restriction and economy in choosing among the poetic tools), and the other abundant (which tends to the abundance through multiplying and developing of what is already chosen). If a case is ideal, these two tendencies are balanced and then anthological poems, as here cited "Wedding of Milich the Ensign", are made. Disbalancing any of them deprives the text of one of its vital functions, and thus - by increasing the restrictive factor the historical poems are made (e.g. Montenegrin poems about intertribal and Turkish wars), and more or less uncontrollable growth of abundance in the poems like "The Wedding of Bokchevich-Stephan" (Vuk VII,19) show unbiased traces of style and structure chaos. How and with what success the formulas will be used in an epic poem depends directly on how the balance of these two processes is measured. The epic poetry as a whole being a fluctual phenomenon with parallel and permanent existence of all its possibilities (both good and bad, successful and abortive, transcribed and not), the ideas of development and progress in this context being quite absurd, formulas - as well as other poetic tools pertinent to the epic genre - exhibit the appropriate show and as a special problem of epic poetics they should be explored one case at a time.

All this considered, definitions like the Parry-Lord's cited at the beginning of this paper generally have a poor prognosis if they aim both at accuracy and wide spread applicability. To be operative, they should be concise and reasonably short, but to be accurate and precise they yet should focus on details. Of three syntagms Parry's definition of formula is built on (group of words; metrical conditions; essential idea), even if the first two were accepted without discussion as there is no need to search for a shorter and better formulation of what is thus described, the third - "essential idea" - opens up a complex of questions that must not be overlooked.⁷⁰ Because it is so vague, this term

---

⁷⁰ It looks as if Lord was not particularly interested in widening the potential applicability of "essential idea". On the page 65 he says: "From the point of view

really is the most general definition which lists every singular case and every class of similar or identical phenomena with the same (in)efficiency, with no consideration for depth and scope of differences that occur in their meaning and use. Yet, it is from these differences that most important knowledge about formulas should be excerpted. Information acquired from this source constitute in fact that group of "details" based on which the discussion about formulas overcomes mere "description of phenomena" and enters the phase of making conclusions about them, gaining during this process a general theoretical basis. From that point of view, the term "essential idea" is neither right nor wrong but irrelevant. To some extent, even Lord himself did have a few dubious feelings about it, lest he wouldn't have added two extra definitions to Parry's existing one: "formulaic phrase" and "theme". Both were, perhaps, meant to fixate Parry's too casual formula at one point as a phraseologism, and as a construction unit at the other. Although the problem was very well observed, Parry was an authority great enough to make a different approach to the material impossible, so this well aimed intervention had in *The Singer of Tales* no substantial consequence. Even if it had had a better chance, Lord's triad would not have passed a scrupulous exam of its theoretical competence without some massive interventions within the basic definition. As an illustration, our example could be proposed. In this paper which cannot boast of completeness and circumspection either by scope or by depth of its approach, even eight elementary presumptions were observed that cannot be found in any actual definition of epic formula.

- As a phraseological unit, epic formula is a tool resulting from the "working" of formulaity within the framework of the secondary linguistic system of epic poetry; the relation between them is a generic one, formulaity being only one of conditions necessary for creating formulas and not identical with them.

- Within the genre level, epic formula is a special kind of cliché. Therefore, as a form able to create meaning without respect to code changes, it can be named sense-creating form.

- The influx of meaning in the way an epic formula works is oriented from a traditional culture as a mutual source of meanings for oral literature as a whole, to a genre and its actualization (epic poem).

---

of usefulness in composition, the formula means its essential idea: that is to say, a noun-epithet formula has the essential idea of its noun." Here, both formula and composition are simplified to the point of inefficiency.

Thus, formula abridges the hierarchical level chasm between epics and tradition.

- All constructive borders in an epic poem are marked (stressed as significant) by epic formulas.

- The position of formulas defines their function, and this function, then, defines their variability.

- In an epic poem a strong place is one that carries the largest quantity of literary relevant information of different origin. If a formula is used in such a position, it has to respond to its properties and, in turn, to share them.

- As a sense-creating form, such a formula keeps these properties as its potential both in an extra-text and an extra-genre position, but would not activate them until it finds a strong place its function is compatible with

- For that reason, one and the same formula within different poems may have not only a different meaning but also a different use (in the scope from a petrified phraseologism to a carrier of intertextual and intergenre connotations). Potential of such a formula can be spoken of only in the case of systematic survey of its literary use in epic poetry.

If all this were not kept in mind, it may occur that definition, supposed to be accurate and precise, fail to provide the most important information about formula. At the other hand, if these eight points, even reduced to the maximum, were incorporated in any definition, even the best one will collapse and fall apart, and become inoperational. In that case it would not be able to satisfy one of its two main existential principles. So it finally happens that metatext shares the destiny of its text, this time uttered through the opposition short-precise.

ФУНКЦИЈА И ЗНАЧЕЊЕ ФОРМУЛЕ У СРПСКОЈ ДЕСЕТЕРАЧКОЈ ЕПСКОЈ ПОЕЗИЈИ

Резиме

Као полазну позицију за дискусију о могућем одређењу епске формуле, текст нуди осам тачака добијених на основу анализе Пери-Лордове познате и усвојене дефиниције и њене применљивости на грађу и проблеме везане за српску десетерачку епску поезију. Те су тачке следеће:

1) Као фразеологизам, епска формула је средство произашло из "рада" формулативности у оквирима другостепеног језичког система епске поезије; однос међу њима је генерички, при чему је формулативност само један од услова за настанак епске формуле и никако се не може идентификовати са њом; 2) на нивоу жанра, епска формула је посебна врста клишеа. Услед тога, као форма која генерише значење без обзира на промену кода, може се назвати смислотворном; 3) прилив значења у дејству епске формуле усмерен је од традицијске културе као заједничког извора значења за свеукупну усмену књижевност, ка жанру и његовој конкретној реализацији (епској песми). На тај начин она премодулује хијерархијски јаз између епике и традиције; 4) све конструктивне границе у епској песми обележене су (истакнуте као значајне) епским формулама; 5) место на коме се формуле употребе одређује њихову службу, а служба, потом, њихову варијантност; 6) оно место у структури епске песме које може понети већи број књижевно релевантних информација различитог порекла, сматра се јаким. Формула која се на таквом месту употреби мора одговорити захтевима које јој оно поставља, те и сама добија његова обележја; 7) као смислотворна форма, она та обележја потенцијално носи и кад се нађе изван текста, па чак и изван жанра у ком је настала, али их неће активирати све док се не поклопи са јаким местом које јој одговара; 8) због тога једна иста формула у различитим песмама може имати не само различиту употребу већ и различити значај (од окошталог фразеологизма до носиоца међутекстовних и међужанровских конотација). О потенцији такве формуле може се говорити тек на основу системског прегледа довољно великог броја типова њене службе у епци. Ауторово је мишљење да дефиниција која претендује истовремено и на тачност и на оперативност мора обухватити бар неке од ових тачака.

BIBLIOGRAPHY

Bowra, C.

1952 *Heroic Poetry*, London.

Bynum, David E.

1978 *The Daemon in the Wood: A Study of Oral Narrative Patterns*, Cambridge, Mass.

Детелић, Мирјана

1985 *Пословичко поређење и пословица*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXXIII/2, стр. 349-375.

1989 *Епски мотив смрти у гори: смрт под прстином*, Сопоћанска виђења, 8, стр. 61-65.

- 1992 *Mitiški prostori i epika*, Београд.
Dukat. Zdeslav
- 1977 *Pojam i funkcija epske formule*, Umjetnost riječi, 4, str. 295-320.
- Foley, J.M. ed.
- 1981 *Oral Traditional Literature. A Festschrift For Albert Bates Lord*, Slavica Publishers, Inc.
- Foley, J. M.
- 1985 *Oral-Formulaic Theory*, New York - London, Garland.
- Gennep. Arnold Van
- 1909 *La Question d'Homere*, Paris.
- Hainsworth, J.B.
- 1968 *The Flexibility of the Homeric Formula*, Oxford.
- 1969 *Homer, Greece & Rome*, Oxford, Clarendon Press.
- Harkins, William
- 1963 *О метрической роли словесных формул в сербохорватском и русском народном эпосе*, American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists, Sofia.
- Hoekstra, A.
- 1965 *Homeric Modifications of Formulaic Prototypes*, Amsterdam.
- Иванов, В.В. & Топоров, В.Н.
- 1963 *К реконструкции праславянского шекстия*, Славянское языкознание, V международный съезд славистов, Москва, стр. 88-159.
- 1965 *Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период)*, Москва.
- 1974 *Исследования в области славянских древностей*, Москва.
- Jakobson, Roman
- 1982 *Slovenski epski stih*, Ka poetici usmenog pesništva, priredio Svetozar Koljević, Beograd, str. 319-341.
- Kirk, G.S.
- 1966 *Formular Language and Oral Quality*, Yale Classical Studies, 20, pp. 155-174.
- 1985 *Homer and the Epic. A Shortened Version of 'The Songs of Homer'*, Cambridge University Press.
- Kravar, Miroslav
- 1978 *Naša narodna epika kao argument u homerskom pitanju*, Umjetnost riječi, Zagreb, 1978, XXII, 3-4, 87-119; 1979 1979, XXIII, 2, 93-102.
- Lotman, J.
- 1970 *Predavanja iz strukturalne poetike*, Sarajevo.
- Lord, Albert B.
- 1964 *The Singer of Tales*, Harvard UP, Cambridge Mass.

Љубинковић, Ненад

- 1991 *Теорија формуле А. Б. Лорда у светлу рурално-урбаних односа*, Македонски фолклор, Скопје, XXIV, 47, стр. 115-122

Мальцев, Г.И.

- 989 *Традиционне формуле руског народног необрадованог лирика*, Ленинград.

Матицки, Милодраг

- 1982 *Хомеровско питање у нашој науци о књижевности*, Књижевна историја, XV, 57-58, стр. 199-228.

Мелетински, Е.М.

- 1960 *О генезису и путњима дифференцијације епических жанрова*, Руски фолклор, Москва-Ленинград, стр. 81-101.
 1963 *Происхођење героическог епоса*, Москва.
 1964 *Народни епос*, Теорија литературе, Москва, стр. 32-78.

Мифы...

- 1980 *Мифы народов мира*, 1-2, Москва.

Мурко, Матија

- 1951 *Трагом српско-хрватске епике*, I-II, Загреб.

Nagler, Michael

- 1969 *Oral Poetry and the Question of Originality in Literature*, Actes du V Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée, Belgrade, стр. 451-459.

Nodilo, Natko

- 1981 *Stara vjera Srba i Hrvata*, "Logos", Split.

Ong, Walter J.

- 1982 *Orality and Literacy*, Methuen, London and New York.

Parry, Milman

- 1971 *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*, ed. A. Parry, Oxford, Clarendon Press.

Пешић, Радмила & Милошевић Ђорђевић, Нада

- 1984 *Народна књижевност*, Београд.

Петковић, Новица

- 1990 *Огледи из српске епике*, Београд.
 1995 *Настасијевићева песма у настајању*, Београд.

Раденковић, Љубинко

- 1986 *Место исцртавања нечистије силе у народним бајањима словенско-балканског ареала*, Гласник Етнографског музеја у Београду, 50.

Самардија, Снежана

- 1984 *Функција уводних формула у српскохрватским народним бајкама*, Научни састанак слависта у Вукове дане, МСЦ 14. Београд, стр. 209-218
- 1988 *Финалне формуле у српскохрватској усменој прози (бајка, предања, шалџива прича, басна)*, Поетика српске књижевности, Београд, стр. 171-190.

Schmaus, Alois

- 1971 *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen*, I-IV. Muenchen.

Стефановић, Светислав

- 1936 *Сунчани мити у нашој народној поезији*, Прилози проучавању народне поезије, III, 1, стр. 35-42.

Whallon, W.

- 1969 *Formula, Character, and Context. Studies in Homeric, Old English, and Old Testament Poetry*, Cambridge, Mass.

Whitman, Cedric

- 1958 *Homer and the Heroic Tradition*, Cambridge, Mass.

Djordje S. KOSTIĆ
Institut für Balkanologie
Belgrad

VÖLKER UND KONFESSIONEN SÜDOSTEUROPAS IN DEN DEUTSCHEN REISEBESCHREIBUNGEN DES 16. UND 17. JHR.

Abstract: Hier werden wir das Ethnische und Konfessionelle in den Werken der deutschen Reisebeschreiber des 16. und des 17. Jhr. vorstellen, mittels einiger auf Grund des vorhandenen Materials geformter Modelle. Es handelt sich um drei Modelle 1. Konfessionelle (im zweiten Plan ethnische), 2. Konfessionelle, 3. Ethnische (im zweiten Plan konfessionelle).

Als die ersten Botschafter der 16. Jhr. begannen die Straßen Südosteuropas zu streifen, auf ihren mühevollen und langen Reisen mit dem häufigsten Ziel Konstantinopel zu erreichen, führten sie mit ihnen gewöhnlich als ihre Reisegefolge auch solche Persönlichkeiten, die Aufgabe hätten, sämtliche wichtigeren Ereignisse und Impressionen von diesen Reisen aufzuzeichnen.

Dank diesen schreibkundigen Männern sind uns bis zu heutigem Tage eine Menge von Seiten, die in alter Rechtschreibungen mit schwarzer Tinte auf dem bereits vergilbtem Papier, aufbewahrt. Eine kleine Zahl der Autoren hat jenes Glück erlebt, daß ihre Manuskripte, die manchmal mit zitternden Händen von Angst oder Kälte geschrieben waren, so daß der Text kaum zu entziffern war, als ein gedrucktes Buch das Tageslicht erblickt haben.

Und während diese bekannten und unbekanntenen Schriftsteller, für welche wir heute bereits den gebräuchlichen Begriff Reisebeschreiber verwenden, auf den Weglosigkeiten und Straßen Südosteuropas schweiften, haben sie alles, was sie sahen oder erlebten, aufgezeichnet, jedoch allerdings ein jeder auf seine Art. Einer war begeistert mit den Landschaften durch welche sie wanderten, ein anderer hat seine Aufmerksamkeit auf die bevölkerten Ortschaften gerichtet, ein dritter

wiederum interessierte sich meistens für die kirchlichen Gebräuche. Und unter allen diesen zahlreichen Aufzeichnungen über eine unbekannt Welt durch welche man gefahren ist, haben die Autoren dieser Reisebeschreibungen auch etliche Manuskriptseiten über Konfessionen und Völker Südosteuropas geschrieben.

Ich werde meine Aufmerksamkeit hier auf einige Reisebeschreibungen richten, die mir in diesem Augenblick in ihrem Ganzen zugänglich waren, deren Autoren über das heutige Serbien, gewandert sind. Ich betone das Syntagma, das heutige Serbien um uns räumlich leichter orientieren zu können. Die heutige Ausdrucksbedeutung übertrage ich nicht in die Vergangenheit, wie dies häufig gebräuchlich ist, sondern will ich lediglich betonen, über welches Gebiet die Rede sein wird.

Ferner werde ich mich bemühen die Termine Konfessionell und Ethnisch in diesen Reisebeschreibungen zu erklären. Eine besondere Aufmerksamkeit jedoch widme ich den Begriffsbedeutungen die eine ethnische oder konfessionelle Angehörigkeit bezeichnen.

Die sämtlichen in dieser Arbeit erwähnten Reisebeschreiber, haben nicht demselben Weg gefahren. Etliche von ihnen kamen in Serbien über Slowenien, Kroatien und Bosnien, um dann den Weg nach Konstantinopel fortzusetzen (das waren Benedikt Kuripešić, als auch der anonyme Autor, Botschaftsmitglied auf deren Spitze Leonardo Nogarola stand).

Einer der Autoren ist per Schiff in Dubrovnik angekommen, an die Adriaküste um den Weg weiter am Festland fortzusetzen (Hanns Ludwig von Liechtenstein auf Heilegersdorf)

Die Mehrzahl von ihnen hat häufigste die Donau befahren bis zu der "wichtigsten Festung Europas", also bis Belgrad, und weiter sie bewegten sich entlang der Trasse der alten Constantinoplerstraße gen Istanbul (Antun Vrančić, Hans Dernschwam, Jakob von Betzek, Salomon Schweigger, Stephan Gerlach, Maximilian Brandstetter, Hans Jakob Ammann, Adam Wener, Johann Wild).

Hier werden wir das Ethnische und Konfessionelle in den Werken der deutschen Reisebeschreiber des 16, und des 17, Jhr. vorstellen, mittels einiger auf Grund des vorhandenen Materials geformter Modelle.

In dem ersten Modell dominiert die konfessionelle Angehörigkeit. Den Autoren sind am wichtigsten die konfessionellen Unterschiede

hervorzuheben und erst nachher im zweiten Plan die ethnischen. Dieses erste Modell können wir auch auf folgende Weise darstellen:

<i>Begriff</i>	<i>Bedeutung</i>	
Türken	konfessionell	ethnisch
Christen	konfessionell	
Juden	konfessionell	ethnisch

Das beste Beispiel dieses Modells sind die Textteile des kaiserlichen Kuriers Jakob von Betzek.

In dieser Statt hat es viel Kaufleute Türggen, Raguseer, als Christen und Juden. (J. v. Betzek, *Gesandtschaftsreise*, S. 15); Dan ein jeder so über Land reist, er sey Christ, Jud oder Türgg, der kert daselbst ein (J. v. Betzek, *Gesandtschaftsreise*, S. 15).

Diese ständige Hervorhebung vorzugsweise des Konfessionellen und die Unterstreichung dieser Unterschiede ist auch bei den übrigen Autoren gegenwärtig.

Das ist ein klein Dorff, da Türcken und Christen wohnen (S. Gerlach, *Tage=Buch*, S. 525); den Türcken damalen wie jetzt wieder unterworfen, das meiste von Christen bewohnet (H. L. von Lichtenstein, *Große Reisen*, S. 22).

Auf einer Seite der Islam, auf der anderen das Christentum, der Halbmond und das Kreuz. Das Bestehen auf diesen Unterschieden kann auch mit einer allgemeinen Stelle bei sämtlichen deutschen Reisebeschreibern dieser Periode genannt werden. Diese Unversöhnlichkeit zwischen zwei Konfessionen hat vielleicht am besten der unbekannte Autor der kaiserlichen Gesandtschaft ausgedrückt, auf deren Spitze sich 1532 Leonardo Nogarola befand:

am aller meysten darumb in druck geben, auff das wir Deutschen darin erlernen, die sitten, gebrauch und gewonhey, auch den stolz, pracht, hoffart, und grosse macht, des Tyrannischen, pludurstigen feyndes aller Christen des Türcken (L. Nogarola, *Wegreyß*, S. 2).

Falls wir auf Grund des aufgebrachten Modells jetzt versuchen in einer Ebene lediglich die konfessionellen Begriffe zu betrachten, in der anderen jedoch nur die ethnischen, werden wir sofort bemerken, daß es nicht leicht ist zwischen ihnen eine Grenze zu ziehen. Sie verpflegen sich gegenseitig so sehr, daß wir nur mittels einer aufmerksamen Ana-

lyse feststellen können in welchen Fällen unsere Reisebeschreiber diese Termine trennen.

Das beste Beispiel dafür ist bestimmt der Begriff die Türken. Das Wort trägt in sich zwei Bedeutungen, die ethnische, das Volk tatarischer Abstammung, das das Südosteuropa eroberte und unter seine Gewalt gestellt hat. Konfessionell ist das ein Volk, das sich zum Islam bekennt, b.z.w. dem Mohamedanismus. Bei den sämtlichen deutschen Reisebeschreibern, bei denen die über Serbien reisten, wie wir schon hervorgehoben haben, ist natürlich der Begriff Türken verzeichnet. In ihren Werken er versteht von selbst die Zugehörigkeit diesem Volks und das Islambekennen.

Benedikt Kuripešić z.B. schreibt, daß in Serbien in größtem Anzahl zwei Völker leben, Türken und Serben, jedoch nur die zweiten unterzeichnet er, daß es Christen sind. Bei den Türken, wegen, des allgemein angenommenen Standpunktes er erwähnt nicht die konfessionelle Angehörigkeit.

Die ynwoner des lands, seind von zwaiien nationen, das seind Türcken und Surffen, davon vorgemelt ist, die haben ire priester und kirchen nach Christenlicher ordnung. (B. Kuripešić, *Itinerarium*, S. 32)

Bei der Mehrheit der übrigen Reisebeschreibern wiederum, ist diese Sonderbetonung nicht vorhanden, sondern man kann schon in dem Begriff allein ihre konfessionelle Angehörigkeit erahnen.

Ein Meilwegs unterhalb liegt ein Dorf Carlowitz, darin wohnen Razen, Ungern und Türcken (S. Schweigger, *Zum Hofe*, S. 40); Es wohnen allda Türcken, Juden, Rätzen und Raguser (S. Gerlach, *Tage=Buch*, S. 16.); Das ist ein klein Dorff, da Türcken und Christen wohnen (S. Gerlach, *Tage=Buch*, S. 525); Außer der Stadt, vor dem Hauptthor her, ein großes Dorff von Rätzen und Türckhen bewohnet (M. Brandstetter, *Itinerarium*, S. 99).

Der andere Begriff über, dem ich mich aufhalten werde, sind die Juden. Diesen Begriff finden wir bei den kleineren Anzahl der Reisebeschreiber des ersten Modells. Und dies in den beiden Bedeutungen. Man sollte natürlich bemerken, daß diese Bedeutungen am häufigsten aus dem Kontext festgestellt können, obwohl auch Beispiele sind wo ganz undeutlich ist ob der Begriff verwendet wird als eine Konfessionsbezeichnung oder als Bezeichnung der ethnischen Zugehörigkeit. Wir sahen schon, daß bei Jakob von Betzek darüber kein Zweifel besteht. Der Begriff Jude bedeutet bei ihm an der ersten Stelle die konfessionelle Zugehörigkeit. Bei den anderen, Hans Demschwam, Stephan

Gerlach, Johann Jakob Amann, der Begriff bezieht sich mehr auf die ethnische Zugehörigkeit:

Bewont mit trk., wenig juden, ratzen, vnd wenig vng. alleyn gefangenen (H. Dernschwam, *Tagebuch*, S. 5); Da hat es auch ziemlich viel Deutsche, Welsche, Spanische Juden (S. Gerlach, *Tage=Buch*, S. 528.); auch von Türgken, Ungaren, Griechen und Juden wol bewohnt (J. J. Amman, *Reiß*, S.16).

Der dritte Begriff die Christen bezeichnet bei sämtlichen Reisebeschreibern nur die konfessionelle Zugehörigkeit. Ihn betrachte ich auch als den Zweiten Modell in dem nur die Bezeichnung der konfessionellen Zugehörigkeit beinhaltet ist.

<i>Begriff</i>	<i>Bedeutung</i>	
Christen	Katholiken	Orthodoxen
Latinern	Katholiken	
Romanisch-Katholisch		
Papisten		
Griechen-Christen	Katholiken	Orthodoxen

Der Begriff "Christen" ist gleichberechtigt gebraucht, sowohl für die Katholiken als auch für die Orthodoxen; übrigens er befindet sich am häufigsten aufgeschrieben an vielen Bücherseiten unserer Reisebeschreiber.

Jederlei ist dieser Begriff leichter zu verstehen für das Lesepublikum, Zeitgenossen der Autoren. Er ist in den Büchern und Manuskripten verwendet als Gegengewicht dem Begriff "Türken" (in seiner konfessionellen Bedeutung). Wenn ein Volk sich zum Christentum bekennt ist seine ethnische Zugehörigkeit im zweiten Plan. Der Zusammenstoß der zwei Religionen, Christentums und des Islams, der Zusammenstoß zweier Kulturen und zweier Weltanschauungen. Die Angehöriger des Islams sind diejenigen die größten Feinde der Christen sind und zwar in Räumen in welchen die Reisebeschreiber Tage und Nächte verbrachten auf ihren langen Reisen bis Istanbul; sie haben vieles davon vermerkt, um darüber ausführlich schreiben zu können.

Es sind die Christen diejenigen die unbeschreibbare Schwierigkeiten dulden und leiden unter dem Joch des Halbmondes. Das Schicksal dieser in Südosteuropa zerstreuten Völker ist abhängig von der Gnade

jener Leute, die eine andere Religion bekennen, die verschiedene Gesetze und Verhaltensnormen haben, die von den christlichen verschieden sind. In den bevölkerten Ortschaften, ausgenommen Belgrad und Niš, als größte Städte und Scheidewege, die Christen haben überwiegend keine Kirchen und sind gezwungen die Gottesdienste, hauptsächlich unter freiem Himmel zu verrichten. Die Klöster und die Geistlichen überleben schwer den Druck der anderen Religion, es sind ihnen häufig die Rechte zur Aufrechterhaltung oder Instandsetzung ihrer Heiligtümer untergesagt. Deshalb ist es erforderlich wie dies überwiegend von sämtlichen Autoren in ihren Vorworten notiert ist, die Türken gut kennenzulernen um leichter kämpfen zu können, an erster Stelle aber gegen ihre Religion.

Die zwischen den Katholiken und Orthodoxen vorhandene Zwietracht wurde in den zweiten Plan verdrängt. Über die Unterschiede zwischen den Katholiken und Orthodoxen im Ramen des Christentums haben sich die Autoren nicht viel aufgehalten. Am wichtigsten war der Kampf gegen den Islam.

Die restlichen drei Begriffe für die Katholiken, notieren die Autoren nur dann wenn sie den Unterschied zwischen den beiden christlichen Religionen unterstreichen wollen. Diese Beispiele sind ziemlich selten und dieselben finden wir nur im Vorbeigehen notiert, ohne jede Absicht diesen Unterschied näher zu erörtern oder mit dem Wunsch daß dieser Unterschied irgendwelche negative Bedeutung erhält.

Diese Herren aber liegen auf der Christen, die man dis Orths Lateiner nennet (M. Brandstetter, *Itinerarium*, S. 177); das er Romanisch Katholisch gewesen (A. Wenner, *Raysebuch*, S. 105); Es wohnen allda Türcken, Juden, Rätzen und Raguser. Diese letzte, als Papisten, haben einen Mönch zu ihrem Prediger (S. Gerlach, *Tage=Buch*, S. 16).

Einen Abgesonderten Begriff für das Volk das sich zu Orthodoxie bekennt, wurde nur bei einem Reisebeschreiber des späten 16. Jhr. bemerkt und auch dies nur auf einer Stelle. In den Manuskriptseiten benutzt er am häufigsten bereits den gebräuchlichen Ausdruck Christen.

den 6 kamen wir in ein groß Dorf, Schurieesima genannt, mit Griechen Christen bewohnt (H. L. von Lichtenstein, *Große Reisen*, 23)

Eines der schwersten Probleme mit welchem sich die deutschen Reisebeschreiber auf ihren langen Reisen im 16. und in den ersten Jahrzehnten des 17. Jhr. begegneten war die Sprache. Die Mehrzahl von

ihnen haben jede Kommunikation mit der Bevölkerung und Begleitern, die vorwiegend Türken waren, mittels Dolmetscher entwickelt. Deshalb war die Verständigung bis zu den äußersten Grenzen verengt. Die vor dem Reiseabfahrt getroffenen Vorbereitungen konnten ihnen dennoch nicht in größerem Masse ihre Gesichtskreise erweitern, wenigstens dann nicht als im Frage der Raum des Zentralteiles der Balkanhalbinsel stand. Konzentriert auf ihr Endziel, Verhandlungen in Istanbul, hat die Mehrzahl der Reisebeschreiber nur oberflächlich die Gegend, über die sie wanderten, gekannt.

Dieses Problem hat viele Schwierigkeiten in den Kommunikation hervorgerufen. Der Reisende war gezwungen sich auf die vor dem Reiseauftritt gelesene Literatur oder sich auf die Dolmetscher zu verlassen, die aber auch selbst nicht gebildet waren und die auch die Gegenden über welche man fuhr nicht kannten, um den Neugierigen wenigstens die wichtigsten Informationen geben zu können.

Die Städte als Pest (Ofen), Belgrad, Niš und Sofia gehörten zu den wichtigsten Orten auf der Reise. In diesem Raum begegneten sie verschiedenen Völkern und haben ihre Lebensweise, Gebräuche, Religion kennengelernt, insofern sie natürlich dafür Interesse und Zeit gehabt haben. Das Ungewitter hat ihnen sehr die schwere Reise verbittert, während das Bangen von dem Unbekannten, Angst von den Türken und Völkern denen sie begegneten, hat sie getrieben das Ziel je eher zu erreichen,

Vorkenntnisse über Südosteuropa, die Kommunikationsprobleme, die schwere Reise und das Bangen von dem Unbekannten, sind wahrscheinlich die Hauptursachen, daß wir nur bei einigen Reisebeschreibern ausführlichere Notizen über Buntheit der ethnischen Zusammensetzung des Südosteuropas finden, oder, wie wir dies schon oben hervorhoben des heutigen Gebiets Serbiens.

Indem wir unsere Autoren auf der Reise von Pest (Ofen) über Belgrad und Niš bis Sofia begleiten, können wir jedoch auf Grund des vorhandenen Stoffes aus der bereits aufgezählten Werken, das ethnische Bild dieser Gegenden gestalten.

Auf dem Reisetil von Pest (Ofen) bis Belgrad in Ansiedlungen neben der Donau und entlang denselben haben die Botschafter und die ihrigen Begleiter sich "nach dem Ort dem heiligen Krieges" Südosteuropas den Belgrad herabgelassen. Man bemerkt, daß die Bewohner am häufigsten Ungarn und Serben sind, mancherorts gibt es

auch Deutschen, während in den wichtigeren Orten auch die Türken zu treffen sind.

Von Belgrad bis Niš ist die Zustand anders. Die Einkehrender durchgingen die Ortschaften in denen die Bewohnermehrheit die Serben oder die Serben und die Türken bildeten, erst mancherorts fand man irgendeinen Ungarn oder Deutschen.

Der dritte Trassenteil endlich, von Niš nach Sofia haben anfangs meistens die Serben angesiedelt, nebst Bulgaren und Türken. Aber als man auf dem Weg von Niš weiter weggerückt hat, haben die Bulgaren die Rolle des Mehrheitvolkes übernommen.

Diese ethnische Zusammensetzung hat auch selbst im Laufe des 16. Jhr. Veränderungen gelitten und zwar in Abhängigkeit von großen Migrationen, häufigen Konflikten und Kriegen. Jedoch sie hat sich nicht viel verändert. Die Türken bemühten sich die Macht in den Städten in ihren Händen immer fest zu behalten, wie dies in den vier erwähnten der Fall war, ferner in den starken und strategisch wichtigen Festungen, Petrovaradin, Smederevo, als auch in Marktstellen aus welchen man jede Bewegung auf den Straßen oder den Übergang über wichtigere Flüsse, als da Donau und Morava sind, überwachen konnte.

Während die genannten Reisebeschreibungsautoren keine größeren Probleme in Benützung der Benennungen für einzelne Völker Südosteuropas als da Ungarn oder Griechen sind hatten sie in Gegenteil die Situation mit den Serben ganz umgekehrt.

Einige haben sie als "Surffen" genannt (B. Kuripešić, *Itinerarium*, S. 32, 45; L. Nogarola, *Wegreyss* S. 8), die anderen als "Serby" (H. Demschwam, *Tagebuch* S. 8), was auch am nächsten dem heutigen Benennung wäre, die dritten wieder "Servier" (S. Gerlach, *Tage-Buch*, S. 532), "Servianer", "Sirven" (S. Schweigger, *Zum Hofe*, S. 43) während die vierten verschiedene Varianten benutzten für eine und dieselbe Benennung: "Raitzen" (S. Gerlach, *Tage-Buch*, S. 13; 16; A. Wenner, *Raysebuch*, S. 24, 26), "Rätzen" (S. Gerlach, *Tage=Buch*, S. 13, 19; M. Brandstetter, *Itinerarium*, S. 99, 114; H. Demschwam, *Tagebuch*, S. 5) "Rascianum" (A. Vran, *Iter*, S.14), "Razen" (S. Schweigger, *Zum Hofe*, S. 43) "Mösen" (S. Gerlach, *Tage=Buch*, S. 19).

So viele Benennungen sind für kein anderes Volk Südosteuropas notiert. Sie alle in der Tat führen ihre Abstammung aus der mittelalterlichen Terminologie, welche auch am häufigsten in den westeuropäischen Werken über die unruhigen Balkangegenden benutzt war.

In diesen Überlegungen über die ethnische Zusammensetzung Südosteuropas habe ich auch das dritte Modell geformt. Es kennzeichnet die ethnische Zugehörigkeit, während die konfessionelle in den zweiten Plan verdrängt ist.

<i>Begriff</i>	<i>Bedeutung</i>	
	<i>ethnisch</i>	<i>konfessionell</i>
Bulgaren	Bulgaren	
Aegipti; Ciganos; Zigeiner Zigeunern; Zygeyner	Zigeuner	
[Raguseer; Raguseern; Raguser]	[Dubrovčani]	
Griechen	Griechen	
Crabaten; Kroaten	Croaten	
Juden; Spanische Juden	Juden	Judenthum
Ungaren; Ungern	Ungaren	
Deutsche	Deutsche	
Mösen; Serby; Servier; Servianer; Sirven; Surffen; Raitzen; Raizen;	Serben	
Rascianam; Rätzen; Ratzen	Tartaren	
Tartaren	Türken	Islam
Türcken; Türggen; Türgken		
Janitscharen; Martholsen	Welsche	
Welsche	Zitzen	

Wie daraus zu ersehen, ist nur zwei Begriffe führen sowohl ethnische als auch konfessionelle Bedeutung, die Türken und die Juden. Den übrigen ist die erste Bedeutung auch die einzige. Einige von den angeführten Begriffen, die alle in den Reisebeschreibungen bemerkbar sind, auf dem Gebiet, auf dem sich das heutige Serbien erstreckt, hervorrufen Zweifel. Das bezieht sich auf erster Stelle auf die Begriffe "Raguseer", "Raguser". Die Autoren haben zweifelsohne an die Bürger der Raguser Republik gedacht, so das ihre Einordnung im ethnischen Sinne man nur bedingt annehmen sollte.

Alle drei hier angeführten Modelle:

1. Konfessionelle (im zweiten Plan ethnische)
2. Konfessionelle
3. Ethnische (im zweiten Plan konfessionelle)

habe ich auf Grund des mir zur Verfügung stehenden Stoffes gebildet. Die Forschungen sollen natürlich weiter fortgesetzt werden auch bei den übrigen Reisebeschreibungen des 16. und Anfang des 17. Jhr. Jedoch bereits auf Grund des hier betrachteten Stoffes kann man einige Schlußfolgerungen ziehen.

Die Notizen der Beschreibungsautoren widerspiegeln ziemlich getreulich die konfessionelle und ethnische Buntheit auf diesen Räumen Südosteuropas.

Die Begriffe, über welche die Rede war, sind ein Spiegel ihrer als auch allgemeiner Kenntnis der Verhältnisse auf dem begrenztem Raum. Hinsichtlich darauf, daß alle diese Botschaften durch diese Gebiete nur durchkamen, als auch daß sie sich mehr auf den Bestimmungsort konzentriert haben, sie haben doch und wertvolle Zeugnisse über viele Völker und über drei große Religionen, deren Interesse sich hier ständig verflochten und zusammenstießen, überlassen.

ЕТНИЧКО И КОНФЕСИОНАЛНО У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ У НЕМАЧКИМ ПУТОПИСИМА XVI И XVII ВЕКА

Резиме

У раду се говори о неколико путописа чији су аутори путовали преко данашње Србије током 16. и 17. века. Наглашена је синтагма, данашња Србија, због лакше оријентације у простору. Значење израза не преноси се у прошлост, како је то често обичај, већ се само наглашава о којој ће територији, као и народима и конфесијама на њој, бити речи. Посебна пажња посвећена је значењу појединих појмова, онима којима се означава конфесионална или етничка припадност.

На основу расположиве грађе, коју нам пружају немачки путписи 16. и 17. века, разматрани су у раду конфесионално и етничко кроз три модела.

Први модел - конфесионално (у другом плану етничко)

У првом моделу доминира конфесионална припадност. Ауторима је најважније да истакну конфесионалне разлике, а тек у другом плану етничке. Ако се покуша, на основу извештаја модела, да се у једној равни посматрају само појмови који су конфесионални, а у другој само етнички, одмах се запажа да између њих није лако повући границу. Они се толико

међусобно преплићу, да се само пажљивом анализом можемо утврдити у којим случајевима су путописци раздвајали термине.

Други модел - конфесионално

У другом моделу означена је код свих путописца само конфесионална припадност.

Трећи модел - етничко (у другом плану конфесионално)

Трећи модел карактеристичне етничке припадност, док је конфесионална потиснута у други план. У овом моделу само два појма носе и етничко и конфесионално значење. Турци и Јевреји. Осталима је етничко значење и једино.

Белешке аутора путописа доста верно одсликавају конфесионалну и етничку шароликост на овим просторима Југоисточне Европе. Појмови о којима је било речи огледало су њиховог, као и општег, познавања прилика на омеђеном простору. С обзиром да су сва ова посланства само пролазила кроз ове крајеве и да су више били усресређени на крајње одреднице, ипак су нам оставили драгоцену сведочанства о бројним народима и три велике религије, чији су се интереси увек овде преплитали и сукобљавали.

LITERATURA

B. Kuripešić. *Itinerarium*

Benedikt Kuripešić. *Itinerarium der Gesandtschaft König Ferdinand I. von Ungarn nach Konstantinopel 1530*. Faksimiledruck nach der Ausgabe von 1531. Herausgegeben, mit einem Nachwort sowie einer Namenskonkordanz versehen von Srećko M. Džaja und Jozo Džambo. - Bochum 1983

L. Nogarola. *Wegreyß*

Wegraysz Keyserlicher Maiestat Legation im 32 jar zu dem Türcken geschickt, wie und was gestalt sie hinein und widerumb herauss komen ist warhafftiglich, von denen die mit und bey gewest in schrift verfasst. In: A. Gévay. *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich, Ungarn und der Pforte im XVI u XVII Jahrhundert*. - Wien 1840-1842. Bd. I-XI. Gesandtschaft 1531-1532. Bd. V.

A. Vrančić. *Iter*

Alberto Fortis. *Viaggio in Dalmazia I-II (1774)*. Mit Einführung und Bibliographie herausgegeben von Jovan Vuković und Peter Rehder. - München. Verlag Otto Sagner. 1974. Sagners Slavistische Sammlung, Band 2.

H. Dernschwam. *Tagebuch*

Hans Dernschwam. *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*. Nach der Urschrift im Fugger-Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger. - München - Leipzig 1923.

J. von Betzek. *Gesandtschaftsreise*

Jakob von Betzek. *Gesandtschaftsreise nach Ungarn und in die Türkei im Jahre 1564/65*. Herausgegeben und bearbeitet von Karl Nehring. - München 1979.

S. Shweigger. *Zum Hofe*

Salomon Shweigger. *Zum Hofe des türkischen Sultans*. Bearbeitet und herausgegeben von Heidi Stein. - Leipzig 1986.

S. Gerlach. *Tage=Buch*

Stephan Gerlachs deß Aeltern Tage=Buch der von zween Glorwürdigsten Römischen Kaysern ... - Frankfurt am Mayn, 1674.

H. L. von Lichtenstein. *Große Reisen*

Hannß Ludwig von Lichtenstein auf Heilgersdorf. *Große Reisen und Begebenheiten der Herrn Wolf Christoph von Rotenhan, Herrn Hannß Ludwig von Lichtenstein, Herrn Christoph von Wallenfelfß, Herrn Hannß Ludwig von Münster nach Italien, Rhodus, Cypren, Turkey, besonders Constantinopel, nach Asien, Syrien, Macedonien, Egypten, in das gelobte Land u. c. Berg Sinai u.c. 1585 - 1589*. - München 1902.

M. Brandstetter. *Itinerarium*

Karl Nehring. *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*. - München 1983.

Jakob Ammann. *Reiß*

Jakob Ammann. *Reiß in das Gelobte Land: von Wien auß Oesterreich durch Ungariam, Serviam, Bulgariam und Thraciam auff Constantinopel ...* - Zürich 1618.

Adam Wenner. *Tagebuch*

Adam Wenner. *Tagebuch der kaiserlichen Gesandtschaft nach Konstantinopel*. Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1622. Herausgegeben und erläutert von Karl Nehring. - München 1984.

Miodrag STOJANOVIĆ
Faculté philologique de l'Université de
Belgrade

LES DEBUTS DE L'ENSEIGNEMENT DE LA LANGUE GRECQUE CHEZ LES SERBES

Abstract: Dans les années trente du XIXe siècle, la fondation du premier gymnase constitue l'événement le plus important de la vie culturelle de la Principauté de Serbie et de sa capitale, Kragujevac. Le premier helléniste et néo-helléniste serbe, Vukašin Radišić (1810-1843), y a acquis sa renommée de professeur. Au gymnase de Kragujevac, il est venu de Zemun, à l'invitation du knez Miloš, pour y enseigner le grec et d'autres matières dans la "classe de poésie" (1836). Pour sa matire principale, le grec, Radišić a rédigé un *Manuel de lecture grecque* (Belgrade, 1837). Ce manuel, divisé en neuf chapitres, offre un choix de textes et de phrases de quelque sept sages et penseurs grecs de l'antiquité et des temps modernes.

A la fin du XVIIIe siècle et dans les premiers décennies du XIXe siècle, de nombreuses écoles grecques furent fondées dans les villes serbes, Belgrade, Zemun, Novi Sad, Šabac. Les Grecs fonderent leur première école chez les Serbes à Zemun, en 1794. Dès sa fondation, des professeurs éminents comme Dimitrios Darvaris, Joanis Turundza, Georgios Zachariadis, y enseignaient.¹ C'est la raison pour laquelle non seulement les Grecs, mais les Serbes, les Hongrois, les Allemands, envoyaient leurs enfants faire leurs études dans cette école. Un auteur serbe de récits de voyages fit remarquer que "l'école grecque de Zemun était fréquentée par beaucoup d'enfants de familles grecques et serbes et que pour eux, elle faisait office d'établissement d'enseignement supérieur".² Cette constatation se rapporte particulièrement à la période entre 1820 et 1828, pendant laquelle l'école grecque de Zemun était appelée réceptacle des muses grecques - *Ellinomouseion* et qu'elle avait obtenu, grâce à une réorganisation, le troisième degré - supérieur

1 Papadrianos, I. A., (1988), 128; Papadrijanos, J. A., (1991), 281.
2 Papadrijanos, J. A. (1991), 284-5.

d'enseignement.³ C'est dans cette école que des Serbes célèbres comme le poète, plus tard renommé, Sima Milutinović Sarajlija et le premier helléniste et néo-helléniste serbe, Vukašin Radišić, firent leurs études.⁴

Dans les années trente du siècle dernier, à la suite de l'extinction progressive des écoles grecques, un événement d'une importance exceptionnelle se produisit dans la capitale serbe d'alors, Kragujevac - la fondation du premier gymnase. Parmi les professeurs de la nouvelle école, son fondateur, Dimitrije Isajlović et le professeur d'études classiques, Vukašin Radišić, jouissaient d'un grand prestige. Ils avaient déjà eu l'occasion de se lancer, avec succès, dans des entreprises scientifiques, littéraires et de traduction. Dans la base de l'activité de traduction, d'enseignement et littéraire de Radišić, se sont trouvées et sont restées jusqu'à la fin en premier lieu, les études helléniques et néo-helléniques.

Il nous est impossible de savoir tout ce qu'apprit Radišić. Il dit lui-même quelque part avoir passé "neuf ans à apprendre la langue grecque et hellénique". Il n'existe pas de données sûres à ce propos, mais l'on sait que dans les années vingt du siècle dernier, le célèbre Georgios Zachariadis enseigna à Zemun jusqu'à 1824, année où il fut transféré à l'école grecque de Šabac. Jusque là, il enseignait le grec à Zemun, et Radišić se trouvait parmi ses élèves.⁵ C'est d'autant plus important que son travail pédagogique ultérieur et l'écriture de ses manuels de grec suivent les voies déblayées et des directions pratiquement identiques à celles qu'avait vues et indiquées Zachariadis dans ses manuels et ses dictionnaires grec et grec-slave.⁶ Radišić est resté six ans de plus à Zemun en qualité de professeur privé de grec, fait que l'on peut établir aisément à partir des remarques qui accompagnent sa traduction de la *Galeomyomachia* de Prodrome.⁷

Quand le prince serbe Miloš Obrenović, le 22 août 1836, ordonna que soit enseignée la langue grecque au gymnase de Kragujevac, Radišić, de Zemun, le 27 septembre, lui adressa la demande d'être désigné comme professeur de cette nouvelle matière. Dans sa demande, il indiquait qu'il était "désireux de servir son cher peuple" et

3 Papadrijanos, J. A., (1991), 284.

4 Stojanović, M., (1989), 81-94.

5 Stojanović, M., (1989), 82.

6 Papadrianos, I. A., (1976), 79-82.

7 Radišić, V., (1840), 233; Stojanović, M. (1989), 82; Popović, A. V., (1995), 247-260.

qu'il était déjà bien versé dans la langue grecque pour l'enseigner depuis trois ans.⁸ Le prince répondit positivement à sa demande. Radišić enseigna donc le grec dans les premières années du gymnase de Kragujevac à toutes les classes, pour y enseigner plus tard d'autres matières dans la "classe de poésie".⁹

Pour sa matière principale - le grec, Radišić rédigea un manuel, *Grčka čitanka za srpsku mladež* (Recueil de lecture grecque pour les jeunes serbes), publié à Belgrade en 1837, par la typographie de la Principauté de Serbie.¹⁰

Entièrement en langue grecque, ce recueil de textes commence par les mots *Tyche agathe*, suivis de l'alphabet grec. Le manuel est divisés en neuf chapitres marqués par une majuscule grecque faisant fonction de numéro (Α', Β', Γ', ...). Dans la première partie figurent des phrases, des exemples brefs, en tant qu'exercices de lecture - *Anagnosis en mikrais periodois*, et dans la seconde, un choix de petit textes de teneur amusante et plaisantine (Asteia). La troisième partie, de Diogène Laërce, donne un choix de textes et d'expressions (apophthegmata) des sept sages et d'autres penseurs helléniques (Socrate, Platon, Diogène, Zénon, Isocrate, Démosthène). La quatrième partie du manuel comporte des histoires de l'oeuvre d'Elie, *Varia historia*, et la cinquième, des biographies et des pensées des biographies comparées de Plutarque. Le sixième chapitre présente l'écrit d'Eschine *De la vertu*, le dialogue entre Socrate et Philon, qui représente un extrait de la philosophie de Socrate. La septième partie, sous le titre *Dieu*, donne la traduction de Radišić des diatribes philosophiques de Jovan Stejić. Dans la huitième partie est traduit l'article *Sur l'amour*, de l'oeuvre *Sovjeti zdravog razuma* (Les conseils de la raison saine) du civilisateur serbe Dositej Obradović. Le dernier chapitre, le neuvième du manuel de lecture grecque de Radišić, présente quatre poèmes de Georgios Sakelarios en grec moderne.¹¹ Un lexique greco-serbe constitue naturellement un chapitre particulier.

Dans l'orientation de traduction de Vukašin Radišić et des autres littérateurs de la Serbie de cette époque, les écrivains classiques de

8 Spomenica, (1934), 230¹³.

9 Stojanović, M., (1989), 82.

10 Le titre grec comparé Ἀναγνωστάριον εἰς χρήσιν τῆς τῶν Σερβῶν νεολαίας nous apprend que son auteur était professeur de grec moderne - τῆς σήμερον Ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν τῷ Ἡγεμονικο-Σερβικῷ Γυμνασίῳ τῆς Κραγοβέτσας.

11 Stojanović, M., (1989), 84.

l'antiquité étaient une nouveauté importante. Radišić a traduit principalement des auteurs helléniques et néo-helléniques. Il publiait ses traductions dans les revues *Uranija*, *Golubica* et dans les *Suppléments des Journaux serbes*, et certaines de ses traductions furent publiées dans l'*Organe de la Société de littérature serbe*. Il publia les traductions des dialogues de Socrate de Xenophon en feuilleton,¹² et ces mêmes traductions furent également publiées intégralement à titre posthume dans un livre particulier *Ksenofontove znamenitosti* (les *Mémorables de Xenophon*) à Belgrade en 1853; il s'y agit de la science de Socrate transcrite selon les souvenirs de Xenophon. Radišić traduisit ensuite presque toutes les odes d'Anacréon, une idylle des poètes Bion et Moschos, *l'Hymne à Zeus* du stoïcien Cléanthe, tiré de ses textes sur la nature des dieux - de natura deorum, conservés par Stobée. Viennent ensuite une élégie de Tyrtée et le dialogue épique comique *Le combat des souris et du chat* de Théodore Prodrome, poète byzantin du XIIe siècle. Il reste à citer deux courtes poésies du poète phanariote grec Athanasios Christopoulos,¹³ ainsi que cinq articles et polémiques philosophiques et scientifiques du lumière grec moderne Adamantios Koraïs.

Dans ce siècle de lumière l'oeuvre civilisatrice de Koraïs a eu sa continuité dans la réception serbe, justement dans la série d'écrits populaires et de traductions de Vukašin Radišić.

"Adamantios Koraïs fut et est resté le nouveau Socrate de la nouvelle Hellade. Il passa sa vie à Paris, d'où il enseigna toutes sortes de choses à son peuple", fait remarquer Radišić dans une courte biographie de cette lumière néo-grecque.¹⁴

Sachant bien que les Grecs, sous la domination des Turcs, n'avaient pas pu apprendre à se soumettre aux lois, Koraïs, pour inculquer à son peuple des principes sains de légalité et de justice, traduisit l'oeuvre alors célèbre du savant et réformateur italien du droit pénal Cesare Beccaria, *Des délits et des peines*.¹⁵ Du prologue de Koraïs à cette traduction publiée en 1802, Radišić traduisit pour le lecteur serbe des extraits choisis sous le titre *Les propos d'Adamantios Koraïs aux Hellènes sur la science et la culture*.¹⁶

12 Radišić, V., (1838), 123

13 Camariano, N., (1981), 160.

14 Radišić, V., (1842), br. 6.

15 Djordjević, V., (1896), 173.

16 Radišić, V., (1842), 43-46; Lascaris, M. Th. (1933), 78-80.

L'oeuvre littéraire, philosophique, scientifique et politique de Korais jusqu'en 1805 n'a constitué que les préparatifs de son oeuvre principale, *La bibliothèque hellénique*. Espérant que la lecture et l'étude des anciens classiques helléniques inspireraient les Grecs d'alors du sentiment de leur propre progrès, Korais, dans le Prologue, le prologue de sa bibliothèque, a exposé ses *pensées sur la culture et la langue grecques*, car, selon lui, la langue est l'instrument le plus important de la renaissance populaire. "Bien que certaines des pensées de Korais - remarque Vladan Djordjević - en particulier en ce qui concerne la grammaire grecque, soient périmés aujourd'hui, après les grands progrès de la linguistique, Therianos a raison de dire que ces pensées de Korais sont incontestablement le document littéraire le plus important et le plus parfait qui témoigne de la réforme de l'enseignement et de la langue grecque, qui ait été écrit de la chute de Constantinople à la résurrection de la Grèce" ...¹⁷

Naturellement, personne d'autre que Vukašin Radišić ne pouvait traduire un extrait du prologue de Korais à la *Bibliothèque hellénique* sous le titre *Discours d'Adamantios Korais aux Hellènes qui criaient contre la philosophie*.¹⁸ Korais, en effet, parvient à la conviction que sans la philosophie, aucune science ne peut s'enseigner et être amenée à la perfection. Pour toutes ces raisons, il fait l'éloge de la philosophie afin de persuader ses détracteurs de prendre en pitié leur patrie qui commençait à peine à s'élever des ténèbres. Korais pensait à ceux qui s'opposaient à la religion sans savoir que le but de la philosophie est de libérer les gens de la superstition, de leur révéler la vérité des choses, de leur enseigner la générosité.

Les discours et les lettres d'Isocrate, le célèbre instituteur et le meilleur représentant du discours oratoire solennel de l'Athènes de Périclès, à la fin du Ve siècle avant J. C., ont été publiés par Korais en deux cahiers en 1807. Isocrate est un des auteurs philosophiques chez lesquels l'amour pour la patrie est placé sur le même plan que l'amour envers la culture et la science. Korais a accompagné la sélection et l'explication de ses écrits d'interprétations et de commentaires précieux. Ce sont ces particularités que Vukašin Radišić communique au lecteur serbe dans l'écrit *La science d'Adamantios Korais sur la libération de sa patrie*.¹⁹

17 Djordjević, V., (1896), 188-189.

18 Radišić, V., (1843/44), 60-79.

19 Radišić, V., (1843-44), 79-82.

Après les *Discours d'Isocrate*, Korais publia les *Biographies comparées* de Plutarque, en six cahiers. Du prologue du cinquième cahier, Radišić a extrait son article intitulé *La science d'Adamantios Korais aux nouveaux Hellènes sur la culture, l'enseignement de la science et un peu sur la langue*.²⁰ Dans ce texte domine la pensée: "Quand un mouvement civilisateur devient fort et stable, à savoir quand il englobe une grande partie du peuple, ceux qui le contestent finissent par être contraints par la majorité à aller eux-même de l'avant, ou au moins à ne pas l'arrêter". En effet, si la culture populaire se propage et progresse toujours davantage, les lumières populaires deviennent de plus en plus nécessaires et utiles.

Si nous ajoutons à cela les textes *Biographie critique d'Esopé et de ses fables*²¹ et *Science d'Adamantios Korais aux nouveaux Hellènes sur le théâtre*,²² il découle que l'helléniste et néo-helléniste serbe Vukašin Radišić souligne partout qu'il n'existe aucun écrit de Korais qui ne serait pour les Serbes d'une grande utilité culturelle.

Et tout ce que disait ce professeur de grec moderne sur la langue grecque et le grec moderne, sur l'extension de la science et de la culture, pouvait être également à cette époque une règle merveilleuse pour les Serbes épris de langue et d'enseignement populaire.²³

L'apparition de poèmes d'Anacréon dans la traduction serbe de Radišić constitue un rafraîchissement dans la poésie expressément didactique et rationaliste du classicisme serbe. Radišić a mentionné le numéro sous lequel chaque ode du poète lyrique hellénique a été anotée dans l'édition qu'il a traduite. Cette indication est très précieuse pour en déterminer la source directe. Nous espérons que les recherches dans ce sens ont porté leurs fruits quand nous avons découvert un petit recueil intitulé *Anacreontis carmina* dans l'édition de *Corpus poetarum Graecorum ad finem optimorum librorum edidit Godfredus Henricus Schaefer*, Lipsiae 1811. La numérotation de Radišić des poèmes traduits coïncide absolument avec l'ordre des odes dans cette édition.²⁴

Si donc cette édition de Schaefer des odes d'Anacréon est la source directe des traductions de Radišić, nous sommes sur la bonne voie pour pouvoir affirmer que cette édition de Leipzig des odes

20 Radišić, V., (1843-44), 42-59.

21 Radišić, V., (1852), IV, 32-74.

22 Radišić, V., IV (1842), 62-79.

23 Stojanović, M., (1972), 518.

24 Stojanović, M., (1989), 91-92.

d'Anacréon est le premier, et à l'heure actuelle le seul livre connu du total de 95 cahiers que Radišić, avant sa mort en décembre 1843 a donnés, en tant que premier fonds littéraire, à ce qui deviendra la Bibliothèque de l'Université de Belgrade. Ce serait, en même temps, le début de la reconstruction de la bibliothèque personnelle de Radišić.²⁵

D'autre part, la question reste ouverte d'une éventuelle influence des traductions d'Anacréon de Radišić sur la poésie serbe au milieu du siècle dernier, ensuite de sa contribution à l'enseignement aux Serbes d'un des genres les plus importants de la prose philosophique, le dialogue de Socrate, par le biais des *Souvenirs sur Socrate* de Xénophon. Quand toutes ces questions dépasseront le cadre d'une communication de congrès,²⁶ l'importance de l'orientation de Radišić vers la pensée antique et de son initiation du lecteur serbe à la culture et à la littérature helléniques et néo-helléniques deviendra bien plus claire.

ПОЧЕЦИ НАСТАВЕ ГРЧКОГ ЈЕЗИКА КОД СРБА

Резиме

Оспивање прве гимназије представља изузетно значајан догађај у култури Кнежевине Србије и њене престонице Крагујевца 30-их година XIX века.

Први српски хеленист и неохеленист Вукашин Радишић (1810-1843) дошао је у тек основану крагујевачку гимназију, на позив кнеза Милоша, да предаје грчки језик и друге предмете у "класи поетике" (1836). За свој главни предмете - грчки језик, Радишић је урадио први уџбеник ове врсте код Срба - *Грчка читањка* (Београд, 1837). Овај приручник, подељен на девет поглавља, пружа избор текстова и поучних мисли седморице мудраца и других античких и модерних грчких мислилаца.

Поред наставног и педагошког рада, Радишић се успешно огледао и у преводилаштву и књижевности. Преводио је углавном старогрчке и новогрчке ауторе. Ове своје преводе објављивао је у српским књижевним гласилима свога времена - Уранија, Голубица, Гласник Друштва српске словесности. У деловима је најпре објављивао и Сократове дијалоге из Ксенофоновог дела Сократова сећања, објављене постхумно под насло-

25 Stojanović, M., (1989), 93.

26 Ce texte est en fait une communication au VII Congrès international des Balkanologues, Thessalonique, septembre 1994.

вом *Κσеноφονίωβε знаμενίϊοσίи* (Бероград, 1853). Предео је и у наведеним алманасима објавио готово све Анакреонтове оде и дело византијске профане поезије *Бој мишева с мачком* Теодора Продрома из XII века. Од значаја су и преводи двеју кратких песама грчког фанариотског песника Атанасија Христулоса као и пет филозофских дијатриба грчког просветитеља Адамантиоса Κοραиса, који се школовао заједно с нашим Доситејем Обрадовићем у школи Јеротеја Дендрина у Смирни, 60-их година XVIII века.

BIBLIOGRAPHIE

Camariano, N.,

1981 *Athanasios Christopoulos, sa vie, son oeuvre littéraire et ses rapports avec la culture roumaine*, Institute for Balkan Studies - 192, Thesaloniki

Djordjević, V.,

1896 *Grčka i srpska prosveta*, Beogradn, SKA

Djordjevic Tih. R.,

1983 *Iz Srbije kneza Miloša. Kulturne prilike od 1815. do 1839. godine. Baština 5*, Prosveta, Beograd

Lascaris, M. Th.,

1933 *Σερβος μεταφραστής του Κοραη, Ο Βουκασιν Ραδισιτς, Έλληνικα*, VI, 78-80.

Papadrianos, I. A.,

1976 *Der griechische Gelehrte Georgios Zachariadis und sein Beitrag zum slavischen Schrifttum im 19. Jahrhundert*, Balkan Studies 17/1, Thessaloniki

1988 *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (XVIII-XIX)*, Θεσ/νικη, Institute for Balkan Studies - 210

1991 *Grčka škola u Zemunu i Srbi (XVIII i XIX vek)*, Balcanica XXII, Beograd

Popović, A. V.

1995 *Prvi savremeni srpski prevod vizantijske profane poezije: "Boj miševa s mačkom" Teodora Prodroma u prevodu Vukašina Radišića*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, 34, 247-260, Beograd

Radišić, V.

1838 *Dva Socratova razgovora, "Uranija"*, Beograd

1842 *Adamant Koraj, Dodatak k "Srbskim novinama"*, Beograd, br.6.

Radišić, V., IV

1842 *Adamanta Koraja reči Jelinima o nauci i prosveti, "Golubica"*, 43-56; *Adamanta Koraja novim Jelinima nauka o teatru*, 62-79.

Radišić, V.,

1843-44 *Beseda Adamanta Koraja k Jelinima, koji su vikali na filosofiju, "Golubica"*, V, 60-79.

Radišić, V.,

1852 *Kritičnoe žitije basnotvorca Esopa i njegovi basnej*, Glasnik Društva srpske slovesnosti", IV, 32-74.

Spomenica

1934 *Spomenica muške gimnazije u Kragujevcu 1833-1933*, Kragujevac

Stojanović, M.,

1972 *Adamantios Korais chez les Serbes*, Revue des études sud-est européennes, X-3, 518, Bucarest

1989 *Vukašin Radišić - prvi srpski (neo)helenist*. Antičke studije kod Srba, Beograd - , 81-94.

Vuri, G.,

1977 *Početak predavanja grčkog jezika u srpskoj gimnaziji za vreme kneza Miloša*, Beograd, Istorijski časopis, knj. XXIV, 293-297.

1978 *Prvi udžbenik grčkog jezika u Srbiji od pre stočetredeset godina*, Beograd, Istorijski časopis, knj. XXV, 285-291.

Љиљана СТОШИЋ
Балканолошки институт
Београд

МОТИВ ЈУДЕ С ЂАВОЛОМ У СЦЕНИ ПРИЧЕШЋЕ АПОСТОЛА ЖИВОПИСА МАНАСТИРА ДРАЧЕ

Апстракт: У олтарском простору цркве манастира Драче крај Крагујевца (1735) приказана је занимљива композиција *Причешће апостола* са Јудом који - с ђаволом на плећима - стоји леђима окренут осталим апостолима и Христу. Како је сличну композицију 1726. године израдио мајстор Давид из Селенице у Мосхопољу (Албанија), појава Јуде с ђаволом у сцени *Причешће апостола* у Драчу не само да указује на то да њене ауторе треба тражити у кругу Давидове сликарске радионице већ их открива и као оне који су у свом времену предњачили у сувереном овладавању тајнама православне догматике и литургије.

Олтарска композиција *Причешће апостола* из треће зоне сликаног украса апсиде цркве св. Николе манастира Драче у Грузи недалеко од Крагујевца (1735) већ је помињана и публикована поводом атрибуције целокупног фреско комплекса.¹ Утврђено је, управо истицањем иконографске својеврсности ове сцене, да су Драчу осликали сараданици и следбеници мајстора Давида из Селенице (места код Валоне у Албанији) који је, нешто раније (1726) заједно с помоћницима Константином и Христом, сличну композицију живописао на апсидалном зиду цркве св. Николе у Мосхопољу.² Фигура апостола Јуде с ђаволом на плећима, леђима окренутог Христу Спаситељу и његовим ученицима, заинтересовала је истраживаче и постала детаљ који је двократним појављивањем скренуо пажњу и довео у везу старији са млађим

1 В. Поповска-Коробар, 1986, 95-98; Ј. Шелмић, 1987, 21-25; Д Милисављевић, 1993.

2 Th. Pora, 1961, 63-72.

спомеником.³ Живопис манастира Драче, наине, мада несигниран, десетак година у стручној литератури слови - са овом сценом као аутографом - као самостално остварење Масхопољца чији је учитељ, зограф Давид, светогорски монах између 1715. и 1735. био присутан на ширем јужнобалканском подручју (Света гора, Костур, Мосхопоље, Битољ). Представљање Јуде адорсираног свом учитељу и истомишљеницима запажено је у светогорском сликарству XVI века, а Јудина опседнутост ђаволом засад је тумачена једино као утицај македонског фолклора.⁴

У византијским и српским споменицима средњег века про-тагонисти дводелне сцене *Причешће айосџола* мењали су своја места у устројеном апсидалном низу чешће но што се то могло претпоставити имајући у виду устаљеност канона у православној уметности. Две група апостола које примају вино и хлеб, симболе евхаристичне жртве Христове, не предводе увек Петар и Павле, најистакнутији међу апостолима. Већ према томе којем је типу у избору предводника апостола сцена *Причешћа* припадала, постојала су "литургијска" (са Павлом) и "историјска" (без Павла) иконографска решења композиције.⁵ У другој варијанти, на челу обе групе могао се наћи Петар, али по једну групу апостола могли су предводити, уместо Павла - Јован или Јуда.⁶ У мери у којој је досад у византијском зидном сликарству систематизовано, одабирање "начелних" апостола може бити један од указатеља на мајсторску радионицу или вероватно време настанка споменика о којем се понешто слутити или недовољно зна. Томе у прилог иде низ примера који потврђују да су се најстарији византијски сликари као и солунски мајстори око 1300. године,⁷ држали теолошких тумачења самог чина Свете тајне причешћа и опредељивали се за њен "историјски" вид. Последице подељености средњовековних уметничких и богословских кругова видљиве су и у живопису новијег доба; конзервативни зографи манастира Враћевшнице (1737) приклањају се

3 В. Поповска-Коробар, 1986, сл. на 96. и 97. страни.

4 Л. Шелмић, 1987, 23.

5 Г. Бабић, 1987, 114-115. Пошто је Павле постао апостол тек након Христовог вазнесења, он није могао присуствовати Тајној вечери. Његово приказивање у сенци *Причешће айосџола*, стога, преносног је смисла и у функцији давања "литургијског" значења.

6 *Исто*.

7 *Исто*.

Петру и Павлу, а мајстори Драче одабиру Петра и Јована као прве у реду Христових апостола.

Сликарско-монашка група из круга Давида из Селенице и у Мосхопољу и у Драчи, очигледно следећи најбоље примере прве фазе ученог поствизантијског фрескописа по светогорским манастирима и у Јањини (манастир Филантропини, око 1540),⁸ прибегли су композиционом и садржајном издвајању Јуде из апостолског фриза у *Причешћу*. Сцена с Јудом који се окреће с рукама принетим устима, и одлази од својих дојакошњих пријатеља, први пут је исликана још 1106. године у кипарској цркви Асину.⁹ Под Турцима, монашко-сликарска радионица Неофита са синовима Дмитријем (Димитријем) и Богданом понавља на наиван и робустан начин, слично композиционо и идејно-теолошко решење на олтарском зиду храма св. Димитрија код Бобошева у Бугарској (1488).¹⁰ Уочену упоредност тзв. јеванђеоске распричаности византијског сликарства XIV века (у којем бобошевски мајстори траже узор) и наративног карактера проторенесансних италијанских композиција, потврђују зидне слике Ђота и Дуча на пример; оне са епизодама из последњих дана Јудиног живота и његовог краја само су неке од лако уочљивих западноевропских пандана.¹¹

Илустровање Христовог ученика-издајника на зачелју евхаристичне апостолске поворке у тренутку док је, одлазећи у супротном смеру (из олтара), напушта засновано је на јеванђеоском тексту. Штавише, може се рећи да је реч о иконографском решењу које по својој прецизности више него ли и средњовековни византијски примери припада тзв. историјском, теолошком типу *Причешћа*. У тренутку док Бого-одметник одступа, причешће прима апостол Петар, апостоли Лука и Матеј се за свечани чин припремају, а ученици Симон и Филип збуњени се окрећу за Јудом. Будући да се традиционално апостол Петар представља као први у реду пред Христом који ученицима дели парчиће хлеба умочене у со, изгледало би да Јуда, и као последњи и као онај који одлази, напушта сам чин а да у њему није ни учествовао.

8 M. Garidis, 1986, сл. 183.

9 *Исџо*, 103.

10 *Исџо*, 102-105, сл 111; Г. Суботић, 1980, 134-135

11 G. Schiller, 1972, 24. У Капели дељи Скровењи (око 1305) Ђото прика- зује црног ђавола за Јудиним леђима у тренутку док овај прима кесу са сребреницима.

Најдраматичнији догађај који се збио пред празник јеврејске Пасхе ("дан пријесних хлебова") на вечери Учитеља са дванаест апостола, било је Христово показивање ученика који ће га ускоро издати. Јеванђелисти се међусобно не слажу у описивању редоследа дешавања за Светом вечером; Матеј, Марко и Лука не проговарају ни речи о Јудином причешћу. Јованово казивање, међутим, не само да обелодањује тренутак новозаветног догађања који је у олтарској апсиди Драче приказан, већ Јуди Симоновом Искаротском даје првенство у узимању залогаја Господњег. Јудино примање "нетрулежног хлеба" овде се уопште не доводи у питање па се његово недостојно приступање причешћу (вечери) потанко описује.¹² Пошто се свога Учитеља претходно већ одрекао, Јуда Искаротски допушта да му Христос, као и осталим ученицима опере ноге, а умочени залогај из руке Господа прима први, да би затим, узевши га, изашао у ноћ. Тренутак је кобан јер заједно са хлебом у Јуду улази и сотона. Свега што се дешава свесни су само двојица, издани и издајник; Христос се одлучује да чином давања првенства и услуживањем преко реда прокаже свог издајника пожурујући га и дајући му више времена за предстојећу изедају: "шта чиниш, чини брже" (Јован XIII, 27).¹³ Од овог тренутка догађаји крећу убрзаним током, а путеви апостолски се разилазе. Једанаест апостола са Христом одлазе у Гетсимански врт, а Јуда - фарисејима с којима утанаचाва заверу с целивањем бившег Учитеља као лозинком за његово хватање. Покајавши се видећи да је Христос осуђен не само на шибање већ и на смрт, Јуда баца тридесет сребреника награде у храм "и отиде те се објеси" (Матеј XXVII, 5).¹⁴ Христови следбеници, сви сем једнога, напослетку доспевају на Сионску гору (небо, Божје пребивалиште), а Јуда, пошто му је ђаво претходно узео душу - у пакао.¹⁵ Неверство са злочиним тако постаје негативни пример по својој страшној казни као крајњем исходу, а име Јудино синоним за највећи грех који се ни покајањем не да искупити.¹⁶

Разлика између Јуде и једанаест апостола није само у томе што је први једини Кариоћанин, а остали апостоли родом из Галилеје.¹⁷

12 Селивановски, 1940, 116-117, 119.

13 Д. Туфегџић, 1931, 143.

14 М. Д. Муратов, 1884, 773

15 Б. Селивановски, 1940, 118.

16 Д. Туфегџић, 1931, 144.

17 В. Анд., 1910, 115.

И други Христови следбеници, пре и после Јуде, допадају искушењима: Петар се Учитеља три пута одриче, Натанаило (Вартоломеј) сумња у Христа када се обраћа Филипу, Тома отворено показује неверство, а у Гетсиманском врту, заспавши у одсудном часу, апостоли падају на испиту будности и духовне страже.¹⁸ Ипак, идући из грешке у грешку, апостоли се и поправљају. То једино није случај са Јудом; његов грех је неопростив и смртан.¹⁹ Једанаест апостола све време кушају зле силе и нечисти демони, али их они и побеђују. Само је Јуда поклекао; ђаво га је опсео, овладао њиме и од грешника се изродио у саблазан ("и један је од вас ђаво" - Јован VI, 70; "Тешко свијету од саблазни! јер је потребно да дођу саблазни; али тешко оном човјеку кроз кога долази саблазан" - (Матеј XVIII, 7). За издају и учествовање у усмрћивању другог човека нема опроста ни душевног избављења; оно што следује је вечито проклетство ("али тешко ономе човјеку који изда сина човјечијега; боље би му било да се није ни родио онај човјек" - Матеј XXVI, 24).²⁰

Црквени оци и богослови, тумачећи Света јеванђеља, приметно су заокупљени Јудом и његовом издајом. Посебну пажњу обраћали су тражењу одговора на питања да ли је Јуда претходно примио Свету тајну причешћа и изналажењу мотива који су га побудили на издају. Св. Јован Златоусти изричит је у беседама (на Матејево јеванђеље) да је Христос причестио Јуду учинивши га, тако, двоструким кривцем: што је са злим намерама (нечист) приступио Светој тајни и после се није променио.²¹ Јевсевије и Инокентије, потоњи тумачи, архиепископи могилевски и херсонски, сагласни су да је Јуда остао глув на сваку, па и последњу опомену.²² Посни триод који се чита на богослужењу Велике среде и Великог четвртка страсне седмице вели за Јуду: "пружио си руке којима си примио хљеб нетрулежни да њима примиш и сребренике", а у 9. песми канона на повечерју Велике среде казује се како је Јуда, пре но што ће лицемерно целивати Христа, примио тело и крв Христову.²³

18 Н. Иличић, 1939, 16-17.

19 *Истио*, 18.

20 Д. Туфегџић, 1931, 144.

21 Б. Селивановски, 1940, 117.

22 *Истио*, 117-118.

23 *Истио*, 118.

С друге стране, очито је да среброљубље и похлепа за новцем никад нису сматрани довољно уверљивим разлогом Јудиног моралног пада и издајства. Тридесет сребреника како врстом (33. године у Јудеји највреднији новац у оптицају јесу златни сикали)²⁴ тако и сумом (износ не већи од наших 50 до 100 динара)²⁵ буде неверницу у одрживост јеванђеоских тврдњи о користољубљу као поводу и једином мотиву за издајство. Дуго таложена мржња и суревњивост ученика према Учителју, карактерне особине које произилазе из везаности за овоземаљски живот - отпадају ако се има у виду предодређеност једног од дванаест апостола за недело. Јуда постаје оруђе више силе (сотоне) каја се морала умешати да би се пророчанство испунило: "него да се збуде писмо: који са мношћу хљеба једе подиже пету своју на ме" (Јован XIII 18).²⁶ Прекорачењу границе између добра и зла,²⁷ приступању беспримерном злочину и извршењу непоколебљивог нечовечства кумује реална сила зла и воља ђаволова, присутне увек када се изгуби вера у Христа као правог пророка и месију који ће донети спасење.

Православна догматика учи како је задатак Христове цркве да препороди и врати у првобитно блаженство грешни људски род. Огорчена борба против ђавола и увођење у царство Божије оствариће се пошто се удовољи захтеву за стражењем и мољењем Бога да се не падне у искушење (Матеј XXVI, 41).²⁸ Христос се додуше, као други Адам, жртвовао да би платио наше дугове Богу и окајао наше грехе, али Царство небеско, и поред Христовог жртвовања неће доћи ако за спасење не учинимо нешто и сами. Христос, у разговору са Никодимом, проповеда да се у Царство небеско не може крочити ако се човек претходно наново не роди и духом не обожи. Ослобођење од греха и од зла постиже се коренином променом живота скопчаном с многим тешкоћама, телесним одрицањима и душевном патњом. Прелаз из првобитног греха ка љубави према Богу не постиже се без великог страдања сваког грешника. Бог нас, уколико изостане учешће сопствене воље и савести, не спасава; тек постизањем душевног препорода привремене муке биће замењене вечитим блаженством ("но ако се наш

24 Д. Туфегџић, 1931, 140.

25 М. Д. Муратов, 1884, 768; Н. Иличић, 1939, 19; В. Жуковски, 1940, 78.

26 Д. Туфегџић, 1931, 143.

27 В. Руденко, 1929, 172.

28 *Исто*, 175.

спољашњи човек и распада, али се унутрашњи обнавља сваки дан" - 2 Кор. IV, 16).

Једино одељивање од једанаест апостола морална је проповед о томе да спасење и богоугодна дела нису и не могу бити плод једино благотворне спољне средине (за Јуду су то биле Христова непосредна близина, његова реч, дела и чуда којима је сведок). И у другим апостолима налазила се клица исте болести,²⁹ људских слабости и порочности, али само Јуда не успева да се на време устави од искушења и једини не успева да душу сачува од потамњења и не доведе је досезању небеске светлости ("чувај срце своје јер из њега излази живот" - Приче IV, 23).

Правила хришћанског живота морала су бити добро позната мајсторима који су неговали традицију исликавања композиције *Причеише апостола* с карактеристичним издвајањем лика Јуде, једног од дванаест апостола, на северном зиду апсидалне конхе. "Монашко" сликарство, а овде је управо о њему реч, имало је у историји византијског и поствизантијског фрескописа своје одлике и правила која су у светилишном делу храма (олтару), предвиђеном да буде и да остане доступно очима само изабране сабраће, добијала на ликовној самосвојности и морализаторској уверљивости. Сцена са ђаволом на Јудиним леђима у црквама у Мосхопољу и Драчи, подједнако је значила како завидну упознатост њених приказивача са ранијим композицијама Христовог издајника који нарушава уједначеност апостолске поворке, тако и самоувереност у овладавању тајнама православне догматике и литургије.

Мали и Велики вход (симболи Царства небеског и другог Христовог доласка, односно, Христових страдања и смрти) на Божанственој литургији својим обредним током, местом вршења и пропратним узгласима свештеника и ђакона вишеструко се везују за сликани програм олтарског простора и један без другог, услед нераскидиве спојености, тешко да се могу ваљано разумети и исправно тумачити.

Покоривање Богу и противљење ђаволу (низ са једанаест апостола) образац су за улазак у Царство небеско које ће Христос подарити вернима приликом свог другог доласка. Док до тога дана не дође и не наступи Христово царство с вечитим Божијим присуством

29 Ђ. Матесон, 1902, 238.

и светлошћу, они који желе да им се опросте грехови, ваља да се припреме за живот незалазни кроз непрестано понављање обреда Свете тајне причешћа. Христово тело и крв, евхаристични хлеб и вино, исцељују душу и окрепљују тело на овом свету и залога су будућег Небеског царства и живота.³⁰ Тајна причешћа обавља се у и испред олтарског простора за време литургије по узору на Христово приношење часних дарова апостолима, а приказује се на олтарској апсиди, најсветијем делу храма. Символично, свештеници и свештеномонаси представљају свете апостоле, а архијереј Исуса Христа, оног који је прошао небеса. У молитви пред примање Свете тајне причешћа, од Сина Божијег скрушено се иште да молитеље уврсти међу учеснике на Тајној вечери јер га они неће пољубити (издати) као Јуда.³¹

При Великом входу Христос Спаситељ се умољава да се у своме царству опомене не само манастирског братства и његових настојатеља, већ и ктитора, приложника, преосвештених архијереја и архиепископа и световних владара. Како у цркви манастира Драче, изнад улазних врата у наос³² стоји, храм је освећен у доба Карла VI, аустријског цара, за Вићентија Јовановића, београдског митрополита, а при старању ваљевском епархијом владике Доситеја Николића. Подизање и живописање цркве платио је 1735. године Станиша Марковић Млатишума, виши (обер) капетан, уз Вука Исаковича и браћу Рашковић (Атанасија и Јована), један од заповедника тзв. српске милиције и истакнути вођа побуњеника непосредно пред другу сеобу Срба. Млатишума је, као пријатељ и сарадник патријарха Арсенија IV Шакабенте, пре повлачења на север, за службовања у Крагујевцу, одлучио да део имовине утроши на обнову манастирског храма у непосредној близини свог обиталишта. Разлози који су га руководили у овом патриотском, племенитом и богоугодном делу могли су почивати у породичној трагедији и злохудој личној судбини: сва три сина били су му неизлечиво болесни,³³ испуњени злим дусима и помрачених умова. Када ђаво запоседне поједине људске унутрашње органе или, пак, цело човеково тело, њиме овладају мрачне силе и он постаје де-

30 Ј. Радовановић 1988, 17.

31 Н. Иличић, 1939, 22.

32 П. Петровић, 1967, 64-65.

33 Исто, 65.

1. Причешће апостола, северни зид олтарске апсиде, цртеж фреске (манастир Драча код Крагујевца, 1735.)

2. Јуда с ђаволом. детаљ композиције Причешће апостола, цртеж фреске (манастир Драча код Крагујевца, 1735.)

монијак или енергумен³⁴ (грч. *ἐνεργός* - испунити изнутра) . Ако је дух срчан, и тело ће се избавити од демонијаштва јер је он удахнут у човека од Бога (Св. Дух). У непрекидној борби између душе и тела, бога и ђавола, светла и таме, на човековој је слободној вољи којем ће се царству приволети и у чије ће руке коначно предати душу.

Олтарска сцена *Причеиће апостола* у Драчи с издвојеним апостолом Јудом којег је нечастиви опсео, потамнео му душу и извео га у ноћ, оваплоћује и Млатишумино и општехришћанско схватање и веру у тражење лека у Христу Исцелитељу и Спаситељу душа праведника. Она је и уздање у апостолску посланицу која каже да се несрећа може једино трпљењем надвладати, а зло једино добрим искупити (2 Римљ. XII, 21). У Јуди с ђаволом персонификована је непрестана борба човека са самим собом. Кроз тешка искушења свакодневно пролази душа коју је духовним усавршавањем ипак могуће привести коначном тријумфу: преласку из старог у новог човека. Једини који се од једанаест апостола у *Причеићу* издваја, Јуда, његова је праслика.³⁵

LE MOTIF DE JUDAS PORTANT LE DIABLE DANS LA SCENE DE LA COMMUNION DES APOTRES AU MONASTÈRE DE DRAČA

R é s u m é

Le sanctuaire de l'église du monastère de Drača, non loin de Kragujevac (1735) nous offre une intéressante composition de la *Communion des apôtres* avec Judas qui, portant le diable sur ses épaules, tourne le dos aux autres apôtres et au Christ. Cette scène a déjà attiré sur elle l'attention dans la littérature spécialisée et contribué à l'attribution de la réalisation des fresques ornant cette église au cercle des élèves et disciples du maître David de Selenica qui a, pour la première fois, peint une composition semblable en 1726 à Moschopolje (Albanie).

La figuration de Judas à l'écart de la procession des apôtres n'apparaît qu'exceptionnellement dans la peinture byzantine (Chypre. Bobeševo - Bulgarie) et post-byzantine (Mont Athos, Ioanina - monastère Philanthropini). Sa disposition à l'extrémité d'une des files, tournant le dos aux cinq apôtres qui attendent de recevoir

34 В. Јанкулов. 1927, 14.

35 М. Д. Муратов, 1884, 34.

le pain eucharistique, signifie que les moines peintres du monastère de Drača ont fidèlement illustré le passage de l'Évangile selon Jean (Jean XIII, 26-27) dans lequel il est dit que Judas est le premier parmi les apôtres à avoir reçu la communion. Il s'agit de l'instant le plus dramatique de la Cène lorsque le Christ révèle lequel de ses disciples va bientôt le trahir, mais aussi du moment où, en même temps que le pain, le diable entre dans la bouche de Judas.

Recherchant une réponse à la question de savoir si, avant de trahir, Judas a reçu le saint mystère de la communion, les pères de l'Église et les théologiens ont proposé plusieurs motivations convaincante expliquant son acte. Afin de franchir la frontière séparant le bien du mal et commettre un crime sans précédent, Judas avait dû perdre la foi en Jésus en tant que véritable prophète et messie apportant le salut avec lui.

La dogmatique orthodoxe enseigne que le Christ, en tant que second Adam, s'est sacrifié afin de racheter nos péchés et payer nos dettes, toutefois le royaume céleste ne s'ouvre qu'au fidèle ayant lui-même fait quelque chose pour son salut. Le pécheur ne peut accéder au royaume de Dieu sans une profonde contrition; ce n'est qu'en atteignant une renaissance spirituelle que la félicité éternelle se substituera aux souffrances provisoires.

Les règles de la vie morale chrétienne devaient être bien connues des peintres - y compris de ceux du monastère de Drača - qui ont contribué à perpétuer la tradition consistant à représenter la composition de la *Communion des apôtres* avec cette disposition caractéristique de la figure de Judas, à l'écart des autres apôtres. Cette scène montrant le diable juché sur le dos de Judas signifie autant la connaissance, de la part de ses auteurs, des compositions antérieures semblables, qu'une assimilation parfaite des mystères de la dogmatique et liturgie orthodoxes.

La soumission à Dieu et la résistance au diable (le Christ avec onze apôtres) sont les clés pour l'accès au Royaume céleste que le Christ offrira aux fidèles lors de sa seconde venue. Ceux qui désirent voir leurs péchés pardonnés doivent se préparer à la vie éternelle à travers la répétition de l'acte du saint mystère de la communion. Symboliquement, les prêtres et les moines représentent les saints apôtres, alors que l'archiprêtre figure celui qui a franchi les cieux, Jésus Christ.

Lors de la Grande entrée au cours de la sainte liturgie, le Christ sauveur est prié de se rappeler dans son royaume non seulement la confrérie du monastère et ses supérieurs, mais aussi les ktitors, les donateurs, les archiprêtres et archevêques ainsi que les souverains laïcs. Comme cela est inscrit au-dessus de l'entrée dans le naos de l'église du monastère de Drača, cette église a été consacrée sous le règne de l'empereur d'Autriche Charles VI, à l'époque du métropolite de Belgrade Vićentije Jovanović et de l'évêque de Valjevo Dositej Nikolić. L'érection et la décoration peinte de l'église ont été financées par un capitaine de Kragujevac, Staniša Marković Mlatišuma, un des commandants de la milice serbe, chef en vue des rebelles avant la seconde migration des Serbes, ami personnel et collaborateur du patriarche Arsenije IV Jovanović Šakabenta. Une des raisons qui ont pu l'inciter à faire restaurer cette

église pourrait résulter d'une tragédie personnelle: ses trois fils étaient atteints d'une maladie incurable, ayant l'esprit et le corps possédés par le diable (démoniaques).

La scène du sanctuaire représentant la *Communion des apôtres* à Drača incarne la croyance dans la recherche d'un remède dans le Christ Guérisseur et Sauveur des âmes des justes. Judas portant le diable personnifie la lutte permanente de l'homme contre lui-même. Est-ce que Mlatišuma s'identifiait avec une des figures des douze apôtres, à savoir celle de Judas, nous ne pouvons que le supposer.

ЛИТЕРАТУРА

Анд В.,

1910 *Јуда Искариоћ*, Пастирска реч, год. V, бр. 15, Београд

Бабич Г.,

1987 *Краљева црква у Студеници*, Београд

Garidis M.,

1989 *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance(1450-1600) et dans les pays sous domination étrangere, Athènes*

Жуковски В.,

1940 *Последња Јудина ноћ*, Преглед цркве Епархије Нишке, год. XXI, бр. 1-2, Ниш

Иличић Н.,

1939 *Личности Јуде Искариоћског*, Духовна стража, год. XII, књ. XII, Сомбор

Јанкулов В.,

1927 *О злим дусима*, Братство, год. III, бр. 1, Сарајево

Матесон Ђ.,

1902 *Издајник Јуда*, Српски Сион, год. XII, бр. 15, Сремски Карловци

Милосављевић Д.,

1993 *Драча, Црпежи фресака*, Споменици српског зидног сликарства 5. Галерија Матице српске, Нови Сад

Муретов М. Д.,

1884 *Јуда издајник*, Хришћански весник, год. VI, бр.10, Београд

Петровић П.,

1967 *Манасић Драча код Крагујевца*, Богословље, год. XI/XXVI, св. 1-2, Београд

Рора Th.,

1961 *Piktoret mesjetare shqiptare*, Tirane

Поповска-Коробар В.,

1986 *Иконе из XVIII века из цркве св. Димитрија у Бишољу*, Свеске Друштва историчара уметности СР Србије, год. IX, бр. 17, Београд

Радовановић Ј.

1988 *Иконографска истраживања српског сликарства XIII и XIV века*, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања 32, Београд

Руденко В.,

1929 "Иди од мене, сојино". Преглед цркве Епархије Нишке, год. X, бр. 7-8, Ниш

Селивановски Б.,

1940 *Да ли се Јуда Издајник на Тајној вечери причестио Св. Тјелом и Крвљу Христовом?*, Нови Источник, год. VII, бр. 4, Сарајево

Суботић Г.,

1980 *Охридска сликарска школа XV века*, Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Студије 3, Београд

Туфегџић Д.,

1931 *Мотив Јудиног издајства*, Глас цркве, год. IX, бр. 6-7, Шабац

Шелмић Л.,

1987 *Српско зидно сликарство XVIII века*, Галерија Матице српске, Нови Сад

Schiller G.,

1972 *Iconography of Christian Art*, vol.2, The Passion of Jesus Christ, London

Vera PAVLOVIĆ
Beograd

TRIPTYQUE "NATIVITE" Un ivoire byzantin du Xe siècle

Abstract: L'étude iconographique d'un triptyque en ivoire du Xe siècle. Il appartiendrait aux antécédents de cycle de douze fêtes. Les exemples de comparaison sont rares. Le choix des scènes Nativité, l'Entrée à Jérusalem, Descente aux Limbes, Ascension et l'iconographie particulière de la scène d'Entrée à Jérusalem mettent l'accent sur la victoire du Christ, sans souffrance ni sacrifice. Une telle iconographie suggérerait comme commandateur plutôt qu'un moine ou monastère, général de l'armée byzantine ou même l'empereur.

Le triptyque¹ se trouve au Louvre, il est enregistré sous l'appellation Nativité, dans le département des Objets d'Art (OA 5004). Son destin avant le XIXe siècle reste une énigme. Durant le XIXe siècle, il a appartenu successivement à plusieurs collections: Soltykoff (N 252) jusqu'à 1861; Spitzer (N 52) jusqu'à 1893; Edmond Foulc; Duseigneur. En 1900 il entre au Louvre. Sa provenance n'est pas mentionnée dans les ouvrages qui le citent. Emile Molinier² le mentionne deux fois, une fois dans son ouvrage général et l'autre dans les *Mélanges Havet*. Il est cité également dans le catalogue de la collection Spitzer.³ Ces premières publications se limitent à la description et à la reproduction. Une de celle-ci se trouve dans un ouvrage historique, celui de Gustave Schlumberger.⁴

1 Cet article suit de mémoire de DEA de Civilisation Médiévale soutenu à l'Université de Poitiers, 1995, sous la direction du professeur Piotr Skubiszewski.

2 E. Molinier, 1896, II, 104, 110; Idem, *Mélanges Julian Havet*, 1895, 254.

3 A. Darcel, *Antiquité - Moyen Age*, 1890, I, 35-36.

4 G. Schlumberger, 1890, illustration p. 233. A cette époque, le triptyque est encore encadré de bois. Les volets ont la même hauteur que la partie centrale. La fente dans la partie droite de la composition centrale existe déjà. Dans la liste des illustrations, la scène à gauche en bas est identifiée comme La Résurrection de Lazare.

Probablement à cause de ses petites dimensions pendant longtemps il n'attira pas l'attention des chercheurs. Même le fait qu'un autre ivoire, presque identique, existe à Londres, une Nativité qui est probablement sa copie, n'y a pas contribué.⁵ Les deux sont traités dans l'oeuvre principale sur les ivoires, le catalogue de Adolf Goldschmit et Kurt Weitzmann.⁶ Kurt Weitzmann le date du dixième siècle et le classe dans le groupe pictural. Comme le nom l'indique, il s'agit de plaques inspirées de la peinture. Le triptyque a fait partie de la grande exposition "Byzance" - Louvre en 1992-93 - où il est daté de la seconde moitié ou à la fin du Xe siècle.⁷

Récemment, Anthony Cutler lui a consacré un article.⁸ Anthony Cutler le compare au coffret Veroli de Victoria and Albert Museum.⁹ Il soutient, en partant de la technique, qu'ils sont faits par le même maître. Dans son article, Anthony Cutler traite par excellence le style, d'autres aspects de l'oeuvre comme l'iconographie ou la fonction, ne sont pas abordés. Ce texte va s'occuper précisément de ces questions et tentera une interprétation du programme du triptyque.

Description

Dans la description, nous allons seulement rappeler les données essentielles.¹⁰ L'ivoire est brunâtre, il était probablement teint en rouge ou pourpre. Les dimensions du triptyque fermé sont de 12,2x10cm (ouvert 12,2x20cm). L'épaisseur de la plaque centrale est de 10,2 mm, des volets 5mm. La monture n'est pas originelle. Le triptyque fermé fait apparaître la modification.¹¹

Le triptyque est nommé par la composition centrale: la Nativité. Les volets sont divisés en deux zones. Dans le volet gauche, deux scènes sont superposées: L'Entrée à Jérusalem et la Descente aux Limbes. Le volet droit porte la scène de l'Ascension divisée en deux zones.

5 A. Goldschmit, K. Weitzmann, 1934, II, N 5; M. Dalton, 1909, N 19.

6 A. Goldschmit, K. Weitzmann, 1934, II, N 4 et 5.

7 *Byzance*, 1992-3, N 145.

8 A. Cutler, 1988, 21-28.

9 A. Goldschmit, K. Weitzmann, 1934, I, N 21.

10 A. Cutler, 1988; *Byzance*, 1992-93. Anthony Cutler donne la description et l'état de conservation.

11 Au départ, la partie centrale avait des moulures horizontales, en haut et en bas, qui comportaient les tenons fixés qui, à leur tour, portaient les volets. Voir triptyque de Liverpool dans: A. Goldschmit, K. Weitzmann, 1934, II, N 155a. Les volets ne se ferment pas correctement et les deux moitiés de croix sculptée sur le revers sont décalées. Pour illustration du triptyque fermé voir: A. Cutler, 1988, ill. 2; A. Cutler, 1994, p. 85, ill. 87.

La composition de la Nativité est sous un baldaquin ajouré. Les angles du champs central au-dessus du baldaquin sont remplis de feuilles.¹²

La composition de cette scène peut être approximativement divisée en trois plans. Marie avec le Nouveau-Né est en centre. L'Adoration des Anges et l'ange qui annonce la nouvelle aux bergers sont derrière Marie. Joseph et le Bain de l'Enfant sont au premier plan. Au-dessus des bergers se trouve l'inscription Η ΓΕΝΝΗΤΙΚΗ.

L'Entrée à Jérusalem porte l'inscription: Η ΒΑΘΟΦΟΡΟΣ. Le Christ sur l'âne, est au premier plan. Il est accompagné par deux apôtres. Devant le Christ, des enfants étendent des vêtements sous les sabots de l'âne. Le symbole d'une ville est figuré sous les sabots de l'âne. Ce détail ne fait pas partie de la composition obligatoire de la scène.¹³ Au deuxième plan, les gens de Jérusalem saluent le Sauveur.

Dans la Descente aux Limbes, l'inscription est située vers la bordure supérieure, au milieu: Η ΑΝΑΚΤΑΚΗ. La scène est aussi composée de trois plans. Au premier plan, le Christ tire Adam du monde souterrain. Adam est à genoux, derrière lui Eve est dans l'attitude de suppliante. David et Salomon sont derrière Christ, et les Justes derrière Adam et Eve. La composition est divisée en deux groupes, à gauche et à droite, presque symétriques.

L'Ascension est divisée en deux zones. La zone supérieure comporte le Christ trônant dans une mandorle, portée par deux anges. Le Christ tient le livre dans sa main gauche, et bénit de sa main droite. Au-dessous du Christ se trouve Marie, entre deux anges. Marie est dans la pose de l'orante, les anges la tiennent par les mains. La composition est totalement symétrique. Dans la zone inférieure se trouvent les apôtres dans des attitudes agitées. Onze apôtres sont représentés, répartis en deux groupes. Entre les deux groupes, il y a un vide, comme dans la composition de la Descente aux Limbes, son pendant sur l'autre volet. L'inscription se trouve des deux côtés du Christ: Η ΑΝΑΛΗΨΙΣ.

12 Même disposition dans Dormition de Marie à Munich voir: A.Goldschmitt, K. Weitzmann, 1934, II, N 1.

13 Le même détail nous rencontrons à l'église Peribletos à Mistra (milieu du XIVe siècle) ou sur l'icône du monastère Lavra au Mont Athos (XVIe siècle). G. Millet, 1910, 120, 1,3,4; S. Dufrenne, 1970, fig. 67; G. Babic, M. Hadzidakis, *Les Icônes*, 1982, 331. Une possibilité serait que cela soit le symbole de Jérusalem. Le psaume CXXI glorifie Jérusalem comme la maison de Dieu où toutes les choses sacrées sont rassemblées.

Les différents plans de la composition sont marqués par les lignes ondulées qui suggèrent le sol. La multitude de plans, les forts reliefs et l'achèvement de chaque détail, frappent le spectateur au premier coup d'oeil.¹⁴

Les volets pliés du diptyque présentent une croix. Les deux moitiés, chacune sur des volets séparés le long de l'axe vertical, composent la croix. Les bras de la croix portent à leurs bouts des rosettes, la cinquième rosette se trouve au point de croisement. Les bras de la croix sont très fins, mais ils s'élargissent vers les extrémités.¹⁵

Triptyque

Le mot diptyque vient du grec et signifie plier en deux.¹⁶ A l'origine, c'étaient des tablettes à écrire, unies par une charnière qui permettait de les plier l'une sur l'autre. Quand il était composé de trois ou cinq tablettes, c'était un triptyque ou pentateuque. L'intérieur était revêtu de cire, et les Romains y écrivaient à la pointe d'un stylet. C'était un objet portable, pendu à la ceinture comme un carnet. Il était en bois, métal ou ivoire. Les diptyques en ivoire étaient plus précieux. La face extérieure était souvent décorée. Les chrétiens ont vite adapté les diptyques à leurs besoins. Ils commencèrent par inscrire les noms des martyrs ou des évêques sur le revers des diptyques existants, pour arriver aux diptyques liturgiques.¹⁷ Le christianisme impliquait un nouveau programme de décoration avec des thèmes chrétiens qui apparurent dès le IVe siècle. Citons comme exemple le diptyque du Ve siècle à Milan qui a repris le schéma en cinq compartiments des diptyques consulaires, en illustrant la vie du Christ.¹⁸

14 Il faut tenir compte que les dimensions du champ ne dépassent pas 12x10 cm pour la composition de la Nativité, et 6x5 cm pour les volets.

15 Ce type d'ornement n'est pas unique, parfois chacun des volets a sa croix, ou bien la croix repose sur une base de trois marches. A. Goldschmit, K. Weitzmann, 1934, II, p.22. Le triptyque aux Quarante martyrs de l'Ermitage porte sur le revers une croix qui semble proche de la nôtre ou de celle de Turin qui a les mêmes contours, mais avec des plaquettes à la place des rosettes. Idem, Ermitage N 9 et Turin N 53b. Nous pouvons comparer les rosettes à celles du coffret du même type.

16 F. Cabrol, H. Leclercq, 1907, IV, 1045. Quand il y avait trois ou cinq tablettes c'était un triptyque ou un pentateuque.

17 C'étaient des tablettes avec des noms inscrits, noms qu'on lisait pendant la messe: des baptisés, des morts, ou des vivants. Ces noms étaient lus pendant la prière d'intercession et après la consécration.

18 Pour Triptyque de Milan, voir Ch. Delvoye, *Corso di cultura*, 1971, 191-220; G. Chopin, 1978. cat. 24-25.

Avec le temps, la face décorée avec l'image a gagné de l'importance jusqu'au point où l'objet s'est transformé en icône. D'une certaine manière le diptyque ancien était tourné à l'envers car, dans l'icône, c'est l'image à l'intérieur qui était protégée. La coutume d'y inscrire les prières n'a pas complètement disparu. Les inscriptions du coffret de Stuttgart ou du triptyque de Palazzo Venezia le prouvent.¹⁹ Le triptyque d'Habarville du Xe siècle montre que le rôle de l'icône dans la prière d'intercession, ici pour le souverain, n'a pas disparu non plus.²⁰

L'icône portative, devant laquelle les croyants priaient à genoux, est entrée très tôt dans les maisons, comme les sources écrites le confirment, dès le VIe siècle, avant même que l'église ne l'ait admise officiellement dans les endroits sacrés.²¹ Le triptyque, avec une forme fermée, est plus adapté à la dévotion privée. La plupart des triptyques datés de la période d'avant l'iconoclasme, appartenant à la collection du monastère Sainte-Catherine du Sinaï, sont de petit format.²² Quand il s'agit d'icônes en ivoire, les dimensions des plaques limitaient aussi le format de l'icône, par conséquent aussi son usage aux prières dans des chapelles privées.

Notre triptyque, et il n'est pas unique, citons-en encore quelques-uns: la Dormition de Marie à Munich, les Rameaux à Berlin, la Dormition de Marie de Tbilissi - comporte un baldaquin dans le champ central.²³ Le baldaquin dans le champ central pourrait avoir son analogie dans la Porte du paradis de l'iconostasis. La transformation atteint le point où la plaque centrale prend cette forme: par exemple le triptyque avec Crucifixion de Berlin.²⁴ Cette imitation pourrait être en correspondance avec les différentes phases de la cérémonie liturgique qui se déroulent devant ou derrière l'iconostasis, ce qui correspondrait dans la liturgie privée à l'ouverture ou à la fermeture du triptyque.

Programme du triptyque

Nous sommes arrivés au point où il nous faut tenter d'interpréter notre triptyque en tant qu'ensemble. Il comporte quatre scènes du cy-

19 A. Goldschmit, K. Wetzmann, 1934, II, N 24 et 31.

20 E. Kantorowicz, *Journal of Warburg*, 1942, 56-61.

21 A. Grabar, *Byzantine Art*, 1964, 63; E. Kitzinger, *Dumbarton Oaks papers*, 1954, 98.

22 K. Weitzmann, *The Icons*, 1976, 9-10. Au début le revers des icônes n'était pas orné. Les premiers exemples décorés avec la croix sur le revers se rencontrent au VIIIe siècle.

23 A. Goldschmit, K. Weitzmann, 1934, II, N 1, 3, 6, 195.

24 Idem, N 72a. Pour la Crucifixion de Berlin, encore une raison pratique, cette forme correspond aussi à la forme de la défense.

cle christologique. Le cycle, dans la forme typique et qui est d'ailleurs devenu aux cours des siècles ultérieurs l'élément obligatoire du programme de la décoration des églises byzantines, comporte douze scènes (Annonciation, Nativité, Présentation au Temple, Baptême, Résurrection de Lazare, Transfiguration, Entrée à Jérusalem, Crucifixion, Descente aux Limbes, Ascension, Pentecôte et Dormition de Marie). Nous trouvons les premiers exemples sauvegardés du cycle complet dans le domaine des icônes appartenant à la collection du monastère de Sainte-Catherine du Sinai. Il s'agit d'un diptyque et d'une icône avec douze scènes.²⁵ Le diptyque en ivoire de l'Ermitage en est aussi un des premiers exemples daté du Xe-XIe siècle.²⁶ Pourtant, l'hypothèse que le cycle était déjà formé au Xe est généralement acceptée.²⁷ Sur l'évolution du cycle les opinions divergent. Kurt Weitzmann suppose que le cycle s'est formé à travers les manuscrits, plus précisément il met l'accent sur le rôle des évangélistes.²⁸ Ernst Kitzinger souligne l'importance, pour la formation du cycle,²⁹ des objets décorés par les scènes de la vie du Christ. Pour situer notre triptyque il faut se référer à la formation du cycle.

En effet, les premiers exemples que nous connaissons sont les ampoules de Monza et Bobbio du VIe siècle.³⁰ Les ampoules contenaient l'huile de Terre Sainte et, comme telles, avaient le rôle de protéger celui qui les possédait. Chaque scène se situe dans un petit médaillon et tous ensemble, ils forment une étoile. L'une de leurs caractéristiques est que les scènes sont autonomes, il n'y a ni ordre chronologique, ni l'impression qu'un fil les relie en un conte. Les chercheurs supposent que le choix des scènes (Annonciation, Visitation, Nativité, Baptême, Crucifixion, Les Femmes au Tombeau et l'Ascension) se rattache aux lieux saints dont le pèlerin a fait le tour. Le nombre des scènes, sept au total, correspond au nombre de jours de la semaine, mais sa signification symbolique est plus

25 Diptyque du Mont Sinai. Voir G. et M. Sotiriu, 1958, p. 52ff. et les illustrations: fig. 39-41 et p. 75 et fig. 57-61. Diptyque a la scène Chairete à la place de la Dormition de Marie.

26 A. Goldschmit, K. Weitzmann, 1934, II, N 122. Voir: *Byzantine Art*, 1977, N 136-139. La scène de la Visitation qui ne fait pas partie du cycle est incluse.

27 K. Weitzmann, 1974, III, 44. A. Kartsonis, 1986, 102.

28 K. Weitzmann, *Byzantine Liturgical Psalters*, 1980, 611ff, 620ff. Les évangélistes devaient donner le cadre fixe selon le calendrier liturgique qui limite le nombre de scènes. Le nombre de scènes n'est pas toujours strictement respecté dans l'art monumental.

29 E. Kitzinger, *Cahiers archéologiques*, 1988, 51-75.

30 A. Grabar, 1958.

importante: les jours de la Création du monde. Cela fait référence à une homélie sur l'Ascension, attribué à Jean Chrysostome.³¹ Le rôle apotropaïque du cycle est évident sur les bagues.³² Le chaton comporte à la place de la gemme l'image du Christ bénissant le couple. Suivant le tour de l'anneau sept scènes sont égrenées. Elles se suivent l'une après l'autre, dans un ordre chronologique. Nous retrouvons la même iconographie dans les cycles représentés sur les encensoirs, dont la plupart appartient au VI-IIe siècle. La décoration des reliquaires introduit des scènes nouvelles. La Présentation au temple apparaît à la place de Visitation, et la Descente aux Limbes remplace les Femmes au Tombeau. Anna Kartsonis, après une analyse du programme du reliquaire Fieschi-Morgan et sa nouvelle datation au IXe siècle, affirme que le programme des reliquaires est posticonoclaste.³³

Entre temps, depuis le VIe, l'image même a assumé le rôle apotropaïque, indépendant de la provenance de l'objet. Les paroles du patriarche Nicéphore contre les iconoclastes, vers 818-820, témoignent que l'image du Christ a pris un rôle protecteur.³⁴ Le Croix reliquaire de Pliska du IXe-Xe siècle est le chaînon manquant pour atteindre le programme définitif de l'époque mésobyzantine.³⁵ Avec elle, la scène de Transfiguration est introduite.

Le nombre des scènes mis à part, le trait commun de tous ces objets est qu'ils représentent un ensemble achevé, complet. L'histoire de la vie du Christ est abrégée, mais le cercle est clos. Il s'agit toujours de l'illustration de l'histoire entière du Salut et non de certains aspects de la présence de Jésus sur terre: Miracles ou Passion.

Notre triptyque partage cette caractéristique. D'abord c'est un objet portable comme les objets cités jusqu'à présent. Il est décoré de quatre scènes qui résument l'histoire entière de la vie du Christ. Les scènes qui sont représentées forment un ensemble arrondi. C'est le fil qui situe notre triptyque parmi les antécédents de Dodécaorton. Si nous supposons qu'au Xe siècle le cycle était déjà établi, du point du

31 E. Kitzinger, Cahiers archéologiques, 1988, 51.

32 Quatre sont sauvegardés dans les musées à Londres, Baltimore, Washington, Palerme. E. Kitzinger, *Age of Spirituality*, 1980, 151; M. Dalton, 1901, N 129.

33 A. Kartsonis, 1986, 105.

34 E. Kitzinger, Cahiers archéologiques, 1988, 66, n 95. C. Mango, 1972, 176.

35 L. Dontcheva, Cahiers archéologiques, 1976, 55ff. Les scènes sont: Annonciation, Nativité, Présentation au temple, Baptême, Transfiguration, sur une face. Au revers: Ascension, et Descente aux Limbes. La croix à l'intérieur est décorée avec une Crucifixion.

vue de l'évolution du Dodékaorton, notre ivoire, avec quatre scènes, appartiendrait au courant conservateur.³⁶

Les exemples avec seulement quatre scènes sont peu nombreux: le Reliquaire Fieschi-Morgan³⁷ du IXe siècle; un encensoir³⁸ du VIIIe siècle, le triptyque Martvili³⁹ du IXe siècle; une icône de Sinai⁴⁰ et l'ivoire Quedlinburg du Xe siècle.⁴¹ L'icône en ivoire à part; ils sont tous antérieurs à notre triptyque. Le choix des scènes diffère, en tout cas, il n'y en a pas deux identiques.⁴² Nous pourrions dire que dans le cas où le cycle est limité à un aussi petit nombre de scènes, il n'y a pas de règle stricte. En général, deux scènes sont consacrées à la Nativité, l'enfance ou plus généralement à l'Incarnation, et deux à la mort et à la Résurrection. La particularité de notre ivoire est la scène de l'Entrée de Jésus à Jérusalem.⁴³ Les seuls objets sur lesquels nous la rencontrons aussi sont les encensoirs.⁴⁴ Nous ne la rencontrons sur aucun des autres objets cités (ampoules, reliquaires, bagues).

Une fois établi que le schéma n'existait pas et qu'il ne s'agit pas d'un poncif, nous pouvons essayer d'interpréter le choix dans le cas de notre triptyque. Dans l'interprétation nous supposons que, pour une oeuvre d'une telle qualité et dans un matériau aussi précieux, le choix

36 Une fois le cycle de Dodékaorton formé, le nombre de scènes est fixé. Les cycles christologiques abrégés deviennent rares dans les siècles suivants. Les vies des saints pourtant sont illustrées de cette manière avec l'icône divisé en compartiments, et le nombre des scènes est variable. Ce type d'icône est appliqué aussi aux icônes avec un calendrier. Pourtant ça ne signifie pas que le triptyque est unique. Nous pouvons citer un autre exemple de cycle en ivoire avec huit scènes le dyptique de Milan. A. Goldschmit, K. Weitzmann, 1934, II, N 42.

37 Reliquaire Fieschi-Morgan: sur le couvercle est la scène de la Crucifixion en émail. Les scènes de la vie du Christ sont sur le revers du couvercle travaillé avec le technique du relief en argent et nielle. Metropolitan Museum of Art, New York.

38 G. de Jerphanion, *Mélanges syriens*, 1939, I, 297 ff. N 17. Avec les scènes: Nativité, Baptême, Crucifixion et Sépulcre.

39 Martvili triptyque: C. Amiranachvili, 1962, 25-27. A. Kartsonis, 1986, 113.

40 K. Weitzmann, 1976, B 45. Kurt Weitzmann considère que c'est la partie centrale d'un triptyque. Ernst Kitzinger n'est pas convaincu, il trouve difficile à imaginer l'ensemble. E. Kitzinger, 1988, p. 66-67.

41 Pour Quedlinburg, voir A. Goldschmit, K. Weitzmann, 1934, II, N 25.

42 Fieschi-Morgan: Annonciation, Nativité, Crucifixion et Ascension. Martvili triptyque: sur la face extérieure se trouve la Déisis. Les scènes situées à l'intérieur sont: Nativité, Présentation au temple, Descente aux Limbes et Les Femmes au Tombeau. Icône de Sinai: Nativité, Présentation au temple, Ascension et Pentecôte. L'ivoire Quedlinburg: Nativité, Baptême, Crucifixion et Descente de la Croix.

43 A cette place, nous trouvons plus souvent la scène du Baptême (Quedlinburg) ou de la Présentation au temple (Triptyque Martvili et l'icône de Sinai).

44 Sur les encensoirs avec neuf scènes dans: G. de Jerphanion, 1939. N 15, 10 et 23.

des scènes n'était pas dû au hasard: il s'agit donc d'un programme réfléchi. L'explication peut prendre comme point de départ l'interprétation et l'analyse de chacune des scènes.

La scène centrale, la Nativité, signifie l'incarnation du Christ,⁴⁵ son arrivée sur terre. L'Entrée au Jérusalem,⁴⁶ a gardé la signification de l'Adventus, l'arrivée du Messie, dans le sens le plus large - la victoire du Christ dans le monde ici-bas. L'explication de la scène de la Descente aux Limbes a montré qu'elle possède aussi des éléments de la victoire: le Christ a vaincu Hadès,⁴⁷ il a triomphé dans le monde souterrain, avec la promesse de la Rédemption pour les fidèles, parce que il a sauvé Adam et Eve. L'Ascension est le départ du Christ, il monte au ciel pour prendre sa place à la droite du Père.⁴⁸ Les anges préviennent les apôtres qu'il va revenir, ce qui est la promesse de la Seconde Parousie. Les quatre scènes présentent quatre apparitions du Christ, la première la Nativité, la dernière l'Ascension, entre les deux sa victoire, d'une part dans le monde des vivants, d'autre part dans le monde des morts.

Une telle lecture souligne le Christ victorieux sur la terre, comme sous la terre. Il n'y a pas de souffrance, pas de sacrifice.⁴⁹ C'est l'aspect glorieux de l'histoire du salut qui est choisi. Sous un tel éclairage l'introduction de la scène des Rameaux prend tout son sens. Si nous nous rappelons les connotations royales de cette scène,⁵⁰ cette hypothèse peut aller encore plus loin. Qui pourrait insister sur l'image dérivée du triomphe de l'empereur romain? Ce n'est pas un moine, ni un évêque, mais plutôt un général de l'armée victorieuse ou l'empereur byzantin.

45 G.Millet, 1960, 93 ff; L.Réau, 1957, II, 213 ff; *Lexicon der Christlichen Ikonographie*, 1970, II, 86ff; G.Schiller, 1971, 26 ff.

46 A.Grabar, 1936, 234-236. E.Kantorowicz, *Art Bulletin*, 1944, 207-231.

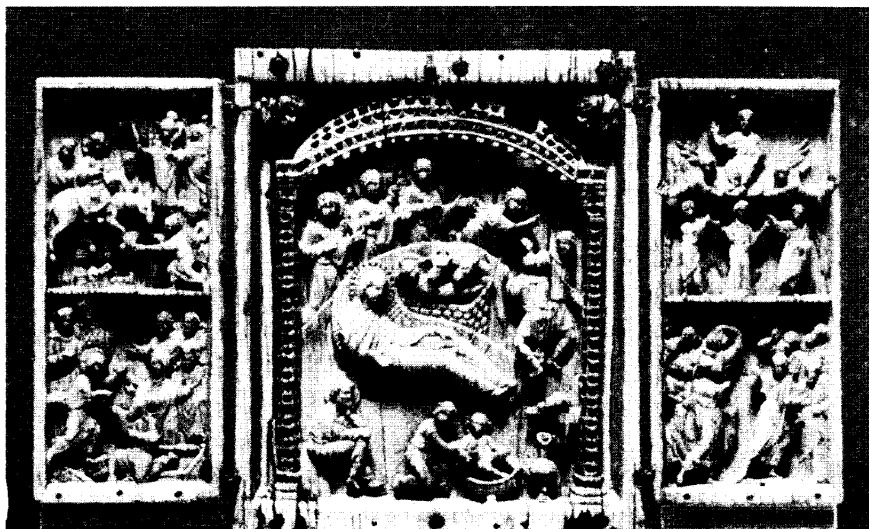
47 Hadès n'est pas inclus ici, mais il fait partie de la scène. Par exemple: l'Oratoire de Jean VII dans l'ancienne basilique St-Pierre, reliquaire Fieschi-Morgan, Evangélaire de St. Petersburg cod. gr. 21 (fol. 1v), Tokalli kilise à Capadocce. Plus sur ce point dans: A.Grabar, 1936, 245 ff. P.Nordhagen, *Byzantinische Zeitschrift*, 1961, 333-337. Paru aussi dans: P.Nordhagen, 1990, ch.XVI. A.Kartsonis, 1986.

48 E. T. Dewald, *American Journal of Archeology*, 1915, 277ff.

49 D'autres exemples avec seulement quatre scènes incluent les scènes de la Passion: L'ivoire Quedlinburg la Descente de la Croix, Fieschi-Morgan la Crucifixion.

50 E.Kantorowicz, 1944, 211.

Triptique Nativité – ivoire byzantin du Xe siècle

ТРИПТИХ "РОЂЕЊЕ ХРИСТОВО"

Резиме

Иконографска анализа триптиха од слоноваче из X века. Триптих се састоји од четири слике. Сматра се да је у X веку циклус Дванаест празника оформљен. Декорација триптиха би сходно томе припадала конзервативној струји. Паралеле са сачуваним предметима украшеним са четири сцене су ретке: Реликвијар Фиски Морган IX век; кандило из VIII века; триптих Мартвили, IX век; икона са Синаја, и слоновача из Кведлинбурга, X век. Не понављају се исте сцене. Заједничка карактеристика им је да свака представља сажету причу Спасења Христовог. Сцена Уласка у Јерусалим се ретко среће, једино поређење су кандила. Четири сцене триптиха представљају четири појаве Христа: Рођење Христово - инкарнација, Улазак у Јерусалим - Адвентус, Силазак у ад - победа Христа у подземном свету, и Вознесење на небо и анђели који најављују његов други долазак. Такво тумачење иконографског програма и иконографија сцене Уласка у Јерусалим истичу Христа победника, без жртве и патње. Износи се претпоставка да је наручилац триптиха био генерал у византијској војсци или сам византијски цар, пре него манастир или свештено лице.

BIBLIOGRAPHIE

Amiranachvili C.,

1962 *Les émaux de Georgie*, Paris.

Babic G., Chadzidakis M. .

1982 *Les icônes de la péninsule balcanique et les villes grecques*, dans: K.Weitzmann, G.Alibegasvili, A.Volskaja, G.Babic, M.Chadzidakis, M.Alpatov, T.Voinescu, *Les Icônes*, Paris.

Byzance

1992-3 *Byzance - L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Catalogue de l'exposition au Musée de Louvre, Paris.

Byzantine Art

1977 *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, New York - Leningrad.

Cabrol. F. Leclercq H.,

1907 *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, tome IV, Paris.

Chopin G.,

1978 *Les ivoires du Moyen Age*, Fribourg.

Cutler A.,

1988 *Un triptyque byzantin en ivoire: La Nativité du Louvre*, La revue du Louvre et des Musées de France, 1.

1994 *The Hand of the Master*, Princeton.

Dalton M.,

1901 *Catalogue of the Early Christian antiquities*, Londres.

1909 *Catalogue of the ivory carvings of the christian era in the British Museum*, Londres.

Darcel A.

1890 *La collection Spitzer, Antiquité - Moyen Age - Renaissance*, tome I, Ivoires, Paris.

Delvoye C.,

1971 *Les ivoires paléobyzantins*, Corso di cultura sull'arte Ravennate, 17.

Dewald E.T.,

1915 *The Iconography of the Ascension*, American Journal of Archeology, 19.

Dontcheva L.,

1976 *Une croix pectorale-reliquaire en or récemment trouvée à Pliska*, Cahiers Archéologiques, 25.

Dufrenne S.,

1970 *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris.

Goldchmit A., Weitzmann K.,

- 1934 *Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X-XIII Jahrhunderts*, t. I kasten, t. II relief, Berlin, 1979 2e ed.

Grabar A.,

- 1936 *L'Emepereur dans l'art byzantin*, 1971 2e ed. Paris.
 1958 *Les ampoules de la terre sainte - Monza, Bobbio*, Paris.
 1964 *The Message of Byzantine Art*, dans *Byzantine Art, an European Art*, Catalogue of exposition, Athènes.

Jerphanion G. de.

- 1939 *Un nouvel encensoir syrien et la série des objets similaires*, in *Mélanges syriens offerts à M. René Dussaud*, tome I, Paris.

Kantorowicz E.,

- 1942 *Ivoires and Litanies*, Journal of Warburg and Courtland Institute, 5.
 1944 *Kings Advent and the Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina*, Art Bulletin, XXVI.

Kartsonis A.,

- 1986 *Anastasis, The Makings of an Image*, Princeton.

Kitzinger E.,

- 1954 *The Cult of images before Iconoclasm*, Dumbarton Oaks papers, 8.
 1980 *Christian imagery - Growth and Impact*, in *Age of Spirituality*, New York.
 1988 *Reflections on the Feast Cycle in the Byzantine art*, Cahiers Archéologiques 36.

Lexicon der Christlichen Ikonographie

- 1970 *Lexicon der Christlichen Ikonographie*, tome II, Rome-Fribourg-Bale-Vienne.

Mango C.,

- 1972 *The Art of Byzantine Empire*, New Jersey.

Millet G.,

- 1910 *Monuments byzantins de Mistra*, Album, Paris.
 1916 *Rescherches sur l'iconographie de l'Evangile*, Paris.

Molinier E.,

- 1895 *A propos d'un ivoire inédit du Musée du Louvre*, in *Mélanges Julian Havet*, Paris.
 1896 *Histoire générale des arts appliqués à l'industrie*, tome I, *Les Ivoires*, Paris.

Nordhagen P.,

- 1961 *The Harrowing of Hell as Imperial Iconography - a note on its earliest use*, *Byzantinische Zeitschrift*, 54. Paru aussi dans: *Studies in Byzantine and Early Medieval painting*, Londres 1990.

Réau L..

1957 *Iconographie de l'art chrétien*, tome II/2, Paris.

Schiller G..

1971 *Christian Iconography*, tome I, Londres.

Schlumberger, G..

1890 *Un empereur byzantin du Xe siècle, Nicéphore Focas*, Paris.

Sotiriou G. et M.,

1958 *Icônes du Mont Sinai*, Athènes.

Weitzmann K.,

1972 *Catalogues of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, tome III, *Ivories and steatites*, Washington.

1976 *The Monastery of Sainte Catherine at Mont Sinai, The Icons*, 1981 2e ed. Princeton.

1980 *A 10th-century Lectionary - A Lost Masterpiece of the Macedonian Renaissance*, in *Byzantine Liturgical Psalters and Gospels*, Londres.

Marina ADAMOVIĆ
Institute for Balkan Studies
Belgrade

"RETROSPECTIVE"
SECTION IN THE SERBIAN PAVILION
AT THE 1911 UNIVERSAL EXPOSITION IN ROME
An Artistic Cross-Section of the Period

Abstract. - The emphasis in the works dealing with the subject has always been put on the highlights of the day, i.e., on the Kosovo fragments and Marko Kraljević cycle as represented mostly by Ivan Meštrović's sculptures. Lacking stylistic and thematic unity of the "historical" segment, another, "retrospective" section has not been as attractive either for the contemporary or subsequent interpretations. However, it may have a peculiar value from the actual perspective insofar as it appears as a cross-section of the Serbian art of the epoch.

Serbian Pavilion at the 1911 Universal Exposition in Rome has already been dealt with, both in view of its artistic contents, and from the standpoint of its political weight.* Naturally enough, the emphasis has always been put on the highlights of the day, i.e., on the Kosovo fragments and Marko Kraljević cycle as represented mostly by Ivan Meštrović's sculptures (judging by the data contained in the Catalogue, Meštrović's share made 74 out of 222 exhibits). Lacking stylistic and thematic unity of the "historical" segment, another, "retrospective" section has not been as attractive either for the contemporary or subsequent interpretations. However, it may have a peculiar value from the actual perspective insofar as it appears as a cross-section of the Serbian and South Slav art of the epoch. In the same way, the critical opinions on the exhibition outlined the general cultural climate and revealed social background of the set of values at the time. Therefore, the attention will be now directed towards the two exhibition halls of

---

* K. Ambrozić, 1962; D. Tošić, 1980; M. Adamović, 1990.

the Pavilion where the "retrospection" was mounted. All the energies having been invested in preparing and affirming proper display of the "national art",¹ the presentation of the other works of art was void of consistency and conception. Twenty six artists who appeared in Rome thus made quite a heterogeneous "representation." The youngest among them, Ljubo Babić, had just become the student of the Munich Academy, whereas the oldest, Steva Todorović, had begun his career as early as the middle of the 19th century.

The older generation was represented by Steva Todorović (1832-1925) with his academic Realism, an already anachronistic artistic manner. As a lively and enterprising spirit, he was one of the animators of the cultural life in Belgrade (where he had been living since 1857). He was the founder of the first school of painting, actor, singer, scenographer, advocate and professor of gymnastics, and besides, the author of the first exhibition of paintings ever mounted in Belgrade. With Djura Jakšić and Novak Radonić he contributed to a short-lived ascent of Romanticism in the 19th-century Serbian painting. Having become an official of the bourgeois *elite*, however, he gradually abandoned his original enthusiasm and turned, in his second phase (1880-1900), into a skillful and unimaginative professional. Such was the essence of the two static historical compositions he presented in Rome: *The Admission of St. Simeon to Chilandar* and *The Coronation of Stefan the Firstly Crowned*, which had been painted some fifteen years before. It was only *My Daughter* that might have mitigated the spectator's sentence.

Quite similar were the affinities of Uroš Predić (1857-1953), the author of historical compositions, large number of portraits and religious paintings. In Rome he was represented by three of his portraits : those of Laza Kostić, and two patriarchs, Lukijan Bogdanović and Georgije Branković. Thoughtful by nature, and of cultivated spirit, he was able to evaluate his own pictures from the distance of his solitude, as though he had detached himself from them and become his own critic. As early as 1908, with reference to this small portrait of Laza Kostić, it was said that its author "is not insensitive either to modern techniques or more Impressionist manner."² It is this piece of portraiture that seems to escape Predić's severe and partly justified evaluation of his own works: "The portraits are always similar to the original,

1 M. Adamović, *op. cit.*

2 M. Ćurčin, 1908, 944.

lacking other specifically pictorial features."³ Aware of the fact that art was undergoing great changes, he himself reached the verdict about the canvas he exhibited in Rome. With some bitterness though, he said : "[...] the picture of patriarch Lukijan Bogdanović who kneels and prays in front of St. Nicholas, pointing to a wrecked ship in the troubled sea. Symbolism of the painting is rather obvious to anyone who is familiar with Vojvodina of his times. This picture was displayed in the Pavilion of Serbia in Rome, but it passed unnoticed only because the amazing appearance of Meštrović overshadowed all the rest; and, secondly, because the picture bore signs of obsolescence and decline. Thus it hang above the entrance in a hall so that the awful crimson colour of the patriarch's garment should not disturb modern harmonies."⁴ Not always consistent in his judgements, D. Mitrinović said about Todorović's historical paintings and the two Predić's portraits that "they may be an object of affection for the painters themselves or the people of their Orthodox age and mentality,"⁵ but that such an exhibition was no place for them.

Painting of Marko Murat (1864-1944) was a kind of transition towards more advanced conceptions. Being one of those who were surpassing the prevailing academic Realism through the introduction of natural light into the picture, he was opening new possibilities for the Serbian painting. His first phase (1888-1914) was based upon the Munich Realistic principles, but the Mediterranean sun of his birthplace already started to play the game of light and shade (e.g. *Spring* from 1894, where "a Serbian painter painted sunlight for the first time"⁶). In his paintings all critics unanimously find melancholy and tenderness : "Mr. Marko Murat is an intelligent and tender painter. His work is always carefully done, well-measured, quiet, cultivated and tender. His paintings always depict some silent and lonely poetical landscape - a coast covered with flowers, with calm sea in the background, where, as if in a tale, lonely islands sale carrying sparse cypresses resembling to masts [...]. At a far end of his paintings, one or two figures always move silently, as though wishing to emphasize the loneliness or melancholic silence of the landscape."⁷ Such a description also applies to two of the eleven pictures he exhibited in

---

3 U. Predić, 1921.

4 *Loc. cit.*

5 D. Mitrinović, 1911, 569.

6 V. Ristić, 1969.

7 B. Popović, 1904.

Rome : *Daphnis and Chloe* and *Spring (Flowery Fence)*. There is a perfect correspondence between the paintings of this "painter-poet" - whose pictures, often in blue and violet tonalities, are "the impressions full of light and air"⁸ - and Dučić's verses :

*Sve je tako tiho... I u mojoj duši,
Produženo vidim ovo mirno more,
Šume oleandra, ljubičaste gore,
I bled obzor što se svijetli i puši.*

*Nemo stoje u njoj srebrnaste, rodne
Obale i vrti; i svetli i pali
Mlado krupno sunce; i ne šušte vali -
Sve je tako tiho... Mir... Svuda je podne.*

It was this lyrical and melancholic mood that Murat tried to transpose into his painting *Poor Maiden from Lopud*, which was not "the luckiest solution".⁹ Matoš described it as "blue nightly 'spinach' with a quite poor composition [...], naive drama and naive symbolism".¹⁰ General remark was that "the majority of his paintings is marked by a tonal monotony, which is almost exclusively based on various shades of blue".¹¹

The other paintings Murat exhibited were portraits (*Portrait of a Lady*, *Portrait of Friends*, *Prayer, or the Serbs Catholics* - a sort of group portrait, the portrait of crown prince Alexander). The portrait of *My Brother (Dum Andro, 1904)* may be singled out as "vivid, expressive and, fortunately, not too polished"¹² : it is a face lit up with light, wrapped up in transparent atmosphere; spontaneously recorded in a relaxed moment of reading, it radiates with serenity and intimacy.

Mitrinović resumed Murat's virtues and faults by emphasizing "the abundance of emotions he invested in his colours and tones [...] while painting dream, painting with dreams", as opposed to "weak and uncertain modelling".¹³

Such a transitory position was also held by Josif Lalić (1867-1953) from Split, formerly the Italian student, almost forgotten now. His share in the Rome exhibition was unusually large - six paintings and seven watercolours. Quantity was obviously not compensatory for

8 N. Petrović, 1904, 216.

9 M. Deanović, 1911, 139.

10 A.G. Matoš, 1973, 47.

11 M. Deanović, *loc. cit.*

12 *Loc. cit.*

13 D. Mitrinović, 1911a, 886.

quality - critics either said nothing about him or mentioned him only in passing. Mitrinović looked down on him as on "a nice painter, but indistinctly mediocre", pointing only to the technique of his watercolours.¹⁴ Lalić had been included in the Serbian section at the Yugoslav Exhibitions, and since The First Dalmatian Exhibition became a member of the "Medulić" group. His Roman appearance was based upon the Ragusan landscapes, figures of Montenegrins and inhabitants of Dubrovnik (their picturesque costume being suitable motif), and the compositions such as *The Insurgents* or *Montenegrins at the Kotor Market* (which was said to be distinguished "by the purity, vividness and abundance of colours"¹⁵). *The Pile Road in Dubrovnik* was described as "beautiful and successful piece of work, with much sunlight here and there".¹⁶

Paško Vučetić (1871-1925) also presented quite a number of paintings - eleven landscapes, portraits, and a kind of genre-scenes. As many others originating from Split, he had studied in Italy, then in Munich. At first, he was interested in Symbolist motifs - as early as 1904 Nadežda recognized Rops's ideas noticing, however, that each painting was done in different technique.¹⁷ Matoš's judgement from 1907 was pretty much the same. He thought of Vučetić as of "true Proteus among painters" for whom "style is not a personal or unique thing, but something that varies from painting to painting". Though a few were done in academic manner, "some landscapes are purely modern studies, while the harmonies of some genre-scenes in Vidović's fashion convey the atmosphere of a tired, nightly soul".¹⁸ Matoš thought highly of his landscape exhibited in Rome - *On the Danube* - as "beautiful, delicate, great". The reporter of the "Jug" considered his paintings as "*pleinairist*", and some of them "rather vivid". Generally, however, they "lack major artistic effects".¹⁹ Mitrinović's opinion may have been the highest of all, with reservations though that Vučetić "treats himself without seriousness" : "Mr. Vučetić works with ease, that is obvious; there is a certain elegance in his stroke, he has a good drawing, and his modelling is well-done in few strokes; besides, his sense

---

14 *Ibid.*, 888.

15 K. Jorgović, 1912, 399.

16 V. Lunaček, 1908.

17 N. Petrović, 1904, 216.

18 A.G. Matoš, 1973a, 33.

19 M. Deanović, 1911, 139.

for colouring is vivid, strong and clear; there is not much spirit with him, and his tone is empty, but the pictorial quality is incontestable."²⁰

Ante Katunarić (1877-1935), also born in Split and educated in Italy, presented two marine paintings, which were to be displayed at the Fourth Yugoslav Exhibition (1912) and, probably had been at the 1910 exhibition of the "Medulić". Matoš considered him to be a "blind imitator" of Vidović,²¹ and Mitrinović's opinion was also negative ("quite mediocre learner's quality").²² Together with Virgil Meneghello-Dinčić (who also appeared in Rome, but with one work only) and E. Vidović, Katunarić was the editor of a satirical magazine "Duje Balavac" substantially contributing to the art of caricature.

A painter from Sarajevo, Todor Švrakić (1882-1931), also presented two of his canvases: *Ulcinj* and *The First Sunbeams* (both displayed a year later at the Fourth Yugoslav Exhibition). Nadežda welcomed them as calm paintings of pleasant colours, done with easy strokes.²³

Nor were much better received Petar Poček (1878-1963) from Cetinje, and his heterogeneous paintings (ten of them) : from landscapes and genre-scenes to a sizable composition *The Fiddle*. Having been a student of the Italian school of Realism, he mainly stuck with Academism. After a short-lived lightening of his palette just around 1910,²⁴ he went back to dark tonalities. Some of his landscapes were evaluated as "rather nice", but the composition failed the exam : "It's too obsolete. Nothing of his own personality."²⁵ *The Fiddle* was done in an illustrative manner, under night illumination, with an abundance of ethnographic details peculiar to a Montenegrin house. Mitrinović met Poček's works with severe, even harsh criticism, saying that they "stupefy with their stupidity".²⁶ Such an extreme statement was inappropriate insofar as the "representation" of our artists was far from being "representative".

After his studies at the Vienna Academy, Lazar Drljača (1882-1970) left for Paris and Rome. It was in Rome that he first presented his works : *Portrait of an Artist*, *A Bosnian Girl*, *Mountain Motif* and *A*

20 D. Mitrinović, 1911a, 887.

21 A.G. Matoš, 1973a, 37.

22 D. Mitrinović, 1911a, 887.

23 N. Petrović, 1912.

24 V. Djurić, 1964, 11.

25 M. Deanović, 1911, 139.

26 D. Mitrinović, 1911, 569.

Gypsy. The insight into the European art he had gained at the Academy was intertwined with the affinity of his environment for story-telling and anecdotes, pleinairist pastoral landscape, domestic motifs - folklore, and portraiture.²⁷

Young Jozo Kljaković (1889-1969) exhibited *Male Nude* and *Eve*. The latter was judged by Branko Lazarević as a very good work "with well depicted flesh in passion, vibrant tones and characteristic details."²⁸ Symbolist interest in the erotic - with a tinge of saturation and resignation here - prevailed over the pictorial. The form, simplified in Sezessionist manner, bears traces of Meštrović's influence, especially the face itself whose rough profile repeats the sculptor's peculiar way to emphasize expressiveness.

Six paintings of Miho Marinković (1883-1933) also belonged to the Symbolist circle. Reproaching him for his much too literary style, Matoš described the atmosphere of his canvases in 1910: "Corpses, blood, battle and death : there is something strong, and Spanish, a bit of Zurbaran and Goya in this young man."²⁹ Having studied at the Munich Academy, he built his paintings with dark, gloomy colours and precisely defined forms without any interest in research on light and colour, except for their symbolic functions. Critics noticed his affinity for Stuck and Rops. The intention of his chalk drawing *The Ill Woman* was "not to prompt our compassion, but [...] fateful anticipation of death".³⁰ "Though simple in composition", the picture *Sinners* succeeded in "expressing the most complex emotions. The same applies to *Icarus* and *Longing*".³¹ Two portraits (*Self-Portrait* and *Portrait of My Father*) accomplished "what makes portrait a true artistic image", i.e. "the expression of character".³² The critics, however, were not always unanimous : Lunaček thought him to be "quite a non-artistic nature" and a dilettante who copied subjects, attitudes, even entire canvases of Franz Stuck.³³

However, besides the authors of the Kraljević Marko cycle, it was Marinković, Murat, sometimes Poček and Lalić that were praised by

27 A. Begić, 1973, 61.

28 B. Lazarević, 1912, 217.

29 A.G. Matoš, 1910, 805.

30 A. Milčinović, 1910, 822.

31 M. Deanović, 1911, 138.

32 *Loc. cit.*

33 č- [V. Lunaček], 1910, 1.

the Italian critics whose texts were reprinted in Belgrade and Zagreb newspapers.³⁴

From our actual perspective it becomes quite clear that the breakthrough into the new in the Serbian painting of the times was accomplished by the artists whose appearance in Rome remained almost unnoticed. These were Nadežda Petrović and Mališa Glišić.

Glišić's (1885-1915) painting *Tašmajdan*, Nadežda's *Barges on the Sava* and Milovanović's *The Bridge of Emperor Dušan in Skopje* (all from 1907) are considered to be the first truly Impressionist achievements in the Serbian art.³⁵ Glišić's Italian landscapes, painted in 1911, found their place among the five canvases he exhibited. Their atmosphere of solitude and mystery corresponds to the spirit of Symbolist expression of mental states. However, the irrational dimension of the painter's experience was transposed by very peculiar plastic means which must have been touched by Italian models, Segantini's for example. Yellow, green, and blue light condensed into a bushy structure of paint applied with a throwel. Such technique introduced the idea of tactile value into the Serbian painting.³⁶ Those were "monochromatic and gloomy pictures, which preferred matter to colour".³⁷

Nadežda Petrović (1873-1915) presented three paintings : *A Snowy Street of Belgrade*, *The Seine*, and *The Notre-Dame in Paris*. The first one was painted in 1908, whereas the two others belong to her Parisian period (1910-12).³⁸ It is noteworthy that, having arrived in Paris, she also began preparations for the Kraljević Marko cycle with the intention to do "seven large decorative canvases". She sent two of them for the Roman Exhibition, but they were declined.³⁹ In revolt, she wrote to Meštrović : "[...] you let Marko Murat, Bajalović, Steva Todorović and others be my judges, and say I was a 'pornographer' and my paintings a result of pornography."⁴⁰ This event alone testifies to the fact that her art could not fit in with the official public demands. In the environment where pleinairism was only accepted as an ultimate

34 *Srpski paviljon u Rimu i Meštrovićev uspeh*. *Srbobran* 87, 1911; M. Deanović, *Pismo iz Italije*, *Slovenski jug* 23; *Srpski paviljon u Rimu. Veliki uspeh*, *Večernje novosti*, 105.

35 L. Trifunović, 1973, 48.

36 *Ibid.*, 60.

37 *Loc. cit.*

38 K. Ambrozić, 1973, 45.

39 K. Ambrozić, 1978, 349

40 *Loc. cit.*

form of modernity, such an incomparable "leap" in the evolution of Serbian painting could not have been met with understanding. Not even the desirable subject-matter could prevent rejection. "Miss Nadežda Petrović is also superficial and lacks seriousness; she is too daring and too loud [...] There is some dynamics and some talent, both treated without seriousness, it is true, but both incontestable [...]"⁴¹ In 1911 this was the most that Nadežda's *The Notre-Dame in Paris* could get, the very same painting that is presently included among the master-pieces of her art and the Serbian art in general.

Tomislav Krizman (1882-1955) exhibited eleven copper engravings and four illustrations of Livadić's short stories. The time he had spent in Vienna in the period of the Sezession's vividest activity left visible traces. The most frequently registered influences have been those of Hodler and Fidus.⁴² However, these engravings, mostly depicting Bosnian landscapes, were quite realistic and descriptive. Tonal solutions sometimes merged with sketchy details, marked with clear contours. The greatest success among them beyond any doubt was the portrait of *Mary Delvard* (1908). The pale woman's face stands out against black and gray surface which was built with soft shading and slightly differentiated tones. An interesting framing of the figure into the right part of the surface contributed to the atmosphere of mystery. His illustrations, however, were permeated with the Symbolist spirit and the Sezessionist flatness, revealing "a lot of skill and a lot of taste", but "too much of Klimt's and Fidus's influence".⁴³

The work of Mirko Rački (1879-1982) originated from the Sezessionist currents of Vienna and Munich. In Rome he exhibited a series of 24 illustrations for Dante's *Divine Comedy*. The entire series of drawings illustrating *Hell* was done on coloured paper in dark tones, with some parts finished off in watercolour or gouache techniques. Few illustrations of *Paradise* and *Purgatory* were more decorative and in pastel shades. Rački's paintings also dealt with motives from *Hell*: *The City of Dis*, *Minos (Francesca da Rimini)*, *Bloody River* and *Charon*. Dante's poetry was favourite source of Symbolist inspiration, especially *Hell*, as it offered the possibility of interpreting in a variety of ways the concept of this earthly world being the kingdom of Satan. *Bloody River* (presently found damaged⁴⁴) was mentioned by Mitri-

41 D. Mitrinović. 1911a. 887.

42 V. Novak-Oštrić. 1962. 11.

43 D. Mitrinović. 1911a. 727.

nović along with *The City of Dis* : "[...] if the admirable colouristic effects are set aside, as to the tone, the colouristic harmonies and the spiritual nature of his shades, Mr. Rački is greater artist than artisan, greater poet than painter, greater philosopher than technician".⁴⁵ Rački's Symbolist preoccupation with ideas was thus simply defined. It was confirmed by other critics as well : "In these pictures he appears as systematic thinker dealing with the problem of our existence on the planet Earth."⁴⁶ Literary background of his paintings could be recognized in the implied thoughts about death and the unreal settings of the lower world. Not only the accessories (skulls, fantastic animals) serve the idea, but the plastic means as well : intense contrasts of light and shade wherefrom yellow- and red-hot surfaces almost pop out; imaginary, dimmed space; pointillist technique lacking original motivation, used to effect a vibrant surface. His use of colour is literally Symbolist: *Minos*, e.g., is dominantly red, either in large surfaces (red mantle in the foreground), or underlying all other shades in order to demonstrate the atmosphere of death and passion.

Both Poleksija Todorović and Zoe Borelli presented one work only. According to the *Catalogue*, Vladimir Becić (1886-1954) exhibited two paintings within the Kraljević Marko cycle, but Mitrinović spoke about two portraits "with large planes, intense colours and thickly applied paint".⁴⁷

As to the sculpture, Ivan Meštrović (1883-1962) dominated both in the "historical" and "retrospective" sections. *Laocoon of our Times*, *Old Man and Girl*, *Head of Old Man*, *Old Woman*, *Innocence* were some of his works presented out of the Cycles. Rodinian manner of modelling was united there with the motives of Sezzesionist-Symbolist origin. This moralizing line would almost always mark his creations in one form or another. Prominent place among these works belonged to a piece of portraiture *My Mother* - hieratic attitude, static and frontal, in conformity with stylized drapery. Out of this geometrical structure, softly modelled face emerged.

Stylistic opposition to Meštrović and Rosandić was embodied in ten sculptures of Djordje Jovanović (1861-1953). It was academism tending to formal refinement, even idealization, and requiring full

44 J. Uskoković, 1979, 32.

45 D. Mitrinović, 1911a, 726.

46 V. Lunaček, 1910a, 391.

47 D. Mitrinović, 1911a, 888.

measure of skill. Delicate modelling and soft contours sometimes add a Romantic tinge. Mitrinović's evaluation was rather correct. He singled out *Sorrow*, *The Abandoned Woman*, and *Uncle Milovan* (portrait of Milovan Glišić), the latter containing some elements of Realism. *Rosa Belgradensis* and the bust of *Vladan Djordjević*, however, were criticized as comic, absurd, and dreadful. Generally, these works were designated as "non-sculptural sculpture, illogical to the material, lacking construction, strength and vitality, with more pictorial than sculptural effects".⁴⁸

Dragomir Arambašić (1881-1945), who was included among "future Serbian sculptors" the same year, belonged with his four works to the similar stylistic sphere as Simeon Roksandić (1874-1943). Roksandić was represented with one work only - *Surprise (The Boy with Turtle)*, his favourite motif: a boy stepping back in front of an animal. His interest in motion and anecdote, aroused in Italy, originated both from his affinity for Hellenistic sculpture and his own lyrical nature. Some of the critics considered this Italian influence as his defect.

Apart from his contributions to the Kraljević Marko cycle, where the vigour of expression was formally achieved by emulgating Meštrović's style, Toma Rosandić (1878-1958) presented ten sculptures, mostly studies of heads and portrait busts, such as *Mother*, *Old Man* or *Gift*. They were distinguished by warm humane qualities, inherent in his true nature. It was accurately recognized by Mitrinović: "Mr. Rosandić does not have powerful and vigorous nature of Meštrović's [...] his domain is not that of courage, but of mildness, not strength but softness: that is his, and there he comes into his own."⁴⁹ As an exemplary work of Rosandić possessing all the required qualities and revealing his true nature in the most authentic way, he singled out the bust of *Mrs Berme*.

Though the Serbian art was represented neither in its totality nor by its best achievements the Rome exhibition did depict a cross-section of the art of the period. Its characteristics may be resumed as follows: a gradual transformation of academism took form of the pleinairist treatment of light including certain aspects of Symbolism and Sezzesionism. Research on light as central "subject matter" led to Impressionism. Its further transformation through the Cézannean or

48 D. Mitrinović, *op. cit.*, 805.

49 D. Mitrinović, *op. cit.*, 802-803.

Expressionist conceptions eventually led to other formal problems and paved the way towards another artistic period.

There is no doubt that the political aspect promoted by the "national" art toned down the variety of stylistic orientations that would enable, only a year later at the Fourth Yugoslav Exhibition, a much sharper distinguishing between "art and non-art",⁵⁰ between those who are "only extras in the art of their times" and those "who are distinct from their milieu for their intellect, individuality and the way they look on the people, and nature with all its phenomena".⁵¹

"РЕТРОСПЕКТИВНО" ОДЕЉЕЊЕ СРПСКОГ ПАВИЉОНА
НА СВЕТСКОЈ ИЗЛОЖБИ У РИМУ 1911. ГОДИНЕ

— Пресек уметничког лика епохе —

Р е з и м е

Веома занимљив наступ српске државе на међународној сцени 1911. године у Риму и раније је привлачно пажњу истраживача. Политичка тежина коју је овај догађај имао утицала је на то да је нагласак, и у прошлости и данас, превасходно стављан на тзв. "историјски" део изложбе (циклус Краљевића Марка и Косовски фрагменти), углавном представљен делима Ивана Мештровића. Зато се у овом раду већа пажња посвећује оном "ретроспективном" делу изложбе који, мада лишен праве концепције и неуједначеног квалитета, представља пресек ликовног живота епохе.

LITERATURE

Ambrozić, Katarina

1962/63 *Paviljon Srbije na međunarodnoj izložbi u Rimu 1911. godine*, Zbornik radova Narodnog muzeja III, Beograd.

1973 *Nadežda Petrović* (Catalogue of the Museum of Modern Art), Beograd.

1978 *Nadežda Petrović*, Beograd.

Adamović, Marina

1990 *"Nacionalna umetnost" na Svetskoj izložbi u Rimu 1911. godine - umetnost i politika*, Balcanica XXI, Beograd.

50 M. Pijade, 1912, 43.

51 N. Petrović, 1912, 237.

Begić. Azra

- 1973 *Počeci moderne umjetnosti u Bosni i Hercegovini* (Catalogue of the Museum of Modern Art "Počeci jugoslovenskog modernog slikarstva"), Beograd.

Čurčin. Milan

- 1908 *Treća Južnoslovenska Umetnička izložba u Zagrebu*, SKG XX/12, Beograd.

Deanović. Mirko

- 1911 *Naša umjetnost u Rimu*, Jug 5.

Djurić. Veljko

- 1964 *Slikari i vajari iz Crne Gore (1900-1960)*, Cetinje.

Jorgović. Kosta

- 1912 *Južnoslovenska umetnička izložba, Žena 7*, in D. Tošić, *Jugoslovenske umetničke izložbe*, Beograd 1983, 116.

Lazarević. Branko

- 1912 *Jugoslovenska izložba, Reč 1912*, in D. Tošić, *op. cit.*

Lunaček. Josip

- 1908 *III jugoslovenska umjetnička izložba "Lade" u Zagrebu. Obzor ilustrovani*, Zagreb 1908, in D. Tošić, *op. cit.*
 1910 *Izložba društva "Medulić"*, Obzor 302, Zagreb.
 1910a *Mirko Rački*, Savremenik 6, Zagreb.

Matoš. Antun Gustav

- 1910 *Povodom izložbe Medulića*, Savremenik 6, Zagreb.
 1973 *Izložbene impresije*, in *Sabrana djela XI*, Zagreb.
 1973a *Izložba Jugoslavenske umjetničke kolonije u Beogradu*, in *Sabrana djela XI*, Zagreb.

Milčinović. A.

- 1910 *Miho A. Marinković*, Savremenik 11, Zagreb.

Mitrinović. Dimitrije

- 1911 *Reprezentacija Srba i Hrvata na međunarodnoj izložbi u Rimu*, Savremenik 9.
 1911a *Srbi i Hrvati na međunarodnoj izložbi u Rimu*, SKG XXVI/9, Beograd.

Novak-Oštrić. Vesna

- 1962 *Introduction to the Catalogue of the critical exhibition of the "Medulić" group*, Zagreb.

Petrović. Nadežda

- 1904 *Prva jugoslovenska umetnička izložba, Delo*, 1904, in L. Trifunović, *Srpska umetnička kritika*, Beograd 1967.
 1912 *Sa četvrte jugoslovenske izložbe u Beogradu, Štampa 1912*, in L. Trifunović, *op. cit.*

Pijade, Moša

1912 *Kroz jugoslovensku izložbu*. Mali žurnal. 1912 in *O umetnosti*, Beograd 1963.

Popović, Bogdan

1904 *Prva jugoslovenska umetnička izložba*, SKG XIII/2, Beograd.

Predić, Uroš

1921 *Autobiografija*. Godišnjak SKA XXVIII. Beograd.

Ristić, Vera

1969 *Marko Murat*. Narodni muzej, Beograd.

Tošić, Dragutin

1980 *Učešće Srbije na izložbi u Rimu 1911. u izveštaju arhivske grade*, Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske 16, Novi Sad.

Trifunović, Lazar

1973 *Srpsko slikarstvo 1900-1950*, Beograd.

Uskoković, J.

1979 *Mirko Rački*, Zagreb.

Мирко ПЕТРОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

РИМОКАТОЛИЧКИ ПРЕЛАТИ, ПОЛИТИЧАРИ И НАУЧНИЦИ О ПОЛОЖАЈУ РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ У КРАЉЕВИНИ СХС

Апстракт: Одмах по оснивању Краљевине СХС отворило се питање регулисања положаја Римокатоличке цркве у држави. Рад се бави анализом начелних ставова римокатоличких прелата поводом положаја цркве у држави изложених у две анкете које су организовали Министарство вера и часопис "Нова Европа", као и реаговањима политичара и стручњака на ова гледишта Римокатоличке цркве. Ставови римских прелата који су супротни одредбама Видовданског устава указују на намеру Римокатоличке цркве да се односи између ње и државе регулишу на принципима канонског права, односно да државни закони који регулишу положај цркве буду у сагласности са црквеним канонима.

У периоду од 1920. до 1924. године Римокатоличка црква је поводом одређених иницијатива од стране државне власти изложила начелне ставове у односу на регулисање свог положаја у држави.

Министарство вера је 1920. године покренуло иницијативу за доношење интерконфесионалног закона. Начелник католичког одељења у Министарству вера М. Лановић саставио је "Извјештељев предлог Закона о међуверским односима у Краљевству СХС". Лановић је саставио овај предлог с циљем да се у државним, црквеним и стручним круговима покрене расправа о уређењу међуверских односа, како би Министарство вера сагледало све неопходне чињенице за израду дефинитивног законског нацрта. Овим законским предлогом гарантована је неограничена слобода вере и савести. Законско признавање је дато свим верским удружењима која су у ма којем делу Краљевине већ добила законско

признавање. Друге вере могле су накнадно бити признате од стране владе. За оснивање верских општина и срезова, као и за сваку промену њихових граница, захтевала се дозвола владе. У погледу брачног права није прихваћен принцип неразрешивости католичке женидбе. Био је дозвољен прелаз из једне вере у другу.¹

Надбискуп загребачки Аиге Бауер и љубљански кнез бискуп Антун Јеглич послали су Министарству вера свој одговор на Предлог закона о међуверским односима. Бауер и Јеглич су истакли да Римокатоличка црква није само обична јавно-правна корпорација, какав јој статус даје овај законски предлог, већ да је она религиозна заједница са самосталном организацијом која постоји раније од сваке државе и која прелази границе сваке државе. Католици који се налазе у појединој држави не чине независно удружење, него су саставни део целокупне Цркве под врховништвом папе, који не може бити потчињен ниједној државној власти. Бауер и Јеглич zaloжили су се да се положај Римокатоличке цркве регулише на основама равноправности световне и духовне власти, где је свака од ових двеју власти суверена и независна на свом подручју деловања. "Како држава не допушта Цркви, ни Црква држави да одреди границе њеног подручја, то настаје потреба да се међусобна сфера права, власти и интереса одреди посебном нагодбом-конкордатом. То тражи и здрава политика, нарочито у младој нашој држави, јер ће једино такво решење моћи да задовољи католике. Одмах по оснивању наше младе државе изјављивало се са највиших и најмеродавнијих места да ће наша држава склопити конкордат са Светом Столицом, и да су у том циљу обављене већ неке преградње. Црквенополитички сустав, који имаде битну важност за развитак државног живота, саставним је делом државног устава, те ће зато имати уставотворна скупштина о њему одлучити. Била њезина одлука како вам му драго, држимо да се прије него ли се ријешити питање хоће ли се или неће склопити конкордат са Светом Столицом, не може приступити рјешењу ни једног важнијег

1 Предлог закона о међуверским односима штампан је у 100 примерака и послат установама и лицима чије би мишљење могло да буде од значаја. Предлог је израђен и штампан као "Известитељев предлог" са ауторовим потписом, тако да предлог закона није имао службени карактер. Зоран Матјевећ, 1985, 54-57; Н. Жупић, 1994, 170; АЈ, Министарство правде - Верско одељење, ф - 19, Одговор А. Јеглича и А. Бауера на Предлог закона о међуверским односима од 11.6.1920. године.

црквенополитичког питања, а напосе да се не може мериторно расправљати о јединственом законском уређењу тако осетљивог и деликатног питања као што је то питање уређења међувјерских односа". Бауер и Јеглич су упозорили државну власт да ће доћи до великог сукоба између Римокатоличке цркве и државе уколико положај цркве не буде регулисан на основама равноправности духовне и световне власти (систем координације). Они су оценили овај законски предлог као преурањен и неповољан јер прејудицира коначно уређење односа државе и цркве на идеји апсолутне суверености државе над црквом.²

Дубровачки бискуп Јосип Марчелић такође је послао свој одговор Министарству вера на Предлог закона о међуверским односима. Марчелић је стајао на становишту неприкосновености Римокатоличке цркве у односу према држави. Пошто је Римокатоличка црква од Исуса Христа установљена, она није ни временски ни територијално ограничена, него се протеже на цео свет и на сва времена. Држава треба да је посматра као вечиту и непроменљиву категорију. Предлог "извјеститеља" Лановића по мишљењу Марчелића прелази преко свега тога: "Тај предлог је опречан независности Цркве од Државе, зато и Цркву Католичку посматра као друштво несавршено, које би било територијално ограничено, као друштво које би било властно мењати и оне законе који се ослањају на божанско право; не посматрајући Цркву Католичку какова она јест, стеже њезину слободу и противи се начелима међународног права". Марчелић је оценио да су начела на којима се заснива овај законски предлог супротна начелима Римокатоличке цркве. Он се заложно да се односи између државе и Римокатоличке цркве регулишу путем конкордата. У прилог овом ставу навео је чињеницу да је Краљевина Србија закључила конкордат у време када је у Србији било много мање католика него што их данас има у уједињеној држави. Предложио је да се будући конкордат заснива на принципима конкордата Римокатоличке цркве са Краљевином Србијом из 1914. године.³

У својим одговорима упућеним Министарству вера Бауер, Јеглич и Марчелић инсистирали су да се односи између Римока-

2 *Исто*.

3 Никола Жугић, 1994, 171; Зоран Матијевић, 1985, 58; АЈ, Министарство правде - Верско одељење, ф - 19, Одговорор Ј. Марчелића на Предлог закона о међуверским односима од 11.06.1920.

толичке цркве и државе регулишу путем конкордата. Михаило Лановић, будући начелник Министарства вера у својим чланцима (објављеним марта 1921. у загребачком Обзору и марта 1922. у Веснику Српске цркве) заступао је антиконкордатско гледиште. Лановић је сматрао да држава склапајући конкордат признаје Римокатоличкој цркви привилегован положај на свом подручју, који она на основу државних закона не би имала. Концесије дате Римокатоличкој цркви могле би да доведу у питање начело слободе вере и савести, као и начело равноправности свих вера. Лановић је своју тврдњу поткрепио следећим примерима: Ватикан би сигурно тражио да држава призна за своје грађанско-правно подручје обавезним Устав и устројство Римокатоличке цркве, према коме се "крштењем стиче неизбрисиво чланство Цркве". Лице које је крштено не може се више никада, по црквеним канонима, ослободити правне везе са Римокатоличком црквом, што је у супротности с начелом слободе вере и савести; Ватикан би, сигурно, тражио искључиву надлежност црквене власти и црквеног права у погледу брачних питања. Неразрешивост брака по римокатоличком црквеном праву била би противна начелу слободе вере и савести, као и начелу равноправности свих признатих вера; Ватикан би, сигурно, тражио да црква има одређене ингеренције "на јавну наставу", што не би било у складу са начелима слободе вере и савести и равноправности свих признатих вера.⁴ Лановић је поставио следећа питања: да ли је нужно да Краљевина СХС склопи са Ватиканом конкордат; да ли је добро за младу државу да, путем уговора, са Светом столицом уреди спорне односе са Римокатоличком црквом; да ли је потребно поводом уређења југословенских црквенополитичких односа везивати се за Ватикан. Лановићев одговор на та питања био је конкретан и јасан: "Ако ће нам се конкордатом загарантовати само оно што нам по општем црквеном праву припада, онда немамо рачуна ни да се упуштамо у конкордатске преговоре. Ми дакле, не смемо уопште склопити конкордат с Ватиканом али кад бисмо и смели, не бисмо имали рачуна да га склопимо јер тада морамо грдно много дати, а добили бисмо мало или ништа".⁵

4 М. Лановић, 1922, 13-15.

Лановићевом мишљењу о конкордату супротставно се професор Теолошког факултета у Загребу Иван Руспини, који је у Католичком листу осудио овакав Лановићев став: "Из два разлога пориче др М. (Лановић),⁶ да је конкордат са Светом Столицом правни уговор: један је разлог, што Папа није држави равноправни субјект, а други је разлог, што је објектом конкордата оно, о чем држава не може правно обавезати да уговара. Папа, по др. М, није суверен, дакле ни држави равноправни субјект јер он може да своју црквену власт над појединим деловима католичке Цркве врши само утолико, уколико му то поједина држава дозволи; он стоји по др. М, на прама држави као заступник и поглавар аутономне јавноправне корпорације, а не као суверен католика у њезину подручју... Католичка Црква у нашој држави живи је и органички део свеукупне католичке Цркве, која у свету постоји, живи и делује као један јединствени и целовити организам, те има свој циљ, своја средства, своје подручје, своје законе, своје службенике и своју врховну главу, једнако као и држава... У том својству као суверен Црквено-склапа он (Папа) конкордате са државама... Др. М. противи се конкордату и ради тога што би тај био штетан за државу јер би ишао на рачун слободе вере и савести и на уштрб равноправности свих вера... Др. М. противи се конкордату и стога што држава њиме ништа не добива од Цркве, те то разјашњава гледом на оснутака и попуњавање црквених служби... Др. М. се противи конкордату стога што за њега код нас нема политичких разлога".⁷

Оцењујући Лановићево мишљење као неосновано и супротно стварном стању, ствари Руспини је закључно: "Без конкордата немиповне су у нас верске борбе... Верски је мир оно велико добро, што га нашој држави даје конкордат. У свези је с тим издана помоћ што ју Црква посве природно својим радом пружа држави, која с њом у тесној вези живи. Конкордатом односни црквени прописи добивају грађанско-правну вредност, и обратан односни грађански прописи вредност црквено-правну. За конкордатским прописима стоје удружене држава и Црква са свим својим угледом и свом својом моћи на добробит и грађана и верника и државе и Цркве".⁸

6 М. Лановић потписао је своје чланке у Обзору псеудонимом др Милановић.

7 Виктор Новак, 1986, 164; Зоран Матијевић, 1985, 59.

8 Исто.

Гледиште које је изложио Русини није било само његово гледиште него и гледиште католичког епископата у Краљевини СХС.

Министарство вера је новембра 1921. године организовало анкету на коју су позвани представници Православне, Римокатоличке и Јевангеличке цркве, и муслиманске и Мојсијеве вероисповести да би изложили своје начелне ставове о најважнијим црквено-политичким питањима. Анкета је спроведена у Београду од 15 до 21. новембра 1921. године поводом следећих питања: а. правни положај свих у Уставу признатих вероисповести према држави; б. уређење интерконфесионалних односа; в. материјално обезбеђење верских службеника свих признатих конфесија. Анкета је имала информативни карактер, тако да њене одлуке нису биле обавезне. Влада је имала за циљ да се преко ове анкете упозна са мишљењем појединих конфесија како би могла да приступи решавању тешких црквено-политичких проблема. Рад у анкети био је подељен по секцијама. Од стране министра вера, као известилац при католичкој секцији одређен је професор љубљанског Универзитета др Радо Кушеј. Седницама католичке секције председавао је ђаковачки бискуп Антун Акшамовић. На првој седници католичке секције донети су закључци поводом правног положаја Римокатоличке цркве према држави СХС.

I

Католичка је црква верска заједница с посебном сврхом, која се битно разликује од сврхе државе. Црква се наиме скрби за духовну сврху, наравно добро људи, док је задаћа државе да се брине за временито благостање својих држављана.

Кад је црква прву пут ступила у свет, појавила се одмах као правна организација, намењена свим људима, свим народима, свим државама и тиме је поред права државнога настало и право црквено. Католичка је црква на својим правним темељима градила самостално кроз столећа и доградила сустав свога права, давно пре него што се је породила и развила идеја суверене државе.

Сугласно са својим правним суставом иступала је католичка црква увек а иступа и данас као једна јединствена целина, која је као таква призната у међународном животу, а ову целину представља Свети Отац Папа у Риму као врховна њена глава.

Према томе није католичка црква обично удружење у држави, нити обична јавно-правна корпорација, а није ни као друга удружења у свом постапку, уредби и управи од државе овисна.

Будући да горе споменути двојаки правни ред постоји и данас, то имадемо и двојаку правну компетенцију.

Како повест учи постоји већ од давнина спор између црквене и државне власти о границама компетенције. За решење тога спора практички је једини и за обе власти најбољи излаз међусобни споразум. Облик, у којем се овај споразум изражава, јесу уговори који се склапају међу највише црквене и највише државне власти, а обично позивају се конкордати.

Стога заступници католичке цркве траже да наша држава ступи у преговоре са Светом Столицом и да спорна питања уреди таквим уговором. Једино на тај начин биће довољно обезбеђена аутономија католичке цркве, осигуран склад и међусобна потпора цркве и државе, а и уклоњена свака погубељ верских трзавица и верског боја.

II

У несрећном случају да не дође до конкордата, представници католичке цркве траже, да се државним законом зајамчи цркви:

а. потпуна слобода у верском научавању у цркви и у школи, у дељењу светих сакрамената и у вршењу јавног богослужја; потпуно песметани саобраћај између верника и црквених поглавара, а напосе са Светом Столицом; надаље слобода у оснивању и деловању црквених редова и верских друштава;

б. право оснивања и управљања конфесионалних школа, основних, средњих и високих; падаље верска обука у свим разредима основних и средњих државних школа по лицима, овлашћенима од надлежних црквених поглавара и под њиховим надзором;

в. право стицања и слободног управљања покретном и непокретном имовином и право расписивања намета својим верницима за покриће црквених потреба уз државну помоћ при утеривању; слободно и неовисно оснивање и попуњавање црквених служби, те државна помоћ при извршавању одлука против црквених службеника".

О уређењу интерконфесионалних односа на другој седници католичке секције изложено је следеће гледиште:

"Очевидна је потреба да се државним законом уреде међуверски односи у нас. При тому уређивању има да служи као основно начело потпуна равноправност свих усвојених и законом признатих вера, која се састоји у тому, да се са сваким верским удружењем поступа према његовој науци, битности и сврси: не свима једнако, него свакому своје.

1. Усвојене вере.

Усвојеним верама не сматрају се оне, које на данашњем подручју Краљевине СХС нијесу имале ни једне богоштовне општине у часу када је Устав ступио на снагу. Такове су старокатоличка вера, свештеличка, братимска црква, менонити и баптисти. У државном закону требало би таксативно набројати све усвојене вере.

2. Црквени службеници.

Намештавање и свргавање католичких црквених службеника ствар је искључиво надлежних црквених власти а врши се према прописима канона.

3. Аутономија католичке цркве.

Католичко црквено право искључује врховни надзор државе над вршењем католичке верске аутономије у опште. И над управом католичке црквене имовине напосе.

4. Верска припадност деце.

По прописима католичке цркве имаду у мешовитим браковима, у којима је једна странка католичка, сва деца следити веру католичког родитеља.

5. Прелаз на другу веру.

Према прописима католичке цркве забрањен је католицима прелаз на коју другу веру.

С кршћанског гледишта у опште држимо погубним да се државним законом дозволи прелаз са кршћанства на некршћанство или на безконфесионалност.

У државном пропису о начину верског прелаза требало би одредити да се изјава има дати особно и пред два сведока првостепене управне власти; о том се сачињава записник, који се у пропису доставља душебрижнику оне вере у коју ками ступити. Прелаз је довршен, чим душебрижник дотичне цркве изјави прелазнику, да га приме. За случај, да је прелазнику физички немогуће пристуити, особито првостепеној управној власти, има се призвати

управни орган месне општине, те пред њим и пред два сведока дати изјаву.

6. Брачно право.

Држава треба да за католике признаде меродавним њихово конфесијско брачно право.

Извршени брак, при којег је склапању барем једна страна била католик, разрешује се само смрћу".

На трећој седници католичке секције расправљано је о материјалном обезбеђењу црквених службеника. Истакнуто је да управа црквене имовине спада у делокруг црквене аутономије, а да ће се статутом омогућити утицај верницима световњацима (лаицима) на управу црквене имовине и на управу конфесионалних школа. Тражено је од државе да се црквена добра која су аграрном реформом и на сличне начине одузета цркви врате цркви на слободну управу и потпуно уживање. Као један од извора црквених прихода предвиђена је и државна субвенција. Поред државне субвенције наведено је да црквене приходе чине доприноси "црквених надарбеника", доприноси верника, доприноси црквених патрона и црквене закладе (фондови).⁹

У реферату о закључцима католичке секције известилац Министарства вера Радо Кушеј нагласио је да се односи између државе и Римокатоличке цркве могу регулисати или државним законима или конкордатом. На државној власти је да изабере један од ова два начина за регулисање међусобних односа, јер се овде не ради о правном већ о политичком питању, које је у надлежности владе. Кушеј је био мишљења да не било у супротности са Уставом да се односи између државе и Римокатоличке цркве регулишу конкордатом.¹⁰

Садржај закључака католичке секције заснивао се на канонима Римокатоличке цркве. За католички епископат Римокатоличка црква је временски и територијално неограничена, док је свака држава и временски и територијално ограничена. Католички епископат у Краљевини СХС поступао је под чврстим инструкцијама Свете столице, која се никад није одрекла свог става о непркосовеном положају цркве у односу на државу. У верској анкети представници католичког епископата залагали су се да се односи

9 Радо Кушеј, 1922, 15-20.

10 Исто, 22.

између Римокатоличке цркве и државе регулишу на принципима теорије координације. По овом црквеном учењу, које је било официјелно становиште Свете столице, и духовна и световна власт су суверене на свом подручју деловања, док се међусобно разграничење подручја деловања ове две власти регулише уговором тј. конкордатом између цркве и државе. Измењене политичке, економске и културне прилике приморале су Римокатоличку цркву да ублажи своје средњовековно, теократско становиште теоријом координације, чија је примена и даље обезбеђивала власт цркве над државом.

Поставља се питање да ли би евентуално склапање конкордата било у сагласности са Видовданским уставом? Ако би положај једног признатог верског удружења био регулисан уговором између државе и Свете столице као међународно-правног субјекта, а односи између државе и других признатих верских удружења били уређени унутрашњим државним законима, не би ли тиме била повређена равноправност верских удружења која је гарантована чланом 12. Видовданског устава. Међутим, овде се не ради само о форми, јер представници католичког епископата не би толико инсистирали на конкордату кад би он садржао исте оне одредбе које се налазе у унутрашњим државним законима. Ово се најбоље може уочити из верске анкете, где се у закључцима католичке секције тражи од државе да, у случају ако не дође до склапања конкордата, државним законом зајемчи права Римокатоличкој цркви. Права која су тражена била су неспојива са одредбама Видовданског устава. Сигурно је да би ова права, као и многе друге повластице, садржао будући конкордат.

Иако је верска анкета организована само неколико месеци после доношења Видовданског устава, закључци католичке секције били су дијаметрално супротни одредбама Устава. За католички епископат Видовдански устав као да није ни постојао. Тражено је:

- да верска обука у државним школама буде под надзором Римокатоличке цркве, што је било у супротности са чланом 16. Устава, у коме стоји: " Све установе за образовање су под државним надзором".

- да се обавља потпуно несметани саобраћај између католика и Свете столице, што је било у супротности са ставом 5. члана 12. Ус-

тава, којим је омогућено државној власти да врши надзор над тим "саобраћајем".

- да се усвојеним верама не сматрају оне које на подручју Краљевине СХС нису имале ни једну црквену општину у моменту кад је Устав ступио на снагу, што је било у супротности са ставом 3. члана 12, који под усвојеним вероисповестима подразумева оне вероисповести које су пре доношења Устава "у ма ком делу Краљевине добиле законско признање". Католички епископат био је посебно против признавања Старокатоличке цркве, која је такав статус имала на основу аустроугарских закона.

- да црквене власти имају искључиву надлежност у оснивању и попуњавању црквених служби, што је било у супротности са чланом 12. Устава, који је Римокатоличкој цркви (као и другим признатим верским удружењима) обезбедио положај јавно-правне корпорације. Из овог положаја произлази да су црквене службе јавна звања, а црквени службеници јавни службеници. У складу са чланом 12. Устава, ниједна црквена служба није се могла основати и ни једно место попуштити без сагласности државне власти.

- да се искључи државни надзор над вршењем католичке верске аутономије, што је било у супротности са ставом 3. члана 12, по коме је верска аутономија морала бити у границама државних закона. Државној власти Устав је обезбеђивао право надзора над верским удружењима да би се спречила повреда државних закона.

Закључци католичке секције изложени у верској анкети сасвим јасно показују да Римокатоличка црква у Краљевини СХС није признала Видовдански устав.

Поводом верске анкете, посебно је значајно мишљење Лазара Марковића. Марковић није био само познати стручњак за правна питања већ и Министар правде у трећој, четвртој и петој влади Николе Пашића (од 24. XII 1921. до 27. III 1924). Нема сумње да је његов став поводом овог питања био и став Радикалне странке па и самог председника владе. Марковић је истакао да није тачно да је црква створила своје право "давно прије него што се породила идеја суверене државе". Државно право је по "пореклу" старије од сваког црквеног права па и од канопа Римокатоличке цркве. Без конкурената Римокатоличка црква не може да оствари у држави своје учешће да је она по свом постанку и управи независна од државе. Свака делатност у држави потчињена је правном поретку

државе. Марковић је оценио да закључци католичке секције нису у сагласности са Уставом:" Те основне мисли показују да у католичким круговима постоји тенденција искористити државу за цркву а не обротно. Са гледишта католичког учења ово може бити разумљиво, али са гледишта стварних односа та се тежња неће моћи у таквом обиму остварити".¹¹

За разлику од верске анкете, чија је сврха била у томе да се државна власт упозна са захтевима признатих верских удружења поводом уређења односа између државе и цркве, неслужбена анкета часописа *Нова Европа* имала је за циљ да упозна што ширу домаћу јавност са начелним ставовима представника признатих верских удружења поводом овог тешког црквено-политичког проблема.

Надбискуп загребачки Бауер је у свом излагању у часопису *Нова Европа* констатовао да је политичка једностраност владајућих државних кругова изазвала незадовољство и огорчење које се манифестовало и у решавању црквено-политичких питања. Бауер је изнео следеће примере запостављања Римокатоличке цркве у Краљевини СХС: Римокатоличка црква је имала своје приватне школе, које се у Војводини затварају и по српском закону претварају у јавне неутралне школе, што је противно члану 16. Устава: државна власт настоји да католичке свештенике искључи из школе, а да предавања веронауке препусти учитељима; запостављање Римокатоличке цркве огледа се и у несразмерном буџетском финансирању признатих верских удружења. Бауер се опет zaloжио да се односи између државе и цркве уреде на принципима теорије координације, а да се спорна питања регулишу конкордатом између државе и цркве.¹²

Далеко конкретнији од Бауера био је љубљански кнез-бискуп Јеглич у свом чланку "Католичка црква у држави СХС" објављеном у часопису *Нова Европа*. Јеглич је тврдио да природно-правни прописи ограничавају државну власт:" Будући да је ово право нама дато од природе, то оно потиче од онога који је творца наше природе, наиме од самога Бога, створитеља света који једини може обавезати у савести". Државни закони који би били противни природним законима не би обавезивали поданике државе. Јеглич је

11 Лазар Марковић. 1921. 321-323.

12 А. Бауер. 1923. 6-10.

изисо два могућа случаја у државној пракси Краљевине СХС где би се кришло природно право: ако по природном закону свако има право власништва над својим поседом, онда самим тим и општине у Краљевини СХС имају право власништва над школама уколико су их основале. Ако би министар паредно да општине морају ставити на располагање влади школе које су основале, општине не би биле у обавези да изврше ову наредбу јер је она противна природном закону: родитељима припада природно право да васпитавају своју децу, "и то у оном верозакону за који држе да је истинит и спасоносан". Ако би министар паредно да право васпитања немају родитељи него држава, која "пориче верску обуку и васпитава децу у противкатоличком и противхришћанском духу", онда једна таква наредба не може имати важности јер вређа природно право родитеља.

Јеглич се није задржао само на ограничењу државне власти путем природних закона већ је тврдио да поред природних закона границе државној власти поставља и Римокатоличка црква: "Имамо пуно право одлучно тражити, да држава савесно уважава устав Цркве и њезино право, којој је дао сам Господ Исус Христос". Јеглич је навео следећа неприкосновена права Римокатоличке цркве, којима се ограничава државна власт:

1. "Има Црква од Бога дато право, да се шири по свем свету, и да тражи да буде од свих прихваћена". Римокатоличка црква је захтевала слободу за обављање своје мисије и вршење прозелитизма.

2. Црква има право да стиче имовину и њоме управља независно од државе. Допушта се могућност да "врховни поглавар Цркве, свети отац папа, дозволи држави, да у погледу стицања оваког иметка, и управљања њиме, важе закони државни, те да држава може вршити надзор или чак сарађивати при управи црквеног иметка".

3. "Има папа од Бога дато право, да може непосредно општити с бискупима и с верницима. Томе праву не сме држава стављати границе ништи правити икаквих тешкоћа. Исто важи и за бискупе који могу на основу истога права општити са папом или са народом. Ограничења овога права по државним законима не би могла имати важности" (Јеглич је био мишљења да је "погибелан захтев Уставу (члан 12, алинеа 5), да се ово међусобно општење има тек уредити законом").

4. "Црква има, од Господа налог и право, да поучава у веронауци, свуда, и у цркви у школи и у књигама. У том погледу мора она остати потпуно слободна" (Јеглич је сматрао да вероучитеље у државним школама, који су државни чиновници не може именовати влада без овлашћења бискупа, као и да надзор над обуком у веронауци припада искључиво цркви).

5. "На основу природног права тражи Црква и да може слободно отварати школе, и то школе сваке врсте: основне, средње, учитељске, високе". Влада не може забрањивати цркви отварање школа јер би тиме повредила основно право Римокатоличке цркве. Држава и црква се могу споразумети о условима под којима би држава црквеним школама признавала дејство на државном подручју. Црква би у овом случају могла допустити државни надзор над свим предметима у њеним школама, осим веронауке.

6. "Црква има искључиво право васпитавати, одабирати и намештати своје службенике, као: бискупе, жупнике, катихете, капонице. Држава, у том погледу нема никаква права. Јер, зар да држава рецимо, некатоличка, или чак безверска, подељује црквене службе? - Ипак би папа могао можда допустити или пристати на то, да он пријављује влади лица која ће именовати бискупима а бискуп особе које капи именовати жупницима или учитељима, и то особито у држави која би клеру давала издржавање" (Јеглич је нагласно да у овом случају папа и бискупи могу уважити приговоре држави и одустати од именовања одређеног лица, али уколико оцене неоправданост државних приговора могу их и одбацити).

7. Црква има право да оснива и организује нове редове. Држава не може забрањивати оснивање црквених редова јер би тиме повредила црквено право. Папа би могао дозволити да се нови редови оснивају у договору са државом.¹³

У анкети часописа *Нова Европа* учествовао је и Антон Корошец, председник највеће клерикалне странке и најзначајнији клерикални политичар у Краљевини СХС. Корошец је оценио да у Краљевини СХС Римокатоличка црква "не ужива потпуну слободу, и потребну склоност, ни у законодавству ни у управи". Што се тиче државног законодавства, Корошец је указао на Видовдански устав, који је садржао одредбу о канцеллараграфу, и обезбедио право државној власти да законом регулише на који ће начин верско

¹³ А.Б. Јеглич, 1923, 10-17.

удружење одржавати везе са својим верским поглаварима који се налазе ван државних граница. Он је навео следеће примере, који указују да рад државне управе није био наклоњен Римокатоличкој цркви: католички свештеници у односу на православне запостављају се у погледу плата и додатака; Маријине конгрегације су забрањене или стављене под државни надзор, иако се радило о строго верским удружењима; католичке културне организације шле ни у школи ни у војсци имале једнак положај са сличним организацијама других културних "павора"; у Војводини конфесионалне школе биле су затворене или "подржављене". Корошец је закључно да црквена политика државне власти опрезно и постепено припрема и утире пут православљу: "Власти се не усуђују да отворено прогоне католичку цркву, него је само запостављају и никаширају, и својим постојницима јасно обраћају пажњу, да би нам боље било у православној цркви, где би смо уживали сву њихову наклоност. У томе нас још више утврђује то, што иза кулиса чујемо да треба католичку цркву у нашој држави довести полако до капитулације пред православљем. Дакле не зближавање и уједињење путем споразума између две највеће цркве у држави, него намера, промишљен прелаз католика у православље".¹⁴

У анкети часописа *Нова Европа* представници Римокатоличке цркве изложили су начелне ставове, који су били садржани у закључцима католичке секције. Ове две анкете указују на намеру католичког епископата да се односи између Римокатоличке цркве и државе уреде на принципима канонског права, односно да државни закони који регулишу положај Римокатоличке цркве буду у сагласности са црквеним канонима. У супротном, за Римокатоличку цркву и њене вернике било би обавезно само црквено право. Примена оваквог црквеног учења у државној пракси Краљевине СХС имала би за последицу да у оквиру јединствене државне заједнице буде образована засебна католичка црквена држава. Краљевина СХС и даље би формално постојала као држава, али би њена законодавна регулатива била искључена за становништво католичке вероисповести у многим областима од виталног значаја за државне интересе.

14 А. Корошец, 1923, 21-23.

ROMAN CATHOLIC PRELATES, POLITICIANS,
AND SCIENTISTS ON THE POSITION
OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH
IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS, AND SLOVENES
Summary

This paper presents an analysis of the principal views of the Roman prelates on the position of the Roman Catholic Church in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, revealed in two surveys organized by the Ministry of Religions and the review *Nova Evropa*, and in the reactions by politicians and legal experts to these views. The views of the Roman prelates were openly contrary to the articles of the State Constitution, and this indicates a tendency of the Roman Catholic Church to regulate its relationships with the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes on the basis of canon law.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архив Југославије.

1919/29 Министарство правде - Верско одељење

Бауер, А.,

1923 *Католичка црква и држава*, Нова Европа, књ. 7, бр. 1.

Жугић, Никола

1994 *Краљевина Југославија и Ватикан*, Београд.

Јеглич, А. Б.

1923 *Католичка црква у држави СХС*, Нова Европа, књ. 7, бр. 1.

Корошец, А.,

1923 *Односи између Католичке цркве и државе*, Нова Европа, књ. 7, бр. 1.

Кушеј, Радо

1922 *Верска анкета у Београду и њени закључци*, Љубљана.

Лановић, Михаило

1922 *Конкордија с Ватиканом*, Весник Српске цркве, св. март.

Марковић, Лазар

1921 *Католичка црква и држава*, Нови живот, II - VII

Матијевић, Зоран

1985 *Покушај разрешења правног положаја Католичке цркве у Краљевини СХС 1918-1921*, Часопис за савремену повјест, бр. 2.

Новак, Виктор

1986 *Мадрит ситен, Пола вијека клерикализма у Хрватској*, Београд.

Симић, Сима

1937 *Југославија и Вашикан*, Загреб.

Dobroslav PAVLOVIĆ
Belgrade

LES PARTICULARITES DEFAVORABLES DES ROUTES ET DES CARREFOURS*

Abstract - Outre l'influence positive des voies de communication et de leurs nœuds menant à un développement multiple de civilisation, culturel et économique avant tout, il faut tenir compte aussi de leurs effets défavorables, qui se manifestent comme l'éloignement et la dissipation, la perte d'individualité, de valeurs traditionnelles et indigènes. Ce travail concentre son attention sur les exemples d'un tel effet défavorable dans l'histoire du peuple serbe.

Les tracés des routes et les positions des carrefours se sont répercutés positivement en majeure partie et depuis toujours non seulement sur le développement des transports et de l'économie en général, mais aussi sur la présence de tous les courants culturels qui se déroulaient le long des voies magistrales et dans les régions de leurs nœuds. Ce sont les faits bien connus qu'il serait même inutile de prouver. Cependant, quand il s'agit des espaces balkaniques, il est utile de souligner encore une fois que ces valeurs "ne sont pas seulement l'œuvre de nos jours et de nos besoins, mais aussi le résultat des mouvements séculaires ethniques, politiques, religieux, économiques et culturels dans le sud de l'Europe" (M. Kolarić).

Etant donné que nous appartenons à la partie du continent située dans l'espace de notre patrie, plus large jusqu'à naguère, variée par ses particularités naturelles et par ses influences culturelles - et, avant tout, du pays habité par le peuple serbe, notre regard est dirigé vers le bassin du plus grand fleuve, le Danube, et ses affluents: la Drava, la Sava, la

---

* Rapport à la Conférence internationale de la Géographie historique: "Les routes et les carrefours aux Balkans, de l'antiquité à l'Europe Unie" (L'Université d'Aristote à Thessalonique, septembre 1995).

Tisa et la Morava. En s'étendant du nord-ouest au sud-est, le long de ces cours d'eau en tant que les communications les plus anciennes, apparaissent aussi sur leurs rives les agglomérations les plus anciennes que la préhistoire ait notées. Il s'agit avant tout du merveilleux Lepenski Vir - ce premier spécimen pétrifié d'urbanisme, d'architecture et de sculpture anthropomorphe. Puis, on s'aperçoit des nombreuses localités fortifiées, antiques et médiévales, ainsi que des conquêtes ultérieures des civilisations de l'Europe centrale, pénétrant avec le temps vers le sud. Nous signalons de même les directions méditerranéennes et adriatiques qui atteignent par la Macédoine et la Dalmatie le roc monténégrin. Par là venaient les influences directes des plus importantes civilisations antiques - grecques et romaines, celles du haut christianisme et, plus tard, de l'art monumental de l'alliage de roman et gothique, renaissance et baroque. Pour nous, d'un plus grand intérêt est la route qui mène du sud - de la frontière grecque - vers le nord, par les vallées du Vardar, de la Morava et de l'Ibar. Par cette voie, outre les influences antiques, se manifestait avant tout l'esprit byzantin exprimé dans la manière de bâtir et de décorer - jusqu'à la chute de Constantinople. De nombreuses agglomérations fortifiées avec des sanctuaires prononcés influençaient au cours du Moyen âge la création des valeurs nationales des arts plastiques et littéraires dont les portées en Serbie représentaient des monastères orthodoxes: l'architecture de leurs surfaces proportionnellement voûtées et décorées, la peinture murale à fresques jamais atteinte, les icônes harmonieuses et la création manuscrite, ornée de l'enluminures. L'importance de cette réalisation artistique a contribué au fait que ces monuments figurent sur la liste de l'héritage culturel du monde. Dans le sud-est, ensuite, il y avait des conflits entre les féodaux chrétiens et les Turcs qui, au cours de leur domination durant un demi-millénaire, conquéraient les routes qui conduisaient vers le nord-ouest. C'est là que l'islam s'est enraciné avant tout dans les villes, en y introduisant les éléments caractéristiques de sa culture sacrée, communale et d'habitation, ennoblie par l'ornementation orientale, adaptée au goût du pays. Parallèlement à ceci se sont conservés la tradition médiévale, cultivée dans l'église, et l'architecture vernaculaire autochtone, ainsi que d'autres traits folkloriques propres au territoire où ces valeurs sont nées. On résistait autant qu'on pouvait aux influences cosmopolites que la civilisation moderne portait avec elle pénétrant quand même irrésistiblement dans les nombreux pores de la création culturelle nationale.

Nous ne contestons pas les influences positives qui contribuaient, grâce aux routes et aux carrefours, au rapprochement et au ralliement des peuples ainsi qu'à la prospérité de certaines civilisations. Cependant, nous ne devons pas négliger ni sauter de nombreuses autres particularités, manifestées dans certains cas justement par l'intermédiaire de ces mêmes tracés et lieux s'ils provoquaient des effets contraires de l'éloignement et de la dissipation, de la perte d'individualité et de conscience traditionnelle. Les particularités négatives que les communications de tous genres, y compris les voies aériennes d'aujourd'hui, portent avec elles sont surtout visibles dans nos espaces balkaniques orageux et, avant tout, dans ceux habités par le peuple serbe, sur quoi je voudrais concentrer une attention particulière. De même, mentionnons la chanson populaire serbe qui évoque l'obstination contre les Turcs du roi bonheur Marco (XIVe s.). Des vers aigues rappellent:

- Marko, donc, ne laboure pas les routes!

- Ni vous, les Turcs, ne foulez pas aux pieds le labourage!

*
* *

Partons des voies les plus anciennes que nous venons déjà de mentionner - des cours d'eau. Malgré sa position la plus favorable, Lepenski Vir - cette localité si exceptionnellement façonnée, avait été éteint pour toujours par les vagues du Danube depuis longtemps. Même aujourd'hui, après la découverte archéologique, la recherche et la conservation, cette localité a dû être déplacée hors la portée du fleuve. De même, le caprice du fleuve a suscité beaucoup plus tard (au début du siècle dernier) l'abandon d'une localité fortifiée dans l'île de Poreč et son délogement quelques kilomètres en aval, en formant la bourgade de Donji Milanovac. Et cette bourgade, bien que tracée d'après un plan, a dû fuir de nouveau, un siècle et demi plus tard, en aval du fleuve pour éviter une nouvelle submersion, provoquée, cette fois-ci, par l'élévation artificielle du niveau du Danube lors de la construction du puissant système hydro-énergétique "Djerdap". En même temps a été submergée une voie antique, taillée dans le roc, que les légions romaines empruntaient lors de leur expédition irresistible contre les Daces. La Table de Trajan conservée, découpée dans le roc et déplacée beaucoup plus haut, a éternisé cette entreprise.

Le Danube, la Save et la Drina ne se réduisaient jamais à des transversales importantes seulement. Ils marquaient aussi les frontières qui même aujourd'hui séparent les peuples habitant sur leurs rives. Là

où ces mêmes rivières coulaient paisiblement à travers la terre commune, labourée pendant des siècles par un peuple de même langue et de même mode de vie, mais de religion et de raisonnement politique différents, l'ennemi aspirait toujours et réussissait à introduire la discorde et la confusion. Malheureusement, même aujourd'hui, nous sommes témoins des massacres inouïs dans tous les espaces où les étendues d'eau communes deviennent des obstacles agissant répulsivement sur leur population. C'est pourquoi Belgrade, en tant que ville limitrophe, évitait de descendre sur ses deux rivières jusqu'à la première guerre mondiale et se développait en éventail vers le sud - perpendiculairement à leurs cours, ce que même l'urbanisme de nos jours n'a pas encore réussi à éliminer complètement. Une telle position stratégique, comme résultat, avant tout, du carrefour important des voies fluviales et terrestres, constituait depuis toujours un point de mire d'un si grand nombre d'attaques, de bombardements et de destructions de la part de l'ennemi. N'était pas meilleur non plus le destin de la ville de Niš, non loin du confluent de la Nišava et de la Morava du Sud, qui occupait en quelque sorte une position pareille.

En profitant aussi des autres vallées fluviales pour tracer des routes, on a permis un accès plus facile à certains monuments. Ainsi, par exemple, le long de l'Ibar - la principale voie de communication à l'époque de la dynastie des Nemanjić - on édifiait un plus grand nombre de monastères atteignant, à l'époque de l'indépendance serbe médiévale, le plus haut degré de l'expression artistique. Ceux-ci offraient aussi l'hébergement aux croyants et aux autres voyageurs fatigués dans leurs xenodochions (accueils pour les étrangers) bien connues. Les monastères de Žiča, Studenica, Gradac, Pavlica, se succèdent non loin du défilé de cette rivière, à des distances qui permettaient aux pèlerins de faire le trajet d'un monastère à l'autre en une journée. D'autre part, au temps du long joug, ces mêmes avantages se transformaient en désavantages prononcés car ces collectivités monastiques devenaient la cible des hôtes indésirables de toutes sortes, des pillages et des destructions. Pour les mêmes raisons, les religieux étaient souvent contraints de se réfugier pour trouver le calme sur un terrain impraticable. De nouveaux monastères ou certaines églises séculières, dans ces temps-là peu sûrs, étaient élevés dans des forêts ou dans des défilés inaccessibles, loin des artères contrôlées par l'occupant. Ainsi, les forêts du défilé Ovčar-Kablar ont réussi à donner refuge à un plus grand nombre de monastères de dimensions modestes,

dans l'intervalle du XVe au XIXe siècle. Ils étaient, dit-on, au nombre de vingt-cinq. Aujourd'hui, il n'en reste que huit! Certaines disparitions sont dues peut-être à la transformation du défilé, sûr autrefois, en une voie de communication, et de la Morava de l'Ouest en lac-réservoir. Aux ermites n'étaient pas étrangères non plus les cavernes dans les cavités où ces êtres pieux trouvaient leur calme. Même ces espaces restreints étaient ennoblis par des peintures et d'autres ouvrages plastiques, conditionnés par les canons fondamentaux du comportement liturgique. Les cellules de Saint Sava, de Pierre Koriški et de l'ermitage de Studenica, ainsi que les monastères même de Crna Reka et d'Ostrog, le prouvent le plus persuasivement.

A l'époque des grands exodes au cours des XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles, les mouvements migratoires se déroulaient vers le nord en évitant des sentiers piétinés et des percées fixes, et les Serbes se frayaient le chemin généralement par des terrains impraticables, en s'établissant dans de nouvelles régions dans toutes les parties de la pleine fertile de Pannonie. Ces réfugiés s'éloignaient du siège de leur Patriarcat jusqu'à six cent cinquante kilomètres à vol d'oiseau. En se retirant devant un ennemi supérieur dans des centres d'accueil relativement moins hostiles en Hongrie, le peuple était à même d'emporter seulement ce qui lui était indispensable et ce qui lui semblait le plus familier - ce qu'il était en état de jeter par-dessus l'épaule ou sur le bât de cheval, ou de mettre, dans le cas le plus heureux, ses uniques bagages qui lui étaient précieux dans une charrette, avec des bufs affamés attelés. Les religieux de Ravanica, eux aussi, en fuyant les Turcs, ont abandonné leur monastère dans la vallée de la Morava, élevé déjà au XIVe siècle, et en emportant les reliques du fondateur - le prince Lazar, choisies comme le présage le plus sacré dont ils ne se séparaient dans aucune circonstance. Conduits par leurs dignitaires religieux, ils pénétraient par des sentiers pénibles au XIVe siècle jusqu'à Komarno sur le Danube à la frontière slovaque et, en 1690, jusqu'à Saint André, au-dessus de Buda. Construites dans les deux cas près de la rive, leurs modestes petites églises en bois, remplacés plus tard des constructions en briques à un autre endroit, devaient être détruites car il fallait céder la place à une fortification hongroise destinée à la défense contre l'ennemi. C'est ainsi que se manifestait une fois de plus la position défavorable des sanctuaires serbes aux endroits autrement accessibles.

Les particularités défavorables les plus visibles et les plus caractéristiques des routes et des carrefours dans les espaces habités par les

Serbes se manifestent sur les exemples de l'architecture vernaculaire et du folklore en général. Là où les liens avec le monde étaient les plus faibles, les véritables valeurs de cette création et les portées de ses arts ont réussi à se conserver dans la plus grande mesure possible. Heureusement, ce qui représentait des valeurs anciennes dans le peuple se trouvait hors des routes et des carrefours. Il reste exceptionnellement peu de tels endroits dans la nature. C'est pourquoi l'archaïsme des réalisations culturelles de chaque peuple, y compris le peuple serbe, devenait au cours des siècles presque inviolable dans ces oasis. Les meilleurs exemples qui le prouvent peuvent être encore aperçus, ça et là, dans les régions des sommets les plus inaccessibles des massifs montagneux (du Kopaonik, de la Golija et de la Stara Planina, du Zlatibor, du Zlatare et de la Tara, de la montagne de Šara, du Durmitor et des Prokletije ou de la vaste Dinara). Les formes unicellulaires les plus primitives et à la fois les plus simples, circulaires et rectangulaires des cabanes en pierre et en bois, recouvertes de mottes de gazon, d'écorces ou de bardeaux, sont utilisées aujourd'hui généralement par des bergers comme abris provisoires pendant l'été ou bien il s'agit des bâtiments destinés au bétail et aux produits de la terre. Parmi ces bâtiments il est incontestable que la maison en bois dinarique occupe la première place - tant par ses formes fondamentales que par les matériaux de construction utilisés. Cette maison a atteint son apogée en se développant en maison en bois de Zlatibor, ayant deux parties au-dessus de la cave bâtie en pierre et souvent un auvent. Sous un toit abrupt et svelte, recouvert de bardeaux, elle a été exécutée par les charpentiers d'Ossat de Bosnie orientale dont l'art de bâtir était décoré d'ornementation géométrique et florale de sculpture sur bois. Dans ces petits bâtiments, on trouve encore les meubles et la vaisselle en bois car tout y est en bois auquel sont ajoutées seulement des pièces d'habillement en laine, tricotées et bigarrées. Dans les agglomérations routières il n'y a plus de telles scènes. S'il y en avait jadis, l'ennemi qui dominait les routes a contraint les indigènes à déloger leurs maisons aussi loins que possible des routes. Et quand ces étrangers indésirables ont quitté le pays, une nouvelle vague de civilisation, venue de la ville par ces mêmes routes, a influencé les paysans qui s'étaient réfugiés à la montagne et qui sont redescendus dans la vallée. Aux véritables valeurs se sont très vite substitués les nouveaux produits industriels sans valeur, mais pratiques - au fond, impersonnels.

A l'époque des découvertes technologiques de plus en plus intenses dans le monde, les voies d'accès d'autrefois cèdent la place aux nouvelles communications qui circulent dans l'éther. C'est alors que toute nouvelle connaissance devient à la fois accessible à chacun en lui permettant de l'adopter et de l'appliquer de sa propre manière, qui n'est pas encore mûre pour la plupart du temps. On abandonne facilement le vieux en y substituant le nouveau. Ce vieux était particulier - propre à tout individu - original dans son essence, avec beaucoup d'esprit et de sens artistique. Ce nouveau est universel et cosmopolite - nous avouons qu'il est aussi plus accessible mais non pas original, sans esprit nécessaire et sans propre talent. Dans notre cas, depuis une très longue rupture foncée avec la tradition médiévale à une portée spirituelle sublime durant jusqu'au début du XIXe siècle et jusqu'à l'époque de la restauration de l'indépendance nationale au cours du même siècle, des possibilités de reconstructions et d'inévitables renaissances des véritables valeurs, il s'est écoulé trop peu de temps jusqu'à nos jours. Cette période n'était pas à même d'assurer un cours régulier et indispensable de développement de toutes les formes de culture matérielle et spirituelle. Le peuple au sens plus large de la notion n'était pas jusqu'à naguère suffisamment prêt à le réaliser par les meilleurs moyens. C'est pourquoi, dans ce développement, comparé à l'Europe, il reste beaucoup d'indécis et d'insurmonté. Aujourd'hui, ce même homme réussit quand même à s'intégrer, de sa propre manière, aux nouveaux courants européens avec de grands efforts et des victimes innombrables en vue de ne pas négliger ses propres valeurs et de les arracher à l'oubli. Dans une certaine mesure, il les intègre aux formes particulières de son développement ultérieur culturel.

Les routes par lesquelles la culture du peuple serbe affluait et les carrefours où elle rencontrait d'autres cultures tout en continuant à se développer ont joué, par conséquent, un double rôle dont les particularités défavorables font, à cette occasion, l'objet de nos observations particulières. Elles sont, malheureusement, spécifiques même aujourd'hui, dans un moment si pénible pour mon peuple.

НЕПОВОЉНЕ СТРАНЕ ПУТЕВА И РАСКРСНИЦА

Резиме

Трасе путева и положај раскрсница одувек су и најчешће имали позитиван утицај не само на развој транспорта и економије уопште, већ и на културне токове који су се одвијали дуж магистралних путева и у областима везаним за њихова чворишта.

Не оспоравамо позитивне утицаје који су допринели приближавању и удруживању народа као и просперитету одређених цивилизација. Па ипак, не можемо занемарити ни многобројне неповољне исходе који су, покаткад, били последица управо тих истих траса и места, уколико су они производили супротан ефекат: удаљавање и распање, губитак индивидуалности и традиционалне свести. Негативне последице које саобраћајнице свих врста повлаче за собом могу се уочити, пре свега, на нашим олујним балканским просторима, и то, надам се, на просторима које настањује српски народ - управо том случају, о којем сведоче многобројни примери из различитих раздобља, посветићемо посебну пажњу у овом тексту.

Најочљивије и најкарактеристичније неповољне стране путева и раскрсница везане су за примере локалне архитектуре и фолклора уопште. Тамо где су везе са светом биле најтање, праве вредности таквог стваралаштва и значај тог умећа сачували су се у највећој могућој мери. Срећом, оно што чини древну вредност народа налазило се изван путева и раскрсница. Таквих места је остало изузетно мало. Управо зато је архаичност културних остварења сваког народа, па и српског, током векова постајала готово недодирљива у њиховим оазама. Примери који то најбоље доказују још се ту и тамо могу видети на најнеприступачнијим врховима планинских масива.

У доба све интензивнијих технолошких открића, некадашњи прилазни путеви уступају место новом виду комуникације, оном који се одвија у етеру. Нова сазнања постају доступна свима, омогућавајући свакоме да их усвоји и примени како жели. Старо се лако напушта и замењује новим. То старо је било особено - својствено сваком појединцу - оригинално по својој суштини, с пуно духа и уметничког смисла. Оно ново је универзално и космополитско - не и оригинално - лишено је духа и правог дара. Путеви којима је култура српског народа текла и раскрснице на којима се развијала играли су, сходно томе, двоструку улогу чије су неповољне последице овом приликом предмет посебног разматрања.

П Р И Л О З И И Г Р А Ђ А

Милорад ЕКМЕЧИЋ
Београд

Emilio Gentile: Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista, Roma, Bari, 1995.

Овом књигом о култу ликторског знака и сакрализацији политике у фашистичкој Италији, Емилио Ђентиле се потврдио као стегоноша нове генерације историчара фашизма у својој земљи, која настоји да избегне замор, а добрим делом и склоност ка недореченој и стидљивој апологетици раније школе коју је водио Ренцо Де Фелиће. У исто време је ова књига једно од најбољих остварења у светској историјској науци, која иде траговима Џорџа Мосеа из 1975. године, да се потанко истражи како је дух нације био изграђиван преко институција које су створене за ту врсту грађанског одгоја.¹ Та је филозофија почела са есејом Ж. Ж. Русоа о пољској влади 1772. године, где се каже да се у политичкој свести грађанина морају ујединити две главе орла - глава државе и глава религије. Јакобински је покрет у свом делу Француске револуције 1793-1794. године био први подухват у историји да се створи једна нова политичка религија, која ће у свести новог националног грађанина заменити стару хришћанску. Било је јасно да веровање и црква представљају "Instrumentum regni", па кад је немогуће да се за тај историјски задатак преузме старо хришћанство, онда треба створити нову грађанску религију. Основни Ђентилеов закључак је да је "фашизам био први експеримент институционализовања једне нове лаичке религије у Европи после Француске револуције", (стр. 310).

---

1 George L. Mosse: *The Nationalisation of the Masses. Political Symbolism and the Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, New York, 1975.

Оно што дели ову значајну расправу од сличних остварења у модерној историографији света јесте покушај, не само како је национализација маса захтевала стварање једне нове лаичке вере, него како се сакрализује једна политичка идеологија. Култ ликторског знака, као симбола италијанског фашизма, прошао је три историјске фазе. У првој од 1923. до 1926. године долази до "освајања симболичног универзума државе од стране фашизма". У другој од 1926. до 1932. године "фашистичка идеологија се консолидује и у исто време у себе инкорпорира култ отаџбине". У трећој фази се тај култ ослободио колевке италијанског националног покрета из којег је никао и проходао својим ногама, (стр. 65). Свака од ових фаза има и значај за себе, али све заједно престављају историјски континуитет феномена обоготворења државе у модерној историји.

У једном другом раду, Емилио Ђентиле је отишао корак даље, или барем дао једно објашњење својих истраживања, које у овој књизи није наглашавао. Он вели да је европска интелигенција до 1914. године изграђивала веру у неопходност рата, као средства модернизовања и напретка. Тако је Први светски рат избио у атмосфери да су "сви људи у њему били учесници у великом преображавајућем догађају, који ће обновити појединце и нације, стварајући један бољи свет".² Ниче је у "Ессе homo" наговестио да ће "доћи рат као никада пре тога на земљи", а његов учитељ Јакоб Буркард је у рату видео "обновитељску функцију појединца и нација". Сви су осећали да живе у време "краја света", историјског пропадања буржоазије и желели су да новом свету дају нове енергије, "једну варварску животност која би била кадра да обнови народе и човечанство", (стр. 748). Након читања Ничеа, млади Мусолини се већ 1903. године огласио о потреби да се дају импулси "једној новој паганској цивилизацији".

Ово свођење једног политичког мита на функцију историјског модернизовања није присутно изричито у Ђентилеовој главној књизи о култу ликторског знака, али га треба претпоставити. Без обзира на све странпутице и култ смрти, који је постао главни препознатљиви симбол фашизма у модерној историји, он је у исто време никао из овог заноса од пре 1914. године као једна неизбежна

2 Emilio Gentile, *Un'apocalisse nella modernità. La Grande Guerra e il mito della rigenerazione della politica*, Storia contemporanea XXVI/5, Roma, Ottobre 1995, 738.

идеологија велике регенерације трулог старог света у нешто боље што носи национална држава. Није никакво чудо да је Ђентиле приказао овај процес сакрализације државе у фашизму, као природни продужетак онога што је рађено у ранијем ризорђименту. Мацини је то изричито формулисао 1835. године у спису "Вера и будућност", а његову Младу Италију су савременици оцењивали "као једну нову политичку религију", ("Il culto del littorio", стр. 9). Одмах након уједињења Италије, 1878. године је покренута идеја да се Вигорију Другом, краљу ујединитељу, подигне величанствени споменик. Нацрт је направљен 1885. године, а сам споменик су подизале до 1921. године две генерације. Превоз костију "незваног јунака" који ће му тада бити додат било је "прва национална светковина коју је осетио цели народ", (стр. 36).

Дивизијација фашистичких симбола је овоме процесу интегрисања националне државе, која је присутна код свих народа, додао нешто своје што га издваја из те опште подлоге. Фашизам изграђује "свест римства" ("conscienza della romanità"). Кад се на војним парадама 1939. године открило да једино италијанска војска нема свог посебног маршовског корака, онда је усвојен нови "римски корак", којим су спочетка маршовали само одреди фашистичке милиције. Датум 21. април, "дан рођења Рима" је узет за државни празник, са гигантским парадама које су требале да замене блиско време прославе Првог маја. На једном месту Ђентиле каже да је смисао за велике војне параде Мусолини учио од Стаљина. Цитира у том смислу Бертранда Расла из 1920. године да је бољшевизам био једна нова религија, по неким аспектима сличан исламу, (стр. 304). Пре овог процеса иза 1922. године, на активну националну мањину и пасивну већину коју води црква.

Као и свака друга вера и ова нова лаичка мора имати своје ритуале. Треба разликовати религију и теологију, јер министар образовања у фашистичкој влади који је био филозоф по занимању вели 1932. године да је "фашизам религија, а не теологија", (стр. 118). Религиозни ритуали се претварају у Италији у "литургију отаџбине". Сваки град, село и варошица ("città, paese e borgo") имају своје тргове, паркове, шеталишта ("viale") који су посвећени палим у великом рату 1915-1918. године. Већ од 1923. године сам Мусолини на своје дописе ставља датум од доласка фашизма на власт, што постаје онда брзо једна општа пракса. Као код јакоби-

наца, овде се опет ствара револуционарни календар. Свака школа добија неки "ритуални простор", где се чувају симболи и заставе, где се нарочито суботом врше смотре гарде и стража. Као генерални секретар партије, Стараће је био наредио да се "Ликторске куће", како су се називале зграде у којима је била смештена управа фашистичке странке, праве тако да имају звонике са звонима и велике дворане, у којима би се обављали ритуали одавања поште херојима, палима у рату и успомени на славну прошлост нације. Литургија је тако добила и своје цркве.

На много места Ђентиле показује да је ова нова лаичка религија почела давно пре доласка фашизма на свет и на власт. Посебно је наглашени култ Мусолинија као вође почео у време кад је он још био ватрени социјалиста. Многи су се од његових савременика изненадили када су 1932. године, на једној монументалној изложби о фашистичкој револуцији, видели да је први ликторски знак био употребљаван од стране "Fasci di azione rivoluzionaria" 1915. године и да су бојени црвеном бојом. Мусолини је добио назив дуџеа, још док је био социјалиста. Чак је и овејани либерал Гаетано Салвемини зачудо у њему 1912. године видео човека "који у себи носи велики део будуће судбине Италије", (стр. 265). Прво велики национални дуџе, пре него је тај ореол припао Мусолинију након победе 1918. године, био је за кратко песник Данунцио. Поред њега је било још сијасет мањих вођа ("ducetti").

Лаичка религија је ухватила цели италијански народ. "За две деценије под фашистичком владом, тргови Италије од великих градова до малих села, били су претворени у јединствену, огромну позорницу где су милиони лица славили, са истоветном срдачношћу и подстицани једним продуженим ритмом, светковине нације, годишњице режима, победе 'револуције', култ палих, глорификацију хероја, посвећивање симбола, појаве дучеа", (стр. VII увода). Ипак тај нови стил политичког живота није био споља наметнут. Националну литургију су тражили војници преживели из рата, "интелектуалци у потрази за новом вером", млади којима је недостајало жртвовање и акција, буржоазија која се сматрала "природним чуваром традиционалних вредности ризорђимента", (стр. 41).

Не поричући основне закључке Емилија Ђентилеа да је масовна подршка фашизма у Италији долазила из чињенице да је он историјски продужио ранији ризорђименто, да га је носила интели-

генција са уверењем да је велики рат 1914-1918. године био препородитељски и револуционаран, да је цела нација за две деценије фашистичке власти доживела тренутак модернизације, мора се ипак рећи да у његовим уверењима постоји једна концепцијска слабост. Он није узео у обзир чињеницу да много шта што је он оценио као лаичку религиозност, није била ништа друго него део свакодневне католичке религиозности. (Ж. Ж. Русо је 1772. године ипак учио да хришћанин не може постати слободни грађанин.) Он је свестан чињенице да фашизам без подршке католичке цркве не би могао постојати. Он наводи податак да су фашистички сквадристи полагали заклетву "у име Бога и Италије" и да су то обично радили пред свештеником, нако се у његовом недостатку могло урадити и друкчије, (стр. 51). Мусолини је истицао религију као "свети патримониј народа", а католичку цркву у својој земљи 1921. године оцењивао као "једину универзалну идеју која данас постоји у Риму", (стр. 107). За Алфреда Рока је католичка црква била једна овоземаљска организација са безграничним установама "којима је циљ да приближе државу масама, да дубоко продре у њих, да их изблиза води у економском и духовном животу, да постане преносник и тумач њихових потреба и њихових стремљења", (стр. 123). Сама је фашистичка странка схваћена као један "религиозни поредак уређен по моделу Друштва исусоваца". Мусолини је 1930. године дао инструкцију својим властима да избегавају сукобе са црквом, јер "у сукобу државе са црквом на овом подручју изгубиће држава". Поред фашистичке власти постоји и систем католичких организација, који су један партнерски покрет са сличним циљевима и методима. Попови могу повести сељаке против фашизма, ако им устреба. Протестантска вера дозвољава својим верницима да свако тражи спасење за себе. У католичкој цркви се спасење обавља под вођством цркве, "а ми смо католици и остављамо цркви да то уради", (стр. 137). Јакобинци су разорили католичку цркву, фашизам се на њој подигао. То је разлика.

Иако су се надопуњавале, црквена и државна страна су се у исто време и сукобљавале око онога што је свака од њих улагала у остварењу коначних циљева, (стр. 141). Привремени је сукоб постојао нарочито 1931. године, јер је црква замерала да јој је остало мало простора за њене сопствене организације у образовању и одгајању свести народа. Зна се ипак, што Ђентиле не разрађује, да

је управо тада црква попустила и у новом папском писму свесно одустала од ранијих захтева да може имати своје синдикате, или организације које се односе на социјална и економска питања. Енциikliка "Quadragesimo anno" је управо тада поделила власт са фашистичком државом, а с њом заједно и одговорност за будућност италијанског народа. Све дотле док је Мусолини оцењиван као изабрана личност преко које католичка црква води државу, дотле је његов култ имао једну неповредиву подлогу на којој је несметано растао. Не треба тиме порицати његове харизматичке способности да води масу, да је електрише ("plasmare la masse", стр. 185), него закључити да би без такве подршке постојеће цркве тај задатак остао неиспуњен.

У можда једном есеју најбоље написаном уопште о фашизму у свету млади и тада непознат Иво Андрић је 1923. године видео ову подлогу национализма и католичке цркве у фашизму. "Чињеница је непобитна и значајна да италијански конзервативни и католички национализам није нашао одзива у масама и није победио, него је и сам апсорбован од једног покрета чији су основи били много шири, разлози много реалнији и средства 'савременија'". Италијански фашизам је био реакција на неуспелу комунистичку револуцију. Социјализам је "губио своју часовиту, велику снагу и драгоцену време у магловитим одлукама и ситним чаркањима, клао буржоазну тупим ножем док је није довео до очаја и експлозије у безумну реакцију".³ Посматрајући манифестације фашиста на римској улици 1921. године, он је овако описао Мусолинија: " У првом четворореду тих бучних и бескрајних поворки показали су ми једног човека о коме се дотад мало говорило. У тамносмеђем, дугачком капуту, са широким жутим лицем и жарким великим очима, ступао је оштро и падао у очи свима. У целој појави било је нешто сурово и фратарско". Није му порицао ни способности да води масе, ни могућност да оствари конструктивни преображај у италијанској држави жедној историјских промена. Уколико падне у искушење да постане диктатор, онда ће уместо обнове завршити у хаосу. Његове поворке неиспаваних сељака и маловарошана из провинције који су дошли да се нечему свете у престоници оценио је као " све гђ туцибрат".

3 Иво Андрић, *Фашистичка револуција*, Југославенска књига VII/8. Загреб 1923, Сабрана дела, Историја и легенда, Београд 1981, 202, 200.

Католичка црква је фашизму дала више од политичке подршке. Дала је идеју да држава мора бити морални организам, а као таква своје морално послање добивати од Бога. "Stato etico" је у исто време значило да суверенитет у тој држави није у народу, јер народ не даје морал друштву него га добија са небеса од Бога. Католичка држава онога времена није замишљана ни у каквој другој форми него једној од цркве подржаног диктатури. Најдрагоценије што је црква дала фашизму били су њени верници, који су исто онако обожавали свога шефа државе као што су то радили и са својим црквеним поглаваром.

Институције за сакрализацију политике имају све модерне државе, али исход није био исти као у Италији између 1922. и 1943. године. Председник Кенеди је наредио да се прозори на свим амбасадама његове земље у свету морају држати јарко осветљеним док је он држао говор. Тито је имао "титиће", како је Кардељ називао балканску верзију "ducetta" из италијанског оригиналног примера. И њему је маса кликтала да су његови, а он њихов, као у Италији. И овде је постојала навика да се херојство, режим и историјски подвизи обележавају великим манифестацијама и грандиозним споменицима. Пуно сам се пута упитао, возећи се око Сарајева у своје време кад би одједном у оквир ветробрана улетела нека грађевина за коју бих инстинктивно помислио да је фабрички водоторањ, зашто та уметност брзо пропада и нема савршено никакво одобравање у свести пролазника. Била је плагијат без историјске подлоге. Иза 1918. године католичка је црква први пут у историји ујединила цео италијански народ, улила му свест да је под њеним вођством изашао из великог рата 1918. године на једном путу модернизовања и историјског прогреса. Католички верник је у Мусолинију видео симбол снаге своје земље, која пре тога никада није постојала. Без тог врло приметног улога, његов култ се никада не би могао изградити.

Докле је католичка црква одобравала фашистички режим, дотле је он и функционисао. Војни порази у Северној Африци у италијанском народу нису произвели отрешњење. "Изгледа да је ратни менталитет у Италији задоцнео у формирању". Тек је искрцавање на Сицилији изазвао страх о слому.⁴ Али то је исто

4 Giuseppe Conti, *La crisi morale del '43: le forze armate e la difesa del territorio nazionale*, Storia contemporanea XXIV/6, Roma, Dicembre 1993, 1125.

време када је црква дизала руке од фашизма и настојала да са западним савезницима склопи сепаратни мир. Тек тада је црква престала да инвестира свој морални капитал у култ сакрализоване државе, која се без тога улога никада не би могла ни подићи. Тренутак када црква одриче помоћ фашизму је најбоље време да се оцени колико је она била одлучујућа док је раније издашно давана.

Приликом једне од три посете државном секретару Ватикана у септембру 1941. године, амерички изванредни посланик Мирон Тејлор се уверио да ту још очекују победу нацизма над комунизмом.⁵ Подједнако су страховали да се Америка спрема да у случају победе "реорганизује Европу на свој начин". Након великих победа под Москвом и Стаљинградом ће брзо еволуирати у убеђењу да је за Европу највећа опасност совјетска победа. У том смислу је Ватикан убрзао рад на замени влада у свим фашистичким државама, како би нова лица била у стању да уверљивије нуде сепаратни мир западним савезницима. Коначни идеал је било успостављање католичких ауторитарних држава, које би онемогућиле демократизовање друштва. До средине 1943. године су имали изграђен пројекат једног савеза Подунавских држава (Аустрија, Мађарска, Хрватска, Чехословачка и можда Баварска).⁶

У свом опису пада фашизма 1943. године сам је Мусолини главну кривицу приписао краљевском двору, који је преко Ватикана покушавао да успостави везе за сепаратни мир. За пад његове државе је оптуживао Јевреје, масоне и Ватикан.⁷ Знао је за контакте Ватикана са Рузвелтом преко изасланика Мирона Тејлора, као и да је ватикански човек у Великом фашистичком већу Дино Гранди 24. јула 1943. године био организатор његовог збацивања. На тој истој седници је други ватикански човек Гроф Ђано рекао да у дискусији не треба помињати Ватикан, јер би било "слабо примљено иза бронзаних врата".⁸ Дуће је био разочаран кад му је католичка маса окренула леђа, јер оно што је и даље с њиме остало, тињало је друкчијом ватром.

5 Sergio Trasatti, *Vatican, Kremlin. Les secrets d'un face-à-face* (1993), Paris 1995, 115.

6 Karheinz Deschner, *Die Politik der Päpste im 20. Jahrhundert II, Von Pius XII 1939 bis zu Johannes Paul II 1991* (1982), Rohwolt 1991, 183.

7 Max Ascoli (ed.), *The Fall of Mussolini. His Own Story*, New York 1948, превод Мусолинијеве књиге *Историја једне године* која је почела излазити у миланској "Corriere della sera" у јуну 1944, 33, 34.

8 *Истито*, 146.

Иако тоталитарна диктатура, фашизам ипак није био у супротности са уставом Пијемонта од 1848. године, који је предвиђао да је влада само краљев саветодавац. Устав није предвиђао постојање политичких странака. Доласком фашизма на власт 1922. године краљ је само повукао устав, али га није укинуо. Већ 1942. године почињу да се стварају по Италији католичке партије, а главна ватиканска организација "Католичка акција" стаје на страну против фашизма.⁹ Циљ је Ватикану да фашизам наследи једна ауторитарна католичка влада, са "својим организованим снагама". Хтели су да створе један "модел државе без партија и без аутономних организација радника", по узору на благи модел португалског фашизма под Салазаром. У том погледу црква настоји да инспирише и свој нови синдикални покрет, а међу тим будућим савезницима је и један нуклеус око кога се замеће католички комунизам. Емилио Ђентиле би боље урадио да је закључио да је фашизам само привремено успео са лаичком интеграцијом нације. Јакобински је експеримент имао трајне последице, Италију деле верници и грађани.

Политика католичке цркве након првих пораза 1941. године и покушаји да се фашизам као католички покрет одржи, тиме што ће добити замену у једној католичкој влади, има значаја у толико што се тиме илуструје тврдња да је сакрализација фашистичких симбола и националне државе раније, имала једну црквену подлогу без које не би била могућа. И кад се рушио фашизам, црква предвиђа спасавање ауторитарне владе као свог избора за политичку будућност католика. Први број језуитског листа "Civiltà cattolica" након пада фашизма (од 7. августа 1943) се залагао за наставак фашизма у једној ауторитарној држави контунуитета.¹⁰

Без обзира на могуће примедбе, које овде могу имати интереса више за данашњег српског читаоца него за савремену италијанску науку пребогату анализама историјских прилога идеологији и политици фашизма, књига Емилиа Ђентилеа представља без сумње велико освежење. Иако су италијански научници у временском заостатку пред француским и америчким у истраживању феномена сакрализације националне државе и њене идеологије, Емилио Ђентиле је створио једно дело интернационалне вредности. Он добро

9 Renato Moro, *I cattolici italiani e il 25. luglio*, Storia contemporanea XXIV/6, Roma, Dicembre 1993, str. 967.

10 *Исццо*, 984.

познаје проблеме савремене историјске науке и њена најбоља остварења у данашњем свету, а листа архивских фондова које је црпео у истраживању је сведочанство да је ова књига у исто време и наставак класичне италијанске вештине у чепркању по старим папирима. Остаје замерка, да је ово ипак студија, не како је фашизам поновио пример јакобинског покрета, него како је тај модел искористио и на њему остварио нешто потпуно ново, италијанско и католичко. Верник је отео интеграцију грађана и оставио је недовршену.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ИЗВЕШТАЈИ

СТРУКТУРА, ЛОГИКА И СМИСАО БАЈАЊА

Љубинко Раденковић, Народна бајања код Јужних Словена, Просвета-Балканолошки институт САНУ, Београд 1996.

Угледни српски антрополог и фолклориста др Љубинко Раденковић, подарно је нашој култури драгоцену дело о једном значајном аспекту традицијске културе - умећу бајања. Бајање као древни вид магичког понашања добро је очувано код Јужних Словена, тако да је овај марљиви научни истраживач и врсни теоретичар имао одличну, богату и поуздану емпиријску основу (550 писаних извора и 2650 бајаличких текстова) за своје аналize и теоријске закључке.

Већ сама структура ове књиге открива да је реч о промишљеној и добро утемељеној монографској студији. После кратке, информативне и концизне "Уводне речи", налази се први део "Народна бајања као систем комуникације", у којем се у оквиру посебних поглавља детаљно разматрају основни елементи овог система (*бајалица, демонска сила, басма, понашање и предмети у бајању* итд.), за којим следи други део "Народна бајања у јужнословенским земљама" (Бугарска, Македонија, Србија,

Црна Гора, Босна и Херцеговина, Хрватска и Словенија). На крају студије налази се резиме "Завршна реч", затим богата "Изабрана библиографија", резиме на енглеском, изузетно корисни "Именски регистар", "Регистар географских назива", "Предметни регистар", попис илустрација из књиге и на самом крају "Белешка о аутору".

Теоријски оквир за ову студију јесте *теорија комуникације / информације*, којом се др Љубинко Раденковић зналачки, веома уметно и успешно служи у својим промишљивим анализама вербалног и невербалног понашања бајалице. ПОШИЉАЛАЦ који одапише ИНФОРМАЦИЈУ у овом систему јесте *бајалица*, а ПРИМАЛАЦ је *демонска сила* (узрочник болести). Да би информација стигла до свог одређеног и да би била примљена она мора бити на одговарајући начин ЕНКОДИРАНА у виду вербалног (*басма*) и невербалног (*риитуални постојећици и предмети*) КОДА. А да би порука неопштењена прошла кроз

КАНАЛ КОМУНИКАЦИЈЕ. да би информација била схваћена, а циљ постигнут, поруку ваља послати у одговарајуће ВРЕМЕ (*добра*) и на одговарајућем ПРОСТО-РУ (*месту*) погодном за општење са хтонским силама.

Бајалица (*бајаница, бајачица, бајара, бајач, басмаџија*) је носилац и главни субјект бајања, која има улогу медијатора између (оболелог, несрећеног) човека и хтонских сила (изазивача болести или несреће). То је обично *жена*, неких посебних особина (ригуално чиста, нпр. нероткиња), која је ову тајну вештину и способност стекла (од бабе или мајке) или ју је задобила на натприродан начин (казала јој вила, светица). Она успоставља комуникацију са демонском силом (урок, нежид, вила) како би је одбровљила или како би је ушлапила па да устукне и остави болесника на миру. Бајалица је заступник интереса свог клијента, који је жртва нечистих сила, у општењу са демонима.

Демонска сила је она која изазива несрећу у људском свету и којој се бајањем бајалица обраћа, којој шаље своју поруку (басма, магијски поступци) у њен хтонски свет, са намером да окрене неповољан ток судбине (умирање деце, болест, несрећна љубав, суша) у корист свог клијента (родитељ, болесник, заљубљени, цело село). Ова "нечиста сила" се манифестује као *вештар, црв* или *самовила*. Хтонска сила постаје опасна за човека када пређе границу два строго одвојена света, када, из не-

познатих разлога, напусти свој "дивљи свет" и када зађе у "људски". Извесни демони потичу од утопљеника, рано умрле некрште не деце (*некршћеници, нави, свирци, дрекавци*). Они нападају породицу и одојче. "Злоочник" је човек (маргиналног статуса) са демонском способношћу "урнацања", коју је стекао кршењем правила ригуалног одбијања од сисе.

Басма је архаична вербална магијска формула која служи као инструмент за отклањање несреће и неповољне ситуације и за изазивање позитивне промене у смеру жељеног стања. Симболичким средствима басма гради један имагинарни свет, тако да бајалица настоји да извођењем симболичких операција на моделу - променом постојећег, непожељног стања у друго, пожељно - мења саму реалност.

Предмети у бајању служе као лексемс којима се у невербалном коду преноси порука нечистој сили, порука која сугерише промену или исказује претњу демону. Предмети за *џреокрепљење и џтрансформацију* су: *кашике, џреслице, мојовило; предмети за раздвајање, џграничници*, који служе уклањање границе "дивљег света" и културе јесу: *сијно, вода, камен, со, брашно, хлеб, вериге, воденични предмети*, затим *периферни, доњи, леви делови живоџиња*, као нпр. *џерје, длаке, зуби, кожа, реџ* итд. (*џокошке, мачке, вука, џса, лисице, крџице*), *биљке (бели лук, коноџа, семе џасуља, боба, кукуруза)*, *границни делови одеће (џо-*

јас, чараја, марама, чизма), кора бадњака и божићне слама, ускршње јаје, венчана марама (временско раздвајање). Предмети којима се симболизује претња: *црнокораси нож, секира, мейла, кађење шамјаном, зајаленим опанком* итд.

Порука се исказује и посебним "гестовним језиком", односно *риџуалним понашањем* које је врста традицијом кодификоване невербалне комуникације, са циљем да се дозове или изазове жељено стање. Постоји неколико типова магијских акција, а то су: *антипонашање (облачење наопако, ћућање, не гледање, голошња, љубавање, мокрење) и преобраћање (промена имена, ирвлачење, мерење, оборавање)*. Функција свих ових поступака је симболичко *брисање границе између људског и хиџонског светова* ("Ја сам као и ти и немој ме нападати"). Магијски поступци могу бити и у функцији *напада* на нечисту силу (*испуцавање, очишћења - кађење, кућање*).

Време када се шаље порука омогућава да порука успешно стигне до одређеног, али уједно време служи и као средство уобличавања, енкодирања поруке, пошто у народним представама одређени сегмент времена (у години, недељи, дану и ноћи) има своју семантику. *Божић, Ускрс, Ђурђевдан, Ивандан* симболизују "јак", "препорођено" и "прекретничко" време, те отуд успешно за бајање. "Срећни" дани су: *ионедела, среда и недеља*, а "несрећни", "нечисти": *ујорак, иеџак и субоџа*

(погодни за бајање). Погодно је гранично доба дана и ноћи: *рана зора (пре сунца), сумрак* ("нит је дан нит је ноћ") и *злуво доба* ("ниједно доба").

Просјор на којем се баје такође није било који, већ тачно одређен, погодан за одашиљање поруке, а уједно и сам тај конкретни простор, место на којем се баје - "говори" симболичким језиком. То су *границна и џуста места*, на међи људског и нељудског света или "нечиста места": *праг, оџњишће, џараба, раскрсница, моси, дрвљаник, бунар, воденица, извор или свињац, џубришће, гробље* итд.

Симболички језик бајања изграђен је на темељу универзалне човекове класификаторске функције, помоћу апстрактних *бинарних опозиција* (горње-доње, десно-лево, мушко-женско, своје-туђе, добро-лоше, унутра-споља итд.). Захваљујући овим општим дихотомним поделама, бинарном систему класификовања, могућно је у исти симболички систем уврстити обележја и делове *живошња, биљака, човека, времена, просјора* итд., односно "преводићи" са једног "језика" (кода) на други (еквивалентно значење имају, рецимо, следећи појмови у низу десно = горе = иочешно = јако = своје = мушко = један и лево = доле = крајње =... женско = два или иојас = зора = среда = оџњишће = иас = коноџа = сиво = џири).

Књига др Љубинка Раденковића, по темељитости истраживања,

методолошкој скрупулозности и проциљивости у анализи огромне и тешко приступачне фолклорне грађе, као и по далекосежним, ваљано утемељеним закључцима улази

у ред капиталних дела наше науке. Овакво једно узорно дело служи на част не само аутору, издавачима (Просвети и Балканолошком институту), већ и српској култури.

Жарко Гребјешанин

"LES BALKANS À L'ÉPOQUE OTTOMAN"

(sous la responsabilité de Daniel Panzac), *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 66 (1992/4) 1-158.

Сурова свакодневица распада комунизма, коју прати борба за насилно очување комунистичких творевина уз злоупотребу у народима замагљених и нејасних националних осећања, пробудила је у европским научним круговима нова интересовања за историјско наслеђе Балкана. У жељи да се у историји Балкана пронађу узроци садашње кризе и да се из објашњења узрока извуку одређене поуке, цео један број реномираног часописа посвећен је повести Балкана под османском влашћу. С правом се сматра да је готово шестовековна османска власт умногоме изменила његову дотадашњу цивилизациону, етничку и религијску структуру. Неизбрисиви трагови османског историјског наслеђа и данас се одликовају у многим областима свакодневног живота.

Студије из овог зборника обрађују четири основне теме: 1) успостављање османске власти праћено продором ислама и ислами-

зацијом дугог трајања, те тражење корена дугом опстанку државе у њеној административној ефикасности (M. Balivet, *Aux origines de l'islamisation des Balkans ottomans*, 11-20; N. Clayer, *Des agents du pouvoir ottoman dans les Balkans: les Halvetis*, 21-30; C. Fenesan, *L'Eyalet de Timisoara dans la seconde moitié du XVIe s. d'après les Mühimme Desterleri*, 31-38; M. Kiel, *La diffusion de l'Islam dans les campagnes bulgares à l'époque ottomane (XVe-XIXe s.): colonisation et conversion*, 39-54); 2) друштвена и економска историја (G. Veinstein, *Sur la draperie juive de Salonique (XVIe-XVIIe s.)*, 55-64; M. Anastassiadou, *Artisans juifs à Salonique au début des Tanzimat*, 65-72; M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *L'approvisionnement d'Istanbul par les Principautés roumaines au XVIIIe s.: commerce ou réquisition*, 73-78; M. Wagstaff et E. Frangakis-Syrett, *The port of Patras in the second Ottoman Period*, 79-94); 3) национално буђење у XIX веку и продирање ев-

ропских идеја (B. Lory, *Immigration et intégration sociale à Plovdiv au XIXe s.*, 95-104; P. Dumont, *La franc-maçonnerie dans l'Empire ottoman: la loge grecque Prométhée à Janina*, 105-112; D. Panzac, *La population de la Macédoine au XIXe s.*, 113-134); 4) размислања о историји дугог трајања и османском наслеђу (N. Moacanin, *Les Croates et l'Empire ottoman: quelques réflexions sur leurs rapports*, 135-138; A. Popovic, *Représentation du passé et transmission de l'identité chez les musulmans des Balkans*, 139-144; S. Yerasimos, *L'Eglise orthodoxe, pépinie des Etats balkaniques*, 145-158).

Треба напоменути да већина чланака представља саопштења са VI међународног конгреса економске и друштвене историје Османског Царства и Турске, одржаног у

Екс-ан-Провансу почетком јула 1992. године.

Многи од наведених радова не само што доносе низ непознатих података, него и отварају неке сасвим нове путеве истраживања повести Балкана под Османлијама. Ипак, има и таквих у којима се понављају добро познати клишеи и општа места. Сасвим је јасно да од овог невеликог али драгоценог зборника радова не треба тражити да пружи једну целовиту слику турског Балкана. Он је настао с циљем да осветли тек понеке од многобројних проблема и пружи поједина нова решења, у чему и јесте његов највећи допринос. Трудом приређивача Данијела Пазака настала је књига која ће постати незаобилазна научна литература за сваког будућег истраживача балканске историје.

Александар Фошић

Момчило Исић, СЕЉАШТВО У СРБИЈИ 1918-1925.

Институт за новију историју Србије, Библиотека Студије и монографије, књ. IV, Београд 1995, стр. 399.

Институт за новију историју Србије, као једна од научноистраживачких установа која је свој дугорочни програм рада оријентисала преваходно према макропројекту Историја Србије и српског народа, има три потпројекта на којима истрајавају њени сарадници: I Социјалистичка мисао и раднички покрет у Србији до 1941; II Грађанско друштво у Србији између два

светска рата и III Србија у Другом светском рату и послератном развоју. Из оквира тих потпројеката до сада је написано више монографија и студија, али, на жалост, многе од њих су дуго чекале или још увек чекају да буду објављене. Тек у новије време угледале су светло дана књиге: др Надежде Јовановић *Земљорадничка левица у Србији 1927-1939*, др Милана

Бјелајца *Војска Краљевине Југославије 1922-1935*, др Радмиле Радић *Вером против вере* и др Момчила Исића *Сељаштво у Србији 1918-1925*.

У напису који следи даћемо осврт на последњу књигу.

Мада је према попису из 1921. године сељаштво у Србији сачињавало 85,71% становништва, а према попису од 1931. године 79,76%, оно је ретко било предмет озбиљније историографске анализе. Уместо њега, примат је дат радничкој класи, на чему се и у политици и у науци дуго и тврдокорно истрајавало. Тек у новије време приметни су напори да се проучавању сељаштва приђе озбиљније, са смањеном идеологизацијом. У резултате тих напора спада и монографија Момчила Исића.

Поникао и сам на селу, по природи проницљив, добро школован и од свога ментора проф. др Бранка Петрановића учитељски вођен, Исић се прихватио задатка да нам на широкој и разноврсној скали историјских извора, уз примену најсавременијих истраживачких метода и уз то лепим и чистим српским језиком, исприча причу о положају и животу села и сељаштва у Србији у периоду 1918-1925. године, тј. у време када се оно нашло у првој заједничкој држави Срба, Хрвата и Словенаца, када се тешко опорављало од огромних људских жртава и материјалних разарања претпрљених у балканским и првом светском рату.

Резултате истраживања о сељаштву у Србији аутор је са-

општио читаоцу преко увода и три поглавља књиге, у којима говори превасходно о друштвено-економским приликама у Србији у назначено време, политичком животу и просветно-културним и верским тежњама и напорима.

Мада по обиму није велики (стр. 9-25), уводни текст је конципиран и тако разрађен да нам указује на пут којим је кренуло село и сељаштво у Србији, почевши од Карађорђева устанка и времена Милоша Обреновића па све до свога великог страдања у балканским ратовима и првом светском рату. Штета је што студија није обухватила и други светски рат и послератни ток Титове владавине, јер би се тек онда видело какав је био свеукупан пут и развој српског села у IX и XX веку. Али, и овако како је дата, она открива да је српски сељак, отако је изашао на ратни полигон и политичку позорницу 1804. године па до завршетка првог светског рата, био и остао главни стуб и носилац свих крупних друштвено-економских, политичких, војних и просветно-културних токова у Србији из простог разлога што је Србија била и остала сељачка земља. Његово учешће у првом и другом српском устанку, у којима је поднео највеће жртве, завршило се тако што је био ослобођен вишевековне турске окупације, али је улетео у мрежу обреновићевске Србије у којој је првобитна акумулација капитала, оличена преко нове тек наступајуће али амбициозне буржоазије, ло-

мила пред собом све његове захтеве и потребе. Представљајући најбројнији део становништва сељаштво је морало подносити и највећи терет продирања капиталистичких односа у Србију. Положај већине сељаштва већ за време прве владе Милоша Обреновића, који је и сам присвајао туђу земљу, био је до те мере погоршан да су уставобранитељи морали да изгласају Закон о заустављању и враћању отете земље сељацима. Уз стални страх и будност да му земља не буде експроприсана, сељаштво је плаћало не само високе непосредне порезе већ и бројне узгредне таксе, трошарине, регални данак на со, дуван и друго што је са разним државним зајмовима, општинским прирезима и бирократским подвалама умањивало платежну способност сељаштва и све више га одвајало од земље али и од домаће власти. Само у периоду 1891-1895. у Србији су се збиле 23.234 јавне продаје разних имања и непокретности. Крајем 19. и почетком XX века у Србији су најбројнија газдинства до пет хектара (72,56%). Додамо ли бројним ситнопоседницима и безземљаше, којих је 1897. године било 34.952 (11,35%) у односу на сва пољопривредна газдинства, онда се тек види како је српско село било пре-насељено и заостало. Према попису из 1893. године, 1,9 домаћинстава имали су један плуг, а 4,8 једно рало. Техничка заосталост земљорадње у Србији огледа се и у непримењивању савременијих агро-

техничких мера. Пред први светски рат у Србији је писмено свега око 15% сеоског становништва. Оно махом станује у нехигијенским, влажним и неопремљеним становима и храни се, углавном, пројом, због чега је, уз слабу одећу и обућу, често на мети разноврсних болести. Међу њима доминирала је туберкулоза и разне трбушне болести.

У првом светском рату Србија је изгубила 1.247.435 становника, а међу њима највише мушке радне снаге између 18 и 55 година.

Према подацима Делегације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на мировној конференцији у Паризу, штета причињена пољопривреди Србије износила је 6.457.300.000 француских франака, што је представљало 50,41% укупно тражене одштете за Србију, или чак 90,74% вредности штете причињене југословенским земљама под бившом Аустро-Угарском. Педантни истраживачи су забележили: "Посебно су опустошени долина Дрине, где нема ни једне куће која није оштећена, затим Шабац са околином и најзад места дуж Саве". Бескрупулозним пљачкањем и реквизицијама, као и давањем за комору властитој војсци, сељаштво у Србији је остало за време рата скоро без сточног фонда. Уништено је 70% говеда, 90% коња, 65% свиња, 60% оваца и 55% коза.

Преживели сељак-ратник са Цера, Гучева, Мачкова камена, Колубаре, Београда и Кајмакчалане вратио се (увелико као ин-

валид) у ослобођену али разорену Србију да је поново подигне, али сада у заједничкој држави СХС, коју он није ни тражио већ му је наметнута.

У поглављу Друштвено-економске прилике (стр. 33-226), које обухвата послератну обнову Србије, аграрне односе, економски живот, даље сиромашење сељаштва, као и његова основна социјално-економска обележја, обичаје и традицију, Исић нас упознаје са огромним истраживачким фондом грађе која говори о положају и третману села и сељаштва у Србији након завршетка рата 1918. године. Ређају се, као на филму, разноврсни показатељи из којих се види, као што је то запазио и амерички комисионар Херберт Хувер, да се "у Србији новорођена деца завијају у папир. Народ иде напола го и бос." (стр. 34).

Мировним уговорима у Паризу, Србији је признато право на репарацију свих предмета опљачканих из ње за време рата, али је проблем био у томе што се то слабо враћало. Критикујући југословенску делегацију да се недовољно заузимала за реституцију, у једном напису се каже: "И захваљујући толиким и таквим делегацијама, ни Мачвани, ни Поморавци још нису добили ни једну опљачкану ствар или отето говече, а Мађарска и Бугарска препуне су стоке, наше и њихове, тако да они сада имају више волова него ми кокошију. Сви су опљачкали нашу земљу и наше опљачкане ствари могу се још наћи у доброј

количини у Бечу, Пешти, Софији и у Загребу." (стр. 39). Материјално упропашћено сељаштво, из свих крајева Србије, упућивало је влади и краљу Александру захтеве за помоћ. Тражена је радна и приплодна стока, алат, опрема. Међутим, све је то стизало недовољно, споро и уз бројне шпекулације. Шта, заправо, значи додељивање једном округу неколико стотина, па и хиљада грла, када је само једна његова општина, посебно срез, изгубио много више. Пет општина јадарског среза у подринском округу, који је иначе, најбоље прошао у чињеним расподелама, изгубиле су у рату 5.440 грла крупне стоке. Златиборски срез у ужичком округу остао је без 12.730 грла говеда и коња, а копаонички срез у крушевачком округу имао је губитак од 16.241 грла крупне стоке. Мали континент делене стоке још више се смањивао услед честих угинућа због дуготрајног и нередовног транспорта, недостатка хране, воде и разних сточних болести. Стоку из Словеније, Војводине и пограничних делова Бугарске, најчешће су куповали трговци који би је онда препродавали уз знатну зараду. Дакле, они који су на бранику слободе оставили своје најбоље синове, по повратку у разрушене и опљачкане домове, били су у великој мери препуштени сами себи или разним трговцима и профитерима.

Због немогућности да сељаштво надокнади изгубљени сточни фонд, власт је већ у априлу 1919.

године ограничила клање приплодне стоке и забрањила извоз стоке за рад.

Спорије и од сточног фонда обнављан је контингент уништеног пољопривредног оруђа и алата. Пролетња сетва за 1919. годину не само да није надокнадила мањак засејаних површина у јесен 1918. године већ је још више допринела да површине засејане 1918/19. године, буду мање чак и од оних из 1910. Велики подбачај сетве за 1919. годину приморао је министра пољопривреде да 3. децембра исте године позове сељаштво "да све своје радне способности и сва своја привредна средства употребн на повећање производње до најшпирх могућих граница". Најадекватније је министру одговорио Драгољо Дудић, један од напредних и лево оријентисаних сељака из ваљевског краја: "Да ли је позато Г. Бјанкшицију да за обраду њиве треба снага: људи, коњи, волови, треба алат: плугови, дрљаче, сејачице, ваљкови, прашачи, жетелице, мотике, пијукови, будаци, ашови и још много других неопходно потребних алата, па да се њива обради". (стр. 44). То што је написао Дудић односило се и на читаву Србију.

Одговорачење са потписивањем мирових уговора и утврђивање дефинитивних обавеза Немачке, с једне, и заоштрена војно-политичка ситуација у земљи током 1919. и 1920. године, с друге стране, условили су кашњење у надокнади ратне штете. Уредба о надокнади штете донета је тек 21.

јуна 1920. године, а уз то примењивана је веома споро и уз велике рестрикције у односу на пријављену штету.

Поред обнове сточног фонда и контингента пољопривредног оруђа, ради што брже нормализације пољопривредне производње, од посебног значаја је било снабдевање сељаштва најосновнијим животним намирницама, чије су цене, због оскудице и велике потражње, нагло скочиле. Сем настојања да оствари помоћ из иностранства, држава је имала у виду и организацију самог становништва при обнови и снабдевању. Тражено је да се формирају одбори за исхрану и снабдевање народа. Тако је, између осталог, формиран у Сарајеву Главни одбор за сиротињу Србије преко кога су већ у фебруару 1919. године двојица трговаца из Сарајева послала србијанском сељаштву 60.000 круна, а сам Одбор је упутно у априлу исте године 500.000 круна. Слична помоћ стизала је и из Мостара и других градова из Босне и Херцеговине. У ублажавању тешкоћа у исхрани, одећи и здравству доприносиле су и разне иностране хуманитарне организације и установе, посебно из Енглеске и САД.

Што се тиче аграрних односа они говоре да се Србија ушла у заједничку државу са 85,71% сеоског становништва, док је тај број за Југославију износио 79,76%. Поред тога, сељаштво у послератној Србији оријентисано је у раду претежно на женску радну снагу, јер је

мушка у распону који смо поменули, изгинула више од 50%. Смањење мушке радне снаге на селу и преношење тешких пољских послова на жену, уз недостатак оруђа за рад, имали су за последицу пад производње у односу на предратно стање.

Посебну пажњу у својој анализи сељаштва Исић је посветио аграрној реформи и колонизацији, као питањима која су Србији и српском сељаштву донела низ непријатности, омразе па и великих материјалних и људских штета. Уз пропаганду усташког, па и комунистичког покрета, подређеног Коминтерни и њеним функционерима (пореклом Аустријанцима, Мађарима, Бугарима, Словенцима, Хрватима и др.) и циљевима, аграрна реформа и колонизација у Србији је подизана на степен великосрпске хегемоније из чега је онда, након окупације Југославије 1941. године, уследила велика одмазда и масакр над српским народом широм колонијалних простора. Аграрна реформа и колонизација захватила је, углавном, на северу Славонију и Војводину, а на југу Македонију и Косово и Метохију. Одвијала се уз низ тешкоћа. Економски и социјални мотиви преовлађивали су у северним, а национални у јужним крајевима. До 20. августа 1921. године било је у јужним крајевима подељено 57.530 хектара земље на 6.861 породицу, од чега је само њих 660 било из Србије, а остали из Црне Горе и Босне. У северним областима је подмирено земљом

до краја исте године 16.000 добровољаца, претежно инвалида рата, од чега је само 250 добровољаца било из Србије. У наредним годинама чињени су разноврсни напори да се, нарочито у јужним крајевима, насели више беземљаша из Србије. Но те цифре нису никада биле велике. Али је зато била велика антисрпска пропаганда. У јужне крајеве најчешће су одлазиле породице из врањског и топличког округа, док је Метохију насељавало највише црногорско становништво; а на Косову су уточиште налазили колонисти из разних крајева земље. Долазећи на запуштено и некултивисано земљиште, без стоке и најнеопходнијег пољопривредног алата, многи колонисти су се враћали уз образложење: "Земља је лепа, али се она не ради голим рукама."

Изгубивши у рату око 40% пољопривредног инвентара, србијанско сељаштво у заједничкој држави се нашло у великој оскудици и неравноправном положају у односу на сељаштво у југословенским земљама бивше Аустро-Угарске. Да би се колико-толико извукло из беде и неимаштине, оријентисало се у доброј мери према задругарству, али је проблем био у томе што ни задруге нису имале довољно капитала. Уз то, владала је велика неписменост, што је био један од ограничавајућих фактора за ма какво удруживање. Често се говорило: "Код нас је писмених мало, и то мало је отишло у хате и кметове, агенте и народне посланике." (стр. 145).

Великом успоравању развоја сељаштва доприносила је и трговинско-валутна политика. У првим поратним годинама Краљевина СХС, као и многе капиталистичке земље учеснице у првом светском рату, имала је јако инфлаторно обезвређивање своје националне монете. Извоз-увоз робе текао је уз велике тешкоће, намете, подвале и спекулације, што се врло драстично преламало преко леђа непосредног произвођача. У условима бирократизованог државног апарата, неуједначености финансијског законодавства, валутног перода, колебања вредности новца, флукуацију цена, великим потребама ратом опустошених крајева, материјалне исцрпљености и пореске инсолвентности највећег дела становништва, било је немогуће планирати и одржати реалан буџет. Из године у годину растао је број дужника укључујући ту и државу као највећег дужника. Пасивност платног биланса Краљевине СХС у првих пет послератних година била је стално присутна јер је спољна трговина имала већи увоз од извоза. Инфлација у области промета директно је утицала на обезвређивање новца и скок цена. Извозне царине на пољопривредне производе смањивале су и онако ниске цене. Због низа присутних чинилаца сељаштво је, још пре него што се од рата опоравило, запало у нове велике тешкоће, јер му је доходак смањиван, а расходи су повећавани.

У Србији је опорезивање сељака вршено на бази површине

и бонитета земљишта, за разлику од Босне и Херцеговине, где се за основ пореза узимао катастарски бруто приход по катастарској вредности, или Словеније, Хрватске и Војводине, у којима се порез плаћао по катастарском чистом приносу зависно од културе земљишта. О највећој оптерећеностиседа у Србији расправљано је у више наврата у Народној скупштини, али је србијанском сељаку мало од тога било користи. Сељачки дугови су расли, а ситна имања пропадала. Изузетно високе камате су утицале да се зеленаши нису журили са наплатом. Неретко су говорили: "Дођи ти само кад буде време, па ћемо ми интерес у главницу и променити другу меницу." (стр. 178). Због тога "интереса" и око интереса нестало је више патријархалних задруга и некадашњег српског села пуног богатих и поносних домаћина, душевних газда, задовољних најамника, честитих свештеника и учитеља, а уместо њих увећавали су се незајажљиви зеленаши, грабљиви капетани и дрвени адвокати. Неретко су се чули удари добоша оглашавајући "срећу" једних, али малобројних, и несрећу других, многобројних. Идиллична слика села, о коме је тако пластично и здушно писао Јанко Веселиновић, све више је прелазила у сферу музеологије.

Разбијање патријархалне задруге на породичне ћелије посебно је погодило жену, јер се она у новонасталој ситуацији нашла у двос-

труко оптерећеној улози: као жена у кући и као партнер мужу на пољским пословима.

Поглавље *О друштвено-економским приликама у Србији*, Исид је заокружио описом типова српских села и насеља, приказом градње кућа, начина становања, исхране и хигијене. Начин на који је све то рекао, подсећа нас на добру школу Јована Цвијића и његових ученика.

Део други Исидеве студије чини *Пољички живот* (стр. 229-300), поглавље у коме су истражени и описани: социјално-економски интереси сељаштва у страначким програмима, партијско организовање сељаштва и изборне агитације, општински избори од 22. августа 1920. године, избори за Уставотворну скупштину од 28. новембра 1920, парламентарни избори од 18. марта 1923, општински избори од 19. августа 1923, скупштински избори од 8. фебруара 1925. године, страначке поделе и, на крају, учешће сељака као посланика у раду Народне скупштине. Из ове обимне и занимљиве материје прокоментаришаћемо само два питања: употребу сељака у страначким политичким борбама и учешће сељака-посланика у Народној скупштини пре и после рата.

С обзиром да је сељаштво у Србији било најбројнија категорија становништва, изложена разним природним непогодама и друштвеним недаћама, сви чиниоци из града, па и политички покрети и њихови људи, трудили су

се да у сељаштву пронађу чврст ослонац за пласман својих политичких програма и постизање страначких интереса. У процесу раслојавања, када се крупнији поседник, трговац, зеленаш, кафеџија, шумар, па и локални ћата на селу, све чвршће повезује са центрима власти и буржоазијом у градовима, узимајући заједно с њом потпуну контролу над привредним и политичким животом земље, најшири слојеви сељаштва постају све мање способни да контролишу власт у држави која постаје све бирократскија, централистичкија, охолија и, као таква, постаје све већа кочница развоја друштва. Управо та чињеница, односно настојање да се одбране последњи остаци самоуправе у селу од притиска полицијске државе и њеног гломазног и скупог апарата, врло моћно је утицала на пораст опозиционог расположења сељаштва против државе. После завршетка првог светског рата и стварања Краљевине СХС, међу сељаштвом у Србији, радикали су и даље задржали политички примат у страначком политичком животу. Добили су одређене симпатије и присталице и у другим земљама заједничке државе, поготову тамо где је српско становништво било већинско. Међутим, њихова звезда је почела да се полако спушта, јер нису имали савремен и интегралан социјално-економски програм. Социјално-економским питањима села су се бавили појачано само у време избора што је било про-

видно. Знатно конкретније ставове од радикала по питањима сељаштва имала је Демократска странка. Али и њен програм није био довољно конзистентан. Зато се, крајем 1919. појавио у Великој Плани Савез земљорадника, чији је идејни творац био Михаило Аврамовић. Истичући да је село главни извор физичке, привредне и моралне снаге земље запуштено и занемарено, програм Савеза земљорадника, у општим начелима, истиче: "Наша је општа дужност да село подигнемо на виши културни ступањ, те да у будућности, може у знатној мери послужити као ослонац држави да обнови ратовима оштећени привредни живот наш." (стр. 233). Савез земљорадника се залагао за професионални парламент у коме би свако занимање имало број посланика сразмеран броју бирача. Узимајући пољопривреду као основу целокупне привреде у држави, Савез земљорадника заговара унапређење свих њених грана, почевши од култивисања земљишта, комасације, регулисања дугова, равноправнијих пореза, па до примене свих врста агротехничких мера.

Насупрот Савезу земљорадника, Комунистичка партија Југославије, основана 1919. године, није имала јасан став према сељаштву све до трећег конгреса, одржаног у Бечу 1926. године. Међутим, анализа ставова КПЈ према сељаштву после 1926. године излази из оквира Исићеве књиге, па и нашег приказа.

Са уласком Краљевине Србије у састав Краљевине СХС промењен је и однос снага којим су србијански сељаци бранили своје интересе и права у Народној скупштини. Уместо ранијих 48 посланика (или 29,63%) изабраних на скупштинским изборима у Краљевини Србији 1912. године, у Привремено народно представништво Краљевине СХС, конституисано 13. марта 1919. године, ушло је само 14 посланика-сељака (или 16,66%) укупног броја посланика из Србије. Опадање броја сељака из Србије у посланичким клубовима упућује на закључак да су поједине политичке странке, у смањеном политичком телу, настојале да обезбеде мандат својим лидерима, углавном не земљорадницима, стављајући их за носоце окружних и среских листа. Улога села и сељака улазила је све више у политичку, а не економску сферу.

Да је то заиста било тако, потврђује и треће поглавље Исићеве књиге у коме је приказан просветно-културни и верски живот србијанског села у периоду који се обрађује (стр. 303-373). Серioзном анализом распрострањености мреже основних школа, школовања сељачке деце у основним школама и касније, стања наставног кадра односа сељаштва и цркве, као и сагледавањем свеукупних облика народног просвећивања, аутор нам је представио суморну слику српског села у време уласка у заједничку државу. Уместо лепих, проветрених и чес-

тих основних школа, доминирају рупевине, згаришта и пустош. Посебно тужан утисак оставили су храмови просвете на којима су се иживљавале аустро-угарске тобџије. Аутор наводи да су у срезовима: азбуковачком, јадарском и рађевском, - као пограничним подручјима Србије према Босни, - школе биле: "потпуно унакажене, да су од многих остали само голи зидови." За њихово стање у шабачком срезу се подвлачи: "Том приликом све је уништено, што се могло уништити, а школе су већином, до зидова сасвим опљачкане и из њих однет намештај, учила, књижнице, збирке, прозори, пећи, врата, ограде, учитељске ствари и намештај. Остали су само голи зидови и кровови" (стр. 303). Слично аустро-угарској поступала је и бугарска војска која је у југоисточној Србији, посебно у топличком крају, настојала да умири побуњени народ, убијањем, паљењем и рушењем свега што је он претходно створно.

Због знатне разорености школа, спорости и неизвесности око процене и исплате ратне штете, и скупоће грађевинског материјала, обнављање школске мреже текло је споро. Разноврсни начини којима су учитељи и љубитељи просвете обезбеђивали нормализацију живота школе: поклони, добровољни прилози, кулук и др. били су добродошли, али само тамо где је било таквих људи да помогну. Озбиљније прилажење овом проблему од стране Министарства за просвету уследило је тек крајем

1920. године када је дотично министарство затражило од свих школских надзорника извештај о потребним средствима за поправку старих и подизање нових школа. Одобрени кредит је износио 1.203.000 ондашњих динара од чега су: крагујевачки, крајински, смедеревски, тимочки, ужички и чачански округ добили по 40.000, а београдски, ваљевски, моравски, пожаревачки и руднички по 50.000 динара. Такође решењем Министарског савета од 14. априла 1921. године одобрено је да се из ванредног кредита за помоћ пострадалим у рату утроши сума од 2.100.000 динара. Окрузима: битолском, врањском, крушевачком и топличком дато је укупно 1.672.900 динара док је остатак од 427.000 динара распоређен на школе: нишког, пиротског и тимочног округа. Због недостатка школског простора, деца су често учила по општинским судницама, приватним кућама или на отвореном простору. Мрежа основних школа у то време, сем у Београду, била је само испред Босне и Херцеговине, у којој је школство било још неразвијеније.

О правом стању школства не говори само густина школске мреже већ и бројност и квалитет наставног кадра, капацитет и опремљеност школа. Мањак наставног кадра био је општа појава са којом су се суочавале школске власти у свим окрузима. Економски јачи и развијенији крајеви превазилазили су тај проблем брже, док су неразвијена подручја та-

ворила с мањком учитеља све до другог светског рата. Да би се убрзало школовање сеоске деце у основним школама, уведена је категоријација узраста и приоритет у похађању наставе. Носиоци просветне политике у Србији суочавали су се и са конзервативним и неписменим родитељима који нису могли да схвате потребу и значај школовања своје деце. Претходна неписменост и непросвећеност, више него економски разлози, утицала је на изразито ниско школовање женске, поготову сеоске деце.

С обзиром на то да су у Краљевину СХС ушле југословенске земље с различитим трајањем основног школовања (четвороразредно у Србији, петоразредно у Хрватској и Славонији, шесторазредно у Далмацији, а у Словенији је било основних школа и са осам разреда) изједначавање основног школског система у новоствореној држави текло је јако споро. Средином јуна 1919. донета је уредба о увођењу више основне школе у трајању од две године, што је био, очигледно, уступак стању школства у развијенијим крајевима. Од ове уредбе Србија није имала никакве користи, јер већи проблеми нису биле више, већ основне школе.

У Србији су споро заживљавале и домаћичке школе и курсеви, који су били окренути, пре свега, српској жени. Као што је већ речено, Србија је ушла у страхоте првог светског рата са свега 15% писменог сељаштва, од чега се на

мушкарце односило 33% а на жене свега 7%. Посебан облик народног просвећивања требало је да представља отварање књижница и читаоница, с обзиром на то да је књига, као најпodesније средство народног препорода, била мало продрла на село. Из тога периода могла су се прочитати и оваква запажања: "По сеоским крчмама, нарочито у зимске дане, по цео дан пљушти карта, пије се и чују ружне речи, а нико да преприча, шта је прошлог дана корисно прочитао, за добро његовог села, дома, поља, стада." (стр. 352). Ипак било је учитеља који су неуморно радили на побољшању културно-просветног и хигијенско-здравственог живота на селу. Сем теоретских упутстава, које је слабо писмено сељаштво споро и тешко прихватало, учитељи су у више случајева и на практичан начин показивали предности знања стечених из књига.

У току првог светског рата, након што је окупирао Србију, аустроугарски окупатор је био посебно окрутан према српској православној цркви и њеном свештенству. На њега се угледао и бугарски окупатор. Само у последња два месеца 1915. бугарска војска је мучила и на најзверскији начин убила преко 100 свештеника. Због бројних свештеничких жртава у рату многе цркве и парохије, након ослобођења, остале су непопуњене. Да би се смањили празни простори, приступило се скраћеном школовању свештенства на богословским школама у

Призрену и Сремским Карловцима. Извори бележе да је, и поред тога, било у Србији, у свих шест епархија, непопуњено 220 парохијских места. Послератна оскудица свештеничког кадра за сељаштво је била утолико тежа, што су свештеници и учитељи били најјачи стубови целокупног препорода села. Сем школе, молитве и непрестане акције на сузбијању моралне кризе, оличене у бесомучној себичности и грабежљивости, изгубљеном поносу и стиђу, заборављеном осећању доброга и племенитог, у одсуству савести, истине и правде, што је у доброј мери било условљено ратом, учитељи и свештеници су, ангажујући се у школама, црквама, земљорадничким задругама, црквено-школским одборима, удружењима просвете и разним другим облицима, доприносили укупном економском, просветно-културном и моралном напретку села. Неретко су школско и црквено имање, врт, воћњак, виноград, пчелињак, тор, дворште и окућница представљали пример за углед: "Сваки

улазак свештеника у сеоску кућу, уз молитву и подстрек на рад, и одржање морала значно је, у извесној мери, и ревизију куће и кућног реда, односно побољшање хигијенско-здравствених прилика. Тако је један свештеник објавио парохијанима да не може, уз часни пост, уносити крст у неокречене куће ни у собе у којима се суши обућа, што је за последицу имало довођење у ред и кречење свих кућа у селу." (стр. 361).

И на крају, имајући у виду изворну основу на којој је књига рађена, методологију рада, начин интерпретације појединих питања унутар књиге, као и укупне резултате рада и сва запажања до којих је аутор у својој проницљивој анализи дошао, може се закључити да Исићева књига представља једно од значајних дела у новијој српској историографији. Оно по чему је књига посебно привлачна за ширу читалачку публику јесте стил и језик аутора, који уме да о врло сложеним историографским питањима говори на начин који је сваком разумљив.

Здравко Антионић

Д. Суботић, ЗАТОМЊЕНА МИСАО - О ПОЛИТИЧКИМ ИДЕЈАМА ДИМИТРИЈА ЉОТИЋА, Београд, 1994.

Суботићева књига, обима 132 стране, састоји се од две целине: уводне студије под насловом "Оглед о политичким идејама Д. Љотића" (од 7 до 32 стране) и ода-

браних текстова из стваралачког опуса Димитрија Љотића (укупно 24 текста), које је насловно као "Прилоге за разумевање политичке филозофије Димитрија Б.

Љотића". На крају књиге налази се одабрана библиографија радова Д. Љотића.

У првом поглављу уводне студије - "Љотић између мита и стварности" - Суботић даје критички осврт на историографску, политиколошку, социолошку литературу и публицистичке написе. У том делу уводне студије Суботић нарочито истиче да су проучавања Љотићеве мисли била површна, фрагментарна и, због идеолошких баријера и условљавања, резултатски крајње тенденциозна. Одмах на почетку Суботић децидирано каже да Љотић није био фашиста "у класичном значењу те речи".

Љотићеву политичку заоставштину негативно су оцењивали не само писци у комунистичкој Југославији већ и они у емиграцији (либералне идеолошке оријентације). Аутори у Југославији (Т. Куљић, Б. Глигоријевић, М. Стефановић итд.) видели су у Љотићу фашистичког вођу, следбеника фашистичке и нацистичке корпоративне доктрине. С разлогом критикује фантастичне конструкције др Небојше Попова који у Љотићевом покрету види популизам из којег, по Попову, произлази и актуелни популизам у Србији.

Суботић нам презентира ново виђење личности и покрета Д. Љотића покушавајући разбити опште прихваћене стереотипе о фашистичкој (корпоративној) идеолошкој и политичкој суштини његовог покрета. По Суботићу, Љотић је најжешћи заговорник сталешке државе, а не корпора-

тивизма. На више места у тексту дато је тумачење суштине сталешког државног поретка. Суботић даје Љотићу епитете "хришћанског државника", "политичара с крстом". Посебно истиче три темељне идеје из Љотићеве политичке заоставштине: идеју сталешке државе, антикомунизам и антијеврејство. Уз ове његове темељне идеје можда би требало посебно нагласити Љотићев антилиберализам (који произлази из његове доктрине о сталешкој држави и антијеврејству), односно његово презирање и одбацавање идеологије и поретка либералних "западних демократија" ("јудео-масонске идеологије").

У другом поглављу уводне студије ("Органска а не индивидуалистичко-либерална мисао") Суботић даје своје виђење суштине корпоративизма и сталешког друштва. Суботић посебно истиче да је о идеји сталешке државе мало писано пре Другог светског рата. Углавном су доминирали текстови о идеји корпоративне државе, односно привреди национал-социјализма у Немачкој и фашизма у Италији. Сматрамо да је у овом делу књиге требало истаћи терминолошку разлику између корпоративизма и сталешког друштва, поготово због тога што у хуманистичким наукама влада терминолошка збрка у вези с тим појмовима. Да ли је појам сталешки систем само ужи појам корпоративног система? Лексикограф Б. Клаић (Рјечник страних ријечи, Загреб, 1964.), корпоративни си-

стем тумачи као "фашистичко државно уређење према коме се друштво састоји од удружења по струкама и сталежима (корпорације) у којима су заједно удружени и радници и послодавци".

Суботић прави јасну разлику између италијанског фашизма и немачког нацизма и на тај начин исправља деценијско поистовећивање фашизма и нацизма, односно подвођење свих тоталитарних антикомунистичких и антилибералних покрета под фашизам. У југословенској историографији, социолошкој и политичкој мисли фашизам и нацизам су низ година изједначавани. Суботић разликује италијански корпоративизам од немачког нацизма, мада су, како каже, присутне заједничке карактеристике. Разлика између фашизма и нацизма види се и у односу једне и друге стране према црквама, посебно према Римокатоличкој цркви, па је и ту компонету требало истаћи у тексту књиге. Нацизам је неговао пагански култ, истицао "германски митос" и, насупротив фашизму, прогонио Римокатоличку цркву и фаворизовао немачки протестантизам. Аутор је посебно нагласио да је Љотић одрицао "Збору" свако фашистичко обележје, чак и формалну сличност са фашизмом и хитлеризмом. Привидна сличност, по Суботићу, долази само од чињенице негирања либералне демократије.

Треће поглавље Суботић је посветио антикомунизму Д. Љотића истакавши га као битну одредницу његовог идеолошког склопа.

У поглављу "Љотић о Европи без Христа и Јеврејству" Суботић износи суштину Љотићеве религиозности, односно његово поимање Христа и православног хришћанства, као и суштину Љотићеве критике јеврејства. Поред Љотићеве критике јеврејства, Суботић нам представља критку јеврејства од стране интелектуалаца окупљених око "Збора". По њима, Јевреји су одговорни за организовање болшевичке револуције 1917. године, за стварање атеистичког СССР-а, за стварање лажне демократије и политичких партија које су створане са циљем да разједине народ. Љотићевци оптужују "масонску интернационалу" да је ујединила југословенски (српски) народ да би га касније могла сасвим растурити, распарчати. За Љотића су Јевреји "редитељи драме" савременог човечанства пошто од XIX века држе све европске нације у својој власти. Суботић цитира пасусе из Љотићевих радова у којима Љотић као "основне полуге" јеврејства означава слободно зидарство, демократију, плутократију, марксизам и болшеvizам. Дакле, у свим Љотићевим радовима провејава његов доследни антилиберализам. Љотић је стално скретао пажњу на фаталну улогу Француске револуције кроз коју је "ослобођено јеврејство постало главним крманошем целокупног живота Европе, а преко ње и целог осталог света". Суботић сматра да Љотић није био екстремни антисемита типа антисемита у Немачкој, који су пропагирали по-

тпуно јеврејско уништење, па испиче да Љотић није био за физичко уништење Јевреја, већ за уништавање "опасних јеврејских планова".

У петом поглављу своје уводне студије Суботић анализира Љотићево предавање под насловом "Има ли иће ништа добро да за Србина пише", које је одржано 13. марта 1944. у великој сали Коларчевог универзитета у Београду. Ту Љотић негира историјску оправданост Титовог и Дражиног пута у корист Недићевог. У завршном (закључном) делу уводне студије Суботић посматра Љотића као издана идеје конзервативизма која је била битна компонента србијанског друштва у XIX веку. На овоме месту Суботић поново одриче фашистички карактер Љотићеве политичке мисли и покрета.

Иако се аутор самим насловом определио да нам предочи политичке идеје Д. Љотића, сматрамо да је требало одређен простор у књизи посветити идеолошкој основи Краљевине Југославије. Може се слободно рећи да су Срби свим својим идеолошким и политичким бићем прионули уз идеологију грађанског либерализма. Д. Љотић је, дакле, своје политичке идеје (мисли) развијао у грађанској либералној Краљевини Југославији. Он је један од ретких српских интелектуалаца који је заступао антилиберално становиште у Краљевини Југославији. Сматрамо да је одређен простор требало посветити и реално-исто-

ријском политичком ангажману Д. Љотића, посебно од времена уласка у владу П. Живковића 1929. године. Мислимо да је требало нагласити разлоге Љотићевог изласка из владе 1930. (да ли је то било због неслагања са либералним државним концептом, због доминације унитарних либерала у државном врху, или због антиклерикализма диктатуре). Љотић је диктатуру прихватио због југословенског националног концепта који је требао да се реализира. Међутим, идеолошки "либерално-масонски" смер диктатуре брзо га је удаљио од учешћа у власти. У тексту је можда требало већу пажњу посветити карактеру Љотићевог југословенства (да ли је то концепт православног хришћанског југословенства?). Социјалистички историчари и политиколози су често истицали да је то југословенство заогрнуто плаштом "православног мистицизма".

Суботић је Стојадиновићеву Југословенску радикалну заједницу одредио као "профашистичку странку која копира идеје нацизма и италијанског фашизма све до 1939. када Стојадиновић силази са политичке сцене (боље речено са власти јер он и после фебруара 1939. остаје политички активан у својој "Политичкој групи", односно Српској радикалној странци - НЖ)".

По нашем мишљењу требало би бити опрезнији код давања оцена о фашистичком карактеру режима М. Стојадиновића. У периоду владе М. Стојадиновића била је раширена појава међусобног

оптуживања политичких противника набацивањем фашистичке ознаке на супарнички табор. М. Стојадиновић је такође, према оптужбама политичких противника (Удружене опозиције, "Збора", ЈНС, комуниста, итд.), био главни носилац фашизације земље, пре свега због отпочињања уске политичке, привредне и културне сарадње са носиоцима фашизма и нацизма у Европи, повезивања са немачком националном мањином у Југославији, због добијања фашистичких атрибута, због назива "Вођа" итд. Њега су спољне манифестације заиста приближиле типу једног ауторитативног вође. Међутим, не треба заборавити да је режим кнеза Павла, кога су Енглези називали "friend", успостављен заслугом британске политике. Поставља се и питање да ли је Стојадиновић успео да фашизира југословенски политички и државни систем. Основни политички и државни закони диктатуре, који су у суштини носили печат либералног западноевроп-

ског законодавства, остали су на снази и у намесничком раздобљу кнеза Павла. Нови системски закони нису донесени па ни закони који би могли носити одлике фашистичког законодавства. Изаостају расни закони, закони о удруживању на корпоративној основи, односно антилибералној основи. Пројекти таквих закона почињу се припремати тек у пролеће 1940. године. С друге стране, Југословенска радикална заједница је, због своје "племенске" разбијености, била далеко од једне чврсте националне странке, односно тоталитарне странке типа Националсоцијалистичке партије Немачке.

Мимо ових примедби можемо закључити да књига др Драгана Суботића представља корисно штиво и раритетно дело о политичким идејама Д. Љотића, које полемичким тоном покушава разбити, раније опште усвојене, стереотипе о фашистичком карактеру његових идеја и његовог покрета.

Никола Жујић

ХИМНЕ БОГОВИМА

(Прокло Дијадох, Химне боговима. Избор текстова, превод и тумачење Александар М. Петровић. ИПЦ Источник, Нови Сад 1995)

Најстарија филозофска струја у доба позног Римског Царства била је неоплатонизам. Његовим оснивачем сматра се Плотин (203-269), који је рођен у Александрији а живео је углавном у Риму.

У Плотиновом идеалистичком систему, поред Платоновог учења,

комбинују се и елементи раних филозофских школа (Аристотела, стоичара, питагорејаца и других). За разлику од класичне филозофије, у неоплатонизму су појачани мистички елементи, сасвим у духу времена. У извесном смислу, неоплатонизам се може назвати

рационалистичком теологијом. По Платиновом учењу, прасупстанцију света представља божанство, вечно и непроменљиво, и које се не може дефинисати. Божанство из себе рађа свет, не мењајући при том своју суштину. Најнижи ступањ стварања света представља материја коју Платин замишља као извор зла. Чулни свет и практична делатност имају малу вредност. Али људска душа стоји на граници светлости и таме. Путем самоусавршавања и аскетизма човек треба да се узвиси до сједињења са божанством. Прави извор сазнања није логичко мишљење већ аскеза.

Постплатоновска идеологија и религијска филозофија били су нам до сада познати у преводу Платинових Енеада а недавно, захваљујући изузетном научничком и преводилачком подухвату колеге А. М. Петровића, пред нама је и Проклов мисаони опус, донста у избору. Из обимног дела од неколико хиљада страница направљен је зналачки избор најилустративнијих Проклових размишљања. Успостављене су координате Проклове филозофије религије, односно грчке митологије и религијске филозофије. Упоредо тече и језичка прецизност у изразима адекватно нађеним и примењеним како у преводима тако и у ауторовим расправама - предговору инарочито у поговору под насловом "Метафизика свејединства са претпоставкама филозофске теургије код Прокла". У оба своја

текста аутор превазилази уобичајени начин писања и информисања читаоца о садржају књиге и токовима Проклове филозофске мисли. Највећи квалитет ових текстова колега Петровића јесте његово промишљање материје коју обрађује и проницање у филозофски систем неоплатонизма и његових представника, посебно, дакле, Прокла Дијадоха. Наш аутор је темељно обавештен, показује лепо познавање извора и литературе као и схолија уз Проклово дело. Док читамо, готово увек наилазимо на његов прави одговор када се запитамо како је успешно разрешавао Проклове неретко енигматичне мисли. Већ по свом образовању - класични филолог и филозоф - колега Петровић обезбеђује изузетан спој знања и акрибије за један овакав подухват у нашој филозофској науци и култури. Његове белешке и коментари уз преводе химни боговима (Хелиосу, Музама, Афродити, Хекати, Јанусу, Ликијској Афродити, Атини саветодавној, Боговима и Богу) неретко прерастају у мале есеје, некада по узору на Доситејева наравоученија.

Филолошком и филозофском анализом наш аутор Проклово учење извлачи преко појма бог. За Проклову теургију или богодејствовање, како је то лепо преведено једном архаизованом сложеницом, претходите су поуздане и акрибичне припреме у преводима и коментарима које је колега Петровић у ранијем периоду припремао

и појединачно објављивао. Тако је Проклова теолошка филозофија

сазрела до пуног израза у делу које је пред читаоцима.

Миодраг Стојаковић

СРПСКИ ПИСЦИ И НАУЧНИЦИ О БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Приредио Здравко Антонић. Изд. НИУ "Службени лист" СР Југославије, Београд, 362

У појави бројног историјског штива које нас у виду разноразних фељтона, записа "открића", исповести и мемоарских бележака, све више заплускује, појавила се и једна књига која на смирен и аргументован начин говори о Босни и Херцеговини и њеној вртложној историји. Реч је о књизи "Српски писци и научници о Босни и Херцеговини", коју је приредио др Здравко Антонић, сарадник Балканолошког института САНУ, а објавио "Службени лист" Југославије. Радује ме што међу издавачима и читаоцима постоји интерес за земљу у којој се глагол похарати од памтивека употребљава само у садашњем времену.

У освит нове ере, ондашњи Босанци годинама су се успешно одупирали агресивној и технички надмоћнијој Римској империји. Словени у V и VI веку су темељито похарали и порушили све градовевтврђаве, тако да им свима, ни до данас наука не може ући у траг.

Средњовековна, српска феудална Босна стасала је као и све феудалне државе на континенту, чије име се толико спомиње у позитивној конотацији, а ја га не могу изустити, јер се чувам да не постанем превелики лицемер. Ратовали су, убијали се феудалци и северно и западно и источно од Босне, баш као и у њој самој.

Босна и Херцеговина је била и остала terra missionis Католичке цркве. За католичког бискупа, није било места у Босни, па се он смести у Ђаково, на леву обалу реке Саве да одатле ради на покаоличењу. Никад није био задовољан успехом, јер "добри Бошњани" су знали шта је грех, да би им га неки овоземаљски човек, кога назваше "папа" - могао опростити.

Турци Османлије, порушише, оробисе Босну као мало коју земљу кроз коју прођоше, на путу до Будима и Беча. То рушење и спаљивање навукоше тамну завесу, па историја те балканске планинске

земље остаде доста непозната и мрачна, па се то пренесе и на поимање целе Босне, јер каква ти је прошлост - такав си.

Књига која је пред нама је особена историја БиХ. Састоји се од девет студија из пера седам аутора. Они су:

1) Влатко Богвићевић, *БиХ - српске су земље по крви и по језику*,

2) Јован Цвијић, *Анексија БиХ и српски проблем*,

3) Петар Кочић, *Аграрно питање*,

4) Петар Кочић, *Порези под Турцима*,

5) Иво Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*,

6) Владимир Ђоровић, *Политичке ириликe у БиХ*,

7) Васо Чубриловић, *Порекло муслиманског племенства у БиХ*,

8) Васо Чубриловић, *Српска православна црква под Турцима*,

9) Радован Самарџић, *БиХ у XVIII веку*.

Све у овој књизи потиче из те земље: тема, аутори, приређивач, писац предговора, писац поговора, рецензент. Не знам да ли је то случајно, а може бити да се хтелo да се Босна објасни, а чиме ће ако не својом научном и књижевничком елитом.

У предговору кога је написао Милорад Екмечић, сусрећемо се са оценом: "Понуђена збирка представља сведочанства како је ранија генерација српских научника и писаца реаговала у сличним околностима у којима се данас налази

српски народ. И он против себе поново има противника, који се ослања на демократски клерикализам који се стално снажи. ... Оно што је својствено овим делима старијих српских писаца је тежња да се српско питање постави на неку реалну основу".

Приређивач Здравко Антонић нам у поговору каже да су радови објављени у овој књизи "настајали у различито време, на различите начине и у различитим поводима", али да "сви имају нешто заједничко, што их међусобно допуњава и прожима. Осим ретког прекомерног наглашавања појединих ставова, сви су они научно фундирани погледи или научно изведене студије. У њима нема псеудонаучног или политикантског тона".

Давно рекоше да књиге имају своју судбину, па су и ови радови то на себи искусили. Студија Влатка Богвићевића, објављена је први пут 1908. у Мостару. Што душмани, што наши анационални, а 50 година финансирани нехат, гурнуше је у заборав.

Цвијићева књига, објављена је први пут такође 1908. године. Наравно, Аустро-Угарска је забрањила њен ход по својој територији. Године 1921. објављена је други пут, али скраћена за 636 редова, како је утврдио колега Антонић. Изостављен је одељак: Гаранције или минимум потребан за живот Србије и Црне Горе. Године 1978. иста грешка је поновљена, али и са недопустивим мењањем имена књиге; уместо српски проблем - стоји српско питање. У овој књизи,

објављује се сагласно оригиналу. Андрићева дисертација, требало је да се објави у Сабраним делима 1976. године, али, то је довео у питање Абдулах Јасенковић тадашњи директор "Свјетлости" - извршног издавача. Подржао га је, ко ће други, до Родољуб Чолаковић, тада председник (први) Задужбине Иве Андрића и то поверио свом Дневнику. Цитирам: "Данас ми се јавио Јасенковић да Свјетлост не жели да Андрићева докторска дисертација... наводи погрешно име буде објављена, у Сабраним делима. Утолико боље. Јер, то је на брзину писана теза која површно расправља о врло сложеним питањима (богумили, исламизација дела босанско-херцеговачког становништва, односи међу верама исл.). Осим тога, тај напис тако одударе по стилу од онога што чини срчку Андрићевог дела: сажетост, једрина, богатство мисли: да би многи читалац био једноставно разочаран".

Влатко Богићевић своју расправу назива "расправица". Одмах на почетку наводи изворе на основу којих је писао. Воли да цитира стране и хрватске ауторе. На пример: др Иван Хојић у књизи "Слике из опћега земљописа" (Згб. 1900) каже: "Већ више од најстаријих времена дијелила се је српска земља на више области, а најзначајније су биле Раша и Босна". Богићевић наводи мноштво извора који потврђује српски карактер БиХ и по народу, језику и писму. Муслимани у БиХ су писали искључиво ћирилицом до 1878.

године, а исто су чинили и францезци. Од аустријске окупације почиње убрзана кроатизација босанских католика. Богићевић позива хрватске научнике да "изнесу само један примјер из старих босанских писаних споменика, гдје би се народ у БиХ звао хрватским именом, па ћу се ја први одрећи свога српског имена и примити хрватско".

За Јована Цвијића су БиХ "централна област и језгро једног народа". Он је дао геополитичку анализу положаја српског народа, његово бројно стање (10 милиона) по областима, економски императив, карактер управе А-У у БиХ, да би овако закључио: "*Српски се проблем мора решити силом*. Обе српске државице морају се поглавито војно и просветно најживље спрематити, одржавати националну енергију у завојеваним деловима српског народа и прву, иоле повољну, прилику употребити да расправљају српско питање с Аустро-Угарском".

Текстови Петра Кочића о аграрном питању и порезима под Турцима објашњавају срж живота Срба у Босни. То је голи живот. Кочић се није ослонио на сопствени увид и усмену традицију, него је и сам, по угледу на Цвијића, посегнуо ка статистици, катастру да би показао ко су стварни власници земље и што све сила, гора од турске, чини.

Када се прочитају ови Кочићеви текстови, постаје јасно одакле му онолика ватра, с којом се

борно да исправи неправду, ватра у којој је и сам изгорно. Да је Петрашин, тако су га звали Крајишници, доживео 1. децембар 1918, верујем да срећнијег човека не би било на свету.

Ђоровићева анализа политичких прилика у БиХ почиње од старе босанске државе и иде све до 1939. године. Овај синтетички текст не само да показује суштину збивања, него и опомиње. За Ђоровића "проблем БиХ то је проблем Југославије у малом". У склопу Југославије, вели даље, Босна је њена централна област, срж целе државе, са најчистијим делом српско-хрватске расе (96%). Упо-

зорава: "Била би фатална погрешка сваке оне комбинације, која би се усудила да пред Босну постави алтернативу: или Београд или Загреб. Јер, у том часу цео српски елеменат, понављам цео, онај који у Босни има и релативну и апсолутну већину, дао би само један одговор".

Време је дало за право и Цвијићу и Ђоровићу. Ова књига је доказ да мало учимо од историје. Она је доказ да и сви они који сада живе у БиХ такође мало знају своју прошлост. Најзад, и тај Запад, који нам кроји државе, не зна шта је Босна, те у њој све живо силује - а одговор на то је рат.

Никола Б. Појовић

Милош Хамовић, ИЗБЈЕГЛИШТВО У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1941-1945

Филип Вишњић, Београд 1994, стр. 504

Недавно је у издавачком предузећу Филип Вишњић из Београда угледала светло дана књига Милоша Хамовића *Избјеглиштво у Босни и Херцеговини 1941-1945*.

После књиге др Слободана Милошевића *Избјеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941-1945*, објављене такође у Београду 1981. године, ово је други покушај да се пише на сличну тему. Занимљиво је да су оба аутора радила, или и данас раде, у долини реке Дрине (Горажде-Србиње), преко чијег слива је избјеглиштво било најмасовнија.

Хамовић је проблем избјеглиштва у Босни и Херцеговини 1941-1945. као историографску тему конципирао и реализовао тако да она има уводне напомене (стр. 11-26) и шест поглавља са неколико десетина потпоглавља. Као и сваки професионалац који свом послу приступа опрезно, студивно и сериозно, и Хамовић је обради ове сложене и незахвалне теме пришао тако што се претходно добро упознао са дOMETИМА историографије и стањем архивске грађе, а то значи да је настојао да сагледа степен обрађености дотичне ма-

терије и могућности њене даље и потпуније обраде. Његова запажања о оба питања врло су занимљива и толико уверљива да оправдавају друштвену потребу да се отвори ново радилиште за научни рад. Ради се, заправо, о посматрању, сагледавању и разрешавању избеглиштва као појаве на одређеном географском простору (у конкретном случају тај простор је Босна и Херцеговина), у пуном његовом обиму и садржају.

Имајући у виду јасно дефинисан циљ, аутор је сматрао да ће га остварити на најпотпунији начин ако избеглиштво као тему, односно друштвену категорију, посматра и обрађује кроз шест тематских целина које, у ствари, представљају шест глава са одговарајућим бројем потпоглава. Те главе су: I - *Узроци избјеглиштва* (стр. 27-109); II - *Српске избеглице* (111-236); III - *Муслиманске избеглице* (237-362); IV - *Хрватске избеглице* (362-380); V - *Јеврејске избеглице* (381-397) и VI - *Повратак избеглица* (399-465). На крају следи краћи закључак, попис извора и литературе, скраћеница, неколико табеларних прилога, регистар личних имена и садржај. Књига има укупно 500 страница, што је сасвим довољно да се о свим питањима говори без ускости.

У првој глави - *Узроци избјеглиштва* стављени су у фокус проучавања облици и интензитет пропагандног и политичко-психолошког притиска на Србе и Јевреје у Босни и Херцеговини 1941. Уочено је, између осталог, да је од

300 листова и часописа који су излазили у Независној Држави Хрватској око 40 припадало усташкој организацији, а централно гласило за Босну и Херцеговину је био *Сарајевски нови лист*, у коме су не само уводни чланци него и бројни други текстови били прожетни распиривањем антисрпског и антијеврејског расположења. Срби и Јевреји означавани су узрочницима и виновницима свих ратних недаћа. О њима се говорило и писало као о "отпадницима", "баласту", "преварантима" и сл. У границама НДХ тада је живело око 1.900.000 Срба или око 1/3 укупног броја становништва. Према начелима и пракси усташког покрета њима је било намењено нестајање на један од три начина: физичка ликвидација, превођење у католичку веру и протеривање. Не испуштајући из видног поља ни један од наведених начина, аутор је посветио посебну пажњу принудном исељавању, које је, када је реч о српском становништву, текло углавном преко Дрине у Србију или преко Саве у Славонију. Под притиском, изазивањем страха и на многобројне друге начине, подстицано је покретање народа са одређеног простора. Хамовић пажљиво испитује: како, колико, када и зашто се покреће српски народ са свог вековног огњишта. Свестан тешкоћа утврђивања прецизног броја и могућих злоупотреба, истраживач ради опрезно, постушно, упоређујући различите цифре и позивајући се на нове до тада некористићене изворе.

Управо су извори једна од главних препрека што је понекад проблем квантификације толико сложен да надмашује знање, искуство и савест у истраживачком поступку. У таквим случајевима аутор тражи излаз у консултовању учесника и савременика догађаја (ако их има) или отворено признаје да је питање још увек отворено.

Друга глава - *Српске избеглице*, представља тежишни део књиге и намењена је сагледавању пресељавања српског становништва под присилом у Србију и његовом збрињавању (тзв. вањско избеглиштво), као и опису бројних збегова српског народа унутар Босне и Херцеговине (тзв. унутрашње избеглиштво). Према аутору, било је укупно 350-400 хиљада српских избеглица у периоду 1941-1945. године.

Радећи више година у разним архивима, посебно оним који садрже обимну документацију владе Милана Недића, особито Комесаријата за избеглице на челу са Томом Максимовићем (Архив Југославије, Архив Србије, Архив војске Југославије), аутору је пошло за руком да исцрпно реконструира различите облике и начине пресељавања угроженог становништва из Босне и Херцеговине у Србију, прихват избеглица, оснивање разних органа за помоћ избеглицама, евидентирање и размештај избеглица по Србији, видове и начине помоћи за исхрану, бригу о деци, запошљавање, школовање, агитацију за одлазак на рад у Немачку, укљу-

чивање у националну службу за обнову Србије, стрељање избеглица у Краљеву и разне друге њихове недаће по Србији, као и другу страну медаље - дивовску борбу избеглица за преживљавање, укључујући ту и разне културне и спортске садржаје као саставне делове борбе за опстанак. У тзв. вањском избеглиштву река Дрина је била сведок бројних српских колона, претежно жена и деце, која су ту, у њеној брзој и мутној матици, натерана усташком пушком и камом, окончала занавек своју младост. О томе даје особито потресне податке Перо Ђукановић у својим записима *Усијанак на Дрини*, где пише: "У чамац су прво трпана дјеца, а од већих које је старо и болесно. Дјеца чије мајке нису биле превезене ушла су у ноћ истоварена на обали, онако гола, мокра и на леденом времену." (стр. 178). Не треба много напора да се закључи шта је са њиховим здрављем касније било.

Што се тиче унутрашњег избеглиштва српског становништва, о чему аутор такође пише, оно је било стална појава од 1941. до 1945. и захватало је све крајеве Босне и Херцеговине, односно све устаничке области. Почивало је углавном на искуству из претходних бројних буна и устанака српског народа против турских намета и зулума.

Посебно поглавље у књизи посвећено је избеглиштву муслимана, који су због специфичних услова у којима су се нашли били више окренути унутрашњем избе-

глиштву него спољашњем. А када се ради о унутрашњем избеглиштву, онда је Сарајево представљало град у кога су се сливали муслимани са свих страна. "Могло би се рећи", примећује аутор, "да су сви путеви водили у Сарајево, а у неким случајевима и стазе, јер су избеглице долазиле и кроз шуму, не користећи саобраћајнице које су водиле у град" (стр. 237). Обимна сачувана грађа из провинције Велике жупе Врхбосна, Уреда за избеглице, хуманитарног друштва "Мерхамет", и др. повукла је аутора да избеглицама у Сарајево, без обзира на то да ли су ту дошли на остали или им је то била пролазна станица, посвети највише простора. Искрпно и документовано су приказани долазак и смештај избеглица, организација исхране, здравствена служба, школовање деце, сакупљање помоћи у новцу, храни, одећи. Праћене су и све осцилације у приливу и одливу избеглица, као и однос између староседелачког и избегличког становништва. Премештањем великог броја избеглица на Али-пашин мост у пролеће 1942. године усташка власт је настојала да над њима оствари потпунију контролу и да их санитарно одвоји од грађана Сарајева. Муслиманске избеглице из источне Херцеговине имале су углавном основу тачку у граду Мостару, а из североисточне Босне у Тузли. Прве избеглице нашле су се у Мостару средином јуна, што је свакако у вези са избијањем ус-

танка српског народа у том делу Херцеговине.

Спољно избеглиштво муслимана, супротно српском, било је мањег обима. Угрожни су се углавном кретали према Дубровнику, Санџаку, Косову и Славонији. Према Хамовићу, број мухаџира у Босни и Херцеговини је приближно износио од 150-200 хиљада, од чега отпада на избеглиштво ван БиХ од 20-30 хиљада.

Четврто поглавље књиге је посвећено хрватским избеглицама, појави која није била до сада историографски обрађивана. Мада није посебно наглашено, и хрватско становништво је имало унутрашње и спољно избеглиштво. У првом случају се радило о бежању хрватског становништва испред четника или партизана у суседне градове, а у другом о пребегу у Славонију која је и раније била правац којим се кретало хрватско становништво у потрази за зарадом. Број хрватских избеглица у односу на српске и муслиманске био је неупоредиво мањи што је, с једне стране, одраз укупног броја хрватског становништва у БиХ, а с друге, што су четници у својој освети према починиоцима злочина над српским народом били више експонирани према муслиманима него према Хрватима. Рачуна се да је било захваћено разноврсним избеглиштвом око 30-40 хиљада хрватског становништва.

Затим следи приказ ратне судбине јеврејског народа кога је у НДХ било око 40 хиљада. У БиХ је живело око 14 хиљада Јевреја, од

чега је 12 хиљада ликвидирано на најверскији начин у ратном вртлогу, а само мали број је успео да спасе главу избеглиштвом на италијанску окупациону зону или одласком у устанак. Уништавање јеврејског становништва и његових материјалних и културних добара у Сарајеву један је од најтежих злочина извршених на тлу Југославије у току другог светског рата. Од 10.5 хиљада сарајевских Јевреја, око 9 хиљада је интернирано у логоре, од чега је само неколико десетина преживело рат. Начин њиховог купљења, депортовања и мучења спада у најпотресније странице ове књиге. Уништавањем Јевреја Сарајево је изгубило еминентни део свога народа који је у сфери индустрије, трговине и здравствене службе заузимао доминантно место.

Тему избеглиштва Хамовић је употпунио и приказом о расељавању Словенаца у Србију и Босну и Херцеговину. Нашао је да се према плану о њиховом пресељењу, донетом у Загребу 4. јула

1941. године, населило у БиХ укупно 4.869 Словенаца који су размештени по разним градовима, а највише у Сарајеву.

У књизи се могу наћи и подаци и коментари о досељавању фолк-дојчера, који су због тесне спреге са окупатором и усташама изгубили услове за опстанак у Босни и Херцеговини.

Посебно поглавље у својој књизи Хамовић је посветио повратку избеглица у Босну и Херцеговину. Он тај повратак види као непрекинути ланац који траје од првога дана одласка па све до краја рата и наставља се и касније.

Имајући у виду изворну основу на којој је књига рађена, методологију рада, начин интерпретације, стил, језик и укупан ангажман аутора у доношењу судова и закључака, може се казати да је Милош Хамовић свој вишегодишњи научноистраживачки задатак успешно обавио, и књигом која је пред нама обогатио српску историографију још једним значајним делом.

Здравко Анићонић

Милан Б. Матић, РАВНОГОРСКА ИДЕЈА У ШТАМПИ И ПРОПАГАНДИ

Институт за савремену историју, Београд 1995, 1-316

Књига др Милана Матића појавила се постхумно. Написао ју је

човек који је читав свој радни век провео у архивима бавећи се и

хеуристичким, и библиографским и причеђивачким пословима. Олакшао је научни рад многим истраживачима, писцима монографија и синтеза из области радничког покрета, НОР-а и револуције.

Књига "Равногорска идеја у штампи и пропаганди" пружа историчарима незаобилазан документациони материјал.

Првим њеним поглављем аутор их уводи у проблемски оквир, аналитичким прегледом који има историографску тежину.

Следи део који садржи изворну основу - штампу свих нивоа једне војно-политичке и друштвене организације: од најмање јединице до корпусне групе, од сеоског равногорског народног одбора до покрајинског, и Централног националног комитета ослобођења Југославије; од основне равногорске омладинске организације до омладинских штабова у четничким војним формацијама свих нивоа.

Приказ четничке штампе није само систематизован по нивоима, него је и дат увид у њену садржину, у оквиру неколико посебних прилога:

Једну групу чине прилози који се односе на равногорску мисао. Они садрже циљеве покрета ђенерала Драже Михаиловића и пока-

зују пропагандне и политичке путеве који су водили њиховој реализацији.

Друга група прилога односи се на тему "Српско питање, државно и друштвено уређење". Садржи одређења покрета према датој социјалној и националној стварности, као и визије будуће реконструкције друштва и државе. Посебно је истакнута реконструкција нове Југославије у складу са федеративним и етничким принципом, која се битно разликује од авнојске, која етнички принцип игнорише на антисрпски начин.

Прилози о "комунистима и партизанима", о "Немцима и квислинзима" и о "савезницима" представљају збирку материјала који показују изразито антинацистички и антифашистички карактер четничког покрета. Показују да је његов антикомунизам мање идеолошки, а више национално-егзистенцијално мотивисан. Домаћи комунизам се одбацује као екстремизам.

Иза концизног, функционалног предговора др Милана Весовића "крпје се" личност која је зналачки завршила велики посао, посао који је покојни др Матић за живота припремио и уобличио. Др Весовић је пример за узор.

Веселин Ђурешић

C.I. CHRISTIAN: SINGEROASA DESTRAMARE - IUGOSLAVIA (КРВАВО РАЗБИЈАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ)
Editura "SYLVI", Bucuresti 1994, p. 327+28

У моменту када страна штампа на све стране води медијски рат против Савезне Републике Југославије и противу Срба, заборављајући да напомене и сарадњу једног муслиманског вође, Фикрета Абдића са Србима, ретке су белешке у иностраној озбиљној штампи које могу да укажу на оправданост борбе српског народа за очување својих историјских области и вековних традиција. Таквих примера има у задње време све више.

Међутим, велико и пријатно изненађење представља горња публикација објављена на румунском језику, која се у целости ставља на страгу Срба, и то не само идући путем традиционалног српско-румунског пријатељства, већ базирајући читаво излагање на сестраном познавању историјских чињеница и токова на Балкану од времена доласка Словена на ове просторе, па преко балканских средњовековних држава, њихове пропасти под ударом Турака, и све до ослободилачких ратова у прошлом веку, као и стварања прве и друге Југославије. Чињеница је при свему томе да аутор не доноси априористичке ставове, него их као врстан познавалац наше историје објективно приказује румунском народу без икаквих тенденција.

Из читавог излагања добија се утисак да аутор нема ниједног тре-

нутка намере да се стави у службу српских интереса или српских националних идеала, већ му је циљ да представи румунском народу историју његових традиционално пријатељских суседа. А такав став - по нашем мишљењу - даје овој књизи посебну димензију. И чини нам се да су догађаји који су дошли последњих година само послужили аутору да представи историју српског народа румунској јавности. Иначе сам наслов ове књиге дошао је као последица самих догађаја у које је наша земља упала задњих година. Књига би слободно могла да носи наслов Историја српског народа.

Књигу је аутор посветио својим кћерима, али и оним Југословенима које је имао прилике да познаје.

Пре него што завршимо, у немогућности да укажемо на све појединости, рећи ћемо да је аутор располагао одличном библиографијом састављајући ову књигу, а она се састоји како од српских и хрватских, тако и од западно-европских извора. Сем тога, аутор је користио и бројне периодичне публикације. Ако се књига, углавном односи на најновије догађаје, она суштински ипак представља једну потпуну историју Срба. Своје излагање аутор је поткрепио бројним географским картама које говоре о распрострањености Срба у

најстарије време, па онда и њихове миграције у вези са османском инвазијом. Није заборављен ни јад који су Срби претрпели и у првом и у другом светском рату и наших дана, нити су заборављене фотографије личности које су се налазиле на челу ове земље, као краљ

Александар Карађорђевић и председник Јосип Броз Тито.

Ма како судили о овој књизи, мишљења смо да је румунски народ добио пун увид у историју Срба и рекли бисмо да њен наслов овакав какав је, дао је аутору само повод.

Милан Ванку

ГРЧКА И СРПСКА ПРОСВЕТА

(Научни скуп "Грчка и српска просвета у XVIII и XIX веку", одржан на Демокритовом универзитету Тракије, у Комотинију, 24-26. маја 1996. године)

Данашње зближавање српског и грчког народа само је потврда једног дуготрајног процеса у историји и култури два традиционално пријатељска народа. "У томе дугом низу столећа наших међусобних односа нашао сам врло много пријатељства, ... нашао сам много благотворних културних утицаја једнога народа на други, ... нашао сам читаве векове заједничког страдања, братског саучешћа и међусобног помагања, једнаке напоре за политички културни васкрс својих народа... док се властитим радом нису издигли до својих данашњих идеала за будућност", пише Владан Ђорђевић, посланик Србије на Краљевском двору Грчке (1891), у својој студији "Грчка и српска просвета", објављеној 1896. године.

Поводом обележавања сто година од излажења ове значајне монографије одржан је заједнички научни скуп. Његови организатори били су Катедра за историју и етнологију Демокритовог универзитета Тракије у Комотинију и Катедре за неохеленске студије Филолошког Факултета у Београду, у сарадњи са Балканолошким институтом САНУ. На скупу је поднесено двадесетак саопштења међу којима и осам реферата београдских колега. Тематски посматрано, референти су своја научна саопштења усредредили на српску рецепцију византијског права у XIV веку, на релацији Ексабиблоса К. Арменопулоса (1345) и Законика цара Стефана Душана (К. Пикакис), затим на српску XVIII века

и њен значај за формирање националне свести Срба после оснивања националних држава на Балкану (Д. Сакис, К. Мелетијадис), на просветитељско дело Д. Обрадовића и његов допринос ширењу грчке културе и педагошких идеја (Д. Пангић). Ту су и везе јерусалимског патријарха са областима под јурисдикцијом Српске цркве и систематске посете српских ходочасника Јерусалиму (К. Хрисоходис), затим устаннички покрети крајем XVIII века и допринос црквених великодостојника њиховом бољем организовању (А. Каратапас).

Културне и књижевноисторијске координате дате су у већем броју саопштења, историјски и компаративно. У њима се говори о Мосхопољу као економском и културном центру, о његовој академији и штампарији (П. Христопулос), о симбиози Срба и Грка на основу немачких путописа XIX века (Б. Костић), о српској и грчкој епистографији (В. Јелић), о преводима Д. Дарвара са старогрчког на славеносербски језик (Г. Кјутуцкас), о модерној Грчкој и Грцима у делима српских историчара културе и антропогеографа (Д. Батаковић), о грчким и српским пословицама као елементу традиционалне педагогије

(М. Барбулис) до трагања за прототипом неких грчких песничких остварења сачуваних у српском преводу (М. Стојановић).

Када се говори о учебницима бележимо рукошисни Катихизис "за земушку младеж" (1836), чији је аутор свакако Е. Папајанусис-Поповић (Ст. Кекридис). Годину дана касније јавља се и прва грчка читанка на српском језику В. Радишића, а педесетих година XIX века и прва граматика новогрчког језика Јефтимија Аврамовића, на основу којих и још неких других извора смо добили занимљиво тумачење придева "јелиногречески" у нашим учебницима XVIII и XIX века (М. Вукелић). По свом тематском опредељењу издваја се осврт на Атински универзитетски музеј историје образовања и његово прерастање у истраживачки центар, о коме је говорила група аутора са проф. Т. Папаконстантинуом.

На заједничкој пленарној седници, учесници овог научног скупа прихватили су предлог српске делегације да се наредни заједнички састанак одржи у Београду 1998. године, поводом обележавања 200-годишњице од страдалничке смрти грчког песника и балканског револуционара Риге од Фере.

М. Стојановић

НАУЧНО ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ

Радојица Јовићевић, *О ИМЕНИМА - чланци и расправе*. Београд 1995. Издавач Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Научни посленици у области ономастичких студија имају пред собом не само тематски разноврсну него и језичком грађом богато илустровану студију *О именима - чланци и расправе*, аутора Радојице Јовићевића, професора на Катедри за јужнословенску филологију Филолошког факултета у Београду. Проницљив у запажањима, аналитичан и разложен у доказном поступку, Јовићевић своја истраживања заснива на разуђености ономастичких студија. Хронолошки посматрано, њега интересују лична имена у *Новом завету*, старословенска и стара српска имена и презимена, старословенска адаптација имена једне богиње (Лето), грцизирана и грчка *potina prorǵia* - у старословенском језику. Посебно поглавље, готово трећина књиге (стр. 120-186), посвећено је личним именима у *Псалмишу Црнојевића*, поводом 500-годишњице српскога штампарства. Укратко, нема готово ниједне тематске целине на овим страницама, већег или мањег захвата, а да аутор не влада суверено језичком грађом свих граматичких категорија, и онда када их пореди са грчким или грцизираним облицима.

Проучавајући старословенске јеванђелске и многе друге преводе *Новога завета*, Јовићевић запажа

бројна топономастичка "разночте-нија", у ствари, синонимне називе за један исти појам, за исти предео, и закључује да они проистичу углавном из грчког изворника. Мало је грчких и грцизираних индеклинабилних имена у старословенском језику која се нису уклопила у његову деклинацију, било "морфолошком адаптацијом, тј. ослањањем на словенске апелативе, или деривационом адаптацијом, то јест ослањањем на словенска властита имена - дакле, суфиксално, или пак на трећи начин - крћењем основе", закључује наш аутор. Али, он је, с разлогом, врло опрезан када узима релевантне грчке примере. Наиме, он се не ослања на доцније преписе, уколико нису сачувани преведени текстови.

У тексту *Грцизирана и грчка potina prorǵia и айелайиви на - њ у старословенском језику* издвајамо неколико изузетно драгоцених запажања и наглашених ауторових сазнања насталих као резултат његовог критичког односа према мишљењима неких ранијих истраживача (А. Вајана, Р. Ајтцетмилера, Ј. Садник и др.). Реч је, најпре, о примерима са интервокалским спирантом -γ- који су у старословенски језик ушли из народног грчког језика. Полазећи од тога да је "ортографска тра-

диција била веома јака, десило се да примери за ову - као и за неке друге гласовне појаве грчкога језика - буду забележени пре у старословенским споменицима, него у грчким текстовима византијске епохе. Зато ови и овакви примери имају двоструки значај: 1. представљају "драгоцен материјал за историју грчкога језика" и 2. за нас много важније - указује на то да су први словенски преводиоци у своје преводе уносили поједине грцизме не као позајмљенице из књижевног грчког језика, него у облику у коме су из народнога грчког ушли у језик оних Словена, чији је говор послужио као основа за први књижевни језик словенски".

Када говори о старословенској адаптацији имена грчке богиње Лето (ном. Λετώ, ген. Λετούς), у Супрасаљском зборнику, колега Јовићевић документовано образлаже зашто је овде преузет баш грчки генитив овога женскога

личног имена. "Преводаца је", сматра аутор, "адаптацијом излаз нашао у грчком генитиву, али не због лакше транскрипције, већ зато што се само тај грчки облик својим завршетком могао уклопити у словенску деклинацију. Преузимање грчкога генитива није, дакле, никаква транскрипција (ни транслитерација), него је то морфолошка адаптација грчкога женскога личног имена словенским именицама женскога рода -и-деклинације".

Књига чланака и расправа Јовићевића о грчким позајмљеницама у старословенском језику, о старословенским календарским именима с окрњеном основом, о персонифицираним називима, ономастичким деривацијама, грцизирањем еквивалентима појединим (старо)словенским именима, представља научно превазилажење досадашњих резултата језичких проучавања у области славистичких и балканолошких ономастичких студија.

Миодраг Стојановић

Светлана Поповић, КРСТ У КРУГУ

Архитектура манастира у средњовековној Србији, Београд 1994, Републички завод за заштиту споменика културе, Просвета, (Библиотека Уметнички споменици), 536 стр., 7 слика у боји, 138 црно-белих, резиме на енглеском језику.

Кратак преглед стручне литературе објављиване током

последњих пола века открио би да су свеобухватна истраживања две

основне гране средњовековне ликовне уметности на нашем тлу неједнако заступљена. Док је историја сликарства добила већ две научне синтезе - аутора Светозара Радојчића (1966), и недавно преминулог Војислава Ј. Турчића (1975) - о архитектури истог периода, на једном месту, можемо сазнати само из прегледа Александра Дерока, "Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији". Реч је о делу које је годином издања 1953, а тиме и актуелношћу, али још више и невеликим обимом, одавно заслужило да добије настављача. Од недавно, у оквиру корпуса средњовековне српске архитектуре чији је аутор Милка Чанак-Медић, архитектонски споменици, цртежом и речју изузетно темељно представљени, постепено долазе на светлост дана, али то је дугорочан пројекат чији коначан изглед још увек није сагледив. Слична је ситуација и када је реч о монографијама једног или групе споменика; оне су сразмерно малобројне, а њихови писци су често историчари уметности који се током студија обучавају за стилску, али не и за архитектонску анализу.

У таквом стању домаће науке појавила се нова, обимна синтеза архитекте Светлане Поповић на тему која код нас још није била предмет систематских истраживања и стога особито занимљива за медијевалисте, поготово оне са нашег поднебља. Она се бави архитектуром средњовековних (од XII до XV столећа) монашких за-

једница у Србији, односно изгледом и наменом световних грађевина у манастиру и његовог утврђења. Иако треба имати у виду да су начини употребе појединих објеката некада вишеструки, тако да кула или трпезарија, на пример, имају и сакралну функцију, о храмовима је реч тек уколико је то неопходно за разјашњење неких питања. Ова књига је настала на данас вероватно једини могућ начин - као резултат великог пројекта Републичког завода за заштиту споменика културе, чиме је био омогућен марљив рад бројних сарадника на терену. Већ из изложених основних података може се претпоставити да је заснована титула "Издавачки подухват године", стечена на Сајму књига у Београду 1994. године.

Студија је веома амбициозно замишљена о чему може да посведочи и кратак увид у њен садржај. Започиње "Уводом" (17-23), у коме је, као што је уобичајено, протумачен метод рада и где су укратко коментарисане најзначајније публикације на ову тему у иностраној и домаћој историографији. Ту је скренута пажња и на чињеницу да је сразмерно мали број археолошки обрађених манастира (а ниједан систематски и потпуно) био је и остао објективан разлог због којег је сваки рад овакве врсте, последично, осуђен на недореченост. Потом следи сразмерно обиман историјски преглед: "Прилике у Србији од XII до XV века" (23-35). Наредно поглавље "Оснивање манастира и

њихово уређење" (35-66), издељено на више мањих целина, садржи веома значајна запажања о ктиторству, условима и околностима под којима се најпре владар или члан његове породице, а касније и властелин, одлучивао на подизање задужбине. На овом месту је Светлана Поповић указала и на битну разлику која српске манастире одваја од најпознатијих византијских владарских и властeosких ктиторија, начелно најпodesнијег упоредног материјала за домаће примере. Док су у Византији манастири равноправно подизани ван градова и у њима (почев од Престонице, препуне монаха, преко другог града царства - Солуна, па надаље), процес урбанизације средњовековне континенталне Србије текао је тако споро, да ми и немамо средњовековних градских манастира. Према до сада сасвим непотпуним сазнањима, у урбаним утврдама су постојале цркве, али не и организоване монашке заједнице. У превасходно руралној средини попут средњовековне српске државе услови који су морали бити задовољени да би се на неком месту подигао манастир били су малобројни - близина пута и реке били су најпречи.

Свакако најзанимљивији део другог поглавља насловљен је као "Порекло манастирског плана" (51-66), где је арх. Поповић пратила глoцрте широм византијског, а делимично и западноевропског света. Разлог систематском истраживању лежи у различитости манастирских основа насталих у

средњовековној Србији које су по мишљењу аутора кружног или елипсоидног облика, у односу на византијске (мање или више правилан полигон). Овде треба напоменути да је једино облик обзиђа неколицине манастира кружан, док је код већине различито неправилан. При томе доношење коначних закључака посебно отежава недовољно познавање њиховог оригиналног решења, о чему сведочи у великој мери претпостављен изглед неких манастирских основа на објављеним цртежима у књизи. Заједнички именитељ за све је неправилна форма, налик на неки органски облик, пре него на геометријску слику. Стога се само у крајњој консеквенци оне свode на круг или елипсу, али би се, исто тако, могле протумачити и као полигони заобљених углова. Ово запажање нам се чини важним, јер ако се прихвати да је кружан облик који се са приближно једнаком дозом уверљивости може описати и као вишеугаон, поставља се питање критеријума на основу којег би се определили за једну или другу форму. Отуд, недостатак поуздане представе о изгледу типичне манастирске основе релативизира сугерирани допринос Србије решењу плана византијског манастира. Чини се вероватнијом претпоставка да је на облик бедема ипак пресудно утицао терен на коме је манастир грађен, него да је постојала задата или жељена схема које су се држали они који су одређивали

ток обзиђа, што потврђује и разноликост манастирских основа. Горња тврдња се не односи на Студеницу, где је северни плато био знатно нижи него данас, а бедем је, ипак, скоро правилан круг. Отуда се не стиче утисак да је теза о Студеници као прототипу изгледа манастирског плана органски произашла из досада запажених њених особености. При том се мисли на оне које јој додељују позицију узора, а производе из њене основне улоге гробне цркве утемељитеља владајуће династије. Задужбина великог жупана Стефана Немање оправдано је у историји уметности тумачена као узор за оплату каменом или мермером, скинтуру, просторни и сликани програм, као и модел владарског сахрањивања. Студија пред нама отвара академски постављено питање да ли се исто односи и на облик њених бедема.

"Манастирско насеље" (67-95), посматрано је у својим "административним" границама: заједно са властелиштвима и придворицама (уколико их је било). Лако се уочава да је основни распоред манастирског језгра типизиран, а његова шира околина не подлеже строгим захтевима планирања и развија се према световним законима свог окружења. Запажено је непостојање источно-православног обичаја изградње костурница и крипти код Срба (са изузетком Хиландара и Жиче). Једна од константи средњовековног манастирског живота, сахрањивање различитих личности од владара, чла-

нова његове породице или властелина, преко игумана до обичних монаха унутар зидина, а некад и у непосредној околини, довело је још у ранохришћанском периоду до изградње посебних просторија (или грађевина) намењених погребном обреду и слављењу усмене на мртве. Овај обичај се из Византије раширио по великом делу њене културне империје, по свему судећи, са изузетком средњовековне Србије. Према постојећим подацима, српски владар или архијереј ктитор сахрањиван је у наосу цркве, чланови породице у припрати, а игумани и монаси споља, и на гробљима ван манастирских зидина, али не и у криптама или, у ту сврху, намењени грађеним капелама.

Посебан тип манастира, различит од киновија, настањених подвижницима наклоњеним андохоретском животу захтевао је кратку самосталну обраду у поглављу "Пећински манастири и испоснице" (97-103).

"Врсте манастирских грађевина" (103-126) су, у складу са наменом, подељене: на 1. трпезарију; 2. кухињу; 3. оставе и радионице; 4. скрипторије и библиотеку; 5. болницу; 6. странопријемницу; 7. ћелије; 8. палате; 9. млинове, цистерне и друго. Изложена систематизација изабрана је на основу писаних извора и понекад сликарства, а архитектонска и археолошка истраживања могу, на жалост, само делимично да је потврде.

Изучавање материјалних остатака сваког појединачног манастира, њихова темељита анализа са предложеним идеалним реконструкцијама, заузели су, разумљиво, највећи део студије Светлане Поповић. У поглављу "Заштита манастира и манастирско утврђење" (127-240), посебно су детаљно изучавани они делови обзиђа који су могли имати одбрамбени карактер: улази и куле, које су од XII до XIV века имале и сакралну намену (капеле на спрату, звона под кровом). У Лазаревој Србији несигурности и страха од Османлија манастир је постао права утврда. Показало се да је монашка заједница, као и остали делови друштвеног система, морала да се прилагоди токовима историјских околности. Начин на који су се манастири штитили био је разнолик, па их је ауторка поделила на четири групе: прву би чинили ограђени манастири чији бедеми нису имали особине тврђаве, а монаси би се, у случају опасности, ослањали на утврђење у непосредној близини (Бурђеви Ступови, Градац, Милешева, Морача), другу групу представљали би ограђени манастири са одбрамбеним пијером (Св. Никола у Куршумлији, Бањска, Грачаница, Св. Никола у Дабру, Сопоћани у XIV веку), трећу би чинили ограђени манастири изнад којих је била сазиђана тврђава зидовима спојена са манастиром у подграђу (Св. Апостоли у Пећи, Св. Арханђели код Призрена, Ариље у XIV веку). Најзад, четврта група манастира - утврђења способних за

самосталну одбрану - јасно се издваја (Раваница и Манасија). Студеница није сврстана ни у једну од побројаних категорија.

Тема другог поглавља у којем се анализирају материјални остаци "Архитектура манастирских грађевина" (241-393) су све врсте објеката разноврстних намена, сачуваних у мањој или већој мери, који су, као и до сада, упоређени са одговарајућим примерима из источнохришћанског света. Широко поље истраживања омогућило је да овај одељак пружи највише података о ономе што је припадало свакодневици. Тако је, након бављења врстама грађевина, уследило неколико занимљивих подналова: "Материјали и технике грађења" (323-363), "Архитектонско обликовање" (363-369), "Инфраструктура монашког насеља" (369-382) и "Мајстори градитељи" (382-384), који уобличавају слику оновременог живота, и то не само у манастиру. Наиме, изглед чесме, водовода, нужника, пећи, наслеђен и реконструисан, свакако је био сличан изгледу истих објеката које су могли да користе и наши замишљени преци, становници градова. Веза између града и манастира садржана је у оном што би се могло назвати сродна инфраструктура, као што је речено у завршном поглављу насловљеном "Манастирска архитектура и средњовековно градитељство у Србији (385-393)". Међутим, посматрано као целина, са низом специфичности, почев од просторне органи-

зације до намене појединих зграда, манастирско насеље ипак представља посебно градитељство средњовековне епохе" (стр. 393).

Текст о архитектури једино је "читљив" паралелно са цртежима који га допуњују, међу којим посебну пажњу привлаче бројне идеалне реконструкције, о чијој заснованости ће наредни истраживачи дати свој суд. Занимљиво је запазити да је за неке објекте предложено и по више могућности оригиналног изгледа. Илустрације, поготово црно-беле, нису довољно јасне, као што је, изгледа, постало готово правило у издаваштву последњих година.

Проучавања су темељена на једнако исцрпним резултатима теренског као и кабинетског рада. Ипак, понегде скраћен текст, када је реч о општепознатим подацима, повећао би задовољство читаоца у

откривању изобиља оних нових. Додатну вредност представља богат избор стране литературе публиковане последњих година која је код нас знатно мање доступна. Ипак, главна теза читавог рада о кружном облику плана српског средњовековног манастира, не може се, по нашем мишљењу, сматрати доказаном. Нажалост, она је посебно истакнута у наслову књиге и отуд сувише упадљива, тако да је постала крст који је морала да понесе ова студија. Напокон, ширином одабране теме и исцрпношћу обраде, без обзира на измене тумачења досадашњих, или сазнања која ће тек да уследе, синтеза Светлане Поповић драгоцена је као суверени показатељ познавања световне манастирске архитектуре и веома добродошла као подстицај за даља истраживања.

Александра Давидов Темерински

ХРОНИКА БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА САНУ ЗА 1995. ГОДИНУ

15. јануар

На седници Научног већа Балканолошког института САНУ др Веселин Ђуретић је изабран за руководиоца потпројекта "Историја балканских народа".

10-11. март

Мр Душан Т. Батаковић је учествовао на научној конференцији "L'identité culturelle - quelle politique pour l'Europe" у Женеви са рефератом "Un défi pour l'identité culturelle européenne: le cas yougoslave".

22-23. март

Др Ђорђе С. Костић је на симпозијуму "Феликс Каниц - живот и дело", одржаном у Софији, учествовао са рефератом "Феликс Каниц као сведок европеизације Србије".

27. март

У посети Београду била је проф. др Хенријета Тодорова из Археолошког института у Софији. Том приликом посетила је и Балканолошки институт САНУ и одржала предавање у Српској Академији наука и уметности под насловом "Археолошка истраживања у Дуранкулаку".

7. април

Др Љубинко Раденковић је у Удружењу књижевника у Београду одржао предавање "О историјском пореклу свести" поводом књиге Е. Нојмана *Историјско порекло свести*.

8. април

Др Динко Давидов је у Диселдорфу, у организацији Српске православне црквене општине "Св. Сава" и културног удружења "Тројеручица", одржао предавање под насловом "Фрушкогорски манастири - фрушкогорска Света Гора - историја, уметност, страдања".

10-12. април

У посети Београду и Балканолошком институту САНУ били су гости из Мађарске: др Јанош Макај из Археолошког музеја у Будимпешти и Ласло Талаш и Роберт Кертеш из Дамјаниш музеја у Солноку.

8. мај

Промоција књиге проф. др Јованке Калић *Срби у позном средњем веку*, у издању Балканолошког института САНУ, одржана је у Салону клуба САНУ. О књизи су говорили академик Сима Ђирковић, академик Војислав Ј. Ђурић, дописни члан САНУ Никола Тасић и аутор.

9-14. мај

Балканолошки институт САНУ је са Српском академијом наука и уметности - Одељењем историјских наука, Историјским институтом САНУ, СО Краљево, Епархијом жичком Српске православне цркве, Народним музејем у Краљеву и СО Пријеполје организовао међународни научни скуп "Свети Сава у српској историји и традицији", који је одржан у Београду, Краљеву, Жичи, Студеници, Пријеполју и Милешеви.

Из Балканолошког института САНУ на овом скупу учествовали су др Ђорђе С. Костић и мр Љубодраг П. Ристић са рефератом "Духовна средишта светосавског наслеђа (Жича, Студеница и Милешева) у путописним белешкама XIX века" и др Бојан Јовановић са рефератом "Култ Светога Саве у народном веровању и предању".

12-16. мај

Др Љубинко Раденковић учествовао је на међународном научном скупу "Голос и ритуал", који је одржан у Москви, са рефератом "Голос в народных заговорах Южноих Славян".

13. мај

Промоција књиге др Динка Давидова *Српске привилегије* одржана је у Сремским Карловцима. О књизи су говорили: академик Славко Гавриловић, академик Дејан Медаковић и аутор.

15-17. мај

На међународном научном скупу "Педесет година победе над фашизмом", који су организовали СУБНОР Југославије, Институт за савремену историју, Војноисторијски институт, Институт за новију историју из Београда и Институт Црне Горе из Подгорице, др Здравко Антонић је поднео саопштење под насловом "О историографији народноослободилачке борбе".

18. мај

Др Љубинко Раденковић је у Институту славјановеденија и балканистике РАН у Москви одржао предавање "Мифологическије персонежи - вазможности построения словаря".

18-19. мај

Мр Душан Т. Батаковић је са рефератом "Косово и Метохија - национализам и комунизам" учествовао на међународном научном скупу "Балкан после Првог светског рата" који је организовао Институт за савремену историју.

22-26. мај

Проф. др Никола Тасић учествовао је на састанку Међународне комисије за индоевропске студије који је одржан у Мангалији у Румунији.

2. јун

Балканолошки институт САНУ посетио је слависта Марк Хениг из Данске. С њим су разговарали др Миодраг Стојановић, др Љубинко Раденковић, др Милан Ст. Протић и мр Александар Фотић.

4-8. јун

Проф. др Никола Тасић учествовао је на научном скупу "Early Bronze Age Settlement Patterns in the Balkans (c. 3500-2000 B.C. Cal. dates)" који је организовао Градски музеј у Карлову у Бугарској.

6. јун

Др Драгослав Антонијевић је у галерији "Милан Коњовић" у Сомбору отворио тематску изложбу "Етнографски мотиви у сликарству Милана Коњовића".

19. јун

Проф. др Костадин Палешутски из Софије посетио је Балканолошки институт САНУ где је обавио више разговора са сарадницима Института.

11. јул

Др Љубинко Раденковић је у Летњој школи у Азањи одржао предавање "Српски народни обичаји".

12. јул

У посети Балканолошком институту САНУ био је отправник полова Амбасаде Бугарске Георги Јуруков. Са њим је разговарао проф. др Никола Тасић, директор Института.

13. јул

Др Љубинко Раденковић је у Центру за културу у Нишу одржао предавање о часопису "Расковник".

25. јул

Др Љубинко Раденковић је у Београдској школи бајке, коју је Студентски културни центар у Београду посветио теми "Виле и вештице у словенском предању", одржао предавање под насловом "Вила".

15-19. август

Мр Љубодраг П. Ристић учествовао је на скупу "Жича - историја, уметност" са рефератом "Краљ Александар Обреновић у Жичи 1889. године". Скуп је одржан у Краљеву.

3-27. август

У оквиру активности међународне етнолошке радионице "Традиционална култура у животном циклусу становништва источне Србије и суседних области", организоване у Сврљигу, др Бојан Јовановић је поднео реферат "Лапот: од обреда до фантазма", а др Љубинко Раденковић "Митолошка бића везана за обреде прелаза".

27. август-3. септембар

Др Душан Т. Батаковић учествовао је на 18. светском конгресу историјских наука у Монреалу у секцији за југоисточну Европу са рефератом "Nationalism and Communism. The Yugoslav Case".

15. септембар

Балканолошки институт САНУ објавио је књигу мр Вање Станишића *Српско - албански језички односи*.

20-22. септембар

На научном скупу заједничког одбора ЦАНУ и САНУ "Други светски рат - 50 година касније", др Здравко Антонић је поднео реферат "Српски народ у Босни и Херцеговини 1941. године између геноцида и борбе за слободу", а др Веселин Ђуретић "Титовска анти-српска употреба 'пролетерског интернационализма'".

26. септембар

Проф. др Никола Тасић учествовао је у раду Археолошке радионице у Параћину.

28. септембар

У организацији Одбора за историјске науке Министарства за науку и технологију Републике Србије у Свечаној сали САНУ представљени су резултати научних истраживања у области историјских наука за период 1991-1995. О резултатима постигнутим на пројекту "Историја балканских народа и њихових култура", чији је координатор

Балканолошки институт САНУ, говорио је директор Института проф. др Никола Тасић.

3-6. октобар

У организацији Балканолошког института САНУ, Научног друштва за словенску митологију и фолклор - Београд, СО Сокобања и СО Зајечар, одржан је у Београду, Сокобањи и Зајечару међународни научни скуп "‘Нижа’ митологија балканских Словена". На овом скупу из Балканолошког института САНУ учествовали су: др Љубинко Раденковић - "Општи поглед на митолошка бића балканских Словена", дописни члан САНУ др Драгослав Антонијевић - "Демонска бића балканских сточара", др Бојан Јовановић - "Теоцентричност анимизма" и др Мирјана Детелић - "Место сусрета људског и нељудског света у српској десетерачкој епизици".

2-11. октобар

У Београду је, у посети Балканолошком институту САНУ, боравио проф. др Јанис Пападрианос, професор Универзитета у Комотинију (Грчка). Др Пападрианос је истраживао односе Србије и Грчке у Балканском савезу 1922. године.

5-8. октобар

Мр Александар Фотић учествовао је на II југословенској конференцији византолога са рефератом "Светогорски метоси у доба прве турске власти (1383-1403)".

6. октобар

Др Динко Давидов поднео је реферат "Сентаandreја у доба Рачана" на научном скупу "Дани Раче у крај Дрине" који је одржан у манастиру Рача.

6-7. октобар

На међународном научном скупу "Србија у рату 1915. године - искуства и поуке", одржаном у Београду у организацији Савеза удружења ратника ослободилачких ратова Србије од 1912-1920, Војно-историјског института и Института за савремену историју из Београда, др Здравко Антонић је поднео саопштење "Злочини аустроугарске војске у Босни и Херцеговини у светлу 'Црне књиге' Владимира Ђоровића".

11-14. октобар

У организацији балканолошког института САНУ и Народног музеја у Вршцу, као и Комисије за археологију југоисточне Европе, а поводом године посвећене бронзаном добу - првом златном добу Европе, коју је прогласио савет Европе, одржан је међународни научни

симпозијум "Југословенско Подунавље и суседне области у II миленијуму пре н.е.". Овом приликом проф. др Никола Тасић је одржао предавање "Die Bronzezeit im Banat in der Arbeiten von Rastko Rašajski" и отворио изложбу "Портрет Растка Рашајског" у Народном музеју у Вршцу.

17. октобар

На научном скупу "Никола Пашић - живот и дело", који је организовала Српска академија наука и уметности, из Балканолошког института учествовали су: мр Душан Т. Батаковић - "Изазови парламентарне демократије: Никола Пашић, Радикали и 'Црна рука' (1911-1917)" и др Милан Ст. Протић - "Идеологија Народне радикалне странке и Никола Пашић".

19-21. октобар

На научном скупу "Књижевност старе и јужне Србије", који су организовали Институт за књижевност и уметност у Београду, Балканолошки институт САНУ, Регионална КПЗ "Српски венац", Учитељски факултет у Врању и Учитељски факултет у Београду, учествовали су др Миодраг Стојановић са рефератом "Старосрбијанска књижевност и култура у светлости балканистике" и мр Душан Т. Батаковић са рефератом "Косово и Метохија као део Старе и Јужне Србије".

26-28. октобар

На међународном скупу "Религија и фолклор" у Софији (Банкја), који је организовао Институт за фолклор БАН, учествовали су: мр Љубодраг П. Ристић са рефератом "Српска света места и чудотворне појаве (према путописима из XIX века)" и др Љубинко Раденковић са рефератом "Апокрифне молитве и заклињања код Јужних Словена".

Мр Љубодраг П. Ристић је, као гост Балканолошког института БАН, био на студијском боравку у Софији од 29. октобра до 4. новембра. Истраживао је архивску грађу у Државном архиву Бугарске.

10. новембар

Др Динко Давидов учествовао је на научном скупу посвећеном бакрорезној графици XVIII века, који је одржан у организацији Музеја Византијске културе у Солуну. Том приликом поднео је реферат "Бакрорез Христофора Жефаровића за грчку клијентелу".

24. новембар

Биљана Ђорђевић-Богдановић учествовала је у раду Античке секције Српског археолошког друштва са рефератом "Технологија керамике кроз упоредна проучавања у археологији и етнологији".

7. децембар

У салону Клуба САНУ одржана је промоција књиге проф. др Николе Тасића *Енеолијтске културе централног и западног Балкана* у издању Балканолошког института САНУ и издавачке куће "Драганић". Књигу су представили академик Милутин Гарашанин и академик Драгослав Срејовић.

13-15. децембар

На међународном научном скупу "Европа и Срби", који је организовао Историјски институт САНУ, из Балканолошког института САНУ учествовали су: др Милан Ст. Протић - "Идеје западноевропског радикализма и радикализам у Србији", др Душан Т. Батаковић - "Европа и српско питање: француске перспективе" и др Веселин Ђуретић - "Срби и стаљинска политика".

19. децембар

Проф. др Јованки Калић је додељена награда "Радован Самарцић" за књигу *Срби у позном средњем веку* коју је објавио Балканолошки институт САНУ.

21. децембар

У Народној библиотеци Србије представљена је књига *Српски њисци и научници о Босни и Херцеговини*, коју је за штампу привредио и поговор написао др Здравко Антонић. О књизи су говорили академик Милорад Екмечић, проф. др Никола Поповић, Братимир Гарић и приређивач.

22. децембар

Промоција књиге др Динка Давидова *Српске привилегије* одржана је у Народној библиотеци Србије. О књизи су говорили академик Дејан Медаковић, академик Мирослав Пантић и аутор.

NATIONAL COMMITTEE FOR BALKAN STUDIES
INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

CONFERENCE

OF HEADS OF BALKAN STUDIES INSTITUTES AND PROJECTS
AND BALKAN EXPERTS OF SOUTHEAST EUROPE
May 9-11, 1996

BELGRADE 1996

<http://www.balcanica.rs/>

Prof. Dr. Nikola Tasić
Director
Institute For Balkan Studies
Serbian Academy of Sciences and Arts
Corres. Mem.
Serbian Academy of Sciences and Arts

FOREWORD

Almost 15 years have elapsed since September 1982 when Belgrade was the meeting-place of the leading balkanologists who gathered there for a discussion about the tasks and projects to be worked on. The *Conférence internationale des balkanologues* was attended by 40 scholars from nine European countries and the USA, eminent researchers in various fields of Balkan studies – archaeologists, historians, ethnologists, historians of art, linguists and historians of literature, experts in jurisprudence and philosophy. The Institute for Balkan Studies and its Directors, academicians Vasa Čubrilović and Radovan Samardžić, were honoured with the fact that their invitation was answered by so many scholars called to define the direction of the further development of balkanology. It was the occasion for the heads of related institutions to expose their programs, both the ongoing projects and those they would turn to in the future. Many of those who attended this Belgrade meeting are gone now, but the record of their thoughts about balkanology as a complex, multidisciplinary science, and their suggestions as to the forward orientation of research, have remained for us in a little book *Conférence internationale des balkanologues, 7-8 September 1982*. It seems difficult now to condense the essence of the meeting from this volume assembling forty authors. Without holding to a particular criterion, we would choose to mention only a few accounts of programmatic nature given by the Greek scholars T. P. Jochalas, Center for Southeastern European Studies, and L. Droulia, Center for Neohellenic Research, then by German and Austrian experts for Southeastern Europe, N. Reiter from Berlin, K. Nehring and P. Fischer-Weppler from Munich, P. Bachmaier and H. Haselsteiner from Vienna, and F. Hauptman from Graz. The US delegation of balkanologists was rather numerous: P. Sugar, University of Washington, R. Whitaker, Boston University, R. Florescu, Brooklyn Hellenic College, and a group of Yugoslav scholars lecturing at the American universities, D. Djordjević, Santa Barbara, University of California, B. Krekić, Center for Russian and East European Studies, UCLA. The scholars

from the then USSR, S. S. Hromov and N. V. Vinogradov must be mentioned, as well as our colleagues from Bulgaria, Hungary, Turkey and, naturally, the numerous Yugoslav delegation with the *doyens* of balkanology at its head, R. Samardžić, S. Ćirković, A. Benac, and a group of younger fellows of the Institute for Balkan Studies.

Some ten years divide the first meeting from the second conference of the directors of the balkanological institutes, called up by the Institute for Balkan Studies in Thessaloniki. It offered a fresh opportunity to discuss joint research by the Southeast European countries. This meeting, significant both by the topics that were discussed and the conclusions that issued, was attended by the representatives (directors, presidents and leading researchers) of Albania, Bulgaria, Romania, Serbia, and, of course, the Institute that acted as a host. The talks were dedicated to the possibilities of collaboration ranging from the publications and experts exchange to the organization of scientific conferences and joint research covering some major projects (e.g. Migratory Movements in the Balkans, publication of historical sources, particularly from the period of Ottoman rule, comparative study of the literature of the Balkan peoples etc.). Some of these projects were to be carried out bilaterally, the others on the basis of multilateral cooperation with the participation of the experts from the institutes and centers for Balkan studies out of Southeastern Europe.

The times and political occurrences in some of the Balkan countries have not favoured the final accomplishment of those goals. The 7th Congress of AIESEE which took place in Thessaloniki in 1994, was just a byway opportunity for the directors of balkanological institutions to meet and confirm their decision to maintain the cooperation within the limits that the circumstances permitted, but also to prepare the programmes for the times to come. We do hope that those times of normal relations and highly desired peace stand before us. That is the essential motive of the initiative, started by the Institute for Balkan Studies, Serbian Academy of Sciences and Arts, and the National Committee of the AIESEE, to summon the third conference of the directors, presidents and leading experts of the institutions which conduct the research on culture and civilization of the Balkan peoples and their mutual relations. Guided by the wish to offer a broad platform for the advancing talks on May 9-11 1996, and in conformity with the conclusions reached in Thessaloniki and Sofia, and the consultations with other institutions, the Institute for Balkan Studies has issued this

small publication. It contains only a few of the topics which may be jointly worked on: *Political Ideas and Political Elite in the Balkans (19th and 20th Centuries)*, *Great Powers and the Balkans (1856 to the Present)*, *Origine, Formation et Evolution des Peuples Paléobalkaniques*, *L'Héritage Lingustique et Littéraire Hellénique, Byzantin et Néohellénique chez les Peuples Balkaniques*, *Cattle-Breeders' Migrations in the Balkans Through Centuries*, *L'Iconographie de la Peinture Murale Postbyzantine dans les Balkans (XVe-XVIIIe siècles)*. It goes without saying that these proposals do not exclude the possibility of the new topics being proposed by the scholars at the meeting. Furthermore, they would even be a desirable item on our agenda.

Prof. Dr. Milutin Garašanin
Président
Comité Nationale d'AIESFE
Membre
Académie Serbe des Sciences et des Arts

Archéologie

ORIGINE, FORMATION ET EVOLUTION DES PEUPLES PALEOBALKANIQUES

Les problèmes en question représentent l'un des sujets les plus importants et le plus souvent traités au cours des dernières décennies par les chercheurs interdisciplinaires dans les pays balkaniques.

L'ensemble des questions, ainsi que les différentes étapes du processus historique ont été traités et définis plus d'une fois par les chercheurs des différents pays et au cours de différentes réunions scientifiques, souvent internationales. Mentionnons pour l'ancienne Yougoslavie que l'activité en ce sens avait été amorcée en 1964 dans un symposium dédié à la délimitation territoriale et chronologique des Illyriens, au sein de l'Académie des sciences et des arts de Bosnie-Herzégovine. Il fut suivi d'une série de réunions se rapportant aux époques plus récentes et à d'autres aspects de ces questions. Une distinction entre deux grands complexes ethno-culturels - les Illyriens et les Daco-Mysiens ou Thraces du Nord (leur dénomination dépend avant tout de l'identification, par les linguistes, d'une langue propre daco-mysienne ou d'un idiome rattaché à la langue thrace. Du point de vue archéologique l'élément dit daco-mysien peut être nettement séparé tant des Thraces que des Illyriens) - a été élaborée dans une série de conférences à l'Académie serbe des sciences et des arts (les actes en furent publiés dans un volume par les soins de cette Académie). Mentionnons surtout le premier Symposium Illyro-thrace en 1989 (publié en 1991), organisé par les deux Académies déjà mentionnées et par l'Académie bulgare des sciences, grâce aux efforts du Centre d'études balkanologiques de Sarajevo, et des Instituts de thracologie et des études balkaniques de Sofia et de Belgrade. C'est à ces questions que seront également dédiés plusieurs rapports au Congrès de thracologie à Constanza au cours de cette année. Se trouve également en parution une importante étude sur les Brygues de la Péninsule

balkanique, issue d'une thèse de Doctorat de Mme. Eleonora Petrova, Directrice du Musée archéologique à Skopje.

C'est dans le cadre des réunions scientifiques dont nous venons de parler ainsi que dans d'autres études et monographies que fut publiée également toute une série des travaux de synthèse d'A. Benac, A. Fol, M. Garašanin, D. Garašanin, V. Georgiev, R. Katičić, F. Papazoglu, P. Roman, M. Sakellariou, N. Tasic et d'autres auteurs.

Il va de soi que, comme nous le disions déjà, l'ensemble des problèmes en question se répartit en plusieurs groupes, correspondant aux différentes étapes de la formation et de l'évolution des peuples paléobalkaniques. Ils ont été définies par nous dans une contribution présentée au colloque de l'AIESEE à Bucarest en 1994 de la manière suivante: une étape introductive, celle de indo-européisation des populations paléobalkaniques (énéolithique des archéologues); une étape préparatoire, période des rapprochements entre des groupes de populations différents et où commence la formation de complexes ethno-culturels ou ethno-linguistiques (Illyriens, Thraces, Thraces du Nord ou Daco-Mysiens), correspondant à l'Age du bronze des archéologues; une étape finale où, au sein de ces complexes, se dégagent les peuples (ou tribus) paléobalkaniques. C'est sur cette époque-là, époque aux alentours de l'an 1000 avant notre ère, période de transition ou l'Age du fer ancien, que nous possédons déjà certaines rares informations dans la tradition écrite de l'Antiquité. Elle introduit la période de l'histoire au sens classique de ce terme. Cette répartition des faits concorde dans l'ensemble avec les définitions des zones de contacts et de rapprochement et les périodes de transition formulées par A. Fol.

Il va également de soi que l'étude des problèmes relatifs aux peuples paléobalkaniques englobe toute une série ou même des séries de questions traitées par différentes sciences: problèmes de civilisations, de tradition, de culture spirituelle, de religion, de langue, de répartition géographique, enfin aussi d'anthropologie physique. Puisqu'il s'agit en général de peuples possédant une civilisation alittéraire, il est bien indispensable de prendre en considération et de procéder à une valorisation critique des sources écrites. Outre les recueils de textes que nous possédons pour certains pays (Bulgarie, Roumanie), l'oeuvre fondamentale de F. Papazoglu sur les tribus de la région centrale des Balkans est pour ces études d'une valeur inestimable. C'est donc la recherche interdisciplinaire qui s'impose comme *conditio sine qua non* pour les recherches que nous proposons d'entreprendre à l'avenir. Il s'agit d'une activité de longue haleine qui est coordonnée entre les in-

stitutions et chercheurs de nos pays, dans les domaines de l'archéologie pré- et protohistorique, de la linguistique, de l'histoire ancienne, avec interprétation et analyse critique des textes qui nous sont parvenus pour tous les domaines de la civilisation, de la religion, de la mythologie, de la vie spirituelle et, en général, de la connaissance des peuples paléobalkaniques, de leur caractère et de leur interprétation ethnique, enfin de la formation et de l'origine de leur type anthropologique, dans la mesure où, à l'heure actuelle, l'anthropologie physique peut satisfaire aux exigences de la science.

Le but finale auquel devra aboutir l'activité dans ce domaine, but dont on devra essayer de se rapprocher, sinon de l'atteindre, c'est d'élucider dans tous les domaines de la recherche relative au passé reculé de notre Péninsule, les problèmes existants, de délimiter les incertitudes et d'essayer de les écarter dans la mesure du possible, d'entreprendre des discussions et des échanges d'idées; d'intensifier les recherches sur de nombreux sujets et de confronter les résultats des différentes disciplines de la science en s'efforçant d'aboutir à des résultats valables. Mais aussi d'écarter les fantômes du nationalisme hypertrophié basé sur des arguments pseudoscientifiques, tels que les théories de Kossina ou certaines idées de Kostrzewski, qui aujourd'hui, comme du reste dans toutes les périodes de crise, commencent à renaître un peu partout et aussi dans nos pays

Il s'agira à l'avenir, pour les institutions s'occupant de la recherche paléobalkanique, de procéder à des études interdisciplinaires sur les peuples paléobalkaniques et leurs origines, et d'appuyer l'activité d'autres institutions scientifiques (instituts d'archéologie, de linguistique et autres) dans ce domaine. De même d'organiser des rencontres, surtout des colloques et tables rondes sur ces sujets, et de faciliter les contacts et les voyages d'étude des hommes de science, surtout ceux de la jeune génération appelée à continuer l'activité dans ce domaine. Mentionnons à la fin que l'Institut des études balkaniques de notre Académie maintient déjà dans ce sens et dans l'étude de ces problèmes, les rapports et la collaboration étroite avec les institutions correspondantes d'autres pays et surtout avec les Instituts de thracologie de Bulgarie et de Roumanie. Outre le Congrès de Constanza, les Instituts de Sofia et de Belgrade ont décidé d'organiser un nouveau Symposium illyro-thrace sur les rapports des peuples entre l'Adriatique et le Pont avec le monde grec.

Dr. Boško I. Bojović

Histoire médiévale

LA LITTÉRATURE AUTOCHTONE SUD-SLAVE : TRANSMISSION DE LA MÉMOIRE COLLECTIVE ET FORMATION DE LA PENSÉE HISTORIQUE. HISTOIRE DES TEXTES ET TEXTES DE L'HISTOIRE

Les pays de l'Europe du sud-est dont la langue littéraire est le slave (dont font partie les pays slaves et valaques) représentent au Haut Moyen Âge un espace intermédiaire échappant à l'influence directe, littéraire et linguistique du latin et du grec. La langue de la littérature écrite apparaît dans ce pays au neuvième siècle, principalement par l'intermédiaire de la culture chrétienne et ecclésiastique cyrillo-méthodienne. Outre des textes traduits du grec (textes bibliques, patristiques et juridiques) et d'autres textes ecclésiastiques, on peut remarquer parmi les premières œuvres originales de la littérature de langue slave les *Vies* et autres textes dus aux fondateurs de la littérature vieux slave.

Un autre corps littéraire très important est représenté par les *Annales* ou *Chroniques* qui procèdent principalement des besoins dynastiques (comme généalogies dynastiques ou bien comme compléments locaux aux chroniques universelles), et c'est pourquoi elles présentent un caractère plus séculier et historiographique. Les *Vies* sud-slaves ont le plus souvent un contemporain pour auteur, ce qui signifie qu'elles présentent plus le caractère d'un témoignage direct, surtout par rapport à une moindre présence des *Annales* et de la littérature profane (par différence non seulement avec la littérature occidentale ou byzantine mais même avec la littérature russe), ce qui implique que les *Vies* ne présentent pas seulement des caractéristiques de biographies, mais aussi celles de chroniques, surtout lorsqu'il s'agit des principales personnalités de la vie sociale (politique) et spirituelle.

L'étude, avec édition critique, et traduction en langues de grande communication internationale (anglais, allemand, français), de ces textes représente une entreprise d'envergure considérable. Un programme de recherche de cet ordre ne peut être organisé sans la consécration

d'une importante équipe de chercheurs spécialisés dans l'histoire des textes, historiens et philologues des pays concernés et autres.

L'espace sud-est européen constitue le première, le plus proche zone d'extension de la civilisation byzantine sur le sol européen, mais le rayonnement de la Deuxième Rome s'y est effectué de manière sensible variable. C'est précisément l'étude des textes hagiographiques de facture ou d'adaptation locale qui pourra permettre d'identifier et d'explorer ces disparités susceptibles de nous faire avancer dans la connaissance des corrélations entre structures mentales et agencement de la société encore si incomplètement connue pour le Moyen Age slavo-balkanique.

La littérature cyrillo-méthodienne est donc de facture ecclésiastique et de nature religieuse. Si l'Eglise locale obéit aux critères universels de l'Eglise, l'introduction du christianisme, sa position institutionnelle en tant que religion et sa force en tant que pilier de la société médiévale, sont tributaires du bras séculier du pouvoir monarchique. Elle se présente donc autant comme la religion du prince. Dans la mesure où l'Eglise locale est autonome, c.-à-d. autocéphale, elle s'aligne sur la politique du prince et défend les intérêts de sa monarchie. C'est précisément cette connivence, cette "symphonie", entre le prince et l'Eglise qui a le plus donné lieu à l'élaboration de la littérature balkano-slave.

En dehors d'un fonds commun, les littératures balkano-slaves présentent des disparités non moins significatives dont il convient de relever quelques points parmi les plus marquants. C'est l'hagiographie bulgare et serbe qui peuvent servir de meilleur exemple de ces dissemblances. L'hagiographie bulgare est, en effet, nettement plus liée aux cultes des saints qu'à leurs portraits historiques. En dehors des apôtres et évangélistes cyrillo-méthodiens dont la hagiographie vieux-slave a produit quelques portraits d'un historicisme assez immédiat et provenant de témoignages plus au moins authentiques, l'hagiographie vieux-bulgare présente un caractère plus didactique que documentaire. Les vies des saints anachorètes, confesseurs, martyrs, évêques et autres responsables de l'Eglise, présentent bien entendu des éléments d'une valeur historique importante aussi, mais ce sont des écrits bien plus proches de leur modèle hagiographique byzantin, notamment dans son aspect intemporel. Ces textes sont, d'autre part, plus proches des cultes des saints, de la translation de leur reliques, témoignant du rôle important que le culte de la sainteté jouait dans la collectivité au sein du

monde chrétien de cette époque et de son individuation collective. C'est à cet égard que l'étude de ces textes présente le plus grand intérêt.

L'hagiographie serbe dans sa plus grande partie présente un caractère plus séculier, à la fois plus narrativement factuel et plus politiquement idéologique. Les Vies des souverains et pontifes de Serbie médiévale sont autant de reflets fidèles des structures mentales au sein de cette société fondée sur une hiérarchie de valeurs sacralisée personnifiée par les vertus spirituelles de ses plus illustres représentants. Ce type de sacralisation dynastique est quasiment inconnu dans la reste du monde orthodoxe. Il est un fait hautement révélateur quant à la nature même de la société serbe issue d'une synthèse entre les structures sociales d'un type plus proche de la féodalité occidentale, en conjonction avec une superstructure culturelle reposant sur la spiritualité orthodoxe. Les carences toujours considérables lorsqu'il s'agit de situer le fait historique sud-slave à la charnière des deux mondes chrétiens peuvent être sensiblement compensés par l'étude et la publication de ces textes narratifs autochtones.

Dr. Milan St. Protić
mr Dušan T. Bataković

Modern history

POLITICAL IDEAS AND POLITICAL ELITE IN THE BALKANS (19th and 20th Centuries)

This was designed to be a *par excellence* comparative topic. The method would comprise parallel analysis of various political concepts developed in Europe, their counterparts in the Balkans, their mutual relations as well as relations among these ideas and their promoters in different Balkan environments.

Some research has been already done but solely within frameworks of national histories of political movements and ideas. Our objective would be to organize and synchronize those individual and

collective efforts in an omnipotent project which would hopefully result in a general study of political ideas and elite throughout the Balkans from Constantinople to Vienna.

Since the beginning of the 19th century Balkan nations started to enter into West European social standards, gradually developing their own national elite. Members of the elite in various periods heralded political ideas encountered in the West. Starting with national liberation movements, undoubtedly influenced by European Enlightenment and later romanticism, the Balkan elite went through various phases of political maturation (autocracies, liberalism, democratic radicalism, socialism, fascism, communism, military dictatorships, modern democracies).

European influences came from three major sources: from Russia, from Central Europe (Austria and Germany) and from Western Europe (Great Britain, France, Belgium, Italy, etc). Major adherents of those, to a large extent imported concepts were young members of the intellectual elite who, for the most part, received European university education.

Strategies of Balkan elites to influence the state-building process and to establish local oligarchies is a common phenomenon to all Balkan states. The transition from more liberal, limited constitutional regimes to eventually full parliamentary systems was followed by gradual growth of national elite. Final integration of the predominantly peasant society into modern states through fully developed political parties (clientelistic system in Greece, Radicalism in Serbia, agrarian ideology in Bulgaria etc.) was a clear sign of compatibility of political programs with popular expectations. The interdependence of nationalism and social demands in political programs was also a common phenomenon in all Balkan states. The somewhat messianic character of Balkan nationalism was also used as a strong common bond by which the political elites were able to introduce the general public into the political processes.

The comparative analysis of Balkan liberalism which was propagated by Vladimir Jovanović in Serbia during the late fifties, by Ch. Tricupis in Greece in the mid-1870s or by the Stoilov and Grekov governments in Bulgaria in the 1880s would enable historians to come to broader conclusions not only about the formal similarities in internal dynamics of these processes but about the functioning of the ideologies imported from the West as well. The mutual relations between the liberal concept of the national independence and *laissez-faire* economy would help to understand the way the implementation of the general

ideas and plans was set up on practical political ground, especially in the role played by the state in domestic economies. The role of liberalism in its function of legitimizing political systems varied from one to another Balkan state. Notions such as liberalism, radicalism or conservatism were not always identical to notions generally accepted in the West, especially in the states with insufficiently developed middle classes.

One of the important issues that requires profound research is the political role of the military in the new Balkan states and its functioning as a substitute for the middle classes which in late 19th and early 20th centuries dominated the political scene in the West. The problem of the control of the military by their firm dependence upon the Crown, to its growing into strong political factor with its own political ideas is common to all Balkan states and the comparative research on this topic could clarify the internal instability in the Balkans throughout the late 19th and early 20th centuries.

The project ought to consist of two large segments. The first part should represent an elaborate research of Balkan elites, their individual education and thoughts.

The second should include a comparative study of European elites, their ideas in certain epochs and relations to their Balkan counterparts.

Dr. Milan St. Protić
mr Ljubodrag P. Ristić

Modern history

MAJOR WORLD POWERS AND THE BALKANS (19th and 20th Centuries)

Modern Balkan history has been chiefly influenced by policies of Great Powers. Their mutual relations, often competitive, shaped the course of historical development of each Balkan nation and state respectively. Interrelations among Balkan nations were also deeply marked by the impact of Great Powers and their specific interests.

The first half of the 19th century found the Balkan nations in the process of national awakening and could be generally described as a period of development of particular national movements. Already at this point, the Balkan historical path followed in European footsteps since the entire 19th century in the history of Europe could be defined as a century of nationalism.

Until 1856 Tsarist Russia and Austria had predominant influence over the Balkans. After the Paris Peace Conference which marked the end of the Crimean war (1853-1856), Western powers (Great Britain, France, Prussia and Sardinia) finally entered into Balkan picture taking for themselves the role of "defenders of Christians in the Ottoman empire" and "guarantors of the autonomous Principality of Serbia".

In the course of the second half of the 19th century those four Great Powers (Britain, France, Austria and Russia) competed mercilessly for domination over the Balkans with Austria having the most direct impact since its military troops occupied Bosnia, Herzegovina and Sanjak of Novi Pazar topped by its considerable influence on Balkan dynasties after 1878. At the turn of the century, Prussia also got into the picture, following its plan of "Drang nach Osten" which was taking path through central Balkans and Constantinople, all the way to Baghdad.

World War One broke in the Balkans, not by accident. Major military operations which brought the Entente victory in 1918 took place in Macedonia (famous Salonica front). The Versailles Peace Conference was characterized by serious problem of Italian aspirations towards Dalmatian Adriatic coast based on a secret pact signed in London between Italy and the Entente.

The interwar period which was generally stamped by sharp polarization in Europe witnessed the identical polarization among the Balkan states. The Balkans were almost as important battlefield as they have been during World War One and just as tragic.

The Communist era caught the Balkan states divided again. Romania and Bulgaria belonged to the Soviet zone and Greece joined the NATO and later the European Union. Yugoslavia went through a communist revolution, stood under Soviet influence and after the Tito-Stalin split in 1948 took a relatively independent course remaining communist.

Communist Albania was yet another specific case: it had chosen the road of complete isolation finding temporary understanding and support in Red China.

The end of the Cold War could not avoid yet another crisis and bloodshed in the Balkans. Violent dismemberment of multiethnic Yugoslavia pushed the Balkans back to the first on the political agenda of Great Powers. This time it was the United States which played the principal role in bringing peace to Croatia and Bosnia and Herzegovina.

The project should include extensive research in comparative history of diplomacy and international relations dealing with certain crucial events (National Liberation Wars in Serbia and Greece 1804-1833, The Balkan National Movements - a parallel analysis, The Crimean War and the Balkans, The Balkan Crisis 1875-1878, The Balkan Wars 1912-1913, Balkan Nations and the Outcome of World War One, European Fascism - Balkan Challenges, Civil Wars in the Balkans - Similarities and Differences 1940-1947, etc).

In addition, the project should consider the problem of Balkan integration and cooperation through modern times - questions of national rivalries and misunderstandings as well as various attempts to reach Balkan agreements (bilateral or general).

Although some of these topics or aspects of these topics have been individually analyzed, we feel that they should be re-approached from a much broader Balkan perspective based on strictly comparative method.

On the basis of all this we consider this in particular to be the topic of utmost importance for experts in modern Balkan history which might contribute considerably to better understanding of our common past, present and future.

Dr. Dragoslav Antonijević
Corres. Mem.
Serbian Academy of Sciences and Arts

Ethnology

MIGRATIONS IN BALKAN HISTORY

From its very foundation, the Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts has included the project *Migrations in the Balkans Through Centuries* within the scope of its schol-

arly interests. In the study of this topic it has gathered both the domestic scholars and the experts from abroad. A few years ago, e.g., in concert with the University of California, Santa Barbara, the Institute organized a symposium on the migrations in the Balkans. To what extent the topic is inexhaustible has been proved in a lively discussion at the round table in Thessaloniki during the last Balkanological Congress. It has been chosen due to the importance of migrations which stamped the history of the Balkan peoples. For centuries the Balkans were the transit area and the crossroads of European civilizations. Ancient Greece, the Roman and Byzantine empires, the settlement of the Slavs, their medieval states as well as centuries of Ottoman rule left a deep impact on the ethnic, political and cultural composition of the Peninsula. The Eastern Question and the rivalry of the European powers to participate in the Ottoman heritage introduced the Balkans into modern European history, parallel to the birth of domestic, national Balkan States in the nineteenth century. The conflict between modernization and traditionalism created a fascinating symbiosis in the development of Balkan national societies and cultures. Nationalism created confrontations between Balkan States which played an important role in the outbreak of World War I.

Population migrations were among the decisive factors which contributed to the dynamism of Balkan history. The succession of the Illyrians and Thracians and the Celtic tribes changed the ethnic composition of the Balkans. The Roman invasion of Dacia created the Rumanian nation. The Slavic intrusion in the Balkans introduced the Yugoslavs and Bulgarians to the historical stage. The split of the Churches further divided the population and religious heresies stimulated ethnic movements. Throughout the Middle Ages the mountaineer, the cattle-breeder, followed his herds and contributed to the population mixture. The Ottoman invasion caused a massive migration of population from South to North, towards the Western and Northern Balkans. Similar migrations were provoked by the following Austro-Ottoman and Russo-Ottoman wars in the seventeenth and eighteenth centuries. The formation of modern Balkan States and the establishment of their political frontiers caused new migrations and the intermingling of peoples. The mobility of peoples who lived for centuries in multi-national empires (Roman, Byzantine, Ottoman, Habsburg) made extremely difficult the establishment of ethnic frontiers based on the principle of national self-determination. This became

most evident during the 1912-1913 Balkan Wars, World War I and its aftermath. Ethnic mixtures resulting from the migrations blurred national affiliations in adjacent Balkan national confines. This mixture stimulated nationalism, caused the presence of national minorities in the Balkan States and contributed to the genocide and fratricidal conflicts during World War II.

(R. Samardžić)

CATTLE-BREEDERS' MIGRATIONS IN THE BALKANS THROUGH CENTURIES

In conformity with our assessment that the more closely defined segment of the topic - *Cattle-breeders' Migrations in the Balkans Through Centuries* - should be further studied in an interdisciplinary manner (history, anthropology, ethnology, linguistics), we propose it as a joint project of the institutes for Balkan studies in the region, and most certainly, with the assistance of the experts from other institutions which conduct the research in this domain.

For more than a century, the migrations of nomadic and semi-nomadic cattle-breeders in the Balkan Peninsula have been a topic of interest to scientific circles, anthropo-geographers, ethnologists, historians, as well as research workers who studied the economic problems of southeastern Europe. We may be concerned here with the migratory moves of the Balkan cattle-breeders - wanderings that assumed the pattern of seasonal residential change on the mountain-lowland relation, and vice-versa. This belongs to the category of the vertical nomadic and semi-nomadic cattle-breeding.

One of the fathers of the anthropo-geographic cattle-breeding migration studies in the Balkan Peninsula is Jovan Cvijić, who defined the subject and the scientific methods necessary for the study of this complex problem. Other researchers, each of them from his own scientific and methodological point of view, greatly contributed to setting and resolving various problems in the field of cattle-breeding migrations.

The movements of nomadic and semi-nomadic cattle-breeders in the course of the Middle Ages were more intense and complex than they were in Classical times. They played a crucial role in the development of the material and spiritual culture of the Balkan peoples during the Middle Ages, especially in establishing ethnogenetic and mutual relationships.

The travels of nomadic and semi-nomadic cattle-breeders were far more intensive in the Middle Ages than they were in the Classical times. Nomadic and semi-nomadic cattle-breeding was given a strong impetus in Macedonia, Aepyros, Thessaly, Albania, Serbia and Bulgaria. Written sources testify to the fact that throughout the Middle Ages nomadic Vlachs, Saracatsans, Albanians and others, practised seasonal nomadism, which is closely connected to semi-nomadism. In this respect, the first indubitable piece of information can be found in Kekevmenon's *Strategicon* (1075-1085).

All through the Middle Ages, nomadic cattle-breeders roamed through the highlands of the Peninsula with their vast flocks. This wandering population had their flocks graze on the mountains, and down, in the lowlands and sunny valleys, which caused difficulties with the landowners whose lands the cattle-breeders trespassed. Once they had paid their tax of one tenth, the shepherds and their families were free to live and graze their flocks on the pastures. Enormous figures recorded in Byzantine sources concerning the size of the flocks, for instance, the ten thousand sheep that Thomas, chief of the Lycandos village, allegedly gave to Justinian, show evidence of highly developed cattle-breeding of the time.

The downfall of the medieval states in southeastern Europe at the end of the Middle Ages, and the beginning of the Modern Era, had a favorable effect on nomadic and semi-nomadic cattle-breeding. The demand for milk, dairy products, wool and leather supplies for towns and the Ottoman Empire army was so great that from the very beginning the policy of low taxation exacted from shepherds, for the right to graze their flocks on winter and summer-pastures, and privileges granted to nomadic and semi-nomadic cattle-breeders, acted as an incentive for this line of work. This state of affairs was further promoted by the close interrelatedness of mountainous regions and sunny valleys, which facilitated the migration of nomadic and semi-nomadic cattle-breeders and their livestock from the winter to the summer pastures, and vice versa, even when the grazing-lands were several hundred kilometers apart. For this reason, nomadic and semi-nomadic cattle-breeding was carried out on such a large scale under Turkish rule. The livelihood was pursued by all Balkan peoples who were proper nomads - the Vlachs, Saracatsans, et. al. and by Serbs, Bulgarians and others who were semi-nomadic cattle-breeders.

The gradual fall of the Turkish Empire, and the rise of capitalism, and new social relations, had had a negative effect on nomadic and semi-nomadic cattle-breeding. The beginning of the nineteenth century saw to the establishment of national states and the formation of state borders on the Balkan Peninsula, thus breaking down the ties between the summer and winter feeds. As a result, the routes followed by the nomadic and semi-nomadic cattle-breeders became shorter. The disintegration of the Ottoman Empire in 1912, and the division of its remains into the Balkan States gave the final blow to nomadic cattle-breeding in the Peninsula.

Prof. Dr. Miodrag Stojanović

Langue et littérature

L'HERITAGE LINGUISTIQUE ET LITTERAIRE HELLENIQUE, BYZANTIN ET NEOHELLENIQUE CHEZ LES PEUPLES BALKANIQUES

L'héritage classique hellénique et romain est inséparablement incorporé dans l'histoire de culture des peuples de l'Europe du Sud-Est. C'est sur le substrat grec et romain que les fondements reposent de toute la superstructure balkanique, enracinés plus profondément et plus durablement qu'ils ne le sont dans la plupart des cultures hors des Balkans. La vie et les coutumes, le développement linguistique et littéraire des peuples slaves et non-slaves dans les Balkans étaient généralement formés d'après un modèle grec. Ce fait devient encore plus convaincant si on tient compte d'une symbiose séculaire entre les peuples dans les frontières de Byzance - héritière de la culture hellénique classique, dont les normes sociales et juridiques servaient de base pour la formation des états médiévaux de Serbes et Bulgares, de leurs organisations ecclésiastiques, leurs monastères et leur peinture murale.

La question de la réception de l'héritage antique par les peuples balkaniques doit être considérée du point de vue du développement de la littérature et culture serbes, bulgares, roumaines etc. Cette réception

s'opérait sous quatre formes: 1) les contacts directs entre les peuples; 2) les influences par l'intermédiaire de la culture chrétienne médiévale; 3) un rapprochement grâce à une éducation classique moderne; 4) les pénétrations autonomes et créatives dans l'antiquité, dans la civilisation gréco-latine.

Pour la science dont l'objet est la littérature des peuples balkaniques, le moment décisif fut le commencement de l'étude comparative de la tradition orale populaire, en mettant un accent spécial sur l'accueil que le monde scientifique du XIXe siècle a fait aux poèmes populaires serbes et grecs. La ressemblance indisputable entre les deux poésies fut notée, mais il était difficile d'y tracer la dépendance des thèmes et motifs, ou leur primauté génétique. En ce sens, il fallait chercher la réponse par une étude comparative de deux poésies, mais aussi de toute la tradition populaire issue des groupes ethniques dans les Balkans depuis Troie d'Homère jusqu'à nos jours. Comme les voisins, vivant une histoire semblable et souvent contre un ennemi commun, les uns influençaient les autres. C'est qu'une compréhension plus profonde de la genèse et de l'étendue des créations populaires balkaniques, ainsi que de leur interaction linguistique et littéraire, exige une vaste connaissance des conditions socio-politiques, culturelles et historiques de leur devenir. Outre la tradition poétique orale, parmi ces créations s'inscrivent la danse et la musique folklorique, l'art de construire, les costumes nationaux, et surtout, les produits de la sagesse populaire comme le récit, la fable, l'anecdote, et avant tout, le proverbe, souvent identique chez les Serbes et les Grecs, ou chez les autres peuples sud-slaves.

Le processus de développement et de formation épique d'un personnage comme Marko Kraljević, et de ses légendes balkaniques, ne peut être étudié sans avoir appris l'interaction des thèmes et des motifs communs dans les Balkans. Afin qu'une continuité de recherches complexes puisse être établie, le matériel comparatif doit être considéré par l'intermédiaire des éléments vieux-balkaniques et des personnages homériques et herculéens - Digénis Acritas byzantin ou Marko Kraljević serbe. Leur conduite est souvent presque identique. Ils sont au service de l'empereur qui règne dans la ville de Constantin - Digénis est au service de Constantin, et Marko, plus tard, au service du sultan. Marko mène la lutte contre les musulmans, de même que Digénis se bat contre les Sarrasins. Tous les deux sont honnêtes, nobles avec les conquies et les femmes, mais d'une nature capricieuse. Ils sont

souvent avides et, comme Héraclès, "portés sur le charme féminin". Comme Digénis, Marko regrette ces malfaisances. Enfin, tous les deux méritent de mourir de leur belle mort: Marko jete son épieu dans la mer, tandis que Digénis brûle le sien, pour empêcher les adversaires de les attraper. La légende posthume de Marko ressemble à celle de Digénis. Quelques-unes de leurs caractéristiques et des motifs communs sont d'origine littéraire; ils auraient pu être tirés des traductions slaves, bulgare ou russe, de l'épopée byzantine de Digénis Acritas

Dans l'épanouissement de la renaissance intellectuelle aux XVIIIe et XIXe siècles, dans la progression des idées des Lumières en Europe du Sud-Est, et dans le rapprochement de celles-ci de l'Europe, le rôle décisif était joué par la pensée réformatrice et l'oeuvre littéraire des intellectuelles des Balkans de l'époque: D. Obradović, A. Corais, Paisij etc. Leurs idées et leurs oeuvres servaient de base pour le réveil des peuples balkaniques, marqué par le besoin d'éducation, l'usage de la langue maternelle, l'appuie sur l'historicisme. Le réveil national roumain fut soutenu aussi par le cosmopolitisme phanariote, et encore d'avantage, par le latinisme, notamment dès le milieu du XIXe siècle.

L'époque des Lumières en Europe du Sud-Est apportait une progression significative vers une curieuse symbiose euro-balkanique. Le rôle médiateur fut joué par l'intelligentsia de la diaspora grecque, par les Serbes de l'Empire des Habsbourg et par les éducateurs roumains de la Transylvanie.

Les échos de la pensée et de l'oeuvre de Dositej chez les Bulgares ou chez les autres peuples sud-slaves doivent être cherchés justement aux trois niveaux étroitement liés: 1) l'activité littéraire - le choix et la formation des genres; 2) la conception de la langue vernaculaire, et 3) la détermination didactique - le choix et la sorte des manuels, leur structuration et orientation.

L'étude de la symbiose serbo- ou slavo-grecque, ainsi que l'interaction de ces cultures avec des cultures non-slaves dans les Balkans, sur les plans diachrone et synchrone, fut soutenue dans une grande mesure par la diaspora grecque dans le Bassin danubien, par les communes et les écoles grecques depuis Bucarest jusqu'à Vienne et Trieste, à travers Timisoara, Zemun, Belgrade, Novi Sad, Buda. Outre les entreprises pédagogiques, les Grecs éclairés se mettaient aussi à celles philologiques et éditrices. Ils s'y distinguent leurs ouvrages originaux (dictionnaires, livres de classe), de même que les traductions des écrivains helléniques et byzantins au cours du XVIIIe et dans la

première moitié du XIXe siècle. Le premier (néo)helléniste serbe Vukašin Radišić, traducteur d'Anacréon, Prodrome, Christopoulos et Corais, s'est formé intellectuellement à l'école grecque de Zemun.

C'est la linguistique balkanique qui donnait aux autres disciplines le modèle à suivre. Plutôt que d'être réduite à l'inventaire des mots communs, des "concordances" et balkanismes, elle doit explorer des lois réglant l'emprunt dans les langues des Balkans. P. Skok et M. Budimir ont défini quatre de ces lois: 1) les voies de l'emprunt des termes de civilisation; 2) la loi du prestige d'une langue quelconque; 3) les formes de la symbiose linguistique, particulièrement importante dans les Balkans, 4) la loi des mêmes conditions qui implique des phénomènes parallèles (notamment dans la syntaxe). "La tâche des linguistes n'est pas seulement de tracer des influences mutuelles, mais surtout d'établir la particularité balkanique dans le cadre de la linguistique générale et de l'histoire de langue. La place spéciale dans les études balkaniques doit être donnée à la paléobalkanologie, discipline qui, en s'occupant des phénomènes pré-grecs, nous révèle les profondes racines balkaniques de la civilisation grecque. Dans toutes les études interdisciplinaires, la preuve linguistique... révèle les situations qu'on ne peut pas soutenir par les preuves archéologiques."

Souvent la sémantique de quelques mots ou phrases seulement peut étendre notre connaissance sur le passé réculé, le niveau culturel, la manière de vivre et les coutumes des anciens groupes ethniques, sur leurs migrations et agglomérations. De plus, l'héritage linguistique balkanique s'appuie, sans aucune doute, sur le substrat lexical des pasteurs roumains, aroumains, saracatsans, albanais et slaves. En bref, les termes pastoraux dans les parlers des Valaques et Saracatsans nous offrent une vue plus étendue des rapports interlinguistiques et interdialectiques des peuples du Sud-Est européen. D'autre côté, l'étude linguistique vient de prêter une attention dominante à de nombreux grécismes, romanismes (latinité balkanique) et turcismes dans les langues sud-slaves, ainsi qu'aux slavismes dans les langues roumaine, grecque et albanaise. En tous cas, un important rôle médiateur fut joué par la langue d'église, par le processus de migrations, les contacts commerciaux, la terminologie littéraire ou juridique, l'onomastique.

On perd de vue actuellement que "les Balkans font la source essentielle mais oubliée de l'entière culture européenne... l'exemple d'une unité créative de diversités". C'est pour ça que "le nouvel ordre mondial" aurait dû opérer l'unification des espaces balkaniques et de

leurs peuples - politiquement, économiquement et culturellement. On aurait pu tirer la leçon aussi bien de l'histoire récente, que de celle ancienne, de ces "quatre grandes vagues unificatrices dans les Balkans (Macédoine d'antiquité, Rome, Byzance et Empire ottoman)", après lesquelles suivaient des mouvements métanastatiques et une déconstruction des cultures. C'est la symbiose, pas le syncrétisme ou l'unification, qui fournissait le fondement à partir duquel les Balkans d'antiquité sont devenus la source de la civilisation européenne moderne.

Dr. Dinko Davidov

Histoire de l'art

L'ICONOGRAPHIE DE LA PEINTURE MURALE POSTBYZANTINE DANS LES BALKANS (XVe-XVIIIe)

Il s'agit de la problématique qui devient de plus en plus l'objet d'intérêt de l'histoire de l'art contemporaine. A la différence de l'art médiéval, mis à une étude systématique et profonde, on ne l'a pas dédiée jusqu'à présent que des travaux individuels plus ou moins élaborés. Etant donné ce vide dans nos connaissances sur l'art post-byzantin, c.-à-d. de l'époque ottomane, c'est par un tel projet qu'on pourrait faire les premiers pas dans la coopération entre les pays balkaniques dans ce domaine.

L'art postbyzantin, en tant qu'un ensemble, n'a eu ni le même début chronologique, ni la même origine stylistique dans tous les Balkans. C'était dans la deuxième moitié du XIVe siècle déjà que l'art byzantin s'est divisé en plusieurs écoles liées aux certaines couches sociales ou bien aux certains territoires. Cette diversité n'était que plus accentuée après les conquêtes ottomanes à partir du milieu du XVe siècle. Mais, d'autre côté, les chrétiens balkaniques ont démontré une grande vitalité même dès les premières défaites en leur conflit avec les Turcs. Privés de leur pouvoir politique, ils maintenaient toutefois les mêmes liens qu'aux siècles précédents: ceux économiques, mais sur-

tout religieux et culturels. Il se produisait dans les Balkans - depuis le Mont Athos au sud, à travers l'Épire et les Balkans centrales, jusqu'au monastère Hopovo en Srem au nord, la Valachie et la Moldavie, et par les migrations des zographes, même jusqu'à Kovin Serbe en Hongrie - une culture dans l'ombre, de toute façon très internationalisée, où l'unité de l'ancienne communauté balkanique chrétienne a trouvé sa pleine expression.

A cette époque-là, les thèmes et motifs iconographiques, bien qu'empruntés de la tradition byzantine et en la continuant, assumaient aussi des formes et significations nouvelles. Ce qui est encore plus caractéristique, certains cycles et compositions religieux ainsi que les cultes de saints nouveaux deviennent favorisés. Ces phénomènes furent tracés et expliqués dans les études monographiques individuelles, mais toujours hors de pleine attention des historiens de l'art. De plus, l'inflexibilité politique dans certains pays balkaniques pendant plusieurs décennies a rendu impossible ou au moins difficile l'échange de résultats scientifiques. Les recherches sur le terrain se réduisaient au développement des écoles de peinture locales sans conduisant des études comparatives bien fondées à travers lesquelles la région de Balkans pourrait être comprise comme un ensemble avec, tout de même, une pleine considération des particularités et distinctions locales.

La conclusion concernant un retour des peintres de ce période aux meilleurs oeuvres de l'époque de Paléologues avait jusqu'à présent une explication formaliste en se fondant généralement sur les traits de style. Pourtant, les circonstances historiques changées (la dominance turque) se reflétaient aussi, directement (la composition *Le siège de Constantinople*, par exemple) ou indirectement, dans le répertoire iconographique de la peinture murale de l'époque. L'évocation d'un passé glorieux et libre, demandée aussi bien par les donateurs ecclésiastiques que par ceux appartenant à une couche urbaine naissante ou à l'aristocratie dépourvue de pouvoir, était un abri et un soutien contre les troubles dont apportait la vie dans un état théocratique islamique. On représente, comme auparavant, les figures des saint les plus connus, le cycle de la vie et de la passion de Christ, les cycle de la Vierge et des saints le plus révéérés, les souverains-saints serbes (Sts Sava et Siméon sans exception). Vers l'an 1600 on ajoute, de nouveau, le reste de la dynastie des Nemanjić pour accentuer la continuité d'état. La représentation de la généalogie de la dynastie (d'après l'arbre de Jessé)

exercé la même fonction, tandis que les *Concils œcuméniques* accentuaient la continuité de l'Église.

En outre de la tradition et des messages indirects, il y en avait des ouverts aussi: par exemple, la représentation de St. Georges de Kratovo, exécuté en 1515 à Sofia pour son refus de se convertir à l'islam, voulait soutenir ouvertement la préservation de la religion des pères. Il s'apparait une nouvelle insistance sur les scènes de *L'Acathiste de la Vierge*, sur la représentation des *saints guerriers* sur les chevaux et aux sabres, ou bien, si les donateurs proviennent des cercles monastiques, avec le croix dans les mains. *Le Jugement* ainsi que des autres thèmes apocalyptiques deviennent particulièrement éloquants et riches en détails. Un thème, jadis inconnu dans l'iconographie orthodoxe, *Le Couronnement de la Vierge*, trouve sa place dans le cadre de son cycle, ainsi que le rôle de la *Vierge protectrice - La Vierge Episkepsis*.

Il s'opère une diffusion pan-balkanique des cultes des saints et des anachorètes, ou bien, on crée des cultes nouveaux. Par exemple, Sts Cyrille et Méthode deviennent révéérés comme les prêcheurs de l'Évangile pan-slaves. D'autre côté, on introduit et répand les cultes des saints nouvellement canonisés, qui éprouvaient les souffrances pour défendre leur croyance orthodoxe (Sts Pierre de Koriša, Prokhor de Pčinja, Jean de Rila, Joachim d'Osogov, Gabrièle de Lesnovo, Ioannikios de Devič, Jean Vladimir Myroblitis).

En outre des modèles peints, préservés dans les monuments des époques antérieures, l'iconographie postbyzantine relevait des vieilles annales et généalogies (copiées intensément entre le milieu du XVIe et le milieu du XVIIe siècles), ainsi que de la littérature canonique ou apocryphe contemporaine.

L'Institut des études balkaniques a prévu deux étapes de travail. Nous sommes d'avis que des colloques scientifique seront la meilleure façon de présenter les résultats de recherches. Le premier colloque pourrait être tenu au début de l'an 1997 à Belgrade. Obtenus par des études comparatives, conduites par les chercheurs éminents de la problématique de l'iconographie de l'époque ottomane, ces résultats seront le premier pas vers la consolidation d'une connaissance déjà acquise. C'est que l'art postbyzantin des peuples balkaniques des XVe-XVIIIe siècles n'était ni décadent ni régional. Naturellement, la riche iconographie de la peinture murale ne pourrait être épuisée par un seul colloque. Il nous fournirait, cependant, d'une base solide pour les recherches détaillées et continues, dont les résultats pourraient être

présentés au deuxième colloque, au début de l'an 1999, qui sera tenu dans la ville choisie par les participants au projet. La publication des découvertes systématisées pourrait révéler les notions éclectiques, mais aussi les créations originales d'une période d'art, connue comme "Byzance après Byzance". Sa nature internationale jetterait la lumière différente sur les époques d'art mieux étudiées - celle qui précéderait (l'art byzantin) et celle qui suivait (l'art du baroque).

Nous proposons aussi une liste préliminaire des chercheurs qui s'occupent de cette question: *Bulgarie*: Elka Bakalova, Ivanka Gergova, Elena Genova, Georgi Gerov; *Macédoine*: Cvetan Grozdanov, Petar Miljkovik-Peppek, Zagorka Raskolkoska-Nikolovska, Aneta Serafimovska, Julija Tričkovska, Boško Babić; *Grèce*: Ana Tsitouridou, Anastasia Turta, Vangelis Kyriakoudis, Miltos Garidis; *Albanie*: Dorkha Dhamo; *Roumanie*: Ioana Iancovescu, Ana Dobzhanska, Corina Popa; *Yougoslavie*: Vojislav J. Djurić, Mirjana Tatić-Djurić, Sreten Petković, Gojko Subotić, Janko Radovanović, Slobodan Raičević, Oliver Tomić et al.

MINUTES OF THE CONFERENCE

At the Conference held in Belgrade on May 8-11, 1996, besides the representatives of the host institutions, the meeting was honoured with the participation of:

Dr. Anthony-Emil Tachiaos, Mem. of the Academy, President of Institute for Balkan Studies (Thessaloniki, Greece); Dr. Charalambos Papastathis, Professor, Law School, (Thessaloniki, Greece); Dr. Ioannis Papadrianos, Professor, Democritus' University of Thrace (Komotini, Greece); Dr. Alexander Fol, Mem. of the Academy, Institute of Thracology (Sofia, Bulgaria); Dr. Kiril Jordanov, Director, Institute of Thracology (Sofia, Bulgaria); Dr. Mark Stefanovich, Professor, American University (Blagoevgrad, Bulgaria); Ioan I. Opris, Institute of Thracology (Bucharest, Romania); Dr. Alexander Dutu, Director, Institute for Southeast European Studies (Bucharest, Romania); Dr. Olivera Jašar-Nasteva, Mem. of Macedonian Academy of Sciences

and Arts. Mem. of National Committee of AIESEE (Skopje, Macedonia); Dr. Vera Bitrakova-Grozdanova, Professor, Faculty of Philosophy, Dept. of Archaeology (Skopje, Macedonia); Dr. Eleonora Petrova, Director, Museum of Macedonia (Skopje, Macedonia); Dr. Gencer Özcan, Professor, University Marmara, Mem. of Board, Foundation for Middle East and Balkan Studies (Istanbul, Turkey); Prof. Dr. Miomir Dašić, Mem. of Montenegrin Academy of Sciences and Arts (Podgorica, Yugoslavia).

The minutes make a brief account of the Conference proceedings tracing their course. Our guests were kindly asked to put their own proposals and comments in writing after the meeting. The letters to that effect from Dr. Alexandru Dutu and Dr. Ioannis Papadrianos are thus added to the minutes as a special contribution.

After the introductory word of academician Milutin Garašanin, summing up the comprehensive proposal for cooperation contained in the preparatory materials to the Conference, a discussion developed concerning archaeology in which took part the representatives of Bulgaria (academician Alexander Fol, Dr. Kiril Jordanov), Macedonia (Dr. Eleonora Petrova, Prof. Dr. Vera Bitrakova-Grozdanova), Greece (academician Anthony-Emil Tachiaos), the USA (Prof. Mark Stefanovich), and Yugoslavia (Prof. Dr. Nikola Tasić, Dr. Petar Petrović, and Dr. Aleksandar Palavestra).

It has been agreed that the ongoing joint archaeological study of South-East Europe should be continued, focusing above all on the question of ethnogenesis of the paleo-Balkan populations. The 7th *Congress of Thracology* (May 1996) which is to be held at Mangalia (Romania) will be the first occasion to discuss these issues. The American University in Blagoevgrad has in its programme for June 1996 a symposium-summer school dedicated to *Formation of the Paleo-Balkan Peoples 1200-400 BC*. The archaeological schedule also includes the 1st *Congress of Pontic Culture*, the symposium *Macedonia and the Neighbouring Regions in the 2nd and 1st millennia BC* (1997), the 2nd *Illyro-Thracian Symposium* (1998), as well as the 8th *Congress of Thracology* (Sofia) which is planned for the year 2000. The representatives of the countries participating in this Conference will take part in all of these meetings.

In addition to this regular form of communication through congresses and symposia, the representatives of Macedonia have sug-

gested a joint excavations at two sites - Pelince and Radoborska tumba. Since they correspond with the sites belonging to the cultural complex of Bubanj-Hum in Yugoslavia and Junacite in Bulgaria, they may yield some precious information for the study of paleo-Balkan populations.

Finally, the importance has been underlined of a well-founded methodological approach to these questions both in archaeology and in Balkan studies in general, the reliance upon the history of long standing, as well as a need for organizing a round table or a conference dedicated to the topic. The latter idea has been unanimously accepted.

Dr. Alexandru Dutu has informed the meeting about the activities of the Institute for Southeast European Studies (Bucharest), concentrated around five major projects and being carried out by 35 researchers. He has underlined the need for reorienting the research from the prevailing political history studies to the insufficiently treated aspects of cultural history.

Academician Anthony-Emil Tachiaos has reported that various circumstances reduced the work to collecting archival records, and stressed the need for resuming the usual research activities. He has expressed his good will to convey all the proposals and suggestions to the appropriate institutions in Greece, with the hope that finances should not stand in the way of Balkan scholarly cooperation.

Dr. Boško Bojović gave an explication of his proposal pertaining to medieval history *La littérature autochtone Sud-slave. Transmission de la mémoire collective et formation de la pensée historique. Histoire des textes et textes de l'histoire*. Emphasizing that the result would be a major corpus of narrative texts coming from a region which shared many common traits in terms of literature and history in the Middle Ages, he proposed the creation of an international editorial board of Southeast European experts assigned with the task of defining criteria and methodology for the editons, and of organizing a work on a catalogue that would give a precise framework to this comprehensible international project. Dr. Alexandru Dutu supported the idea, emphasizing the particular interest of Romania as the space of centuries-long reception of Bulgarian and Serbian literature, and its own important contribution to the original Slavic literature. Acad. Olivera

Jašar-Nasteva was interested in the way the Macedonian literary heritage could be included in the project. Prof. Mark Stefanovich discussed the cultural relationships in the Balkans and the methodology which should help to identify both common traits and specificities of the Balkan communities. Acad. A.-E. Tachiaos put forward the question why Greek hagiographic literature should be omitted. Dr. Bojović replied that Greek sources of the kind were much more frequently studied in various international bodies of texts, and that it would be best to include in the project those texts from Greek heritage that referred to Slavic lands and personalities and were not translated from Greek.

Within the scope of modern history, the representatives of the Institute for Balkan Studies from Belgrade (Dr. Milan St. Protić, mr. Ljubodrag P. Ristić, mr. Dušan T. Bataković) made an introductory proposal which included the following:

1. *Major world powers and the Balkans (19th and 20th centuries)*. This project includes extensive research in comparative history of diplomacy and international relations dealing with certain crucial events (National Liberation Wars in Serbia and Greece 1804-1833, The Balkan National Movements - a parallel analysis, The Crimean War and the Balkans, The Balkan Crisis 1875-1878, The Balkan Wars 1912-1913, Balkan Nations and the Outcome of World War One, European Fascism - Balkan Challenges, Civil Wars in the Balkans - Similarities and Differences 1940-1947, etc).

2. *Political ideas and political elites in the Balkans (19th and 20th centuries)*. This was designed to be a *par excellence* comparative topic. The method would comprise parallel analysis of various political concepts developed in Europe, their counterparts in the Balkans, their mutual relations as well as relations among these ideas and their promoters in different Balkan environments.

The opening presentation received general welcome and support.

The meeting of directors received a letter from Mrs. Rumiana Mihneva from Varna in which she expressed her regret for not being able to participate in the proceedings of the meeting and suggested that the first topic should not be limited to 19th and 20th centuries and might include the 18th century as well.

Dr. Alexandru Dutu from Bucharest suggested the renewal of the inter-Balkan Committee For Intellectual History (within the frame of AIESEE) which would gather all those experts interested in the history

of ideas and mentalities. As the specific topics of collaboration, Dr. Dutu proposed "Relations Between Tradition and Modernization" and "Relations Between Nationalism and Europeization". Dr. Emil Tachiaos from Thessaloniki added another topic which would deal with religious tolerance and intolerance among Balkan nations. Mr. Bataković commented on the subject regarding the history of elites saying that it should be enlarged by yet another aspect "How did the outsiders view the Balkans and its elites".

It was generally concluded that the final result of common efforts should be the history of the Balkans which would be based on the synthetic method rather than on the simple comparative analysis. Instead of doing particular research of specific national problems and ending in comparison, it was proposed that the volume should treat simultaneously and generally Balkan historical phenomena thus providing a higher level of historical synthesis.

It was also agreed that all institutions involved in these projects will delegate their representatives in particular smaller groups of experts responsible for specific projects. These groups should first develop common methodological standards for research and openly after doing so start individual work leading to final result (symposium, round table, collective works, monography, etc).

Dr. Dragoslav Antonijević has summed up the explication of his written proposal pertaining to the field of ethnological studies *Cattle-breeders' Migrations in the Balkans Through Centuries*. Aware of the weight of the subject, and of its permanent relevance for the Balkans, the Conference welcomed the proposal, especially its emphasis on a multidisciplinary approach.

Proceeding from the ideas that were already put forward before the Conference, concerning the presence of Classical and Byzantine civilizations in the culture of Slavic and non-Slavic peoples in the Balkans, Prof. Dr. Miodrag Stojanović has presented some more profiled proposals defining thematic wholes. For a future cooperation, which may take form of systematic investigations, conferences, symposia, or collections of works, a research into some less investigated fields may bear importance:

1. *Balkan novel* (autobiographical, historical, middle-class)

2. *Florilegia* - Serbian, Phanariot, Romanian - in the Danube basin (Bucharest, Iasi, Timisoara, Novi Sad, Buda, Vienna, Trieste)

3. *Proverbial creation* in Balkan cultures (sources and literature, historical and social character of proverbs, style and rhetoric in proverbs)

4. *Common themes and motifs in folk poetry* (motif of walling-off; ballad of a sold bride; Oedipal complex; father-and-son relationship; paleo-Balkan and Homeric Heracleian elements - the epic figure of the Byzantine hero Digenis Acritas and Balkan legends about the Serbian hero Marko Kraljević).

5. *Pastoral terminology* of Slavic and non-Slavic peoples and ethnic groups in the Balkans, of Vlachs and Sarakatchans in particular.

6. *Linguistic balkanisms* (linguistic borrowings from Greek, from Slavic languages, from Turkish, Balkan Latin)

Dr. Dinko Davidov has given a more detailed information about the Institute's proposal concerning the domain of history of arts, and announced the first step towards carrying the Balkan cooperation into effect - a symposium scheduled for the spring 1997. The latter suggestion has been welcomed. In the meantime, the need for such a symposium has been confirmed by some 50 scholars who have applied for participation so far. In order to meet the variety of scholarly interests, the scope of the symposium, as defined at the Conference has been reformulated as follows: *Iconographical-Iconological and Plastic Peculiarities of Post-Byzantine Art in the Balkans*.

*
**

Dr. Alexandru Dutu

Let me inform you of the topics that are being analyzed in the Institute for Southeast European Studies of the Romanian Academy. The Institute has 34 researchers who are grouped in 5 teams:

- Historical and Ethno-linguistic Sources: Byzantine and Neo-Greek Sources of the 16th to 18th Centuries (Zamfira Mihail)

- Cultural and Economic Interaction in the 16th to 19th Centuries (Andrei Pippidi)

- Political Culture: Political Ideas and Mentalities in the 14th to 20th Centuries. Byzantine Heritage, Problems of Modernization, Contemporary World (Alexandru Dutu)

- National and International Trends in the Political and Social Life of the 19th and 20th Centuries (Viorica Moisuc)

- The Vlachs and the Development of National Consciousness in the 19th to 20th Centuries (Nicolae-Serban Tanasoco)

As you may easily notice our topics are similar to those proposed by our hosts at the Conference of Heads of Balkan Studies Institutes and Projects. Both the study of Autochthonous Literature and the exploration of Mural Painting may lead us towards a better understanding of social and political movements in Southeast Europe starting from the world view, the representations, images and stereotypes that prompt people to action. We would underline the mentalities analysis for at least two reasons: because we would thus become aware of the impulses which prompt men to political attitudes, and because we would get the opportunity to bring to life the aspects that are simply ignored by the authors of impressive syntheses focusing on external factors rather than on the inner life of men. Very often we have the impression that political activities do not have a rational and intelligent source. A more profound interest in mentalities might help us wake up the sleeping beauty of Southeast European Historiography: the evolution of intellectual life.

It seems to us that the study of Political Ideas and Mentalities may take us into the core of what we generally call culture and, at the same time, offer us the opportunity to take part in the contemporary discussions. We may propose criteria and suggestions to our readers who would wish to learn how the many problems of our time can be solved. In this sense, we might investigate the forms of political life in the past, the development of mental attitudes into political ideologies, the clash between traditional ideas and modern concepts with the special accent on the evolution of political terms, that is, on the socio-political lexis. We could also try to find an answer to the question raised by the scholars who have not believed that Southeast Europe belongs to Europe, and study the relationship between political identity and European consciousness from a comparative point of view. As a matter of fact, all researches should be made in a comparative perspective.

What we would like to stress is the fact that we should not repeat the error of many scholars from abroad who consider that there is no link between the past and the new, modern societies: we should aim at exactly this aspect, namely to give an answer to the question whether there is a continuity or a gap in the political culture. Therefore, the study should embrace a longer period in order to permit us the percep-

tion of the long term trends and the rapid innovations. Secondly, we should not limit our research to the written testimonies, but rather take into account painting and other artistic forms that disclose everyday life and mental attitudes. In other words, we could combine the topic proposed by Boško Bojović with the one presented by Milan Protić and Dušan Bataković, as well as with the one of Milan Protić and Ljubodrag Ristić.

A team of experts from all Southeast European countries could embark on such a vast and important project within the frame of an International Committee for the Study of Ideas and Mentalities. We could thus give a new life to the committee that existed within the frame of AISEE and whose first meeting was held in December 1965.

Prof. Dr. Ioannis A. Papadrianos

The concrete proposals would be as follows:

1. With the full support of the general proposal by Prof. Miodrag Stojanović concerning Hellenic, Byzantine and Neo-Hellenic literary and linguistic heritage with the Balkan peoples, I would suggest a few topics as a complement:

a) *Greek diaspora* and its contribution to the Slavic and non-Slavic cultures in the Balkans (schools, teachers, manuals, translations from Greek into Slavic languages and *vice versa*). This field of research may be treated by the eminent scholars such as Athanasios Karathanasis, Georgios Kioutsoukas, Olga Katsiardi from Greece, and Miodrag Stojanović, Miron Flašar, Slavko Gavrilović from Serbia, as well as by the scholars from Bulgaria and Romania.

b) *The Age of Enlightenment in the Balkans*. It is the well-known fact that prominent authors such as Adamantios Korais (Greece), Dositej Obradović (Serbia), and Paissy of Chilandar (Bulgaria) had made a considerable contribution to the spiritual renaissance of Balkan peoples, especially in the period of Turkish rule. Since their work met an all-Balkan reception, it should be approached only on the basis of a Balkan cooperation.

2. As to the *historical topics*, I would like to express my full approval of the views of M. Protić and D. Bataković with the addition of a single suggestion. Namely, it would be desirable to have all-Balkan conferences organized with the purpose of gaining an insight into the

Balkan League (1912-1913) and the consequences the World War One brought about in Balkan states. This suggestion is motivated by the judgment that West European and American scholars should not have the lead in Balkan studies.

3. One of the interesting topics that have not been proposed yet is the study of *travellers' accounts* referring to the Balkans from the 16th to the 19th centuries. All of the Balkan states have specialists for the subject. I have already discussed the matter with Dr. Djordje Kostić, and we considered the main directions that such a research should follow.

4. Finally, I must point to a great obstacle hindering the improvement of Balkan studies. It is the *lack of Balkan languages dictionaries*. For example, in order to learn Serbian the Greeks have to resort to Serbian-German or German-Serbian dictionaries, although a direct source would be far more efficient. This question, however, should be considered by our colleagues philologists, who are kindly asked to see to the solution of the problem.